

LŪCHNOS

Årsbok för idé- och lärdoms historia

Annual of the Swedish History of Science Society

2008

LYCHNOS

Utgiven av Lärdomshistoriska Samfundet
med stöd av Vetenskapsrådet

Redaktör/Editor

Bosse Holmqvist

Recensionsredaktörer/Review editors

Emma Nygren
Mathias Persson

Redaktionsråd/Editorial board

David Dunér, Karin Johannisson, Thomas Kaiserfeld,
Cecilia Rosengren, Sven Widmalm, Per Wisselgren,
Hanna Östholm

Tidigare redaktörer/Former editors

Johan Nordström 1936–1949
Sten Lindroth 1950–1980
Gunnar Eriksson 1980–1990
Karin Johannisson 1990–2000
Sven Widmalm 2000–2006

Redaktionens adress/Editorial address

Avd. för vetenskapshistoria
Box 629, 751 26 Uppsala

Omslagsbild

Bosse Holmqvist

© 2008 Lärdomshistoriska Samfundet och författarna

ISBN 978-91-85286-58-3

ISSN 0076-1648

Production

Johan Laserna, Torna Hällestad 2008

Printed in Latvia by

Livonia Print, Riga 2008

Innehåll

Uppsatser/ Papers

7 Gruvor och kemi under 1700-talet i Sverige Anders Lundgren

Nytta och vetenskap

Summary: Mining and chemistry in Sweden during the 18th century.

Utility and science

43 Att se historien på nytt Daniel Braw

Leopold Ranke och historievetenskapens utveckling

Summary: Seeing history anew. Leopold Ranke and the development of the historical discipline

65 Den fransktalande rasen Julia Nordblad

Frankofonins fader Onésime Reclus och l'Organisation internationale de la francophonie

Summary: A Francophone race. The father of Francophonie, Onésime Reclus and l'Organisation Internationale de la Francophonie

Tema: "Teorireception" Gästredaktörer: Anders Burman, Bosse Holmqvist & Shamal Kaveh

93 Inledning Anders Burman, Bosse Holmqvist & Shamal Kaveh

99 Kulturell kritik och komplexitet Sten Dahlstedt

Adornoreceptionen i Sverige

Summary: Cultural critique and complexity. The reception of Adorno in Sweden

121 Foucault, historien och historikern Roddy Nilsson

Receptionen av Foucault inom svensk historisk forskning

Summary: Foucault, history, and the historians. The reception of Foucault within Swedish historiography

145 "The queer disappearance of Butler" Sara Edenheim

När Judith Butler introducerades i svensk feministisk forskning, 1990–2002

Summary: "The queer disappearance of Butler". When Swedish feminist research introduced Judith Butler, 1990–2002

175 Teorins pionjärer Michael Gustavsson

Om introduktionen och receptionen av den moderna litteraturteorin i Sverige

Summary: Pioneers of theory. On the introduction and reception of modern literary theory in Sweden

- 201 Feministisk teorireception inom litteraturvetenskapen** Claudia Lindén:
Summary: The reception of feminist theory in literary studies in Sweden
- 227 Den postprocessuella teorireceptionen inom svensk arkeologi** Kerstin Cas-
sel
Summary: The reception of post-processual archaeology in Sweden
- 249 Edward Saids motstånd** Klas Grinell
Postkoloniala perspektiv på reception
Summary: Edward Said's resistance. Post colonial perspectives
on the reception of theories.

Miscellanea

- 269 Johan Nordström och lärdomshistoriens födelse** Tore Frängsmyr
Högtidsföreläsning vid Lärdomshistoriska Samfundets 75-årsjubileum,
hållet den 3 mars 2008, Uppsala universitet, sal X
- 281 Nationell särart och nordiska gränser** Katarina Leppänen
Föredrag hållet vid Lärdomshistoriska samfundets 75-årsjubileum

Avhandlingsrecensioner/ Dissertation reviews

- 291 Kulturen och arbetarrörelsen** Svante Beckman
- 297 Kvinnokamp** Drude Dahlerup
- 304 Samhälle, vetenskap och obstetrik** Solveig Jülich
- 309 Den sjunde världsdelen** Jonas Nordin
- 314 Drömmen om det ouppnåeliga** Inga Sanner
- 318 Nietzsche and the Philosophy of Pessimism** Andreas Urs Sommer
- 322 Läkaren, döden och brottet** Eva Åhrén

Recensioner/ Reviews

- 329 Allmän idé- och lärdomshistoria**
- 332 Kulturhistoria**
- 340 Filosofi och teologi**
- 348 Naturvetenskap**

Recenserade böcker

- Bengtsson, Jan Olof: *The worldview of personalism. Origins and early development* (E. Åkerlund) 340
- Berglund, Tomas: *Det goda faderskapet. I svenskt 1800-tal* (C. Ekenstam) 332
- Cederberg, Carl (red): *Att läsa Platon* (U. Bruchmüller) 341
- Enenkel, Karl A. E. & Smith, Paul J. (red.): *Early Modern zoology. The construction of animals in science, literature and the visual arts* (D. Dunér) 348
- Fant, Kenne: *Torgny Segerstedt. En levnadsskildring* (I. Lundkvist) 334
- Hansson, Sara: *I den goda vårdens namn. Sinnesslövärd i 1950-talets Sverige* (T. Gustafsson) 351
- Larsson, Anna: *Musik, bildning, utbildning. Ideal och praktik i folkbildningens musikpedagogiska utbildningar 1930–1978* (M. Klockar Linder) 335
- Linnér, Sture: *Herodotos. Den förste globalisten* (O. Hägerstrand)
- Marincola, John (red.): *A companion to Greek and Roman historiography* (M. Persson) 342
- Nauta, Lodi & Pätzold, Detlev (red.): *Imagination in the later Middle Ages and Early Modern times* (L. Casini) 344
- Nordin, Svante: *Humaniora i Sverige. Framväxt, guldålder, kris* (T. Karlsohn) 329
- Runcis, Maija: *Makten över barnen. Tvångsomhändertagande av barn 1928–1968* (J. Björkman) 330
- Sundmark, Stina Fallberg: *Sjukbesök och dödsberedelse. Sockenbudet i svensk medeltida och reformatorisk tradition* (M. Nyman) 346
- Werner, Yvonne Maria: *Nordisk katolicism. Katolsk mission och konversion i Danmark i ett nordiskt perspektiv* (H. Larsson) 347
- Westerbom, Thomas: *Arkitektur och politik. Lantdagens hus och representationsreformen i Finland 1906* (P. Tistedt) 331
- Witt-Brattström, Ebba: *Dekadensens kön. Ola Hansson och Laura Marholm* (T. Dahlkvist) 338

353 Notiser och meddelanden/ Notes and communications

Gruvor och kemi under 1700-talet i Sverige

Nytta och vetenskap

Anders Lundgren

Inledning

Kemin i Sverige under 1700-talet hade ett gott samtida rykte, både nationellt och internationellt. Svenska kemister var välkända och flitigt översatta till både engelska, tyska och franska. Även inom klassisk vetenskaps-historia har den en betydande plats, inte minst därför att kemister i Sverige har varit ledande vad gällde att upptäcka och isolera nya grundämnen.¹ Denna historia av grundämnesupptäckter i Sverige kulminerade under slutet av 1700-talet och avklingade mot mitten av 1800-talet.² Vill man försöka förklara denna tradition, både dess uppgång och nedgång, finns det ett skäl som är mer än självklart, så självklart att det kanske inte alltid ansetts nödvändigt att nämna det, varför det fallit i glömska. Grundämnen finns helt enkelt konkret och materiellt i jorden i Sverige, onekligen en förutsättning för att de skall kunna upptäckas här.

1700-talet var också den period i Sverige, det är mer än välbekant, då merkantila strömningar och nyttotänkande härskade. Utifrån en politisk merkantil agenda stöttade ledande politiker vetenskapen, i tron att denna skulle få landet att blomstra. Eftersom gruvnäringen var av stor betydelse för den svenska ekonomin gynnade de politiska makthavarna av vetenskaperna i synnerhet kemin på grund av dess föregivna nytta för bergsbruket. Detta merkantila stöd återverkade givetvis på vetenskaperna själva, även om, som vi skall se, vetenskapen sällan eller aldrig kunde uppfylla sina storslagna löften.³

Merkantilistiska krav var också en bidragande orsak till att en välutvecklad analyskonst blev ett karaktéristikum för kemin i Sverige under 1700-talet. Framförallt kom svenska kemister att utveckla den gamla blåsrörstekniken i analytiskt syfte. En sådan konst hade sitt ursprung i Tyskland (och förmodligen längre bak i tiden) där tyska bergsmän under 1600-talet hade börjat använda den för att undersöka mineralers beståndsdelar. Tekniken var enkel. Genom ett blåsrör skapades en luftström, som fick passera en låga och därefter riktades emot det prov som skulle undersökas. På grundval av de reaktioner som inträffade då den heta luftströmmen träffade provet, kunde bestämda slutsatser om mineralets sammansättning dras.⁴ Under 1700-talet uppnådde svenska kemister en förbluffande säker-

het med detta lilla instrument, som dock framförallt gav kvalitativa svar, och endast kunde ge vaga uppskattningar, baserade på uppskattad intensitet, om mängderna av de ingående substanserna. Analysen var i huvudsak baserad på kroppars förhållande till eld, men mot slutet av 1700-talet utvecklade också Torbern Bergman metoder för att genomföra analys både på våta vägen och med en ökad inriktning mot kvantitativ analys.⁵ Utvecklingen av dessa analysmetoder var givetvis ytterligare en förutsättning för att grundämnen skulle kunna upptäckas i Sverige. Det fanns ett behov av att analysera nya mineraler på jakt efter värdefulla substanser, men också för att kontrollera halten i färdiga produkter.

När kemins historia i Sverige tidigare behandlats har detta faktum lätt kommit i bakgrunden och intresset har istället koncentrerats till ett fåtal personer, som Torbern Bergman, Carl Wilhelm Scheele och J. J. Berzelius. Visst framhävs med emfas och med rätta deras analytiska skicklighet, men samtidigt fungerar i sådana framställningar denna analytiska skicklighet endast som en utgångspunkt för dessa kemisters övriga, ”intressantare” teoretiska verksamhet. Det är i detta sammanhang inte betydelselöst att alla tre i mångt och mycket saknade den direkta anknytning till bergshantering och järnhantering som en typisk kemist i Sverige hade under 1700-talet. Bergman var professor i kemi vid Uppsala universitet, Scheele apotekare och Berzelius knuten till Karolinska institutet. Genom koncentration på ”de stora” har i historien den kemi som var mer direkt kopplad till bergsbruket, och den betydelse bergsbruket spelade för kemin kommit skymundan.

Räknar man bort de tre stora kemisterna, och kanske några till, går det att hävda att den mesta kemin i Sverige i väsentliga delar var knuten till bergsbruket, vilket i sin tur kom att leda till, som vi skall se, att teorier inom denna del av kemin kom att få en underordnad betydelse. De merkantila kraven ville se ekonomiska resultat av den kemi man satsade på, inte teorier, och då kom analysresultaten i centrum. Denna artikel vill diskutera hur kemin utvecklades mot bakgrund av de merkantila krav som samtiden ställde på den. Den vill också diskutera kemins utveckling i Sverige under 1700-talet, den period som ofta kallas dess ”storhetsperiod”, genom att lyfta fram vad som fanns utanför ”de storas” krets för att därigenom ge en kontext åt all kemi under denna tid. Utan förståelse för förhållandet mellan kemi och bergsbruk, kan kemin i Sverige under 1700-talet inte förstås.⁶

Kemi, ekonomi och bergsbruk

Under 1700-talet associerades i Sverige i nyttans namn vetenskapen kemi alltmer med bergsbruk och ekonomi. Det var närmast en självklarhet att när kemins nytta skulle lyftas fram skedde det genom hänvisning till bergsbruket, och temat var flitigt återkommande i de många åminnelsetal

som hörde 1700-talet till: ”Chemien sysselsattes, antingen med Medicamenters tilredning eller Metallers förvandling”.⁷ Nästan alla kemister i Sverige hade under sin utbildning kortare eller länge tid arbetat vid någon eller några av Bergskollegiums institutioner (mer om Bergskollegium nedan).⁸ Följande processer inom bergsvetenskap uppfattades alla ha anknytning till kemi: ”Smältnings-arbete, Fineringar, Garningar, Amalgameringar, Mynt-arbeten och Proberkonst”.⁹

Det var likaså en självklarhet att när en professur i kemi inrättades vid Uppsala universitet 1750 sattes detta i samband med bergsvetenskapernas behov, vilket var nytt då undervisningen i kemi tidigare snarast haft en inriktning mot läkemedel och sköts av en av professorerna i medicin. Den vikt som lades vid kemins nya inriktning underströks av att den nya professorn fick en helt ny byggnad till sitt förfogande.¹⁰

Den nya tjänstens förste innehavare blev en kemist och mineralog, Johan Gottschalk Wallerius. För Wallerius var kopplingen stark mellan kemi och bergsvetenskap, som innefattade smältnings- och gjuteriarbeten och annat med kemisk anknytning, men också stora områden som inte räknades till kemin, som kartläggning, markscheideri, konsten att anlägga gruvor, vattenkonster, väderväxling med mera.¹¹ Det skall noteras att den kemiska delen av bergsvetenskaperna, vad Wallerius kallade, ”Metallurgica Chemica”, blev intressant först när malmen var framskaffad, skulle bearbetas och de värdefulla beståndsdelarna tas till vara.

Torbern Bergman, som 1767 efterträdde Wallerius som professor i kemi, saknade vid sitt tillträde meriter i kemi, men bakom valet fanns förhoppningar att Bergman genom sina allmänna kunskaper skulle kunna hjälpa till att ekonomiskt utveckla bergsbruket. Bergsråden Anton Swab och Daniel Tilas, vilka hade att yttra sig över ärendet, tillstyrkte ansökan med motiveringen att Bergmans skrift *Physisk beskrifning af jordklotet* (1766) skulle kunna bli ekonomiskt nyttig genom att ge den ”rätta grundvalen til en pålitelig Bergsmanna kunskap”.¹² Även för Bergman var kemin bara en del av vad som kallades bergsvetenskaperna, och att han sedan kom att koncentrera sig på just den delen är en annan sak. Men han höll fast vid kopplingen till bergsmannakunskapen. När han ordnade universitetets mineralsamling fick en tänkt praktik styra och samlingen lades ut geografiskt, nästan som en karta, så att eleverna i bergsvetenskaperna, ”vänjes se ämnena, i den ordning, som naturen föreställer dem”.¹³ Han ville ”inom et litet fält [visa] alla stenarter, som finnas i hwar grufva”.¹⁴ Bergman reste också en del, framförallt till Falun, och besökte då i enlighet med vad som förväntades av honom, alltid järnbruk, kopparverk och bergverk. Det är viktigt att poängtera att kemisterna vid universiteten inte uppfattade att några spänningar rådde mellan de ekonomiska och de bergsvetenskapliga intressena å ena sidan och de egna kemiska intressena å andra, eftersom även för dem kemins ekonomiska roll för bergsbruket var en självklarhet.

Det var vanligt att en och samma person samtidigt kunde vara kemist och ekonom och bägge sysselsättningarna kunde kombineras i en och samma karriär. Föreståndaren för Berskollegiets kemiska laboratorium George Brandt publicerade 1761 två traktater om penningväsendet.¹⁵ Både Johan Gottlieb Gahn och myntvärdien (kontrollant vid Myntverket), och senare föreståndare för Bergskollegiums kemiska laboratorium, Per Hjelm inledde sina karriärer med att försvara avhandlingar som var ekonomiska, inte kemiska.¹⁶ När Gahn upptäckte att den kopparslag som kom från Avesta var oren rekommenderade han organisatoriska förändringar i produktionen för att rätta till detta.¹⁷

Falu gruva utsätts för flera granskningar under 1700-talet, och det sägs i mitten av 1700-talet att ”thenna Bergslag står på spetsen till sin undergång”, men orsaken var ekonomisk: växelkursernas nedgång.¹⁸ En lösning kunde vara att minska skatteavgifterna för att gruvan skulle gå med vinst.¹⁹ Problemen med den nyöppnade guldgruvan i Ädelfors bedömdes likaså vara av ekonomisk, inte kemisk, art. Man hade gjort för dyrbara investeringar, och ändock borde flera maskiner i vilka malmer krossades till finare stoff, så kallade bokverk, installeras. Likaså borde fler vaskverk, installationer där värdefulla beståndsdelar i malmen vaskades fram med hjälp av vattenbegjutning införskaffades. Det fanns kvar slig som man i brist på kol inte kunnat bearbeta, och man hade brist på arbetare, och att åtgärda allt detta var kostnadskrävande.²⁰ Det var i en sådan ekonomisk miljö kemin, som en av många vetenskaper, skulle vara nyttig.

Landskap och aktörer

I fortsättningen kommer jag att använda den rumsliga, men inte ofarliga metaforen, ”landskap” för att klargöra förhållandet mellan bergsbruk och kemi. Att använda metaforer är riskabelt, då dessa alltför snabbt tenderar att likställas med verklighetsbeskrivningar. Men genom att urskilja vissa bestämda betydelser i metaforen och ställa dessa mot varandra, är det dock min förhoppning att kunna se nya samband mellan kemi och samhälle i Sverige under 1700-talet.

Varje betraktare ser ett landskap i sin omgivning, och delar detta landskap med andra betraktare ur den grupp han tillhör. Under 1700-talet såg teologer i landskapet Guds godhet och allmakt (hur mycket fattigdom och elände som än skymde sikten), lantbrukare möjligheter att producera mat för överlevnad, merkantilister välstånd eller åtminstone möjligheter till välstånd, bergsmän möjliga fyndigheter, jägare spår av vilt etc. Men samtliga såg ett landskap i relation till människan, och ett landskap bearbetat av människan och som enligt Gud borde bearbetas. Detta bearbetade landskap var producerande och därmed vackert. Den otämjda naturen var ful, farlig och ofruktbar.²¹ Den mänskliga aktiviteten bergsbruk gav upphov till ett speciellt landskap, annars präglades 1700-talets landskap

i stor utsträckning av den aktivitet som det mänskliga jordbruket utgjorde.

Men sådana landskap uppstår inte ur tomma intet. Någonstans ligger mineraler, malmer, grundämnen oavsett hur vi definierar dem, och väntar på att bli ”upptäckta”.²² Och hur påverkade detta landskap människans handlingar och vetenskapens utveckling? Det är en grundtanke i denna artikel att det objekt vetenskapen studerar aktivt påverkar vår uppfattning om det, och att den vetenskapliga teorin, beskrivningen etc. är beroende av det materiella i sitt studieobjekt. Men samtidigt är den vetenskapliga teorin självklart inte enbart en spegel av ”naturen”, utan teorin kan sägas uppstå i dialog mellan vetenskapsmannen och naturen, där naturen, utan att bestämma vilken tolkning som är den ”rätta”, sätter gränser för vilka tolkningar som är möjliga.²³

Detta ursprungliga landskap skulle jag, dock med viss tveksamhet, i fortsättningen vilja kalla *det naturgivna landskapet*, i betydelsen naturförhållanden, naturresurser och annat som påverkar oss, ”talar till oss” av egen kraft. Saken kan synas enkel: naturresurserna ligger där de ligger i landskapet. Det är bara för eventuella nyttjare att ta reda på hur naturen är skapad, för att därefter göra det bästa för att kunna tillgodogöra sig dess rikedomar. Att hävda förekomsten av ett existerande naturgivet landskap kan synas både konservativt och naivt, och kan tyckas leda vetenskapshistorien i en olycklig riktning, mot uppfattningen att vetenskapens utveckling är detsamma som ett långsamt ”avslöjande av naturens hemligheter”, och att bäst vetenskap är den som kommer närmast ”sanningen” om det naturgivna landskapet. Men antagandet om ett naturgivet landskap betyder inte att det finns *en* korrekt beskrivning av detta landskap – det finns givetvis flera. En eventuell diskussion mellan dessa beskrivningar kan inte avgöras genom hänvisning till det naturgivna landskapet. Men i och med att några iakttagare enas om att betrakta en av de möjliga tolkningar som riktig, och ett sådant enande är en social process, uppstår ur det naturgivna ett nytt landskap.²⁴ I det fortsatta kommer jag att urskilja två av dessa nya landskap.

Det första skulle jag vilja kalla *det skapade landskapet*. För 1700-talsmänniskan var gruvlandskapet ett sådant landskap. Det var ett resultat av den mänskliga aktiviteten gruvhantering. Vad som skedde där styrdes av praktik och av konkret arbetet med gruvor, malmer och mineralier, men gränserna för vad som kunde göras sattes av det naturgivna landskapet. Det var till exempel omöjlighet att producera något guld från en gruva om inget guld finns där – guld kan inte säljas som guld om det inte är guld, hur mycket alkemisten än försöker (att sälja guldet är den definitiva testen på om alkemisten lyckats). Det var ett faktum att kopparn i Falu gruva sinade under slutet av 1700-talet, ”alla” visste om det, bergsmän, merkantilister, kemister, gruvdrängar och alla måste förhålla sig till detta. Röken från rostgroparna vid Falu gruva stod inte fri i förhållande

till det naturgivna landskapet, även om rökens egenskaper konstruerades av betraktaren. Det var denne som avgjorde om röken var vacker eller inte, om den betydde pengar eller för tidig död, dess kemiska sammansättning, eller om den kanske blott var ett meteorologiskt fenomen, etc. Men att tänka bort röken var en omöjlighet. Det landskap man inom gruvnäringen såg och arbetade i bestod av gruvor, rostgropar, masugnar, rök, allt format av mänsklig verksamhet med material ur det naturgivna landskapet.

För att kunna diskutera kemins förhållande till detta skapade landskap vill jag införa ytterligare ett landskap: *det mentala landskapet*. Med det avser jag den teoretiska vetenskapliga beskrivningen både av det naturgivna och av det skapade landskapet – teorin gjorde inte någon skillnad mellan dessa två typer.²⁵ De gränser det naturgivna landskapet satte upp för det skapade landskapet var mindre bindande för det mentala landskapet, eftersom det i det senare inte i lika hög grad fanns de ekonomiska kraven på avkastning. Det mentala landskapet blev därför inte lika lierat med den politiska sfären som det skapade landskapet. Men det stod fortfarande i beroendeställning till det. I och med att experimentet var viktigt för skapandet av det mentala landskapet inom naturvetenskapen satte naturen också här gränser för möjliga tolkningar.

I dessa tre landskap rörde sig aktörer, som på olika sätt betraktade, bearbetade, utnyttjade, förklarade, de olika landskapen, eftersom man hade olika intressen i dem. Jag kommer att behandla tre olika grupper av aktörer.

Bergsmännen var i den gängse betydelsen av ordet bönder med rätt att producera tackjärn vid en masugn, vilket gjorde dem till både arbetare och arbetsgivare. ”Bärgsman är här sjelf ägare ibland arbetare, hvaraf händer, at Bärgsman och Grufdräng ibland äro de samme, ibland särskildte personer”.²⁶ För mina syften innefattar jag i denna grupp alla de som praktiskt på olika sätt ansvarade för skötsel och drift av gruvor, masugnar med mera, och som hade ekonomisk vinning från dem. För dem var hela bergsbruket ett stort maskineri bestående av mekaniska hjälpmedel, uppfodringsverk, gruvlavar, stånggångar, rostgropar, masugnar och andra ugnar som producerade järn, koppar och andra metaller, och allra helst silver och guld. Bergsmännens uppgift var att se till att allt detta fungerade, både för uppdragsgivarna och i de fall de var ägare eller delägare också för sin egen skull.

Kemisterna såg både i det naturgivna och i det skapade landskapet en värld att ordna och förklara efter vetenskapliga principer. Den experimentella utgångspunkten för en sådan förklaring var under 1700-talet i regel den kemiska analysen, med vars hjälp olika ämnens sammansättning bestämdes. Ämnena togs både från det naturgivna och från det skapade landskapet, men önskemålet var att inlemma substanserna i något teoretiskt system, att skapa ett mentalt landskap.

Politiker och merkantilister var en tredje grupp, som visserligen bara flyktigt kommer att behandlas här, men som är nödvändig att ha i åtanke eftersom den ständigt fanns i bakgrunden till all aktivitet med ekonomisk anknytning i Sverige under denna tid. De såg på nationell nivå möjligheter till blomstrande manufakturer, såg ekonomiska resurser och på sikt en ökning av hela nationens ekonomiska välstånd. Inte minst ur gruvorna flöt en aldrig sinande ström av resurser, med vars hjälp – med en mer än bekant retorik – ett land fyllt av guld och flytande av honung skulle kunna växa fram.

Institutioner, organisationer och mötesplatser

Landskap och aktörer samverkade i ett organisatoriskt och institutionellt sammanhang. Några av dessa institutioner var särskilt viktiga vad gäller förhållandet mellan kemi och bergsbruk. Två av dem, Bergskollegium (som redan skymtat ovan) och Jernkontoret, hade anknytning till praktisk verksamhet och till det skapade landskapet. Två andra var Vetenskapsakademien och universiteten, vilka knöt mer an till det mentala landskapet, även om någon skarp gräns givetvis inte går att upprätthålla.

Bergskollegium var en statlig myndighet med uppgift att övervaka all metallhantering, framförallt av järn.²⁷ Under kollegiet sorterade en proberkammare för analys av malmer och mineraler, samt ett kemiskt laboratorium, *Laboratorium Chymicum*. Proberkammaren leddes av en probe-rare, som skulle vara ”en uti mineralogie och metallurgie förfaren ämbetsman, som af Kongl. Bergs-Collegium förordnas [att arbeta] vid Dess Proberkammare”.²⁸ Proberkammarens uppgift var analytisk, att ta reda på hur mycket av ett visst ämne som fanns i ett visst mineral. Föreståndarskapet kombinerades ofta med föreståndarskap för Myntverket, i vars arbete analys för kontroll var en väsentlig beståndsdel. *Laboratorium Chymicum*s ursprungliga uppgift var, liksom för kemin vid universiteten, att framställa medikamenter för gruvnäringens behov.²⁹ Under 1700-talet fick dock laboratoriet alltmer status av vetenskaplig institution med koncentration på metallurgi, och rapporter därifrån publicerades i *Vetenskapsakademiens handlingar*.³⁰

Jernkontoret var en sammanslutning med ursprung i järnbrukens ekonomiska kris under 1740-talet. Det bildades av bruksägare och hade till huvudsyfte att hjälpa dessa ekonomiskt, att uppfylla ”det stora ändamålet, at befordra Stång-järnet til et pris efter dess rätta värde i Silfver eller Riks-daler”.³¹ Man tog emellertid snart på sig rollen att dessutom fungera som teknisk rådgivare.³² Även om Jernkontoret inte kan sägas ha initierat egentliga arbeten inom kemin kom det indirekt att ha stor betydelse för hur kemin utvecklades i Sverige, eftersom man retoriskt instämde i den tilltro till vetenskapen som kännetecknade 1700-talet. Man gav till exempel pengar till ett masmästarämbete, för ”den vetenskapens sättande på

Theoretiske grunder”.³³ I stort sett goda relationer rådde mellan Bergskollegium och Jernkontoret, men mot slutet av 1700-talet kunde det gnisla ibland, men det gällde framförallt frågor av administrativ och organisatorisk art, det var sällan frågor om hur produktionen rent praktiskt skulle bedrivas som stod i centrum för skiljaktigheterna.³⁴

Kungliga Vetenskapsakademien (KVA) är givetvis det klassiska exemplet på vilka uttryck tanken att en satsning på vetenskapen skulle vara till nytta för Sverige, kunde ta sig. Grunderna i dess historia och verksamhet är väl kända.³⁵ Det är dock viktigt att poängtera att KVA inte bara bestod av vetenskapsmän med anknytning till universiteten, utan som ledamöter fanns också en betydande mängd representanter för näringar, för manufaktur och inte minst för bergsbruket, vilka ofta var fler än universitetskemisterna.

Universiteten var givetvis även de influerade av de merkantilistiska strömningarna. Under 1700-talet inrättades som nämnts professorer i ekonomiska ämnen och inte minst år 1750 i fysik och kemi.³⁶ Även detta skedde med hjälp av nyttans retorik, och därigenom blev de naturvetenskapliga ämnena, framförallt kemin, åtminstone retoriskt, och i viss mån indirekt påverkade av bergsbruket. Men eftersom kemisterna vid universiteten inte var institutionellt direkt beroende av bergsbruket, fanns där möjligheter till ett mer avancerat teoretiserande och till mer fördjupningar i kemins teoretiska delar.³⁷

Det är viktigt att understryka att de tre landskapstyperna, det naturgivna, det skapade och det mentala, samt de tre grupperna av aktörer bergsmän, kemister och merkantilister, inte skall ses som skarpt åtskiljda från varandra. De var alla del av ett institutionellt nätverk där bergsbruket var ett väsentligt inslag, och vars noder var Bergskollegium, Jernkontoret, KVA och universiteten. Visserligen hade de olika aktörerna olika intressen, men de samarbetade också nära med varandra. Kemisterna gick ner i gruvan, även om bergsmännen tyckte det skedde för sällan, politikerna besökte Bergskollegium, och gruvägarna tog kontakt med kemisterna – och alla kunde mötas i Vetenskapsakademien. Där fanns en ständig påverkan mellan de olika aktörerna, som från olika institutionella positioner rörde sig mellan de olika landskapen.

Mellan landskapen och institutionerna rörde sig inte bara personer, utan också materiella ting, vilka under förflyttningen fick nya betydelser. Det kunde vara mineralier och andra kemiska substanser, men också laboratorieutrustning och redskap av olika slag. Men även teknisk kunskap och tillverkningstekniker, kunde förflyttas från ett landskap till ett annat. Ett mineral hade inte samma innebörd i det skapade som i det mentala landskapet, samtidigt som ingen av innebörderna var oberoende av mineralets egenskaper i det naturgivna landskapet. En smältning såg annorlunda ut vid masugnen eller vid blyugnen ute vid gruvorna än i laboratoriet vid universitetet, och behandlades olika av masmästaren eller blydrivaren

jämfört med kemisten. Slutligen kunde också idéer, som vetenskapliga teorier, förflyttas. Eldens verkningar kunde förstås och förklaras på olika sätt i olika landskap – men att kol brann var man överens om.

Inom området bergsbruk och kemi kan man med fog tala om att det fanns två kulturer. Den första praktiskt inriktad med det skapade landskapet i centrum, bestående av bergsmän som intresserade sig för frågan hur man bäst skulle utvinna de värdefulla beståndsdelarna av malmerna. Den andra en teoretisk med det mentala landskapet i centrum, bestående av kemister som ville åstadkomma en vetenskaplig beskrivning av de substanser eller en förklaring av de processer som bergsbruket kretsade kring. Men dessa två kulturer stod i ständig kontakt med varandra, samtalade med varandra och utbytte information. De kunde till och med mötas i en och samma person. Johan Gottlieb Gahn torde vara det mest prominenta exemplet. Mötena ägde rum på särskilda mötesplatser inom det institutionella nätverk som ovan beskrivits.

Peter Galison har i flera studier intresserat sig för hur sådana mötesplatser mellan olika kulturer fungerar. Han har studerat förhållandet mellan en experimentell kultur och en teoretisk kultur inom den moderna fysiken.³⁸ Dessa två kulturer är enligt Galison väsentligen olika, med olika språk, men det finns samtidigt vissa mötesplatser, eller ”trading zones”, där en vetenskaplig kultur och en teknisk kultur kan mötas och, trots sina olikheter, samtala och utbyta erfarenheter. Detta sker via ett gemensamt språk som utvecklats just för ett sådant kunskapsutbyte. Galison liknar ett sådant språk vid ett slags pidgin, där delar av de ursprungliga språken ingår. Med detta språk kan företrädarna för de olika kulturerna tala med varandra, samtidigt som språket aldrig används utanför ”trading zone”. Galisons idéer har, trots att de i sin ursprungliga form inte helt kan appliceras här, fungerat inspirerande, framförallt genom att uppmuntra till studiet av kommunikation och samtal mellan olika grupper. Modellens styrka är att den inte reducerar förhållandet mellan olika grupper till ett motsatsförhållande eller en maktkamp, utan pekar på möjligheten till utbyte.³⁹ Inspirerad av dessa tankar kring möjligheten av kommunikation mellan olika kulturer, och av idén att denna sker inom bestämda områden, kommer jag att försöka beskriva hur kommunikationen mellan de olika aktörerna i olika landskap påverkade kemien i Sverige under 1700-talet.

Vi har mött två grupper, bergsmän och kemister med olika intressen av att känna till ett minerals sammansättning. I praktiken tog både kemisten och bergsmannen del av det naturgivna landskapet, ett mineral, flyttade det till en plats där det kunde analyseras. Det kunde vara en proberkammare – sådana fanns inte bara vid Bergskollegium, utan också vid ”ädlare verk”.⁴⁰ Men det kunde helt enkelt också vara det fysiska området runt ett blåsrör, inkluderande arbetet direkt på fyndorten. Bergsmännen tog därefter sin del till svavelrostningen, masugnen eller någon annan

förädlingsplats, medan kemisterna tog sin del till laboratoriet. De två möttes i proberkammaren och i analysen men efter detta skiljdes vägarna åt, i laboratoriet respektive vid masugnen var man ensam. En av de viktigaste mötesplatserna var således proberkammaren, fattad i vid betydelse. Denna fysikaliska plats kan inspirerad av Galison kallas en ”trading zone”.⁴¹ Det var den plats där analysresultaten presenterades och de två grupperna möttes och utbytte information, kring sina erfarenheter av vad det naturgivna landskapet hade försett dem med, för att därefter i sina egna sfärer, det skapade landskapet respektive det mentala, på olika sätt behandla denna information.

Kommunikationen på mötesplatsen underlättades av att man använde samma teknik vid de analytiska undersökningarna. Sålunda var många bergsmän, till exempel bersgrådet Sven Rinman, den mest inflytelserike av alla svenska bergsmän, väl skolade i avancerade analytiska tekniker.⁴² Det var därför i regel inga svårigheter för dessa att förstå kemisternas analysresultat. På samma sätt kunde kemisterna dra nytta av de beskrivningar av olika mineraler, ofta baserade på direkta sinnesintryck, som bergsmännen genomförde. Viktigast var dock att bägge grupper meddelade sina resultat med ett gemensamt språk som kännetecknades av en stor användning av kvalitativa och deskriptiva termer, vilket medförde att eventuella skillnader i övergripande förklaringar aldrig kom upp till ytan. Likheter i språk framgår vid en jämförelse av beskrivningen av järn i några av de mer kända mineralogiska verken i Sverige, som Johan Gottschalk Wallerius *Mineralogia, eller mineral-riket* (1747), Axel Fredrik Cronstedts *Försök till en mineralogi* (1781), Torbern Bergmans *Sciagraphia regni mineralis, secundum principia proxima digesti* (1782).⁴³ Och vi återfinner ett liknande sätt att beskriva järn hos Berzelius två decennier in på 1800-talet.⁴⁴

Beskrivningarna kan visserligen bitvis skilja sig åt, men i själva beskrivningarna finns inget som tyder på avgörande teoretiska skillnader emellan de olika författarna. Detta betyder inte att det inte skulle finnas sådana (varken Berzelius eller Wallerius var till exempel anhängare av flogiston-teorin, fast av olika skäl), utan bara att beskrivningarna av det naturgivna var sådana att den kunde förstås av alla. Avgörande för att beskrivningarna skulle få en sådan spridning var deras kvalitativa karaktär. Detta var säkert en av orsakerna till varför Anders Gustaf Ekeberg, Berzelius lärare i Uppsala, i princip inte hade någon svårighet att översätta en beskrivning han hittat inom ramen för den flogistiska kemin (mer om denna nedan) till den nya syrebaserade kemin, trots att de teoretiska utgångspunkterna syns så olika.⁴⁵

På mötesplatserna avdramatiserades, genom dessa kvalitativa beskrivningar, utbytet av erfarenheter mellan olika grupper, och information flödade fram och tillbaka. Givetvis använde bergsmännen inte all information som kemisterna framförde, och kemisterna använde inte allt vad

bergsmännen kom fram till. Vad som skedde på analysplatserna var att man arbetade med ett gemensamt naturgivet material, som därefter långsamt som en del av den kontinuerliga processen, förvandlades och fick olika betydelser och innebörder dels i det skapade landskapet, dels i det mentala landskapet.⁴⁶

Lokalt och generellt

För att förstå skillnaderna mellan det skapade landskapet och det mentala, och för att förstå förhållandet mellan de två kulturerna, kan också begreppen lokal kunskap och generell kunskap användas.

I varje del av det skapade landskapet, i en gruva, vid en masugn, eller dylikt, fanns en för just den delen av landskapet specifik kunskap, som var oundgänglig för att arbetet med malmer och annat material från den eller den gruvan skulle bli framgångsrikt. Ett tydligt exempel, även om det ligger utanför kemin, är kraftförsörjningen som på grund av naturliga omständigheter måste lösas på ett för varje gruva specifikt sätt. Men det samma gällde också den del av bergsvetenskapen som rörde kemin, eftersom mineralers sammansättning kunde variera lokalt. Malmer och mineralier hade en för varje gruva specifik karaktär, som därför krävde sin speciella kunskap. Detta vill jag kalla kunskapens lokalitet, och i denna lokala kunskap är traderad hantverkskunskap ett av de viktigaste inslagen.

Lokalitet och hantverkskunskap var ständigt närvarande hos bergsmännen, och kunskap om lokala förhållanden utgjorde ofta utgångspunkten för deras arbete. Erik Stockenström, assessor vid Bergskollegium och dessutom i sin egenskap av bruksägare mycket aktiv vid Jernkontorets tillkomst, hävdade att när man skulle starta ett bergverk skulle man inte ta sin utgångspunkt i vad vetenskapen sagt, utan direkt från vad man lärt med ”*Ögat och Handen*”, även om vetenskapen senare kunde komma in och understödja ”med kunskap och förfarenhet”.⁴⁷

Lokalitet försvårade kunskapsöverföring, eftersom en överföring inte kunde ske genom hänvisning till generella lagar. När tyska bergsmän kom till Sverige blev de ”villrådige; då bergens och Malmgångarnes förhållande voro så mycket skiljaktige emot största delen af de Tyska Bergverken”, och förhållandena i Sverige krävde ”en helt annan hushållning med Vatten, Skogar, Förlager, Smältverks-inrättningar och dylikt, än vid de Tyska Bergverken var brukelig och möjlig”.⁴⁸ Kunskap från en gruva kunde inte bara överföras till en annan, utan att hänsyn, och i regel en avsevärd hänsyn togs, till lokala förhållanden. Gustaf von Engeström konstaterade samma sak, ”[d]et är med Smält-processer, som med grufvetrytningar, de måste *med mycken flit läras på stället*: och den som menar sig kunna lära sig och andra dessa vetenskaper utur Böcker, är både själf bedragen, och förvillar andra”.⁴⁹ Kanslirådet Johan af Bjérken skrev att naturen var mångskiftande och ”måste studeras på flere särskilte ställen”

innan några slutsatser kunde dras, och ”[h]var Metall har sit eget lynne, sine särskilde lagar”, och att olika gruvor kräver ”olika arbetsätt”.⁵⁰ En ämbetsman vid bergsverken skulle inte bara kunna det allmänna utan ”så väl som ock hvarje Bergslags särskilde hushålls-inrättningar”.⁵¹ Också Berzelius var medveten om de lokala skillnaderna. Han erinrade om att lokala avvikelser vid blåsrörsanalys kunde ställa till problem, ”olikhet i lägerställe kan förorsaka afvikelser i resultatet”, vilket medförde att det kunde vara svårt att särskilja en oriktig observation från en faktisk iakttagelse.⁵²

Den lokala kunskap som krävdes i det skapade landskapet var en komplex kunskap. Ett exempel är den så kallade ”polningen”, en metod som användes vid kopparframställning, och som bestod av att en rå och frisk trädgren, helst björk, under omröring stacks ned i den smälta råkopparn för att ytterligare rena denna.⁵³ Processen är komplicerad och kräver ett tränat öga och en van hand, trädgrenen får inte vara vare sig för lång eller för kort tid i kopparn. Metoden var samtidigt en viktig teknik, och förmågan att kunna använda den kunde vara helt avgörande för utgången av hela processen. Metoden var samtidigt så effektiv att den faktiskt fortsatt användes långt in på 1800-talet.⁵⁴

Vid den för bergsmannen så centrala bearbetningen av malmer blev således på grund av kunskapens lokalitet hantverkarskunskapen avgörande. Ett viktigt moment därvidlag var iakttagelsen, ”blicken”. Den var viktig, inte bara vid den okulära besiktningen av malmer i avsikt att utröna deras halt av värdefullt material, utan även vid pågående processer. Vid kopparframställning talas om ”garblicken”, det vill säga den färgförändring som avgör när processen skall avstannas på samma sätt vad gäller framställning av bly, då skall man avvakta en ”blyblick”, vid silver en ”silverblick” etc.⁵⁵ Att lära sig känna igen dessa ”blickar” var en erfarenhetsmäsigt traderad, och i huvudsak kvalitativ kunskap. Axel Bergenstierna beskriver skedvattnets användning för att särskilja guld och silver och andra metaller med följande ord: ”Het drifning med starkt drag igenkännes å capellernes eller muffelens mycket liusröda eller hvita färg: Profwen röka och drifwa fort, och om de är Silfwerrike, med stora blommor”.⁵⁶

Dessa ”blickar” och kvalitativa iakttagelser var kunskap som erhållits genom erfarenhet och inte genom kemiska studier; bergsmannen bara ”visste” att när smältan betedde sig på det eller det sättet var koppar-, bly-, eller silverhalten som störst, han hade inget större intresse av att veta varför. Den lokala kunskapen fick man naturligt på plats, och den krävde många gånger ett ganska hårt och slitsamt arbete. När Anton Swab skulle undersöka gruvor innebar detta ett väldigt ”krypande på händer och fötter” i olika gångar med resultatet att han ”våt, orenad och med stenarter lastad” kom upp ur gruvan.⁵⁷ Vad beträffar produktionsprocesserna var det frågan om grova metoder och grova processer, där mängderna mäts i hundratals kilo, och där en traderad hantverkserfarenhet var

avgörande för hur processerna skulle styras, och där de försök till exakta analytiska bestämningar kemisterna utförde saknade betydelse. När Sven Rinman sade att proberaren skaffade sig kemiska kunskaper genom att ”grundligen känna de enkla materialier, flusser och hjälpemedel [...] i afseende på deras egenskaper och förhållande”,⁵⁸ var detta givetvis varken märkligt eller nytt, men den kunskap Rinman syftade på var en hantverkskunskap baserad på lång erfarenhet. Vad bergsmännen gjorde i rostgropar, ugnar etc., skiljde sig från vad kemisterna gjorde i sina laboratorier. Lokalt gällde i det skapade landskapet, i det mentala landskapet eftersträvade man det generella.

Kemi och mineralogisk klassificering

När bergsmännen överförde mineraler till det skapade landskapet blev de objekt med ett bestämt ekonomiskt värde. När sammansättningen av ett värdefullt mineral hade bestämts, och det räckte med ungefärliga bestämmningar, återstod för dem ”enbart” tekniska och praktiska problem i samband med gruvhantering och järnframställning, som brytning, uppfodring, bokning, smältning, rening etc. Det var lösningen på sådana problem som genererade den vinst man eftersträvade. Kemisterna överförde å sin sida efter att ha analyserat sammansättningen hos olika mineralier, dessa till det mentala landskapet, där deras värde inte mättes i ekonomiska termer. Där var det viktigare att skapa ordning i det iakttagna. Ett sätt på vilket detta kunde ske var genom klassificering. Att skapa ordning med hjälp av klassificeringen var ett forskningsområde med starka traditioner i Sverige. Utvecklingen inom kemin ger ingen anledning att ändra en sådan bild.

I början av 1700-talet baserades klassificeringen av mineraler först och främst på iakttagelse av mineralernas yttre egenskaper, och vi kan utgå från att en sådan okulär besiktning när den utfördes av bergsmän byggde på lång erfarenhet av och kunskap kring mineralers utseende. Ett mineral av ett visst utseende kunde då bedömas innehålla så mycket järn, en annan koppar, eller inget av intresse alls, och så vidare. Med en blick kunde en van bergsman på ett tidigt stadium fastställa mineralets sammansättning – och om det var brytvärt. Det var en kunskap som inte kunde fästas på papper, annat än som vaga kvalitativa angivelser, och tolkningen av en sådan angivelse kunde endast ske av den som konkret hade hållit flera olika mineraler i handen sedan tidigare. Det var den kunskapen som de första mineralogiska klassificeringssystemen byggde på.

Med de utvecklade kemiska analysmetoderna under 1700-talet ökade möjligheten att uttala sig mer bestämt både om sammansättning och om mängder av olika substanser i ett mineral, och därmed ökade möjligheterna att skapa ett nytt mineralogiskt system. De mineralogiska klassificeringssystemen kom under 1700-talet alltmer att baseras på inre karaktéristika, det vill säga på kemisk sammansättning. Övergången till denna

nya klassificeringsform skedde inte genom ett dramatiskt skifte, utan var en process som långsamt växte fram utan stora stridigheter, och i de flesta system blandades klassificering efter yttre och inre principer, även om den generella tendensen mot en ökad betydelse för inre egenskaper var uppenbar.⁵⁹ När Daniel Tilas 1738 försökte bygga ett system baserat på yttre egenskaper (och fyndort!) och detta inte räckte, ville han komplettera genom att hänvisa till mineraliernas ”particulæ constitutivæ”, men för att finna dessa var det nödvändigt att ”Stenarne blifwa besedde och ransakade igenom gode och tillitelige microscopier; men aldra förnämligast, at försök giöres uppå dem, både i watn och eld, ej allenast til Qvantiteten eller Docimastice utan och Qualiteten eller Chymice”.⁶⁰ Mikroskopet utvecklades och användes kontinuerligt vid yttre klassificering under hela 1700-talet, och skall ses som ett komplement till den inre kemiska. Den kemiska bestod länge endast av att mineralets förhållande till eld angavs, då de kvantitativa kemiska beräkningar ännu befann sig i sin linda och inte kunde tjäna som grund för klassificering. Till detta bidrog för det första att analysmetoderna – inte minst blåsrörstekniken – fortfarande i grunden var kvalitativa, och för det andra att det var svårt att avgöra vilka prov som skulle betraktas som homogena, särskilt vad det gäller mineraler ryckta ur det naturgivna landskapet. Analysresultaten av vad som betraktades som ett mineral kunde därför vid mitten av 1700-talet variera avsevärt beroende på fyndort, vilket försvårade införandet av kemisk sammansättning som grund för ett entydigt mineralogiskt system.

Samtidigt ökade det vetenskapliga behovet av en ny mineralogisk klassificering. Den ständigt ökande mängden nyupptäckta mineraler medförde att det blev svårare och svårare att särskilja dem enbart med ögat och på grundval av yttre egenskaper. Det var framförallt kemister med anknytning till universitetet som blev förespråkare för de kemiska systemen. Torbern Bergman ville senare ha ett renodlat sådant och hävdade nödvändigheten av goda kemiska analyser, vilket för Bergman också inkluderade den kvantitativa sammansättningen. Överhuvudtaget menade han att efter att ha börjat analysera stenar ”Smält-vägen” att mineralogisk klassificering blivit en besvärlig vetenskap, inte minst sedan de kvantitativa metoderna visat att eftersom ”stenar af lika utseende ofta til art och inre beskaffenhet äro ganske skiljaktige, samt tvärt om, at til ytan aldeles olike, dock kunna äga samma lynne, råkade denna Vetenskapens idkare uti stor förlägenhet”.⁶¹ Lösningen hette ännu mer kemisk analys och de kemiska klassificeringsförsöken kom att gradvis förändras från en kvalitativ grund till en kvantitativ.

Att sammanställa mineralogiska system kom under 1700-talet alltmer att betraktas som en uppgift för vetenskapen. Anders Jahan Retzius, så småningom professor i kemi vid Lunds universitet men med bakgrund både som apotekare och i Bergskollegium, kallade 1773 Cronstedts

mineralogiska system ett mästerverk, men tillade att det ”är hwarken begripeligt eller nyttigt för andra än dem som äga insigt i Chemie, utom hwilken ock all Mineralogie blir et lekwerk”.⁶² Gustav von Engeström hävdade att systemen speglade en ordning, som en gång för alla var nedlagd i naturen. Hade kemisten ”af de Mineraliska kropparnes egenskaper och verkningar [upptäckt] det naturliga sammanhang, som desse kroppar hafwa til hwarandra”, hade man också funnit ett system byggt på ”sådana Grunder som Naturen sielf i kropparne nedlagt”.⁶³ Bortsett från att de mineralogiska vetenskapliga systemen nu blivit religiöst sanktionerade abstraktioner av det naturgivna landskapet, ser vi att med den kemiska analysens och de kvantitativa bestämningarnas intåg i mineralogin hade de mineralogiska systemen förvetenskapligats och därmed också fjärmats från det skapade landskapet. Trots att enligt Engeström och andra vetenskapen och laboratoriarbetet med nödvändighet hade en uppgift inom bergsbruket för att ”utröna mängden af en metall som i malmen finnes [krävs] större Laboratorier”.⁶⁴

Bergsbrukets kvalitativa beskrivningar fortsatte att vara en del av de vetenskapliga systemen. Även för Berzelius, vars mineralogiska system brukar beskrivas som det första som var helt konsekvent uppbyggt efter ämnenas kemiska sammansättning, var den kvalitativa iakttagelsen, en bedömningsform man i grunden lärt av bergsbruket, den viktigare delen av vetenskapen. Han ville uppställa sina resultat på ett sådant sätt att

läsaren i ett ögonkast igenkänner mineralets så väl kvalitativa som kvantitativa grundblandning, det är mineralets kemiska natur. Att sådant icke kan vinnas genom den procentiska uppställningen [...] har läsaren insett. Mineralogiske analysernes resultat måste därför uppställas på tvenne sätt, ett handverks-resultat det procentiska, och ett vetenskaps-resultat, hvilket jag [...] måst uttrycka genom en till hvarje analys bifogad liten förklaring.⁶⁵

Bergsbrukets sätt att beskriva mineraler var fortfarande en självklar del av den vetenskapliga beskrivningen.

Mineralogiska system och bergsbruket

Men hur mycket än den kemiska analysen var en grund för upprättandet av kemiska mineralogiska system, tycks intresset för sådana system ha varit ringa hos bergsmännen. Att veta var i ett mineralogiskt system ett järnmineral eller ett guldmineral hörde hemma hjälpte ju föga bergsmannen i hans praktiska utövning, vare sig det rörde sig om att hitta fyndigheter, renframställa den värdefulla ingrediensen, eller bearbeta den vidare. Skillnaden mellan denna praktik och vad kemisten sysslade med var också klar för många vetenskapsmän. Johan Gottschalk Wallerius var övertygad om att kemin var av största betydelse för bergsbruket, men gjorde ändå

tydlig skillnad mellan hantverksarbete och kemi. Efter att vetenskapligt ha klassificerat olika typer av järnmalmer efter yttre karakteristiska lade han till – i finstilt – att man även kunde klassificera järnet efter om det var kallbräckt eller rödbräckt, en indelning som ”tjena för smältare, hvilka skola frambringa jernet”.⁶⁶ På samma sätt kunde kopparmalm för ”kallråstare” och ”smältare” klassificeras på annat sätt än det vetenskapliga, nämligen efter hur de betedde sig vid smältning, i ”Blötmalmer, hårdmalmer och segmalmer”.⁶⁷

Också den välutbildade Sven Rinman var inledningsvis skeptisk till en kemisk klassificering. Vid mitten av 1700-talet hade han svårt att tänka sig ett kemiskt klassificeringssystem som för järnmalmer byggde på en kombination av enkla kemiska egenskaper och procenthalten järn i olika mineraler.⁶⁸ Trettio år senare hade han visserligen svängt i förhållande till de kemiska systemen, särskiljde det empiriska och det pragmatiska, men ville fortfarande retoriskt förena de två systemen i ett. ”Således måste den mineralogie vara den fullkomligaste, som i bästa måtto kan förena begge dessa kunskaps-vägar [utvärtens kännetecken ... invärtens egenskaper]”.⁶⁹ Att bara lita på vetenskapen var inte tillräckligt.

Wallerius som var väl påläst i den samtida kemin konstaterade 1783 att han hade ”et oinskränkt förtroende til de Chemiska försökens riktighet, då de väl och rätt blifva gjorde, men förmenar, at af dem ej säkra slutsatser til kropparnas composition alltid kunna göras”.⁷⁰ Bortsett från den självklara komplikationen kring hur man avgör vilka försök som är ”väl och rätt”, och vem som avgör detta, visar citaten på en väl spridd osäkerhet vad gällde möjligheten att med exakthet bestämma kemisk sammansättning. Denna osäkerhet försvårade konstruktionen av varje mineralogiskt klassificeringssystem. Wallerius kollega Per Hjelm drog sin slutsats rakt på sak: ”alle Systemer [inom vetenskapen] äro vacklande”.⁷¹

Till yttermera visso hade inte heller bergsmännen någon större nytta av de allt mer exakta bestämmningar av sammansättning som kemisterna kommit fram till. Orsaken var helt enkelt det ovan angivna förhållandet att malmer och mineralier sällan var homogena. Det mineral som kemisten försökte bestämma den generella sammansättningen av, hade för bergsmannen en sammansättning som kunde variera med fyndort. Detta var i huvudsak ett problem som fortsatte att bekymra kemisterna, och var till exempel fortfarande för Berzelius en realitet.⁷² Men det var också ett problem som gjorde de kemiska bestämmningarna mindre intressanta för bergsmännen. De kvantitativa systemen kunde inte lära bergsmännen något nytt och var inte användbara för dem.

Fjärmandet från praktiken blir ännu tydligare om vi ser på den variant av vetenskaplig klassificering som de geologiska kartorna utgjorde. Sådana började produceras under slutet av 1700-talet, då önskemål om geologiska kartor blev allt vanligare, och bergsmännen knöt stora förhoppningar till dem för att kunna förutsäga var värdefulla fyndigheter

kunde finnas. Bakom låg den enkla empiriska erfarenheten att en viss metall ofta hade återfunnits tillsammans med vissa bergarter, och hittade man det ena borde det andra kunna återfinnas i närheten. Genom att på en karta ange var vissa bergarter låg ökade möjligheterna att där hitta mineraler som ofta förekom med just denna bergart. Kemin kunde emellertid inte i någon större utsträckning, eller inte alls, bidra till upprättandet av sådana kartor, trots att kemisterna i stor utsträckning ivrade för dem. Enligt Daniel Tilas skulle en bergsman ”med flit undersöka [...] Bergs och Mineral Streks” förhållande till varandra.⁷³ På den grunden kunde ”oumgängeligt [...] richtige Geographiske Chartor uppställas huru hwart och et Berg eller Jordslag til längd, Bredd och strykande efter wäderstrek sig wisar”.⁷⁴ Mårten Triewald betonade 1740 att det är viktigt att känna till förhållandet mellan gråberg och mineralförekomst, eftersom detta säger mycket om var vi skall leta, en sådan kunskap är till och med ”oumgängelig för en malmlutare”.⁷⁵ Wallerius hänvisade 1747 uppskattande till förre assessorn i Bergskollegium, Magnus Bromell, som tidigare velat konstruera en mineralogi så att man kan ”igenkänna och upfinna” nya mineraler.⁷⁶ Även Cronstedt lanserade tidigt förslag till kartläggning.⁷⁷ Men vid ingen av de metoder som föreslogs användes kemisk analys, än mindre teorier, utan den direkta observationen av malmstreck, deras storlek, riktning och läge i naturen var helt avgörande.

Det är svårt att avgöra hur dessa kartor användes. Bergsmännen kunde väl i ord vara intresserade av dem, i den mån de beskrev det landskap där de vistades. Men detta skapade landskap tillfördes inget nytt genom de geologiska kartorna. Man kan jämföra med Bergmans principer för ordnandet av mineralsamlingen vid Uppsala universitet, där syftet var att lära sig hur det såg ut i en gruva, men den lärde inget om var man kunde hitta nya mineraler. Gruvan i Ädelfors, som drevs av staten, såg bitvis lovande ut eftersom den innehöll ”ymnig kies” som ”synes wilja på djupet alt mer och mer tiltaga”, i en annan gång har man hittat ”wacker och tät Gyldisk Kies”, samt under grävningarna hade man ”under wägen yppat flere nya parallele Guld-Malms förande gångar”.⁷⁸ Det var på plats, lokalt, som alla fyndigheter till slut måste bedömas.

Att önskemålen om geologiska kartor avtog under slutet av 1700-talet tyder också på att deras praktiska betydelse blev ringa. Visserligen förblev en del av Bergskollegiums verksamhet att upprätta kartor, bland annat försökte Hjelm presentera en karta över porfyrförekomster, och 1800 publicerade brukspatronen och Berzelius nära vän Wilhelm Hisinger ett antal petrografiska kartor.⁷⁹ Det är tveksamt om dessa var av någon praktisk betydelse för gruvnäringen, utan de kan i första hand ses som ett förvetenskapligande av de geologiska kartorna analogt med vad som skedde med de mineralogiska systemen.

De kemiska aspekterna på systembyggen kunde således bergsmännen väl i ord acceptera, och gjorde säkert så utan vidare, men för dem var

vilken ”naturlig” ordning som helst helt underställd de praktiska behoven: att utvinna så mycket metall som möjligt ur fyndigheterna. Dessa ändrades inte av att kemisterna retoriskt hävdade att man rättade sig efter praktikens krav och konstruerade system för att tillfredsställa bergsbrukets behov.⁸⁰

I skuggan av bergbruket: Kemin i Sverige under 1700-talet

Bristande konsensus inom kemin

När bergsmännen sade sig anlita vetenskapen var det för att få svar på sina frågor, och för att få praktiskt användbara upplysningar. Kemin hade besvär att på ett tillfredsställande sätt uppfylla dessa önskemål. Till det fanns flera orsaker, men en var säkert att den vetenskapliga oenighet som gällde vid valet av klassificeringsmetod också gällde när de metallurgiska processerna teoretiskt skulle förklaras. Det måste ha varit konfunderande för bergsmännen att kemisterna sällan lyckades nå konsensus i för bergsbruket så viktiga frågor. Bergsmännen visste att masugnprocessen fungerade, men kemisterna kunde långt ifrån enas om vad som skedde i en masugn. När bergsmannanäringen på 1740-talet råkade i kris anropade Eric Stockenström i ett tal 1749, retoriskt korrekt vetenskapen om hjälp för att motverka de dystra framtidsutsikterna. Samtidigt erinrade han om att den ännu var ofullkommen: ”Om kunskapen angående metallernes generation kunde hjälpas på en säkrare fot, än hit intils, så hade man at hoppas et säkert näringsätt i alt hvad bergverk angår; men alla deruti gjorde rön äro här til ännu ej tillräckelige” – tvärtom ”de lärde tvista med hvarannan härom”.⁸¹ Och Bergman instämde: ”at enligt malmens natur och ortens omständigheter utfinna den lindrigaste och *tjänligaste smältprocessen*, är ett chemiskt problem, som ej får räknas ibland de lättaste”.⁸² Enligt assessorn vid Bergskollegium och myntguardien Gustaf von Engeström hade kemin utvecklats som aldrig förr, ”men då man uti utöfvandet deraf finner många contradictioner imellan egna och andras Rön, änskönt på samma ämne anstälde, så yppas först, hvad som i kännedomen af denna vetenskap fattas”, och han ställde frågan i samband med de många olika uppgifter om flusspatens sammansättning han hade kommit över: ”vilken av dessa Auctorer skall man tro?”⁸³ Och kanske lite uppgivet fyllde han senare på med, ”om man kan visa, at desse Journaler äro tvärt af stridande emot hvarandra uti sina omdömen om lärda arbeten, hvad skall man då säga?”⁸⁴ Henrik Theophil Scheffer, direktör för Ädelfors guldverk och senare proberare vid Bergskollegium, påpekade, att vi ännu inte vet, det vill säga vetenskapen kunde inte förklara, vad uppkomsten av kallbräckt järn berodde på, ”hvadan kallbräcka härrörer är ännu icke utredt”.⁸⁵

Bakom denna bristande konsensus och de mycket divergerande teoretiska och vetenskapliga uppfattningarna fanns en spänning inom den

teoretiska kemin mellan å ena sidan ett inom alla vetenskaper dominerade experimentalfysiskt förhållningssätt, inspirerat av en newtonsk metod och syn på naturen, och med en strävan att finna kvantitativa generella lagar, och å andra sidan vad många betraktade som kemins huvudsakliga uppgift att karakterisera det unika, vilket i huvudsak skedde med kvalitativa metoder. Bergsmannakunskapens lokalitet kom ofta i motsatsförhållande till de vetenskapliga försöken att hitta generella förklaringar. Denna centrala skillnad mellan det lokala och det generella doldes ofta bakom samtidens merkantilistiska nyttoretorik och dess oprecisa användning av termen vetenskap. Bakom detta språkbruk fanns en särskilt typ av kunskap, som kunde associeras med kemi och som framförallt studerade det unika och skillnaderna mellan olika substanser, men som samtidigt ville nå den status som följde med experimentalfysiken, en vetenskap med generella anspråk.

Eftersom kemin hade svårigheter både med bergsmännens behov och med det experimentalfysikaliska idealet, sågs den med misstro av de förra, eftersom den inte var till nytta, liksom av den senare gruppen då man inte lyckats finns någon allmängiltig generalisering (jfr dock om flogistonteorin nedan). Kemin fick ofta en dubbelt negativ stämpel.

jag menar Chymien, hade för sit tvetydiga utseende ännu icke fått lof att bo bland dess [de övriga naturvetenskaperna] medborgare. Den var aktad antingen för hög at begripa af de lärande, eller för farlig, i anseende til vissa villostigar, som därvid kunna tagas, när Experimental-Physiquen icke banat vägen för hånne.⁸⁶

Skillnaden mellan de två förhållningssätten som här kallats skillnaden mellan fysik och kemi, var en skillnad som de flesta vetenskapsmän omfattade under denna tid, men i själva verket vore det riktigare att kalla det skillnaden mellan två attityder gentemot studiet av naturen, där man var intresserad antingen av det generella eller av det speciella.⁸⁷ Många naturvetare vacklade mellan dessa två attityder. När Göran Vallerius, bergmästare i Uppland, och även han till slut assessor i Bergskollegium, ställde frågan om matematiken eller fysiken skulle känneteckna studiet av *scientias rei metallicaе*, gav han svaret att de två vetenskaperna borde dela på den.⁸⁸ Skillnaden mellan en fysikalisk attityd och en kemisk fanns särskilt väl uttryckt hos Bergman, för vilken ”naturforskning (Physica) [...] up söker [kroppars] allmänna egenskaper” och ”Chemien [...] upptäcker deras sammansättning och orsakerne til deras olika beskaffenhet”.⁸⁹ Strävan efter generalitet ledde kemisten bort både från det naturgivna och från det skapade landskapet, intresset för det unika höll honom fast vid dem.

Den isolerade empiriska kemin

Visst var det en klar åsikt hos samtliga naturvetare att empirin skulle vara grunden för all vetenskap, och kemi var mycket empiri. Bergman menade

att kemins roll var just att utgöra grunden, från vilken man skulle sträva uppåt. Genom rön och försök skulle man ”med Newton gå uppföre til de sanna orsakerne, och ej med Cartesius nedstiga ifrån diktade orsaker till phenomenerne, hvilka då alltid behöfva förklädning, at på något sätt kunna passa”, och enligt Bergman var kemin ”liksom kärnan” i denna empiriska process.⁹⁰

Men även om denna empiri vad gäller kemin på 1700-talet till största delen kom från bergsbruket, levde kemin och det kemiska experimentet många gånger ett isolerat liv skilt från bergsbrukets realiteter. Det är tydligt när Gustaf von Engeström om utövandet av kemin säger sig ”merändels på en tid varit innesluten inom min kammare [och sysslat med] mitt största nöje, neml. Chymiska försök”.⁹¹ Engeström hade en grundtro till vetenskapen och dess möjligheter att vara samhället till nytta, men efter omfattande studier, kunde han konstatera att det inom kemin långt ifrån rådde enighet om vad som skulle betraktas som god kemi, och att motsättningarna var många. Engeströms kommentar kring blyspat är upplysande.

Lyckligt är ändå, när sådana stridigheter röra endast ämnen, som i allmänna lefvernet äro af mindre betydande nytta. Då man endast anser Chymien på den nyttiga sidan, så kan det nästan göra lika mycket, om Flusspaten innehåller en egen syra eller någon förut känd, om Blyspaten innehåller Acidum Salis eller icke, och så vidare.⁹²

Det man gör i laboratoriet är mindre intressant för den breda allmänheten. Engeström kan synas extrem, men de internationellt sett mest kända kemisterna i Sverige under denna tid hade också ett omfattande internationellt nätverk av annat slag än gruvnäringen, med andra akademier och andra vetenskapsmän. Det var naturligt att i det sammanhanget blev i kemisternas värld lokaliteten, och praktiken utanför laboratoriet, av underordnad betydelse.⁹³ De var också i hög grad via detta kontaktnät, som de inspirerades av den nya experimentalfysiken, och de teoretiska diskussionerna blev synligare där.⁹⁴ I detta kontaktnät rörde sig kemin och bergsbruket inom olika sfärer.

Det har sagts att kemin kom att påverka utvecklingen av kopparprocessen under slutet av 1700-talet vilket har knutits till Johan Gottlieb Gahn.⁹⁵ Enligt merkantilismens retorik skulle det också vara så. Men även hos Gahn är vetenskapsmannen och bergsmannen två olika personer, åtminstone uppfattade han själv saken så, och framhöll gärna sitt vetenskapliga intresse, som han fick ägna alltför lite tid åt, och som skiljde sig markant från hans praktiska arbetsuppgifter. ”Jag har så nyss sluppit hyttan att jag ännu inte fått vara i Probérkammaren”, ”huru intet jag på långa tiden fått röra wid Chymien och någon Wettenskap”, ”Häriifrån hafva wi inga nyheter för Wettenskaperne att berätta, endast sysselsatte att arbeta med Handkraft”.⁹⁶ Det är inte förvånande att det om Gahn har sagts att han, trots sina vetenskapliga kvaliteter, var och ”förblev [...] bergsman och

kopparinvägare”.⁹⁷ Men Gahn var samtidigt mycket medveten om var den nödvändiga kunskapen för att kunna framställa koppar fanns. Han hade försökt förstå processerna vid kopparsmältningen, där många var villiga att ”idelig raisonnera och Théoretisera [men de] Förämsta kunskaperne, eller en någorlunda pålitelig historia facti, ligger hos smältarne, af hvilka den ena wet det mer än andra, och den andra något annat”.⁹⁸ I hyttan användes många kunskaper men Gahn önskade ”om ändå Chymien i de närskylda delar wore så uparbetad att man hade någon hjälp däraf”.⁹⁹

I det mentala landskapet och i sitt laboratorium var kemisten primärt inte intresserad av att utveckla nya metoder eller att omsätta sina kunskaper i praktisk verksamhet, det vill säga inte intresserad av nyttan, eller av att omsätta sina teorier i större skala och lokalt.¹⁰⁰ Indirekt anger Engeström som en orsak att det redan i laboratoriet återstod problem att lösa, såsom bristande standardisering vid försökens utförande. Enligt Engeström var sådant som lösningsmedel och temperaturer ”svåra att öfver hela verlden hafva lika”.¹⁰¹ Vetenskapens generella ideal var svårt att upprätthålla till och med i den konkreta laboratoriemiljön. Hur skulle man då kunna tillämpa vetenskapen i stor skala?

Bergsmännen och kemin

Men enligt det merkantilistiska idealet *skulle* vetenskapen vara nyttig, det vill säga den skulle tillämpas. Men teorin räckte inte till detta, hur mycket retoriken än hävdade motsatsen. Bergsrådet och gruvägaren Detlof Heijkenskiöld var bestämd: ”Ehuru nyttig och oumgängelig Theoretiska kunskapen i detta näringsfångs skötande är, så blifver utöfningen och hushållningen därvid lika oumgängelig”.¹⁰²

Men även om kemin när den hänvisade till nyttan hade bergsmännen och bergsvetenskaperna som direkt mål, var kemin som nämnts bara en del av den kunskap bergsmännen behövde, då ”Mineral-känning, Proberkonst och Chemie” betraktades som olika saker.¹⁰³ Utan tvekan var kemisterna imponerade av den praktiska kunskap som bergsmännen här besatt. Bergman ansåg bergsmän som skickliga och med lång erfarenhet av smältprocesser och dylikt, men han lade till: ”ännu saknade de en vetenskap, som uplyste alla verkningarnas förhållande och sammanhang”.¹⁰⁴ Det var med hjälp av kommande vetenskap bergsbruket skulle utvecklas, inte med hjälp av den nuvarande. Men för bergsmännen själva var det uppenbart att kunskaper i kemi inte räckte för att bli en god bergsman, kunskaper i kemisk teori ännu mindre. Bergsrådet Samuel Sandels påpekade i sitt minnestal över Emanuel Swedenborg att även om denne studerat matematik och naturkunnighet räckte inte detta, teori utan praktik var inte tillräckligt, och ”[d]et gjorde för Honom icke heller tilfyllest, at öva sig uti ett Chemiskt Laboratorium och at taga kunskap om Svenska bergverken med deras grufve byggnader och arbets processer”, så Swedenborg bestämde sig för att resa utomlands.¹⁰⁵ Om Daniel Tilas sades att han efter studier

vid akademien, ”studerade [...] världen, i stället för Theoretisk kundskap [och besökte] den Practiske och det under den tiden störste Mästare uti Lagfarenheten och Bergs-vettenskapen”, och att han hade ansett det nödvändigt ”at fly hemknutarne och räkna den tid såsom förlorad, då Han ej kunde vara ute i orterne at lära något”.¹⁰⁶

Många kemister blev allt mer medvetna om att de inte bidrog till utvecklingen av olika industriella aktiviteter i vilka kemiska processer var avgörande, eller med Bergmans ord: ”i enkilta hushåll, som allehanda verkstäder, dageligen förefalla en stor myckenhet förrätningar, som till sin natur, verkeligen äro chemiske [men] desse hafva just icke at tacka sjelfva vetenskapen för den fullkomlighet de vunnit, åtminstone intet alle”.¹⁰⁷ Låt vara att han hävdade att det nu skulle ske en ändring, och att kemin nu skulle gripa in i vardagsprocesserna på ett annat sätt än tidigare. Denna kemins nytta var ett standardargument för att bedriva vetenskap, då som nu.¹⁰⁸ Men argumentet överensstämde inte alltid med verkligheten.

Ett förtydligande behövs här. Givetvis var (eller är) vetenskap inte ett entydigt begrepp. Det var en annan typ av vetenskap än den kemiska, som bergsmännen refererade till när de retoriskt talade om vetenskapen. Anton Swab hävdade 1780 att gruvkonsten byggde på ”fullkomlig kännedom af de *särskilte* befintlige mineralers natur, med biträde af de Vetenskaper, som underhjälpes kunskaperne om en ordentlig Grufwebyggnad”.¹⁰⁹ ”Vetenskap” skall här närmast jämsställas med konsten att uppföra byggnader. I en ny *Masmästar Ordning* (1766), lyftes fram att järnhanteringen de senaste åren gjort stora framsteg, ”hwartill bidragit, at man börjat skiöta Masugns-byggnader och Tackjernsblåsningar icke blott, såsom något handwerks arbete, utan såsom en på Wettenskaperna byggd Bergsmanna öfning”.¹¹⁰ Denna vetenskap var inte kemin. Masmästarens uppgift var att kontrollera malmens beskaffenhet, dess förhållande till elden, hur den bäst skulle rostas, egenskaper hos flussar och blandningar, hur masugnen skulle byggas och skötas, samt hur arbetet i hyttan skulle organiseras. Till sin hjälp hade han masmästare, stegresare, hyttdrängar, uppsättare, bokare, rostbrännare, men ingen kemist. Utbildningen av medhjälparna skedde som en hantverksutbildning och för att bli masmästare måste man till exempel först ha varit hyttdräng ett antal år. Innebörden i begreppet vetenskap som det används i *Masmästar Ordning* är inte densamma som den hade för de vetenskapligt utbildade kemisterna (och representanter för andra vetenskaper) vid universitetet, utan skall snarast jämsställas med en avancerad hantverkskundskap.¹¹¹ Det är återigen nödvändigt att särskilja de olika kunskapsstyper som döljs bakom ordet ”vetenskap”, för att kunna diskutera förhållandet mellan kemi och bergsbruk.

Det är helt följdriktigt att bergsmännen sällan uttalade sig om kemin, och när man gjorde det beklagade man ofta sina kemiska kunskaper, men pekade samtidigt på diskrepansen mellan det egna arbetet och kemisternas. När Sven Rinman blev intresserad av ”huru magnesia metallen i

större smält. än uti diegel kunde utbringas och hvad Theorie derwid bör observeras [men jag] måste upriktigt bekänna, at jag intet äger nog kundskap dertil och hinner ej eller utreda den Theorie jag deruti kunnat af försöker hämta”.¹¹² Detta hindrade inte Rinman från att göra ett utmärkt arbete. När Gahn blev intresserad av vissa kemikalier i Falu gruva, kommenterade Rinman att det ”roar [...] mig mycket, at abstracta Herrar Chymici också kunna blifwa litet mera materiela”, och Scheeles funderingar kring eld, luft, ljus och flogiston är intressanta, anser Rinman, men ”de äro nog abstracta och höra till sublimeras i Chemien som eij är så aldeles i min wäg”.¹¹³ När Bruks societeten på 1790-talet ville publicera en avhandling om mekanik skedde en uppdelning så att Rinman fick den praktiska delen på sin lott, medan Erik Nordwall, bergsmekaniker vid Jernkontoret, skulle skriva den första teoretiska delen.¹¹⁴ Det blev den andra delen som publicerades först, den första kom först några år senare – det gick bra med teknik utan teori.¹¹⁵

Kemin utan bergsbruk

Mot bakgrund av den merkantilistiska ideologin och det följande stora inflödet av material från det naturgivna och från det skapade till det mentala landskapet, via de analytiska mötesplatserna, är det naturligt att kemin frodades och blev en stark vetenskap i Sverige under 1700-talet. Det blev en kemi som frodades i skuggan av bergsbruket, och som arbetade med material som associerades med bergsbruk.

Vetenskapsakademien räknas med all rätt som ett vetenskapligt centrum i Sverige under 1700-talet. Flera av Sveriges ledande kemister var av naturliga skäl ledamöter i Kungliga Vetenskapsakademien (KVA), men med hänsyn till att KVA var ett merkantilt projekt fanns där också många representanter för bergsnäringarna. Bergsvetenskapen borde således uppta en väsentlig del av KVA:s aktiviteter. En genomgång av akademiens handlingar visar dock förvånansvärt lite material om bergsbruk. Istället dominerade bidrag rörande förhållanden i det mentala landskapet, särskilt under slutet av 1700-talet då Bergman och Scheele presenterade sina rön, och under 1790-talet när framförallt Per Jacob Hjelm var flitigt representerad. Bland de kemiska bidragen hade förvånansvärt få direkt praktisk bäring på bergsbruk. Det stod inte mycket om metallurgi i *Handlingarna* och bidrag med anknytning till bergsbruk rörde dels ytterst sällan kemi, dels förekom de flitigast i början av perioden, till exempel ett kort rön insänt av en viss Anders Smältare.¹¹⁶ Mot slutet av 1700-talet ersattes dessa i allt högre grad av bidrag som måste karakteriseras som rent kemiska. Efter en genomgång av *Handlingarna* kan man konstatera att Akademien faktiskt inte bidrog till att stärka bergsnäringen i någon högre grad, och definitivt inte genom de tryckta bidrag som publicerades i dess *Handlingar*.

Under slutet av 1780-talet gav dock KVA ut en tidskrift i bergsvetenskaperna, *Bergsjournal*, uppenbarligen ett försök att tillfredsställa det

merkantila nyttoperspektivet. Denna tidskrift blev dock ett misslyckande och den fick läggas ner efter ett och ett halvt år. År 1817 kunde övermasmästaren och resenären Eric Svedenstierna skriva om *Bergsjournal* att den ”recenserades, berömdes, klandrades och blef osåld”.¹¹⁷ Detta misslyckande ger stöd åt tolkningen att vetenskaperna, framförallt kemin, inte kunde bistå bergsbruket, och att det vetenskapen kunde åstadkomma låg långt från de behov bergsbruket hade.

Instrumentmakaren vid KVA, Daniel Ekström formulerade 1750 ytterligare en orsak till varför bergshantering, och järnhantering i synnerhet, inte fick större plats i den vetenskapliga sfären, nämligen att man betraktade den nedlåtande, som ett vardagligt slit, utan större intresse för vetenskapen.¹¹⁸ Den hade helt enkelt inte lika mycket intellektuell status. Det gällde enligt Ekström att motverka ”den förklenlige tankan om järnsmidet [som] förorsakat brist på tilräckelig kunskap om alla de medel och utvägar, som der til äro nödige”.¹¹⁹ Smeders, hyttdrängars och andras tröghet medförde enligt Ekström att intresset för förändring blev svårt, det var därför svårt för nyare kunskap att slå rot. Men det kunde också vara så att nyare kunskap inte accepterades vid masugn och smedjor, eftersom den helt enkelt inte kunde bidra att utveckla arbetet. Rinmans yttrande trettio år senare kan användas som stöd för den tanken. Enligt honom hade järnet tidigare inte intresserat vetenskapen, endast de ädla metallerna hade ”sysslosatt Chemisterna; hvaremot Järnet blifwit lämnadt till Handtwerkares granskning”.¹²⁰ Att kemisterna yttrade sig positivt om sina möjligheter att påverka processerna i det skapade landskapet var helt i enlighet med den merkantila retoriken – om de hade möjlighet är en helt annan sak. Situationen skulle inte komma att förändras på lång tid framöver.

Kemisterna strävade efter att skapa vetenskaplig ordning och deras iver att klassificera hade varit ett uttryck för denna strävan. Men det fanns det också andra vägar att skapa en ordning. Under hela 1700-talet ökade kemisternas intresse för studiet av kemiska förlopp, framförallt hos kemisterna vid universiteten eller hos dem som på annat sätt saknade direkt anknytning till bergsbruket. Det var också här svenska kemister nådde sina största internationella framgångar. Framförallt gällde detta Bergman, som i linje med internationella strömningar i enlighet med det experimentalfysikaliska idealet försökte tillämpa Newtons lagar på den kemiska affiniteten.¹²¹ Detta inkluderade också ett kvantifieringsideal. Detta visade sig dock svårt (inte bara för Bergman) både att tillämpa Newtons lagar och att mäta och kvantifiera affiniteten, eftersom de egenskaper hos de minsta partiklarna man tänkte utgå från, framförallt den nödvändiga vikten, aldrig empiriskt kunde fastställas, eftersom man aldrig kunde iakttaga dem – och följaktligen inte heller väga dem. Temat återkommer ofta hos Bergman. Vattnets ”stam partiklar [är således så fina atomer att de] icke kunna skönjas af det aldrabäst beväpnade ögat”.¹²² Flogiston är ett

ämne ”för fint, at rent och ensamt kunna samlas eller betraktas”.¹²³ Bergman gjorde därför en åtskillnad på vanlig kemi ”*Chemia vulgaris*” som utforskade kropparnas grövre grundämnen, medan den högre kemien ”*Chemia sublimior*” utforskade de beståndsdelar av kropparna ”som för sin finhet annars undgå våra yttre sinnen”.¹²⁴

Resultatet av Bergmans ansträngningar att förstå de kemiska processerna blev de kända affinitetstabellerna. Dessa kan ses som ett sätt att klassificera affiniteten, och därigenom som ett sätt att åstadkomma en generell beskrivning av hur affiniteten fungerade. Tabellerna kunde emellertid läsas och förstås oavsett vilken teori om affiniteten betraktaren omfattade, på samma sätt som ett mineralsystem i princip var oberoende vilka teorier man omfattade om hur de olika mineralerna hade bildats eller varför de var sammansatta som de var. Diskussionerna kring affiniteten gav uttryck för den tidens mesta avancerade teoretiska kunskap, men dess praktiska tillämpning var ringa. Tanken att masmästaren skulle stå framför masugnen och blåddra i Bergmans latinska dissertation om de elektiva affiniteterna innan han fattade beslut om vilka åtgärder som skulle vidtagas är närmast absurd, även om masmästaren hade läst dem och även om han hade förstått dem, vilket i sig vore mycket möjligt.

Vad kemisterna åstadkom i förhållande till bergsbruket (och förmodligen i förhållande till annan hantverkskunskap som apoteksnäringen, jordbruket, m.m.) skulle kunna formuleras med begreppet kodifiering, det vill säga i kemiskt vetenskapliga termer beskrev man en kunskap som praktiskt redan fanns och som fungerade. Man talade om hur dessa processer ”egentligen” gick till. Detta var den uppgift kemien i relation till mycken industriell verksamhet, betydligt längre än vad Bergman hoppats, fick leva med.¹²⁵ Till exempel uppfattades hans egna järnundersökningar av samtida att vara ”til styrka för de uppgifter, som [...] Rinman uti Järn-Historien vid samma tid anfört”.¹²⁶

Kodifieringen innebar samtidigt en förenkling i beskrivningen av praktiska processer eftersom kodifieringen var en del av generaliseringsprocessen. Att denna förenkling kunde göras på många olika sätt var ytterligare en orsak till den ovan nämnda bristande teoretiska konsensus som fanns hos kemisterna. Ett exempel rör kopparframställningen i Falun där många vetenskapsmän (Georg Brandt, Henrik Theophil Scheffer, Johann Gottschalk Wallerius) gav sinsemellan olika förklaringar.¹²⁷ Men med det gemensamma att de alla förklarade en process som redan fungerade. Kodifieringen var en del av förvetenskapligandet av processerna i det skapade landskapet, på samma sätt som de kemiskt baserade mineralogiska systemen hade varit det.

Flogistonteorin

Inom vetenskapshistorien har 1700-talets kemi blivit mest känd för flogistonteorin och mycket har skrivits om dess nedgång och fall, och om den syrebaserade/lavoisierska/antiflogistiska/moderna kemins framväxt, men nästan inget om dess uppgång, en minst lika intressant historia, om inte intressantare. Flogistonteorin är värd en studie i sin egen rätt.¹²⁸ Och eftersom den hade egenskapen att vara en lyckad generalisering inom kemin, och en generalisering som accepterades av bergsmännen, tycks den något motsäga ovanstående resonemang. Därför skall här något kort sägas om denna teori. Idén att alla brännbara kroppar innehöll det hypotetiska ämnet flogiston emanerade ur den enkla empiriska – och korrekta – iakttagelsen att vid förbränning bortgick mängder av substanser, rök, ljus, värme, materia, från den brinnande kroppen. Trots detta, eller tack vare detta, har det ibland skapat problem i tidigare framstegsinriktad historieskrivning att de ”bästa” kemisterna i Sverige alla anslöt sig till den ”felaktiga” flogistonteorin, som till exempel Bergman och ”syrets upptäckare”, Scheele.¹²⁹

Men flogiston hade sin hemorts rätt i det mentala landskapet, där teorin var en av många möjligheter att förklara förbränningsfenomenet. Och det var en ovanligt lyckad generalisering. Teorin kunde förklara flera av de kemiska processer som var inblandade i hanteringen av metaller, framförallt oxidation och reduktion. Den skall ses som en del av den kemi som kodifierade kunskap kring problem som emanerade från bergsbruket och det skapade landskapet. Det är signifikativt att flogistonteorin kom att dominera kemin i gruvländer som Tyskland och Sverige medan den inte var lika betydelsefull i Frankrike och England (även om de flesta kemister där anslöt sig till den). Flogistonteorin gav en enkel och enhetlig förklaring till ett fenomen alla kände till och som var centralt inom bergsbruket, nämligen förbränningen, och kom därför att accepteras av samtliga kemister som på ett eller annat sätt var anknutna just till bergsbruket – och det var i Sverige så gott som samtliga.

När kemisterna, utifrån de erfarenheter av förbränning de fått på de mötesplatser där analysen var det centrala, utvecklade teorin i det mentala landskapet, kom den, liksom de mineralogiska systemen, att förvetenskapligas och genomgå en teoretisk utveckling som mot slutet av 1700-talet förde flogistonteorin långt från bergsmännens intresseområden. Detta blev kanske framförallt märkbart beträffande det inom historieskrivningen så förkättrade begreppet ”negativ vikt”, ett begrepp som användes för att förklara den viktökning som inträffade när en substans, flogistonet, lämnade en kropp. Det var ett begrepp som en bergsman med stor sannolikhet ställde sig mycket främmande inför.¹³⁰ Andra exempel på den teoretiska förfining flogistonteorin utsattes för av kemisterna, var Bergmans försök med att framställa järnsyra, vilken enligt flogistonteorin

borde existera. Enligt teorin var till exempel svavelsyra svavel vilket hade berövats sitt flogiston, och analogt borde alltså också metaller som berövas tillräckligt mycket flogiston kunna övergå i en syra.¹³¹ Även Scheeles försök med olika gaser som skämd luft (det vi kallar kväve) och eldluft (det vi kallar syre) utgick helt från flogistonteorin, när han gav sin teoretiska förklaring till förbränningsfenomenet.¹³² Både Bergmans och Scheeles experiment och teoretiserande visar att när den generaliserande flogistonteorin väl fått fäste i det mentala landskapet var den kapabel att utvecklas och att förutse olika processer som senare experimentellt kunde verifieras. Helt frikopplad från det naturgivna landskapet kunde teorin dock aldrig bli (och kan ingen teori bli, så länge som den bygger på någon form av experimentell verksamhet), och det var egenskaper i naturen, och framförallt egenskaper hos gaser, samt noggrannare vägningar, som ledde till att flogistonteorin sakta försvann.¹³³

Bergsmännen höll fast vid sina uppfattningar, och inte minst fortsatte de sitt arbete på samma sätt som tidigare, oberoende av skiftningar i de teoretiska förklaringarna av förbränningsfenomenet. Man accepterade flogistonteorin för att kemisterna uppvisade ovanligt stor konsensus kring den och för att den begripliggjorde kända fenomen, inte för att den gav dem något nytt. Flogistonteorin var för dem i grunden en kodifierad förklaring av vad som praktiskt redan fungerade bra. Masugnsprocessens utförande förändrades inte det minsta i och med flogistonteorins fall.

Vetenskaplig konservatism hos bergsmännen

Hos många bergsmän fanns en skenbar konservatism och en motvilja mot förändringar. Man eftersträvade primärt ekonomisk vinning, och det avgörande kriteriet när det gällde att införa nyheter var om de var ekonomiskt lönsamma. Att införa nya tekniker kunde vara kostsamt, och resultatet kunde vara osäkert, vilket fick gruvägarna att ogärna satsa på nyheter. Man nöjde sig ofta med smärre, men säkra förändringar.¹³⁴ De konstmästare som övervakade tekniken inom bergsvetenskaperna har ofta lyfts fram som framsynta och uppfinningsrika, med Christopher Polhem som lysande främsta exempel. Utan att förringa honom i hans egenskap av tekniker, tycks han dock snarast atypisk. En lång och fungerande tradition inom gruvbrytningen lät sig inte förändras så lätt av en person, och även Polhem mötte motstånd. Många av hans storstilade planer förverkligades aldrig just därför att de var ekonomiskt orealiserbara.¹³⁵ Nymodigheter hade under 1700-talet svårt att hävda sig mot denna fungerande tradition. Johan Carl Garney, av Jernkontoret utsedd övermasmästare, klagade att gamla byggnadsvanor bibehålls ”antingen af orsak, att Inbrukarne äro sjelfve intagne af fördom, eller ock, emedan de blifvit dertill öfvertalte af sina arbetare, hvilka ofta styras af gamla vanor, som svårigen kunna öfvervinnas”.¹³⁶ När Rinman ville göra försök med masugnarna

för att utveckla nya metoder mötte han motstånd från bergsmännen, som inte ville ändra på det de sedan gammalt var vana vid.¹³⁷

Kemisterna mötte ett liknande motstånd från bergsmännen trots att deras nya metoder ofta inte var lika kostsamma som mekaniska innovationer. Det kostade inte mycket att vända på malmen i rostugnen oftare, eller låta rostningsprocessen ske vid lägre temperatur, etc. Men kemisternas råd stod sig återigen slätt gentemot den starka kunskapstradition som representerades av masmästarens sedan generationer hopsamlade erfarenhet. När Per Jacob Hjelm 1786 undersökte kopparhalten i syltor, uppmontrade Bergskollegium fortsatt arbete, eftersom det verkade lovande, men bergsmännen accepterade inte idén och inget resultat nåddes.¹³⁸ Och när en sådan vetenskaplig auktoritet som Bergman yttrade sig om hur kopparn i Falu bildats korrigerades han genast av andra, som stod gruvan närmare.¹³⁹ Och bilden är faktiskt densamma på 1800-talet, vilket bekräftas av de tidskrifter Jernkontoret gav ut i början av 1800-talet, den kortlivade *Samlingar i Bergsvetenskapen* (1806–1812), samt *Jernkontorets Annaler* (1817–), vilka var fyllda med ständiga hänvisningar till vetenskapernas nytta. Samtidigt, interfolierat med dessa hänvisningar, fanns iakttagelser om att vi måste lära oss det lokala, om att vetenskapen inte räckte.

Från utgivarehåll var man medveten om detta, men ville ändå hålla fast vid att vetenskapen var viktig. Att vara vetenskaplig tycktes ge status – då som nu. Den nedvärdering av hantverk som Daniel Ekström ovan hänvisat till fanns kvar och en av tidningens redaktörer, övermasmästaren Eric Svedenstierna, försökte i ett bidrag i *Samlingar* att höja praktikens status genom att kalla den vetenskaplig. Det gjorde han helt enkelt genom att bredda innebörden i termerna ”vetenskap” och ”praktik”. Grundtanken var enkel; eftersom både teknik och vetenskap grundar sig på erfarenhet kan de inte motsäga varandra, och de som konstruerar en motsättning mellan de två har fel.

Vid bergsvetenskapens utövning äro teori och praktik oskiljaktiga, och at en vidsträcktare praktik är i sig sjelf ej annat än en fullständig teori om utövningen, äfvensom teorien ofta är blott en systematisk uppställning af egen och andras erfarenhet[.]¹⁴⁰

Men detta kunde inte dölja att det fortfarande fanns två kunskapsformer som inte var jämställda. Det lyser igenom i det mesta som publicerades i tidskriften. För samtidigt hävdas i tidskriften att konsten att göra gott järn har avtagit, ”allt som de skickligare af gamla smeder utdött eller kommit ur arbetet”.¹⁴¹ Även om hänvisning till förlorad hantverkskunskap genom historien tycks ha varit ett ofta återkommande standardargument (som aldrig tar hänsyn till vad vi eventuellt lärt oss istället för den kunskap som gått förlorat) finns här underförstått uppfattningen att vetenskapen inte kunde ersätta denna förlorade kunskap. *Jernkontorets Annaler* var förvånansvärt explicit vad det gällde skillnaden mellan praktik och teori.

Rörande de senaste vetenskapliga rönen inom järnframställning hävdade man i ett svar på frågan ”På hvad sätt kunna sednare tiders kemiska, fysiska och mekaniska upptäckter lämpas till Svenska Jernberedningen” att ”så märkvärdig och upplysande denna teori än är, saknas likväl der mycket, som den praktiske Bergsmannen skulle önska att få utredt”, och något senare om Fourcroys och andra kemisters teori om orsaken till rödbräcka att den teorin var ”så ofullständig [...] och så gissningsvis, att det ej lönar mödan citera”.¹⁴²

Denna allmänna konservatism gentemot förändringar i fungerande processer, vilken återfanns hos många bergsmän, återgår i mycket av synen på den samtida vetenskapen, och fortsätter en bra bit in på 1800-talet. Ett exempel av många är när läraren i metallurgi och hyttkonst vid Kungliga Tekniska Högskolan, Victor Eggertz, i en kommentar till bergsexamenssvånet hävdade att kunskapsfodringarna inför en sådan examen bestämdes av respektive professor ”af hvilka man dock inte torde kunna begära att de skola ega tillräcklig insigt och erfarenhet om hvad som af dessa vetenskaper kan vara erforderligt för en nöjaktig, vetenskaplig bergsmannabildning”.¹⁴³ Man övergav inte en uppfattning som sedan länge varit knäsat, eller en teknik som fungerade, bara för att en vetenskapsman i sitt laboratorium eller sin studerkammare kommit fram till en ny teori. En sådan attityd levde kvar länge bland tekniker och ingenjörer.

Slutord

Förhållandet mellan bergsbruk och kemi och mellan olika aktörer har ovan diskuterats med hjälp av landskapsmetaforer, och med hjälp av begreppet mötesplatser (”trading zones”). Utgående från antagandet om existensen av ett naturgivet landskap har hävdats att det genom människans påverkan har uppkommit två landskap, det skapade och det mentala. I det skapade hade den ena av undersökningens två huvudaktörer, bergsmännen initiativet, i det mentala, den andra, kemisterna. Retoriken om den vetenskapliga nyttan spelade en roll i bägge landskapen och för bägge aktörerna, men undersökningen har visat att kemisternas roll, på grund av kemins karaktär, inte haft någon större inverkan på skeendena i det skapade landskapet. Det var svårt för kemin att finna tillämpning inom bergsbruket av två skäl. För det första ledde kemins vetenskapliga strävan efter generaliseringar till teorier som var för generella för bergsbruket, och för det andra krävde bergsbrukets krav på lokala åtgärder kunskaper som kemisten inte kunde tillfredsställa, helt enkelt därför att vetenskapen inte räckte till för att beskriva de komplicerade processer som kännetecknade metallhanteringen. De generaliseringar man många gånger försökte sig på gav för divergerande resultat och konsensus nåddes ej bland kemisterna (med undantag för flogistonteorin). Det skapade och det mentala landskapet skiljde sig åt.

Men samtidigt stod de två grupperna i nära kontakt med varandra och det fanns många mötesplatser. Dessa mötesplatser kretsade kring analys och återfinns i proberkammaren och vid blåsröret, även kallat det portabla laboratoriet. I proberkammaren undersöktes och prövades mineralerna, och konsten att analysera utvecklades kraftigt. I proberkammaren kunde både bergsmän och vetenskapsmän samlas och diskutera med varandra och utbyta erfarenheter. Förutsättningarna för kommunikation var goda eftersom man hade mycket gemensamt. För det första hade det material man arbetade med ett gemensamt ursprung i det naturgivna landskapet. För det andra var beskrivningarna av detta material i huvudsak kvalitativa. För det tredje fanns en gemensam analytisk teknik, som även om den många gånger kunde ge betydligt exaktare svar än vad bergsmännen behövde, kunde förstås av alla aktörer. Bergsmän och kemister slutade helt enkelt aldrig att tala med varandra, även om informationen oftast fungerade endast i ena riktningen. I det skapade landskapet användes knappast kemisternas analysresultat. De hantverkare (rostvändare, masmästare etc.) som arbetade där i syfte att utvinna de metaller som hittats i proverna, hade inhämtat kunskap om sammansättning på annat sätt, nämligen genom en lång gedigen hantverkstradition som i huvudsak baserades på kvalitativa omdömen.

På mötesplatserna behandlades således material från det naturgivna landskapet. Resultatet av detta arbete flyttades av bergsmännen till det skapade landskapet och tillämpades där praktiskt, medan kemisterna flyttade resultatet till det mentala landskapet för att åstadkomma en teoretisk beskrivning av vad som skedde. Mineralier fick under denna förflyttning från det naturgivna till det skapade och/eller till det mentala olika betydelser. I det mentala landskapet skedde flera saker. För det första klassificerades enligt noga angivna regler och exakta analytiska bestämmningar var därför en nödvändighet. För det andra utvecklades kemin alltmer efter ideal från experimentalfysiken, vilket dels tog sig uttryck i ökad betoning av kvantitativa mätningar, dels i ett ökat intresse för affiniteten vilket ledde till Bergmans affinitetstabeller. När analysresultatet fördes över till det skapade landskapet hamnade de i stället i ett praktiskt sammanhang där det gällde att utvinna så mycket som möjligt av metallen, vilket skedde med hjälp av en lång tradition av hantverkskunskap. Inte heller behövdes i det skapade landskapet den matematiska exakthet som alltmer blev idealet i det mentala landskapet. Detta av två skäl – för det första på grund av den där förhärskande lokaliteten – varje process var unik och mineralierna var långt ifrån homogena. För det andra krävdes inte vetenskaplig exakthet, det vill säga exakta mängder av ingående substanser vid de storskaliga processer som kännetecknade metallframställningen, medan exakthet blev allt viktigare vid analyser i laboratoriet.

Unikt i förhållandet mellan kemister och bergsmän var de många mötesplatserna. Av vad som skedde på dessa mötesplatser att döma, rådde det

inga uttalade konflikter mellan de två grupperna, utan de många mötesplatserna gjorde ett stort utbyte av information möjligt. I enlighet med den merkantilistiska ideologin skulle vetenskapen också inriktas på att vara praktiskt nyttig, och material att arbeta med för att anknyta till den ideologin fick kemisterna i överflöd på dessa mötesplatser. På det sättet påverkades kemin mycket av bergsvetenskapen. Men allteftersom generaliseringen gjorde sig av med lokala variationer blev dess tillämpbarhet allt mindre. I det sammanhanget är det viktigt att påpeka att de begränsningar det naturgivna landskapet satte för aktiviteter i det skapade landskapet var starkare än de gränser satte upp för det mentala landskapet, och att bergsmännen inte kunde lämna det naturgivna landskapet på samma sätt som kemisten. Bergsmännens handlingar skulle ju ha direkt återverkan på det material han arbetade med – det krävde nyttan. De förstod kemisternas språk, men fann det ointressant. För att knyta an till Galisons resonemang stod bergsmännen och kemisterna här för olika kulturer, för olika sätt att tänka, men de kulturella skillnaderna kunde inte överbyggas i praktiskt arbete. Till det räckte inte den vetenskapliga kulturen.

Kemisten kunde aldrig utöva kontroll över den del av det skapade landskapet där bergsmännen verkade, men de påverkades av det. Bergsbruket influerade kraftigt kemin under 1700-talet till en utvecklad analysteknik, till en förfinad mineralogisk klassificering, och ytterst till teoretiska funderingar kring de processer som var centrala inom bergsbruket. Den uppmuntran av kemin som gjordes i merkantilismens namn ledde dessutom till att kemin fick ett stort utrymme i det vetenskapliga livet i Sverige, och tack vare det skapades den bredd som gjorde det möjligt för några svenska kemister att också skapa sig ett namn i internationella kretsar. Men trots detta, och trots alla de mötesplatser som fanns, och trots en överbyggande retorik skördade kemin sin lagrar enbart i det mentala landskapet. Den lyckades aldrig till bergshanteringens återgälda vad man fått därifrån. Nestorn Sven Rinman får sista ordet:

Man måste ock bekänna att större delen af tryckta Berättelser äro så felaktige, att deras afskrifwande ej skulle löna mödan: och kan man ej utan medömkan och ledsnad läsa, huru oricktiga begrepp blifwit fattade af en och annan, som af Böcker welat lära och underrätta andra i detta ämne, som de sjelfwe icke haft tillfälle att af grunden och uti Werkstäderna lära känna.¹⁴⁴

Summary

Mining and chemistry in Sweden during the 18th century. Utility and science. By Anders Lundgren. This article discusses the relations between the mining industry and chemistry in Sweden during the 18th century. It is argued that, on the whole, miners worked in what is called a "man-made

landscape” and in that way created material goods, whereas the chemists worked in a ”mental landscape” creating scientific theories. Both ”landscapes” had a shared ground in naturally given landscape. Thanks to the institutional organisation of both chemistry and mining, contacts between miners and chemists were frequent and strong. There existed many meeting points (comparable to the ”trading zones” of Peter Galison), all of which circled around analysis. At the meeting points there were very few, if any, conflicts between miners and chemists, and an exchange of experiences and results took place. But the analytical results were used differently and were given different meanings in the two landscapes. In the mental landscape the result of analysis was used to create either mineralogical systems of classification, or, in line with ideals from experimental physics, general laws. In the man-made landscape, miners wanted to get as much metals out of the minerals as possible, and since every process was unique and minerals far from homogenous, the general laws here lost their significance. Chemical theories were simply too crude to answer to the needs of the miners, who demanded local knowledge and local action. That theoretical consensus seldom was reached among chemists also reduced their possibility to influence miners through their science. Chemistry could never control that part of the man-made landscape where miners worked. Nothing changed in the blast-furnace process with the introduction of anti-phlogistic chemistry. So even if, thanks to mercantilist ideology, mining heavily influenced chemistry during the 18th century, chemistry could never pay back to mining what mining had given it.

Noter

1. **Mary Weeks:** *Discovery of the elements*, 7th ed. compl. rev. (Easton, 1968); Per Eng-hag: *Encyclopedia of the elements* (Weinheim, 2004). Ingen av dessa texter diskuterar hur definitionen av ett grundämne har varierat genom århundradena.

2. Det är visserligen sant att Carl Gustaf Mosander isolerade fyra grundämnen i mitten av 1800-talet, vilket gör att statistiken ser annorlunda ut, men dels var Mosander ”enbart” analytiker, och skydde teoretiska diskussioner. De element han isolerade, lantan, didym, erbium, terbium (några av dem skulle senare visa sig bestå av ytterligare grundämnen), väckte inte heller på grund av sina stora kemiska likheter något större vetenskapligt intresse, särskilt i en tid när teorier om de organiska ämnens struktur stod längst fram i forskningsfronten. Därtill saknade de ekonomiskt värde. Mosander verkade som lärare vid farmaceutiska institutet, och hade

aldrig någon akademisk position, se Anders Lundgren: ”Carl Gustaf Mosander”, *Svenskt biografiskt lexikon* 25 (Stockholm, 1987), 739–742.

3. Se även Karin Johannisson: ”Naturvetenskap på reträtt. En diskussion om naturvetenskapens status under svenskt 1700-tal”, *Lychnos* 1979–80, 107–154.

4. För en närmare diskussion kring blåsröret se Anders Lundgren: ”Vetenskap som vardagspraktik. Artefakter och dagligt arbete i ett kemiskt laboratorium under 1700- och 1800-talen”, i Sven Widmalm (red.): *Artefakter. Industrin, vetenskapen och de tekniska nätverken* (Hedemora, 2004), 189–216.

5. En äldre, men sakrik framställning finns i Hugo Olsson: *Kemiens historia i Sverige intill år 1800*, Lychnos-Bibliotek 17:4 (Stockholm, 1971).

6. Jag har tidigare behandlat detta i ”Bergshantering och kemi i Sverige under 1700-

talet”, *Med hammare och fackla* 24 (1985), 89–124, men anser nu att några av de slutsatser jag då drog inte längre håller.

7. Sven Rinman: *Åminnelse-Tal öfver [...] Axel Fred. Cronstedt* (Stockholm, 1766), 5 f. Att tillverka mediciner var en gammal uppgift för medicinen. Vad detta hade för betydelse för kemins utveckling kommer dock inte att diskuteras här.

8. Detta bekräftas av en genomgång av de biografiska uppgifterna i Joh. Ax. Almquist: *Bergskollegium och bergslagsstaterna 1637–1857. Administrativa och biografiska anteckningar*, Meddelanden från Svenska Riksarkivet, n.s. No. 2:3 (Stockholm, 1909).

9. Detlof Heykensköld: *Anmärkning vid Bergs-Handteringsens åstkilliga öden och omväxlingar* (Stockholm, 1768), 10. Finering och garing är metoder att rena silver respektive koppar.

10. Samtidigt inrättades en professur i fysik, men professorn där fick nöja sig med två rum i en befintlig byggnad; om det nya kemiska laboratoriet och dess anpassning till upplysningsnyttokrav se Hjalmar Fors, ”J. G. Wallerius and the laboratory of enlightenment” i E. Baraldi, H. Fors & A. Houltz (red.): *Taking place. The spatial contexts of science, dechnology and business* (Sagamore Beach, 2006), 3–33.

11. Johan Gottschalk Wallerius: *Bref Om Chemiens Rätta Beskaffenhet, Nyttä och Wårde* (Stockholm, 1767), 27–33.

12. Henrik Schück (utg.): ”Torbern Bergmans självbiografi”, *Uppsala universitets Årsskrift* 1916, 89.

13. *Ibid.*, 90.

14. Per Jacob Hjelm: *Åminnelse-Tal öfver [...] Torbern Olof Bergman* (Stockholm, 1786), 43.

15. *Om Metallernas Wårde sig imellan, hwaraf bewises, at de ädle Metallerne äro grunden till all Wexel-Cours* (Stockholm, 1761); *Om Myntväsendet, och Svenska Silver-Penningsars rätta Wårde emot hwarannan* (Stockholm, 1761, ny. uppl., 1765).

16. Jan Gottlieb Gahn: *Några anmärkingar i svenska bergslagsfarenheten om författningar till befrämjande af god hushållning vid järnhyttor* (Uppsala, 1770); Per Jacob Hjelm: *Academisk afahndling i svenska bergs-lagfarenheten om egande rätt till malmstrek och grufvor* (Uppsala, 1771). För bägge avhandlingarna presiderade adjunkten i statsrätt, Pehr Niclas Christiernin.

17. Gahn till Bergman, 12.1.1775, Johan Gottlieb Gahn: *Brev* 2, utgivna med kommentarer av Jan Trofast (Lund, 1994), 84.

18. *Handlingar, angående Bergslagerne i Riket, och Theras närwarande Tilstånd* (Stockholm, 1768), 66. Handlingarna utgör tryckta protokoll från sammanträden i Bergskollegium.

19. *Om Stora Kopparbergs Grufvas forna och nu warande tilstånd, Samt Om nödvändigheten af någon förmedling uti afgifterne, som til Kronan af detta werk warda erlagde upgiwit wid Riksdagen År 1769* (Stockholm, 1769).

20. *Till Kongl. Maj:t, thess och Riksens Bergs-Collegii underdånige berättelse om Bergslagerne och Bergwerkens tilstånd: Afgifwen til 1771 års Riksdag* (Stockholm, 1771), 5–10.

21. Karin Johannisson: ”Det sköna i det vilda. En aspekt på naturen som mänsklig resurs”, i Tore Frängsmyr (red.): *Paradiset och vildmarken. Studier kring synen på naturen och naturresurserna* (Stockholm, 1984), 15–81.

22. Jag använder här den traditionella termen ”upptäcka” även om innebörden i att ”göra en upptäckt” är långt ifrån entydig och även om distinktionen mellan ”upptäckt” och ”upppfinning” skulle vara värd en längre diskussion än vad som här är möjligt.

23. I senare vetenskapshistorisk forskning har detta intresse för det materiellas betydelse gett upphov till en antologi som Lorraine Daston (red.): *Things that talk. Object lessons from art and science* (New York, 2004), vilken, oberoende av den mindre lyckade metaforen [sic!] i titeln, pekar på det faktum att, undersökningsobjektet många gånger, genom vad det har att förmedla till iakttagaren, sätter en gräns för vilka tolkningar som är möjliga.

24. Den filosofiskt ontologiska frågan om landskapets (”verklighetens”) egentliga natur är inte intressant i detta sammanhang, och var det definitivt inte för 1700-talets kemister, och om möjligt ännu mindre för de som brukade gruvorna.

25. Jag kommer inte att behandla de mentala föreställningar som brukar samlas under etiketten ”folklore”, även om likheterna mellan dem och de vetenskapliga teorierna ibland kunde vara nog så påtagliga, och även om denna ”folklore” i sig vore ett intressant studieobjekt, där vi inte automatiskt kan utgå

från att den vetenskapliga uppfattningen på något sätt skulle vara "riktigare". Sådana föreställningar var allmänt kända, också bland kemister, under 1700-talet, jfr "Anmärkningar rörande den Mystiske Naturkunskungheten af framledne [A. E.] Cronstedt uti brevväxling med framledne [...] Baron Tilas för år 1758", *Bergs-Journal för månaderne Julius, Augustus, Septemb. År 1787*, 71–107.

26. Detlog Heyke: *Tal om Bärghs-Hushållningen i Gemen* (Stockholm, 1759), 4.

27. En modern undersökning över Bergskollegium saknas, se dock Svante Lindqvist: *Technology on trial: The introduction of steam power technology into Sweden, 1715–1736* (Uppsala, 1984), 95–107; äldre men informationsrik är Almquist: *Berskollegium och bergslagsstaterna* (1909).

28. Sven Rinman: *Bergwerks Lexicon* 3, (Stockholm, 1789), 323; jfr Almquist: *Berskollegium och bergslagsstaterna*, 38–42.

29. Sten Lindroth: "Urban Hiärne och Laboratorium Chymicum", *Lychnos* 1946–47, 51–116.

30. T.ex. George Brandt: "Acta Laboratorii Chymici", KVAH 2 (1741), 49–63; idem: "Continuation af Actis Laboratorii Chymici" KVAH 4 (1743), 89–105, samt flera senare artiklar av Brandt.

31. Eric von Stockenström: *Tal om svenska Järn-Bruksnäringen samt om Jern-Contoivet* (Stockholm, 1767), 29.

32. Standardverket över Jernkontoret är den mäktiga Bertil Boëthius & Åke Kromnow: *Jernkontorets historia. Minnesskrift*, 1–3, 5 vol. (Stockholm, 1947–68).

33. Eric von Stockenström: *Tal om svenska Järn-Bruksnäringen*, 33.

34. Åke Kromnow: "Övermasmästarämbetet under 1700-talet (1751–1805)", *Med hammare och fackla* 9 (1938), 15–99, 10 (1939), 32–9.

35. Sten Lindroth: *Kungl. Svenska vetenskapsakademiens historia 1739–1818*, 1–2 (Stockholm, 1967).

36. Det skall dock noteras att medel till professurerna inte tilldelades universitetet. Medel skulle tas från en tänkt nedläggning av en professur i vältalighet, en nedläggning som dock aldrig kom till stånd, vilket ledde till att professuren i kemi hade mycket små medel till sitt förfogande, se Claes Annerstedt: *Uppsala universitets historia III:1* (Uppsala, 1913), 265–277.

37. Anders Lundgren: "The new chemistry in Sweden. The debate that wasn't", *Osiris*, 2nd series, Vol. 4, (1988), 146–168.

38. Peter Galison: "Trading zone. Coordinating action and belief", i Mario Biagioli (red.): *The science studies reader* (New York, 1999), 137–160.

39. Svensk idéhistoria har ofta, alltför ofta, och syns det mig nästan slentrianmässigt, beskrivit nya lärorens uppdykande *a priori* i termer av stridigheter och gräl, det må gälla kopernikanism, cartesianism, darwinism eller något annat. Jag tror att denna betoning av "bataljer", "gräl", "strider" har skymt mer än den förklarar när det gäller att beskriva förändringar i idélivet. Olika vetenskapliga uppfattningar kan faktiskt också leda till konstruktiva dialoger!

40. Rinman: *Bergwerks Lexicon* 3, 321

41. Jag kommer i fortsättningen att använda termen "mötesplatser" även om det är en diskutabel översättning, men mötesplatser skall ses som platser där det sker utbyten av olika slag.

42. Marie Nisser: "Sven Rinman", *Svenskt biografiskt lexikon* 30 (Stockholm, 1998–2000), 212–219.

43. J. G. Wallerius: *Mineralogia eller mineralriket* (Stockholm, 1747), 253–274; A. F. Cronstedt: *Försök till en mineralogie eller Mineralrikets Upställning*, Andra uplagan förbättrad, (Stockholm, 1781), 209–223; Torbern Bergman: *Sciagraphia regni mineralis, secundum principia proxima digesti* (Londini, 1783), 121–128.

44. J. J. Berzelius: *Om blåsrörets användande i kemien och mineralogien* (Stockholm, 1820), 174–181.

45. Jfr Anders Lundgren: "The chemical revolution. Anders Gustaf Ekeberg, the antiphlogistic chemistry and the Swedish scene", i B. Bensaude-Vincent & F. Abbri (red.), *Lavoisier in context. Negotiating a new language for chemistry* (Canton, MA, 1995), 25.

46. Bruno Latour har, fast utan att använda begreppet landskap, i en studie av utforskningen av jord och skog i Amazonas, hävdad att en sådan omvandlingsprocess skall ses som kontinuerlig, "Circulating references. Sampling the soil in the Amazon forest", i *Pandora's hope. Essays on the reality of science studies* (Cambridge, 1999), 24–79.

47. Eric Stockenström: *Bergsmanna-Näringens nytta och skötsel* (Stockholm, 1749), 13 (kurs i original).

48. Detlof Heykensköld: *Anmärkningur vid Bergs-Handteringens åstkilliga öden*, 14.
49. Gustav von Engeström: *Tal om Mineralogiens hinder och framsteg i senare åren* (Stockholm, 1774), 16 (min kurs.).
50. Johan af Bierchén: *Åminnelstal öfver [...] Daniel Tilas* (Stockholm, 1772), 8.
51. Samuel Sandels: *Åminnelstal öfver [...] Daniel Tilas* (Stockholm, 1773), 14.
52. Berzelius: *Om blåsrörets användande i kemien*, förord.
53. Sten Lindroth: *Grubbrytning och kopparhantering vid Stora Kopparberget intill 1800-talets början*, vol 2, (Uppsala, 1955), 361.
54. J. O. Rosenberg: *Lärobok i oorganisk kemi* (Stockholm, 1892), 482.
55. Rinman: *Bergwerks Lexicon* 2, 578, 588.
56. Axel Bergenstierna: *Anvisning til Gulds och Silfwers Proberande, skedande, raffinerande samt fördelaktiga återbringning utur lösningsmedel och kratser* (Stockholm, 1772), 21. Enligt SAOB är kratz ”avfall av olika slag som kunna tillgodogöras för utvinande av metallinnehållet”.
57. Torbern Bergman: *Åminnelstal öfver [...] Anton von Swab* (Stockholm, 1768), 25.
58. Rinman: *Bergwerks Lexicon* 3, 323.
59. Jfr Lundgren: ”Bergshantering och kemi i Sverige under 1700-talet”.
60. Daniel Tilas: *En Bergsmans Rön och Försök i Mineralriket* (Stockholm, 1738), 33 f.
61. Bergman: *Åminnelstal öfver [...] Anton von Swab*, 48.
62. Anders Jahan Retzius: ”Förord”, i Gustaf von Engeström: *Beskrifning på ett Mineralogiskt Fick-Laboratorium och i synnerhet nyttaf af Blåsröret uti Mineralogien* (Stockholm, 1773).
63. Engeström: *Beskrifning på ett Mineralogiskt Fick-Laboratorium*, 42.
64. *Ibid.*, 30.
65. J. J. Berzelius: *Försök att genom användandet af den elektrokemiska teorien och de kemiska proportionerna grundlägga ett rent vettenskapligt system för mineralogien* (Stockholm, 1814), 29.
66. Walleriu: *Mineralogia, eller mineralriket*, 273.
67. *Ibid.*, 286.
68. Sven Rinman: ”Anmärkningur Angående Järnhaltiga Jord- och Sten-Arter”, KVAH 15 (1754), 282–297.
69. Rinman: *Bergwerk Lexicon* 3, 148.
70. Johan Gottschalk Wallerius: *Tal om nödig jämförelse emellan de kemiska undersökningar, och naturens verkningar* (Stockholm, 1783), 5 f.
71. Per Jacob Hjelm: *Intrådes-Tal om Metboden uti Chemien och Dess Vissbet* (Stockholm, 1785), 42.
72. Berzelius: *Försök att genom användandet af den elektrokemiska teorien*, 10.
73. Daniel Tilas: *En Bergsmans Rön och Försök*, 6.
74. *Ibid.*, 14.
75. Mårten Trieswald: ”Tanckar om Malmletande, i anledning af löse gråstenar”, KVAH 1 (1740), 190–193.
76. Wallerius: *Mineralogia, eller mineralriket*, företal, 2.
77. Lindroth: *Grubbrytning och kopparhantering vid Stora Kopparberget* vol 1, 437.
78. Til Kongl. Maj:t thess och Riksbens Bergs-Collegii Underdånige Berättelse, om Bergslagens och Bergwerkens tillstånd: *Afgifwen til 1771 års Riksdag* (Stockholm, 1771), 5–7.
79. Lindroth: *Kungl. Svenska vetenskapsakademiens historia* 2, 382, 390 ff.
80. Detta tema utvecklas i Lundgren: ”Bergshantering och kemi i Sverige under 1700-talet” men jag överbetonade då de mineralogiska systemens betydelse för praktiskt bergsbruk.
81. Stockenström: *Bergsmanna-Näringens nytta och skötsel*, 8.
82. Torbern Bergman: *Anledning til föreläsningar öfver chemiens beskaffenhet och nytta, samt naturliga kroppars almännaste skiljaktligheter* (Stockholm, 1779), 25 (kurs. i original).
83. Gustav von Engeström: *Tal om vissa svårigheter och andra omständigheter, som möta vid utöfvandet af Chymien*, Stockholm, 1782), 2 f.
84. *Ibid.*, 9.
85. *Framledne directeuren herr H.T. Scheffers Kemiske föreläsningar, rörande salter, jord-arter, metaller, vatten, fetmor och färgning; med anmärkningur utgifne af T[orbern] B[ergman]*. (Uppsala, 1775), 347.
86. Axel Fredrik Cronstedt: *Åminnelstal öfver [...] Henric Theoph. Scheffer* (Stockholm, 1760), 10. För en utförligare diskuon om förhållandet mellan experimentalfysik

och kemi se Lundgren, "The new chemistry in Sweden".

87. Mycket tydligt hos Wallerius: *Bref Om Chemiens Rätta Beskaffenhet*, 5 f.

88. Göran Vallerius: *Tal emellan Mathesin och Physiquen om deras verkan och nytta uti Bärags-Väsendet* (Stockholm, 1747), 12. Observera att med Vallerius språkbruk är "Mathesin" lika med "ren vetenskap" och "Physiquen" lika med "applicatas".

89. Bergman: *Anledning til föreläsningar öfver chemiens beskaffenhet*, 1 f.

90. *Ibid.*, 63.

91. Engeström: *Tal om vissa svårigheter och andra omständigheter*, 1.

92. *Ibid.*, 5.

93. Inte minst Torbern Bergman hade en vidsträckt utländsk korrespondens, se Lindroth: *Kungl. Svenska vetenskapsakademiens historia*, vol 1, 539–542; Göte Carlid and Johan Nordström (red.): *Torbern Bergman's foreign correspondence*, Lychnos-bibliotek, 23:1 (Stockholm, 1965).

94. Lundgren: "The new chemistry in Sweden".

95. Jan Trofast: *Johan Gottlieb Gahn. En bortglömd storhet, 1745–1818* (Lund, 1996).

96. Gahn till Bergman 28.11.71 och 12.1.75, Gahn: *Brev* 2, 41, 84; Gahn till Johan Carl Wilcke 6.2.1791, *ibid.*, 285.

97. Lindroth: *Grubbrytning och kopparhantering vid Stora Kopparberget*, vol 2, 203.

98. Gahn till Bergman, 12.6.1771, Gahn: *Brev* 2, 39.

99. *Loc. cit.*

100. Jfr om aluntillverkning i Hjalmar Fors: *Mutal favours. The social and scientific practice of eighteenth-century Swedish chemistry* (Uppsala, 2003) 105–136.

101. Engeström: *Tal om vissa svårigheter och andra omständigheter*, 5.

102. Detlof Heijkenskiöld: *Anmärkingar vid Bergs-Handteringens åskilliga öden*, 17.

103. Samuel Sandel: *Åminnelse-Tal öfver [...] Daniel Tilas* (Stockholm, 1773), 12.

104. Bergman: *Åminnelse-Tal öfver [...] Anton Swab* (Stockholm, 1768), 15 f.

105. Samuel Sandel: *Åminnelstal öfver [...] Emanuel Swedenborg* (Stockholm, 1772), 13.

106. Johan af Bierchén: *Åminnelstal öfver [...] Daniel Tilas* (Stockholm, 1772), 6–8 (kurs. i original).

107. Bergman: *Anledning til föreläsningar öfver chemiens beskaffenhet*, 28.

108. Gunnar Eriksson: "Motiveringar för naturvetenskap. En översikt av den svenska diskussionen från 1600-talet till första världskriget", *Lychnos* 1971–72, 121–170.

109. *Academisk Afhandling i Svenska Bergs-Lagfarenheten om Grufve-Brytning i Sverige, under Christer Berchs inseende, til allmänt ompröfvande framställd af Anton Swab* (Uppsala, 1780), 3 (min kurs.).

110. *Kongl. Maj:ts förnyade Masmästare Ordning* (Stockholm, 1766), 2.

111. Bergman kallar också proberkonsten för en vetenskap, *Anledning til föreläsningar öfver chemiens beskaffenhet*, 25.

112. Rinman till Gahn 8.7.1774, Gahn: *Brev* 2, 230.

113. Rinman till Gahn 29.7.1774 och 30.10.1775, *ibid.*, 232, 240.

114. Rinman till Gahn 11.12.1790, *ibid.*, 255.

115. Jfr Lindqvist: *Technology on trial*, 83–86.

116. Anders Smältare: "Rön Vid Formans Ställning til Sulu-Smältningarna", *KVAH* 10 (1749), 183–187.

117. Eric Svedenstierna: "Företal", *Jernkontorets Annaler* 1817.

118. Argumentet har, tyvärr, under lång tid "förpestat" debatten om förhållandet mellan "teknik" och "vetenskap".

119. Daniel Ekström: *Tal om Järn-förädlingens nytta och vårdande* (Stockholm, 1750), 19.

120. Sven Rinman: *Försök till Järnets Historia med Tillämpning för Slögder och Handtverk* 1, (Stockholm, 1782), 14.

121. För diskussionerna kring affiniteten se My Gyung Kim: *Affinity, that elusive dream. A genealogy of the chemical revolution* (Cambridge, 2003); Om Torbern Bergman och vetenskaperna se Marco Beretta: *The enlightenment of matter. The definition of chemistry from Agricola to Lavoisier* (Canton, MA., 1993).

122. Bergman: *Tal, om Chemiens nyaste framsteg* (Stockholm, 1777), 26. Talet är ett stort lovtal till kemins mångsidiga nytta.

123. *Ibid.*, 37.

124. Bergman: *Anledning til föreläsningar öfver chemiens beskaffenhet*, 6.

125. Mina pågående studier kring den kemiska industrins utveckling under slutet av 1800-talet pekar entydigt i samma riktning.

126. Per Jacob Hjelm: *Äminnelse-Tal öfver [...] Torbern Olof Bergman*, 54.

127. Beskrivet av Lindroth: *Grubvrytning och kopparhantering vid Stora Kopparberget*, vol 2, 190–192; observera att frågan om den vetenskapliga metallurgin upptar endast två sidor i detta sammanlagt 900 sidor tjocka verk.

128. Flogistonteorin har inte ännu fått en modern framställning. Alltför ofta har man nöjt sig med att konstatera att den var fel, och i första hand intresserat sig för dess fall, vilket satts liktydigt med den moderna kemins födelse. Det följande resonemanget skall därför ses som preliminärt. Jag tror dock att man övertygande kan argumentera för att det var flogistonteorin som markerade den moderna kemins födelse (om man nu nödvändigtvis vill använda sådana termer).

129. Man bör undvika desperata försök att ”rädda” den svenska 1700-talskemin genom att sätta likhetstecken mellan flogiston och valenselektroner, eftersom sådana försök fördunklar mer än de förklarar, jfr Olsson: *Kemiens historia i Sverige*, 233; Ingvar Lindqvist: *Torbern Bergman och flogistonteorin*, KVA Levnadsteckningar 186 (1984). Scheele och Bergman var tillräckligt prominenta vetenskapsmän i sig och behöver inga sådana missriktade försök till ”äreräddning”.

130. Bakom detta kunde dölja sig tankar som att flogiston hade mindre specifik vikt än luft, vilket skulle förklara viktökningen när flogiston vid förbränning avlägsnades från en metall. Jfr Rinman: *Bergverks Lexicon* 3 (1789), 254. Även om vi uppfattar förklaringen som felaktig, var den under 1700-talet både möjlig och rationell.

131. Se närmare Olsson: *Kemiens historia i Sverige*, 222. Detta är den teoretiska bakgrunden till studiet av wolfram- och molybdensyror under 1700-talet.

132. *Ibid.*, 334–348.

133. Med detta menar jag *inte* att ”dödstöten” gentemot flogistonteorin utdelades enbart av Lavoisiers vägningar, eller ens bara av vägningar, eller bara av upptäckten av syre (Scheele förklarade sin teori att luften bestod av två olika gaser helt i flogistiska termer – liksom Joseph Priestley). Ett teoriskifte inom vetenskaperna är ett betydligt mer komplicerat och mångfacetterat fenomen än att det förklaras med ett enskilt experiment eller med en enstaka vetenskapsmans insatser.

134. Lindroth: *Grubvrytning och kopparhantering*, vol 2, 189.

135. Lindroth: *Christopher Polhem och Stora Kopparberget* (Uppsala, 1951), 168–170.

136. Johan Carl Garney: *Handledning uti svenska masmästeriet* 1 (Stockholm, 1791), 65 f.

137. Nils Björkenstam: ”Sven Rinman – i bergshanteringens tjänst”, *Eskilstuna museer årsbok* 1992, 19 f. Björkenstams artikel är dock mer av en devot hagiografi, och dess källvärde skall tas med försiktighet.

138. Lindroth: *Grubvrytning och kopparhantering vid Stora Kopparberget*, vol 1, 527. En sylta är den blandning av malm, jord, lera och annat som bildas som restprodukt vid själva brytningen.

139. *Ibid.*, 453.

140. [Eric] S[vedenstiern[a]: ”Om rätta förståndet af orden Teori och Praktik, lämpade till åtskilliga grenar af Bergsvetenskapen”, *Samlingar i Bergsvetenskapen* 1 (1806), 172.

141. *Samlingar i bergsvetenskapen* 2 (1807), 265.

142. *Jernkontorets Annaler* 1817, 92, 154.

143. Victor Eggertz: *Åsikter rörande den svenska Bergs-undervisningen* (Stockholm, 1874), 24.

144. Rinman: *Försök till Järnets Historia*, 897.

Att se historien på nytt

Leopold Ranke och historievetenskapens utveckling

Daniel Braw

Historieskrivningens historia, liksom idéhistorien i stort, framställs gärna i form av ett antal, varandra avlösande, epoker – humanismen, upplysningen, historicismen, och så vidare.¹ I nyare, i synnerhet tysk, historio-grafihistoria har framställningen av denna förändring ofta kommit att utgå från dessa epoker som paradigim eller disciplinära matriser.² De följer i och för sig inte på varandra genom direkta revolutioner, som hos Kuhn, utan genom en gradvis process, under påverkan av både vetenskapsinterna och vetenskapsexterna utvecklingar. ”Paradigmen” antar, i denna tolkning, formen av ideal i fråga om framställningssätt, metoder, övergripande historieuppfattning, etc. Enligt denna tolkningsmodell var de dominerande paradigmen under 1800-talet det historicistiska; det föregicks av upplysningshistorien och efterträddes av den historiska socialvetenskapen.³

För att denna tolkning ska vara användbar torde det krävas att det fanns ett implicit eller explicit, medvetet eller omedvetet, samförstånd om de principer som skulle styra historievetenskapen under 1800-talets första hälft. Huruvida ett sådant fanns är diskutabelt; vad som står klart är att något sådant samförstånd inte *upplevdes*.⁴ För förståelsen av historievetenskapens roll i 1800-talets ”livsvärld” torde dessa skilda och individuella upplevelser vara värda minst lika mycket uppmärksamhet som de förutsättningar och grundkategorier som står i centrum för paradigmanalysen. Också i fråga om fundamentala val präglades upplevelsen av fragmentering och konflikt. Droysen skriver i sin *Historik* att ”i alla viktigare frågor inom vår vetenskap råder oenighet mellan mästarna: både ifråga om sak och ifråga om metod förfar den ene si, den andre så; ständigt uppkommer frågan om huruvida historikern arbetar konstnärligt eller vetenskapligt eller bådadera, om han måste vara opartisk eller åtminstone får ta ställning för det goda och sanna, om historieforskningen måste söka efter lagar eller har att nöja sig med fakta”.⁵

Droysens mål med historiken var emellertid inte att ur detta förvirrade och förvirrande tillstånd lyfta fram de aspekter som historikerna trots allt hade gemensamma; inte heller var det att utveckla de tankar som kollegerna förvisso hade yttrat men inte utvecklat själva. Målet var snarare att utveckla en egen historik, en historieteori som på många sätt bröt med dominerande skolor inom historievetenskapen och istället visade hur historia borde studeras. Följaktligen introducerade Droysen begrepp och

idéer som var den existerande historieteorin främmande; i Droysens tappning antar historiedisciplinen en helt annan karaktär. I fallet Leopold Ranke var brytningen explicit.⁶ Att kritisera Rankeskolan visar sig, ur Droysens perspektiv, vara ganska enkelt: Rankes studenter tror att det räcker med att fastslå fakta, att sakuppgifterna själva talar ett begripligt språk, medan det i själva verket är så att det enda som kan göra det förgångnas spår begripliga är en medveten och konsekvent tolkning. De uppgifter som kan hittas i arkiven är, skriver Droysen, like lite historia som färgerna på konstnärens palett är en tavla.

Med Ranke själv, däremot, blir bilden mer komplicerad. Förvisso är det han som har lärt upp lärjungarna och grundat skolan som bär hans namn, men hans egen historieskrivning träffas inte direkt av kritiken. Problemet är inte att Ranke presenterar vadhelst han har funnit utan att ta hänsyn till behovet av framställning eller tolkning. Problemet är att Ranke går för långt i denna riktning: ”I synnerhet Ranke”, skriver Droysen, ”har ställt karaktärbeskrivningskonsten i förgrunden. Han älskar att skildra inte bara de intellektuella egenskaperna, utan också de moraliska, ja, han går så långt att också tar med yttre detaljer i fråga om kläder, röst och rörelse, så att man tror att man ser människorna framför sig som vore de livs levande.”⁷ Problemet med detta var, menade Droysen, att karaktärerna såsom de beskrevs snarare blev litterära gestalter än historiska – i litteraturens värld finns det ett samband mellan utseende, tanke och handling, medan verkliga människor bara i undantagsfall är så ”helgjutna, att de liksom har poetisk sanning”.⁸

Droysens kritik av Ranke och Rankeskolan belyser något av den komplexitet som präglade den tyska historievetenskapen under 1800-talet. Rankes förmenta tillvägagångssätt befanns bristfälligt, men trotsade samtidigt de kategorier som historiografikritiken rörde sig med: Ranke skrev både kritisk–vetenskaplig och litterär historia. För att förstå Rankeskolan måste man börja med Ranke själv, eftersom man först då kan få ett begrepp om hur mycket, och vad, av Rankes tillvägagångssätt som faktiskt överfördes från lärare till lärjungar. Härifrån kan man senare gå vidare till den tyska historiografihistorien under 1800-talet som helhet, och försöka att rekonstruera de mångahanda upplevelser, behov, ambitioner och förväntningar som under denna period omsattes i historievetenskap och som i hög utsträckning bestämde historievetenskapens mångskiftande och föränderliga karaktär.

*

Droysen hamnade, i sin kritik av Ranke, i den märkliga situationen att Ranke befanns fela på två, till synes oförenliga, punkter: dels antogs det att han trodde att fakta som sådana utgjorde historia, dels var hans framställningar alltför litterära till sin karaktär. Som lösning på dilemmat in-

fogade Droysen ett ”eller åtminstone hans skola” till beskrivningen av det första misstaget, men gick inte närmare in på hur de båda delarna av Rankes verk faktiskt var förenade. Droysen var varken den förste eller den siste att beskriva Ranke i form av historier, inte historia. Historikerkollegan Heinrich Leo, vars berömmelse idag huvudsakligen härstammar från hans grundläggande kritik av Rankes första verk, noterade å ena sidan att Rankes bok var skriven ”utan själ”, alltså att den framställde en samling obearbetade och ogenomtänkta sakuppgifter, å andra sidan att Ranke i samma verk gav uttryck för en sentimental människokärlek som på sin höjd kunde tolereras i en kvinnoalmanacka men som inte hade något med historia som vetenskap att göra.⁹

Enligt denna princip har Rankereceptionen och -tolkningen rört sig fram till nutiden. Georg Iggers har i en uppsats visat hur Rankeförståelsen i USA respektive Tyskland har skiljt sig åt så markant att de olika bilderna förefaller föreställa två olika personer: i Tyskland förstods Ranke som en stor historietolkare i idealistisk och religiös riktning; i USA såg man Ranke som en förespråkare för historieskrivning utan all slags tolkning.¹⁰ I ett av den senare Rankelitteraturens mer betydande verk, Leonard Kriegers *Ranke. The meaning of history*, återkommer denna uppdelning, men uppfattas som inneboende i Rankes egen uppfattning av historiedisciplinens uppgift: å ena sidan detaljkännedom, å andra sidan det universella perspektivet. Följaktligen framställs Rankes intellektuella liv som en serie försök att syntetisera dessa till synes oförenliga element till en helhet.¹¹ Den allmänna Rankeuppfattningen är, trots detta, fortfarande huvudsakligen uppdelad enligt det amerikansk-tyska mönstret.

Att Ranke också, som Droysen uppmärksammade, var en författare passade inte in i någon av dessa modeller. Till dessa båda bilder har under senare tid fogats en tredje, den av Ranke som *historieskrivaren*. Det viktiga elementet i Rankes verk, enligt denna riktning, är varken Rankes metod eller hans världsåskådning och historieuppfattning, utan hans litterära gärning och dess plats i den tyska litteraturens utveckling.¹² Droysens anmärkning har här, skulle man kunna säga, byggts ut till ett helt program.

Vad tolkningarna emellertid har gemensamt är att de lämnar de flesta frågor man kan ha om Rankes verk obesvarade, och lämnar stora mängder material åt sidan. Den idealistiskt-religiösa tolkningen kan stödja sig på ett antal ställen i Rankes korrespondens, ett antal ställen i Rankes föreläsningar, och ett mindre antal ställen i Rankes verk.¹³ Tolkningen säger emellertid ingenting eller ingenting övertygande om varför Ranke ur detta perspektiv fann vetenskaplig historia vara ett ofrånkomligt krav, inte heller varför Ranke skrev sina verk på det sätt han gjorde.¹⁴ Mest graverande är att tolkningen inte besvarar frågan: Om Ranke sökte ”Guds plan” eller ”Guds inverkan” i historien, varför skriver han då så förhållandevis lite om dessa ting, och så oändligt mycket mer om annat – om händelser och utvecklingar som ur det idealistiskt-religiösa perspektivet

måste te sig irrelevanta? Samma frågor kan, *mutatis mutandis*, ställas till tolkningarna av Ranke som (idealistisk) historiefilosof.

Den motsatta varianten, Ranke som kritisk forskare, täcker möjligen just denna aspekt, men ger samtidigt upphov till ett antal andra frågor som uppstår när man betraktar Rankes verk som helhet. Varför hävdade Ranke att historia är en konst lika mycket som en vetenskap? Varför menade Ranke att efter det kritiska studerandet är intuition av nöden? Varför försöker Ranke hela tiden expandera historievetenskapens räckvidd, och gav sig själv uppgifter som låg långt bortom det mänskligt sett genomförbara – varför räckte inte kritiska undersökningar och kritiska editioner av ett begränsat antal källor? Om Ranke hellre ville ha fragment av sanning än stora sjok av illusioner, varför betonar han alltid den historiska kontinuiteten och det historiska sammanhanget? Varför var Ranke överhuvudtaget intresserad av historia? På dessa frågor ger tolkningen av Ranke som tillämpare av den historisk-kritiska metoden inte några svar.

Återstår så den sista bilden, bilden av Ranke som historieskrivare. Om den första tolkningen rör sig på en nivå Ranke bara undantagsvis befann sig på, den andra på en nivå han förvisso arbetade på men också gärna lämnade, befinner sig denna tolkning på en mellannivå vars spänningar förvisso kan vara kreativa men samtidigt lätt blir övermäktiga. Medan det står klart att Ranke var en stor historisk stilist, med en dittills sällan skådad förmåga att göra det förflutna levande, är det mindre klart varför denna stilistik inte lika gärna hade kunnat utövas i form av den i samtiden så populära genren historiska romaner. Om Ranke huvudsakligen ville presentera en spännande och levande bild av det förflutna, varför gräva ner sig i arkiv och därtill kritiskt granska de uppgifter han fann? Varför de ständigt upprepade vetenskaps- och sanningskraven? Enklare hade varit att välja de uppgifter, epoker och personer som framstod som synnerligt spännande, och presentera dessa i biografins, romanens eller det opretentiöst berättande verkets gestalt. Och från det idealistiskt-religiösa perspektivet kan man fråga: Om Ranke bara ville presentera historien som ett drama, varför lade han sådan vikt vid reflektionen, vid förståelsen, vid kopplingen till det religiösa?

*

Det alternativ till tolkning som här ska presenteras utgår från en observation greve Paul Yorck gjorde i sin brevväxling med Dilthey. Rankes historieskrivning är, skrev Yorck, ”okulär”; det historiska skeendet blev framförallt *betraktat*. ”Ranke var”, skrev Yorck, ”just en estetiker, en äkta samtida och granne till Tieck: också hans kritiska grundsatsar är av okulär natur och proveniens”. Yorck fortsatte: ”Ranke är helt och hållet öga som historiker, känslan som något rent personligt behåller han för sig, det är att se historien, inte att leva den.”¹⁵

En som tidigt uppmärksammade denna egenhet i Rankes historieuppfattning och historieskrivning var den redan nämnde unge historikern Heinrich Leo. I sin recension av Rankes första bok, *Geschichten der romanischen und germanischen Völker*, gick han till angrepp inte bara mot Rankes godtyckliga sätt att citera och redovisa källor och hans föregivet feminina sentimentalitet, utan också mot Rankes återkommande inkludering av fakta som var antingen irrelevanta eller osäkra. ”För näktergalar verkar Herr Ranke ha en särskild passion”, skrev Leo; på flera ställen i verket hade Ranke nämligen flikat in denna ornitologiska detalj.¹⁶ I kombination med tendenserna att skissera långa och komplicerade förlopp mycket kortfattat, att dra slutsatser som inte hade någon grund i materialet och göra ”poetiska tillägg” gjorde Rankes förkärlek för det irrelevanta hans verk till vad Leo kallade ”en förebild för historiska framställningar så som de inte ska vara”.¹⁷ I jämförelse med Rankes inledningsvis högt ställda kritiska och vetenskapliga ideal – enligt det kritiska appendixet sökte han den ”nakna sanningen”, inget annat – verkade hans verk rentav vara ett misslyckande.

Vad Leo betecknade som ovanor eller ren inkompetens var emellertid resultat av en tydlig intention från Rankes sida. I sitt svar på Leos kritik gjorde Ranke tydligt vilken denna intention var: åskådliggörande. ”Med uttrycket ’naken sanning’”, skrev Ranke, ”må man inte förbinda den nonsensartade idén om ett anatomiskt preparerande och kopierande. Den har jag aldrig haft. I kritiken av historiker har jag bara sökt efter originalitet, egna observationer och livsrikedom.”¹⁸ I historieforskningen gällde det inte bara att slå fast, genom användandet av historisk-kritisk metod, vilka källor som var trovärdiga och inte: målet var att upptäcka och reproducera det förflutna som livssammanhang. ”Historiens syfte”, sade Ranke i en föreläsning 1827, ”är att ställa det förflutna livet för ögonen”.¹⁹ Medlet för detta syfte var den litterära framställningen, historieskrivningen. När Rankeforskningen idag alltså i allt högre grad behandlar Ranke som *historieskrivare*, är det alltså i egentlig mening ingen nyupptäckt som har gjorts utan snarare en återupptäckt. Ranke var inte, som vissa har föreställt sig, en renodlad historieforskare eller motståndare till läsvärd historieskrivning; tvärtom poängterade han upprepade gånger att historien skiljer sig från andra discipliner i det att den också är en konst. ”Historikerns uppgift”, skrev han i *Französische Geschichte*, ”är litterär och vetenskaplig på samma gång; historia är konst och vetenskap samtidigt”.²⁰ Historieskrivningen ska inte bara uppfylla den filologiska kritikens strängaste krav – den ska också ge läsaren samma njutning som det allra mest lyckade litterära verk.²¹ De många upplagorna och översättningarna av Rankes verk tyder på att det var den läsande publiken, och inte bara den övriga historikerkåren, som utgjorde Rankes huvudsakliga läsekrets – och så var det också tänkt från Rankes sida.²²

Denna intention återspeglas tydligt i Rankes första verk.²³ Genom att

följa de historiker som skrev de mest levande framställningarna, genom liknelser och analogier och genom att återberätta detaljer försökte Ranke fånga stämningarna, färgerna och dimensionerna i det historiska skeendet. Och genom att, mitt i skildringen av intrikata historiska förlopp stanna upp och reflektera över universellt mänskliga fenomen, gjorde Ranke indirekt tydligt att mänskligheten i det förgångna tänkte, handlade och kände likadant som den samtida mänskligheten.²⁴ Det förflutna kom på detta vis närmare; det blev samtid. Ranke baserade sitt första verk inte på nya källor eller i egentlig mening en ny metod, utan på nya förväntningar och med ett nytt mål i sikte: det förflutnas ”församtidligande”.

Detta är också länken mellan Rankes första verk och de följande. I ett brev skrivet i juni 1825 berättar Ranke för sin förläggare Friedrich Perthes om en uppsättning handskrifter innehållande ”okänd, trovärdig och högt intressant information”.²⁵ Denna samling, sammanställd 1650 av en venetiansk diplomat, hade tidigare bara studerats av historikern Johannes von Müller, och von Müller hade bara, så tycktes det Ranke, läst en av 46 volymer. ”För mig vore det nödvändigt att läsa alltihop, från början till slut.”²⁶ Det första verk han skrev baserat på detta källmaterial, *Fürsten und Völker von Süd-Europa im sechzehnten und siebzehnten Jahrhundert* (1827), fick den programmatiska undertiteln ”övervägande baserat på opublicerade diplomatiska rapporter”. Diplomaternas rapporter var att föredra framför renässanshistorikernas redogörelser inte minst eftersom de saknade både de politiska bindningar och de politiska motiv som gjorde historikerna så otillförlitliga. Dessutom hade de, ofta i motsats till historikerna, själva upplevt det de rapporterade. Deras rapporter hade, med andra ord, den originalitet, de egna observationer och den livsriktighet Ranke tidigare hade sökt hos historikerna.²⁷

I själva umgänget med dessa källor utvecklade sig eller förstärktes emellertid ytterligare en aspekt av Rankes historieforskning som ofta har förbisetts i litteraturen om Ranke: den njutningsfulla upplevelsen av att vistas i det förgångna. Hur viktig den faktiskt var för honom, och för hans uppfattning av innebörden av att vara historiker, framgår av det motto han valde: *Labor ipse voluptas* – arbetet självt är njutningen. Varken sanning, Gud eller historia ansågs alltså definiera vad hans livsprojekt rörde sig om; arbete och njutning, däremot, gjorde det. Det var i mötet med de autentiska källorna som arbetet var som hårdast och därmed också njutningen som störst. ”Jag har aldrig förut levt i historien på det sätt jag gör nu”, skrev han i ett brev till sin bror Heinrich mot slutet av 1825. Följande världshistoriens utveckling ”känner jag den allra största njutning”.²⁸ I diplomaternas rapporter, där personer och situationer ofta beskrevs mycket åskådligt, var en väsentlig del av det förgångna räddad undan förgängelsen och tillgänglig för återupplevelse. Det samma gällde för de arkiv och bibliotek Ranke besökte under sin fyraåriga forskningsresa i Österrike och Italien 1827–1831. Det är knappast någon tillfällighet att

beskrivningarna av historiska upplevelser, ibland – typiskt nog – i termer av upptäcktsresande, är både fler och mer exalterade under denna period.

Även om det är Rankes användande av diplomatiska källor som har, som det heter, gått till historien, expanderade han snabbt sin källreper-toar. Redan hans tredje verk, om den serbiska revolutionen, baserades huvudsakligen på vad han hade erfarit muntligen från serber i österrisk exil. När Ranke alltså beskrivs som motståndare till ”oral history” är detta alltså raka motsatsen till det faktiska förhållandet; Ranke var i själva verket ett slags pionjär på detta område.²⁹ I sina senare verk använde han sig också av flygblad och pamfletter – dessa var, som han skrev, ”stundens barn”, och fångade på så sätt något av färger och stämningar som andra källor saknade. Hans samling av flygblad var rentav, som Siegfried Baur har noterat, sex gånger större än hans samling av diplomatiska rapporter.³⁰ Detta säger något väsentligt om Rankes källuppfattning: överallt där historiskt liv på något sätt fanns bevarat – det må vara i form av litteratur, brev, arkitektur eller traditioner – hade historikern källor för historisk forskning. Beroende på kategori måste de naturligtvis läsas på olika sätt, och deras användningsområde i den historiska framställningen var av olika slag. En sak hade de emellertid gemensamt: deras karaktär av ”reliker av historiskt liv”³¹.

Historikernas roll var emellertid inte enbart att återuppleva historien utan också, som redan antytt, att återuppliva den – det vill säga, att dela sin historieupplevelse och göra det förflutna tillgängligt för samtiden. Här var en uppgift Ranke, med sitt starka kallelsemedvetande, kunde uppfatta som sin.³² Rankes bakgrund som lärare, och den därmed följande lärarrollen, ska inte heller underskattas. ”En önskan har jag närt redan från min ungdom”, skrev Ranke 1818, ”att vinna inflytande över unga hjärtan: att uppfostra och bilda de unga sinnena till att begripa det evigt sköna, goda, gudomliga – att bli en ungdomens lärare”.³³ Redan från början fanns en starkt kommunikativ aspekt av Rankes företag. Vetenskaplig historieskrivning, i betydelsen skrivande för andra historiker, var Ranke främmande. Målet var hela tiden att kommunicera, och kommunicera med så många som möjligt.

Det som skulle kommuniceras var alltså historia som samtid. För att skapa denna samtidseffekt använde Ranke sig av ett stort antal litterära medel, av vilka här endast tre ska diskuteras: detaljer, paralleller och reflektioner. De används, i olika utsträckning och på delvis olika sätt, i samtliga Rankes verk; här kommer främst exempel från hans *Französische Geschichte*, ofta räknat som ett av hans mest lyckade verk, att presenteras.

För att börja med den sistnämnda: i Rankes verk spelar reflektionerna, vid sidan om återberättandet av händelseförloppet, en central roll. Ranke inleder *Französische Geschichte* med en reflektion: ”det finns olika slags krig och olika slags hjälteära”, skriver han. ”Den främsta äran tillhör dem som genom segerrika vapen har öppnat nya skådeplatser för mänsklig-

hetens kultur och övervunnit barbariet”.³⁴ Men också inne i själva framställningen fann Ranke det uppenbarligen viktigt att närmare beskriva händelsers och utvecklingars väsen. Ranke diskuterar exempelvis frågan om förhållandet mellan den auktoritet makthavare har i sig själva och den auktoritet som tillkommer dem genom omständigheter, och omvänt hur undersåtarnas frivilliga lojalitet förhåller sig till den påtvingade. ”Maktens hemlighet”, skriver Ranke, ”bygger på att de båda sammanfaller.” Utan den naturliga auktoriteten vore ingen utveckling möjlig; men fursten måste också motsvara den auktoritet han har fått.³⁵ Ytterligare ett exempel är när Ranke, beskrivande kardinal de Retz, flikar in att för de flesta namnkunniga människor är det starka intryck under deras ungdomstid som bestämmer deras livs riktning.³⁶

Rankes reflektioner kring historiens och människans natur har hittills gärna lästs som medvetna eller omedvetna fragmentariska uttryck av en världs- eller människouppfattning. Därmed har emellertid deras litterära funktion förbisetts. Dessa reflektioner lyfter och breddar beskrivningen; det är inte längre enskilda, isolerade människor och fenomen som beskrivs, utan exempel på allmänna sakförhållanden av mer eller mindre universell giltighet; i många fall knöt de an till erfarenheter läsarna själva kunde tänkas ha gjort eller komma att göra. En liknande breddning genomförs genom Rankes paralleller och analogier, ibland lånade av de historiska aktörerna själva. Om Coligny heter det till exempel, att han på samma sätt som Washington efter varje förlust stod desto stadigare.³⁷ Enligt samma princip, men i motsatt kronologisk riktning, skriver Ranke att ”liksom i antiken Aten inte går att tänka sig utan Sparta, Rom utan Karthago, så kan man varken tänka sig eller förstå Frankrike under 1500-talet och 1600-talet utan motsättningen med den spanska monarkin.”³⁸ Återigen anspelande på antikens historia skriver Ranke om Henrik III och hertigen av Guise att ”man skulle vilja jämföra dem med Bomilkar och Hanno, eller med två romerska konsulter, som hatande varandra till döds bekämpar samma fiende”.³⁹

Genom att de historiska personerna inkluderas i en sfär av gemensam mänsklig erfarenhet – ”så är det, helt enkelt” (*so ist es nun einmal*) är en av Rankes flitigast använda formler för detta fenomen – framstår det förflutna som begripligt och gripbart. Det var ungefär som nuet, och dess invånare tänkte och handlade på samma sätt som dagens. Genom att knyta an till kunskaper läsaren redan kunde tänkas ha, kunde Ranke med associationens hjälp effektivt skapa en bild av ett komplext förhållande. Därmed hade det förflutna blivit församtidligt. Poängen här är inte Rankes ”universalistiska” människouppfattning i sig, även om det tvivelsutan fanns en stark tendens av denna karaktär i hans tänkande: det psykologiserande läsandet av källor, som Ranke demonstrerade redan i sitt *Zur Kritik*-appendix till sin första bok, byggde på att motiv, drivkrafter och lidelser var universella.⁴⁰ Poängen är snarare att Ranke genom att ständigt

hänvisa till denna gemensamma erfarenhet av vad det är att vara människa kunde avmystifiera och avhistorisera det förflutna, i enlighet med det övergripande syftet att göra historia till samtid.

Slutligen, detaljerna – kanske Rankes mest verkningsfulla i medel för att nå målet, denna *Vergewärtigung* av det förflutna. Som redan har antytts fick Ranke tidigt kritik för denna aspekt av sitt framställningssätt, men fann det uppenbarligen likväl befogat att fortsätta på det spår som hade slagits in i hans första bok, *Geschichten der romanischen und germanischen Völker*. I sin *Französische Geschichte* använder Ranke detta medel bland annat i sina beskrivningar av kungarna. Frans I sågs ägna sig åt vapenövningar i stekande sol, och ska på en dag ha brutit sextio lansar.⁴¹ Henrik IV skattade, noterar Ranke, säckpipa och skalmeja högre än mer konstfull musik.⁴² När direkta uppgifter saknades, var det faktiskt tillåtet att föreställa sig hur det kunde ha sett ut: sålunda skriver Ranke om Ludvig XIV:s deltagande i krigföringen att ”man ser honom liksom, hans blick riktad mot kartan, följande arméernas rörelser; han överväger förhållandet inte bara mellan den fientliga makten och den egna, utan också mellan de enskilda truppavdelningarna, de enskilda vapenslagens relativa styrka, varje brist och medel för att kompensera den.”⁴³

Försöker man tolka Ranke som en renodlat kritisk historiker, framstår dessa inslag som gåtfulla; uppgifterna är ofta på god väg åt det anekdotiska. Likaledes, om man försöker förstå Ranke som en historietänkare, -teoretiker eller rentav -filosof utgör detaljrikedomen i hans framställning av det förflutna snarast en anomali. De många sakuppgifterna bidrar inte till att analysen av det historiska förloppet och de därpå inverkan krafterna blir tydligare för läsaren.⁴⁴ Inte heller tjänar de Rankes förmenta mål, att identifiera och beskriva gudomlig inverkan i historien eller rentav en gudomlig plan.

Nu var emellertid, som Ranke ofta påpekade, den historiska framställningens mål ett annat: att lägga det förflutna framför ögonen som vore det samtid. För detta mål var detaljerna ett synnerligen verksamt medel: genom att välja ut och återge detaljer som, trots att de kunde verka irrelevanta, fångade något väsentligt, något levande, i en situations eller persons natur, kunde Ranke effektivt uppnå målet. Ett fåtal väl valda detaljer var nog för att sätta igång läsarens föreställningsförmåga och historiska inlevelse. När Ranke därför skriver att Henrik IV delade svartbröd med sina soldater är det inte någon faktamässig omväg eller tecken på bristfällig selektionsförmåga utan snarast en litterär genväg: genom denna upplysning har en specifik aspekt av kungens natur, nämligen hans enkla, robusta och naturliga karaktär, kommit till liv; bilden av en kung som äter enklast tänkbara mat i enklast tänkbara sällskap har en anslående åskådlighet.⁴⁵

Åskådligheten i Rankes framställning, för vilken användandet av detaljer var ett av flera medel, var i sin tur en följd av Rankes övergripande

intention att göra det förflutna till samtid. Det historiska liv som han gestaltade i sina verk var inte resultatet av egna spekulationer – Rankes reaktion mot den historiska romanen som historiebeteckning är väl känd. Snarare var det ett och samma liv som han hade funnit i källorna. Genom att lagras på detta sätt hade det uppnått vad Ranke kallade ”jordisk odödlighet” och existerade på detta sätt konstant samtidigt med nutiden.⁴⁶ Kopplingen mellan forskning och historieskrivning var därmed närmast tänkbara; i sina verk skapade och återskapade Ranke den upplevelse av samtidighet som präglade hans forskarverksamhet.

*

Upplevelsen av historien, och det påföljande försöket att upprepa och dela denna upplevelse, kan endast förstås mot bakgrund av uppfattningen om det förflutnas natur. Utan denna dragning till det förflutna skulle det, som Allan Megill har skrivit, inte finnas någon impuls till historierekonstruktion.⁴⁷ Ranke utvecklade, som tidigare påpekat, inte på någon av dessa nivåer något sammanhängande system, än mindre någon filosofi. Inte desto mindre, på samma sätt som det finns en historieteori implicit i hans sätt att forska och skriva, finns det en implicit historieuppfattning i hans verk. Den ensidiga koncentrationen på historieteori som har präglat senare tids intresse för ”förvetenskapligandet” av historiedisciplinen under början av 1800-talet har, skulle man kunna hävda, förbisett just det faktum att tillvägagångssättet, vilket det än vara må, är en följd av en ny uppfattning av det ämne som ska undersökas och nya förväntningar på vilka resultat som kan och bör uppnås. Utanför denna relation antar tillvägagångssättet en delvis annorlunda karaktär.

Någon uttömmande beskrivning av Rankes historieuppfattning kan här inte företas. Däremot kan några centrala begrepp diskuteras. Dessa begrepp är objektivitet, universalitet och liv.

Objektivitet är kanske det begrepp som allra närmast förknippas med Ranke, och då i meningen opartiskhet och vetenskaplighet. Även om dessa ideal också präglade Rankes historievetenskapliga strävan, och även om Ranke ibland använde objektivitet som närliggande begrepp, var objektiviteten som han förstod den både annorlunda och större. Som Gunter Berg har noterat förekommer begreppet objektivitet ganska sällan hos Ranke, och när det faktiskt förekommer används det övervägande för att beskriva ett fenomenets objektiva existens.⁴⁸ Här avses därmed något annat än historikerns eller historievetenskapens objektivitet: här avses historiens, det förflutnas, objektiva existens. Historikerns objektivitet bestod, som Manfred Asendorf har skrivit, i förmågan att återspegla historiens objektivitet.⁴⁹ ”Vår uppgift är bara”, som Ranke sade i en sina föreläsningar för den bayerske kungen Maximilian II, ”att hålla oss till objektet.”⁵⁰ Denna uppfattning av historiens natur och karaktär är tydligt

reflekterad i Rankes framställningssätt: konsekvent framställer han sig själv som ett slags ciceron, och positionerar läsarna som ett resesällskap. Själva framställningen blir på detta sätt en vandring genom det historiska rummet, i hög grad lik en vandring genom ett landskap eller ett besök av ett konstmuseum.⁵¹ På samma sätt som en ciceron gör Ranke klart vad man måste betänka innan man går vidare, vad det är man ser, och vart vandringen fortsätter.⁵²

Man skulle naturligtvis kunna argumentera för att denna framställningsform är helt oberoende av historieuppfattningen. Helt klart är det ogörligt att utveckla en historiefilosofi endast på grundval av denna retoriska eller litterära egenhet hos Ranke. Dessutom skulle ett sådant försök gå emot Rankes intentioner: Ranke vände sig konsekvent emot alla försök att fånga historiens natur i begrepp och kategorier. Lika klart, är emellertid, att metaforen inte hade fungerat om den inte på något vis hade motsvarat en egenskap hos den verklighet den beskrev. ”Vi står här”, skrev Ranke vid ett tillfälle i *Französische Geschichte*, ”i mitten av århundradena: vi liksom hör de olika tidsåldrarna häva upp sina röster, vid sidan om det hierarkiska förflutna bruset av en demokratisk framtid.”⁵³

I historiens objektivitet låg också att historikern var en upptäckare och guide, inte en tolk eller systembyggare. Som Stefan Jordan har påpekat, förekommer ordet *Interpretation* väldigt sparsamt hos historieteoretiker under 1800-talets första hälft; man tänkte sig generellt, menar Jordan, att historiebilden så att säga utvecklade sig själv, och att historikerns bidrag till denna utveckling främst var att hålla sig undan, det vill säga att undvika att störa den framväxande bilden genom egna tankar och känslor.⁵⁴ För Droysen tedde sig detta arbetssätt som ett oreflekterat anhopande av sakuppgifter, ett samlande av fakta utan mening eller mål. (Att Droysen därmed förbisåg Rankes ”idealism” och hans föreställning om krafter och tendenser som historiska aktörer kan tjäna som en påminnelse till senare tider att Rankes ”historiefilosofi” är ett förhållandevis sent tillskott till Rankereceptionen.) Det till synes osystematiska och oreflekterade tillvägagångssättet var alltså inte ett resultat av omedvetenhet utan en återspeglning av en speciell föreställning om hur historisk kunskap kom till. Samma tankegång finns hos Ranke: historikern konstruerar inte ett sammanhang, utan finner och rekonstruerar en redan objektivt existerande kontext. Historikerns utmaning var, som Ranke sade i en föreläsning om modern historia hållen i mitten av 1840-talet, att ”göra oss så fria från tidens inressen att vi också här kan uppfatta händelsernas reella objektivitet”.⁵⁵ I inledningen till *Französische Geschichte* skriver Ranke sålunda, att det var hans intention och önskan att komma förbi de historiska kontrahenternas ömsesidiga anklagande och senare historikers ofta inskränkta uppfattningar, och genom tillförlitliga urkunder nå fram till betraktandet av de stora sakförhållandenas objektivitet.⁵⁶

Universalitet var redan från Rankes första verk en målsättning för den

historiska uppfattnings- och framställningsförmågan.⁵⁷ Men universaliteten var, på samma sätt som objektiviteten, också en egenskap hos det förflutna: det gick helt enkelt inte, menade Ranke, att dela upp i enstaka episoder eller enstaka länders historia och samtidigt vara historiskt korrekt. ”Man kommer till en punkt”, skrev Ranke 1830, ”när utvecklingen inte längre är nationell, utan helt och hållet universell.”⁵⁸ Denna universella historia var emellertid inte detsamma som världshistoria i betydelsen allting som hade hänt i världen. Snarare innebar universalitet hos Ranke ett tanke-, handlings- och livssammanhang – en gemensam utveckling. De folk och stater som var delar av detta sammanhang, och utvecklades tillsammans med andra, var i egentlig mening historiska; de som stod utanför detta sammanhang och inte deltog i den gemensamma utvecklingen var möjligen intressanta för andra vetenskaper, men de låg utanför historikernas intresseområde.⁵⁹

Den universella utvecklingen manifesterade sig inte enbart i det faktum att liknande tendenser spred sig genom det historiska sammanhanget, utan lika mycket i de konflikter och stridigheter som förekom mellan de inblandade: också i konflikterna fanns, menade Ranke, ett produktivt element. Ovan nämndes exemplet Frankrike och Spanien; förhållandet mellan protestantism och katolicism är det samma, dvs. den ena polen kan inte tänkas utan den andra.⁶⁰ I sista meningen i *Französische Geschichte* fastslår han just detta: aktion och reaktion hade drivit fram en ny världsålder.⁶¹ En viktig förutsättning för detta bejakande av antagonismens produktivitet var emellertid ett antagande Ranke tidigt gjorde, nämligen att det i modern tid aldrig hade förekommit att en enda makt hade lyckats underkasta sig alla andra. Flera försök hade förvisso gjorts; men, som Ranke skrev i *Französische Geschichte*, ”det ligger i de europeiska förhållandenas natur, att en makt som strävar efter övervalde också framkallar starka motsatser”.⁶² Det universella historiska sammanhanget hölls så samman, som Georg Iggers har noterat, av en automatisk harmoni.⁶³

Liv – detta begrepp må verka intetsägande, men var inte desto mindre ett av Rankes grundbegrepp; man skulle rentav kunna säga att det var själva grundbegreppet, eftersom det innehöll alla andra aspekter av det förgångna som Ranke fann tilltalade, intressanta och viktiga. Också detta begrepp, och allt vad det stod för, följde Ranke genom hans karriär. Hans användande av begrepp som idéer, tendenser och krafter kan ses som ett försök att sätta på ord på den fundamentala upplevelsen av historia som *liv*.⁶⁴ Att terminologin ibland kan tyckas vara lite svävande beror alltså inte på avsaknad av stringens, utan på att begrepp i dessa sammanhang nödvändigtvis är och måste förbli tentativa. Det är, skulle man kunna säga, snare historiepoesi än historiefilosofi. ”Det spädaste, mest ofattbara, mäktigaste och oövervinnligaste i mänskliga ting är tendensen”, som Ranke uttryckte det.⁶⁵

Liv manifesterade sig på två sätt: genom individuell utveckling och

genom gemensamma förbindelser. Liv betydde utveckling, samarbete, konflikter, dynamik, växande, expansion, kraft. ”I människornas historia”, skrev Ranke i *Französische Geschichte*, ”finns det inget som saknar liv.”⁶⁶ Detta liv behövde inget mål utanför sig självt för att framstå som meningsfullt, utan utgjorde redan i sig självt ett meningssammanhang. Rankes val av historisk epok – hans arbete rör huvudsakligen perioden 1500–1800 – är helt i linje med detta kunskapsintresse. I det tidigmoderna Europa var, som Wolfgang Hardtwig har påpekat, enhets- och mångfaldsprinciperna särskilt tydligt i verket.⁶⁷ Enheten manifesterade sig i de gemensamma intellektuella, sociala och kulturella tendenser som gjorde sig gällande överallt samtidigt. Mångfalden gjorde sig gällande i de enskilda nationernas utveckling till betydande stater med betydande egna intellektuella och kulturella prestationer. Den romerska kyrkans hierarkiska struktur hade ersatts av både politiskt och religiöst fria makter, vars utveckling dessutom motsvarades i kulturell och vetenskaplig utveckling. I detta historiska rum fanns en utveckling och dynamik utan motstycke i historien; dessutom, vilket inte var oviktigt, gick den moderna historien att återskapa på ett helt annat sätt än tidigare epokers, eftersom källorna var rikare och mer mångfaldiga. Det var, som Ranke erfor under sin arkivresa 1827–1831, både möjligt och höggradigt önskvärt att ”leva i historien”.

*

När Ranke alltså talar om *Vergegenwärtigung* av det förflutna, är det inte vilket förflutet som helst som ska göras till samtid – det förflutna antogs inte vara mänsklighetens brott och missöden, utan motsvara just denna vision av historia som objektivitet, universalitet och liv. Frågan blir här – varför? Varken den idealistiska eller den kritiska tolkningen tillhandahåller några särskilt övertygande svar på denna fråga, och den litterära tolkningens förespråkare har heller inte gett någon klar bild av bakgrunden till Rankes församtidligande av det förflutna.

Vad den idealistiskt-religiösa tolkningen emellertid har uppmärksammat, och som är värt att ta fasta på, är att drivkraften var religiös: både det historiska arbetet och den historiska njutningen var svar på en existentiell fråga. Genom att göra just detta förflutna till samtid expanderar historikern – och senare läsaren – inte bara sin faktakunskap, utan sin existens. Tiden är glömsk och vardagen är en ständig inskränkning; umgänget med historien är en väg ut ur denna trånga tillvaro, en befrielse och en flykt till en sfär där man kan, som Ranke sade i en föreläsning från mitten av 1830-talet, ”andas friare”.⁶⁸ På så sätt var alla aspekter av Rankes historiska praxis – källkritiken, historieskrivningen, objektiviteten, universaliteten – ett enda sammanhängande ”försök till transcendens”.⁶⁹

Detta är en ganska annorlunda målsättning än den Ranke ibland upp-
ges ha haft, att påvisa hur Gud har ingripit i historien eller hur det histo-
riska förloppet står i förbindelse till en gudomlig plan. Någon sådan plan
står emellertid inte att finna i Rankes verk. Till skillnad från exempelvis
Hegel och Droysen upplevde sig Ranke uppenbarligen inte behöva de-
monstrera försynens eller förnuftets roll i historien;⁷⁰ teodicéproblemet
uppstod aldrig i hans historieuppfattning, eftersom historien redan uppfat-
tades som välvillig, förnuftig och meningsfull.

I jämförelse med dessa intentioner kan Rankes ambition att göra det
förflutna till samtid tyckas begränsad och sekulär. Ranke uppfattade den
emellertid inte så. Återupplevelsen av det förflutna var inte bara estetisk
njutning av historiens spänning och färgrikedom. Den var också en del av
det övergripande projektet i Rankes generation: människans bildning,
utvecklingen av de ytterst sett gudomliga anlag som hade lagts ned i
varje människas individualitet. Ranke var i hög grad en produkt av det
utbildningsväsende som hade utvecklats just på bildningsidealets grund,
och det var också i denna anda han själv undervisade vid gymnasiet i
Frankfurt an der Oder.⁷¹ Detta var ett intellektuellt och kulturellt arv han
medvetet tog med sig in i historievetenskapen, och det är mot bakgrund
av detta man kan förstå hans existentiella engagemang för historieforsk-
ning och historieskrivning. Genom att sätta sig i kontakt med det förflutna,
i alla dess variationer och samtidigt i dess helhet, utvidgade människan
inte bara sin kunskap utan också sin egen existens. Historieforskningen
ledde således inte så mycket till kunskap om Gud och Guds handlande
som till Guds egen kunskap, alltså den ideala och fullständiga kunskapen.
”Just till denna försöker vi, genom historieforskningen, att komma fram;
hon rör sig helt och hållet i denna strävan”, sade Ranke i det tal han höll
vid tillträddandet av professuren vid universitetet i Berlin 1836. ”Vem
skulle då vilja fråga om denna kunskap är nyttig eller inte? Det räcker att
vara medveten om att en sådan kunskap, om någon, bidrar till den mänsk-
liga andens fullkomning.”⁷²

*

I alla de avseenden som har beskrivits ovan finns det betydande likheter
mellan Ranke och samtida historiker, och mycket av det Ranke utvecklade
fördes vidare till nästa generation av historiker. På så sätt är förståelsen
av Ranke nödvändig för förståelsen av 1800-talets tyska historieveten-
skap. Lika viktigt är emellertid det som försvann i överföringen, det som
förvandlades under traderandet mellan personer och mellan generationer
och det som tillkom – i form av nya upplevelser, nya minnen och nya
politiska konstellationer. Allt detta sammantaget bidrog till den komplexa
bild av historievetenskapen som Droysen tecknade, och till fragmente-
ringen och förvandlingen av Rankearvet. Att det bland Rankes studenter

fanns personer som Sybel, Burckhardt, Giesebrecht, Dove och Waitz antyder något av denna komplexitet.

Summary

Seeing history anew. Leopold Ranke and the development of the historical discipline. By Daniel Braw. The idea that there was a process of "scientification" of historical research and writing in the late eighteenth and early nineteenth centuries is largely undisputed. Yet, as influential meta-historical analyses such as Droysen's lectures on *Historik* make clear, there was no experience of consensus concerning the meaning and nature of "scientific history". Different kinds of interests – political, religious, existential – were integrated in the study of history, and led to a variety of approaches and ideals.

In this article, one of the most influential of these approaches, that of Leopold Ranke (1795–1886) is outlined. While it has been a commonplace assumption among commentators that Ranke's study of history amounted to a search for God or "divine ideas", there is little support for this notion in Ranke's works. Using Ranke's *Französische Geschichte* as example, the article attempts to develop a new interpretation of the interests and intentions that shaped Ranke's approach to history.

The starting point of this interpretation is Count Yorck's observation that Ranke's works are characterised by their "ocularity", that is, the contemplation of the past as a spectacle. For Ranke, the past was, above all, life; and his attempts at innovation in terms of research, writing, and overall attitude towards the past might all be seen as parts of the same effort to capture and communicate as much of this life as possible.

Although this effort had little to do with theology, it nevertheless had an existential significance: by widening the circle in which life in the present was lived, the human existence gained new depth and intensity. History, in this way, contributed to "the perfection of the human mind" (Ranke).

Noter

1. För en förtjänstfull genomgång av tendenser inom samtida tysk historiografihistoriskrivning, se Mats Persson: "Upplysningen och historismen: Utsikt över ett forskningsläge" i *Lychnos* 2000, 59–105.

2. Den kanske mest storskaliga och konsekvent genomförda framställningen av historievetenskapens historia "als Abfolge der drei Wissenschaftsparadigmen 'Aufklärungshistorie', 'Historismus' und 'Historische Sozialwissenschaft'" är Horst Walter Blanke: *Historiographieg*

riographieg *als Historik* (Stuttgart och Bad Cannstatt, 1991), 7. Se också Jörn Rüsen: "Von der Aufklärung zum Historismus. Idealtypische Perspektiven eines Strukturwandels" i Horst Walter Blanke & Jörn Rüsen: *Von der Aufklärung zum Historismus. Zum Strukturwandels des historischen Denkens* (Paderborn, München, Wien & Zürich, 1984), 15–57; Friedrich Jaeger och Jörn Rüsen: *Geschichte des Historismus. Eine Einführung* (München, 1992), 41–72; Jörn Rüsen:

Konfigurationen des Historismus. Studien zur deutschen Wissenschaftskultur (Frankfurt a. M., 1993). För en diskussion av denna tolkning, se Stefan Jordan: *Geschichtstheorie in der ersten Hälfte des 19. Jahrhunderts. Die Schwellenzeit zwischen Pragmatismus und Klassischem Historismus* (Frankfurt & New York, 1999), 34–43, 210–232; för kritik, se Georg G. Iggers: "[Recension av] *Von der Aufklärung zum Historismus. Zum Strukturwandel des Historischen Denkens*" i *History and Theory* 26 (1987), 114–121.

3. Det centrala begreppet historicism (*Historismus*) har en egen, synnerligen komplex historia. Dess användande som beskrivning av forskningspraxis, vetenskapsparadigm eller historieteori (i betydelsen *Historik*) är en relativt ny företeelse; se Jordan: *Geschichtstheorie*, 11. Om *Historismus*-begreppetets historia och användning se Otto Gerhard Oexle: "'Historismus'. Überlegungen zur Geschichte des Phänomens und des Begriffs" i *Geschichtswissenschaft im Zeichen des Historismus. Studien zu Problemgeschichten der Moderne* (Göttingen, 1996), 41–72.

4. Se t.ex. Blankes egen, till synes tungt vägande, invändning: "Um es sogleich vorwegzunehmen: meine Argumentation ist zu einem gewissen Grade notwendig zirkulär. Vor dem Hintergrund der Kenntnis der Literatur und der wichtigsten Quellen [...] konstruiere ich zunächst [...] drei Typen [...]. Anschließend [...] verwende ich eben diese Idealtypen, um mit ihrer Hilfe Ordnung in das "unendliche Chaos" der empirischen Befunde zu bringen, und um diese Befunde zu interpretieren." Blanke, *Historiographiegeschichte*, 48.

5. Johann Gustav Droysen: *Historik*, bd I, red. Peter Leyh (Stuttgart & Bad Cannstatt, 1977), 3f.: "Daher die nicht eben erfreuliche Erscheinung, daß in allen wichtigeren Fragen unserer Wissenschaft zwischen den Meistern selbst Zwiespalt ist, daß sowohl sachlich wie methodisch der eine so, der andere anders urteilt und verfährt; immer wieder kommt es in Frage, ob der Historiker künstlerisch oder wissenschaftlich oder beides zugleich arbeitet, ob er unparteiisch sein müsse oder wenigstens für das Gute und Wahre Partei nehmen dürfe, ob die historische Forschung nach Gesetzen suchen müsse oder sich mit Tatsachen zu begnügen habe..." Se också "An Friedrich Perthes. Berlin, 30. Oktober 1836" i Johann Gustav Droysen: *Briefwechsel*, red. Rudolf

Hübner, bd I (Berlin och Leipzig, 1929), 104. Liknande avsaknad av konsensus noterades tidigare av Hegel: "Die Engländer und Franzosen haben [...] vortreffliche Geschichtsschreiber; bei uns, wenn man die Kritiken der Geschichtsschreiber seit zehn oder zwanzig Jahren ansieht, findet [man], daß beinahe jede Rezension mit einer eigenen Theorie über die Art, wie Geschichte schreiben werden soll, anfängt, einer Theorie, die der Rezensent der Theorie des Geschichtsschreibers entgegenstellt. Wir sind auf dem Standpunkt, immer uns zu bestreben und noch zu suchen, wie die Geschichte geschrieben werden soll." Georg Wilhelm Friedrich Hegel: *Werke*, vol. 12: *Vorlesungen über die Philosophie der Geschichte* (Frankfurt a. M., 1976), 549 f.

6. Ranke är möjligen mera känd som von Ranke, men adlades först i sitt sjuttionde levnadsår (1865), m.a.o. efter att han hade utvecklat de tankar och skrivit de verk vilka denna artikel behandlar.

7. Droysen: *Historik*, 239.

8. *Ibid.*

9. Heinrich Leo: "[Recension av] *Geschichten der romanischen und germanischen Völker von 1494 bis 1535*, von Leopold Ranke" in *Ergänzungsblätter zur Jenaischen Allgemeinen Literatur-Zeitung* 17/18 (1828), 133.

10. Georg G. Iggers: "The image of Ranke in American and German historical thought", *History and Theory* 2 (1962), 17–40.

11. Leonard Krieger: *Ranke: The meaning of history* (Chicago och London, 1977) – med kapiteltitlar som "The incomplete historian", "The first synthesis", "The second synthesis" och "The final resolution".

12. Se Daniel Fulda: *Wissenschaft aus Kunst. Die Entstehung der modernen deutschen Geschichtsschreibung 1760–1860* (Berlin, 1996); Wolfgang Hardtwig: "Historismus als ästhetische Geschichtsschreibung: Leopold von Ranke" i *Geschichte und Gesellschaft* 23 (1997), 99–114; Johannes Süßmann: *Geschichtsschreibung oder Roman? Zur Konstitutionslogik von Geschichtserzählungen zwischen Schiller und Ranke (1780–1824)* (Stuttgart, 2000). Se också Hermann von der Dunk: "Die historische Darstellung bei Ranke: Literatur und Wissenschaft" i Wolfgang J. Mommsen (red.): *Leopold von Ranke und die moderne Geschichtswissenschaft* (Stuttgart, 1988), 131–165; Rudolf Vierhaus: "Historiography between science and art" i Georg G. Iggers & James M. Powell

(red.): *Leopold von Ranke and the shaping of the historical discipline* (Syracuse, 1990), 61–69; Kathrin Maurer: *Discursive interaction: Literary realism and academic historiography in nineteenth-century Germany* (Heidelberg, 2006), 21–49.

13. Till de oftast citerade passagera hör ”An Heinrich Ranke. Frankfurt a. O., Ende März 1820” i Leopold von Ranke: *Das Briefwerk*, red. Walther Peter Fuchs (Hamburg, 1949), 18: ”In aller Geschichte wohnt, lebet, ist Gott zu erkennen. Jede Tat zeuget von ihm, jeder Augenblick prediget seinen Namen...”

14. Även om viss kritik har uttryckts mot tolkningen av Rankes arbete som ett idealistisk-religiöst företag är kontinuiteten mer betydande; se t.ex. Süßmann: *Geschichtsschreibung*, 243: ”Gottes Finger in der Geschichte sichtbar zu machen, die Geschichte als Offenbarung zu deuten, sie so zu schreiben, daß diese Offenbarung Gottes deutlich wird, erweist sich als das höchste, das äußerste Darstellungsziel von Rankes *Geschichten*.”

15. *Briefwechsel zwischen Wilhelm Dilthey und dem Grafen Paul Yorck v. Wartenburg 1877–1879*, red. Sigrid v. d. Schulenburg (Halle, 1923), 59–60.

16. Leo: ”[Recension av] *Geschichten*”, 133: ”Für die Nachtigallen scheint Hr. R. eine besondere Passion zu haben...”

17. Leo: ”[Recension av] *Geschichten*”, 131.

18. Leopold Ranke: ”Erwiderung auf Heinrich Leo’s Angriff” i *Sämmtliche Werke*, bd 53/54, red. Alfred Dove, andra och tredje uppl. (Leipzig, 1890), 663.

19. ”[Über die Entwicklung der Literatur seit den Anfängen des 18. Jahrhunderts]” i Leopold von Ranke: *Aus Werk und Nachlass*, bd IV, red. Volker Dotterweich och Walther Peter Fuchs (München och Wien, 1975), 64: ”...der Zweck der Historie ist, das vergangene Leben sich vor Augen zu stellen...”

20. Leopold Ranke, *Französische Geschichte vornehmlich im sechzehnten und siebzehnten Jahrhundert*, andra uppl., bd V (Stuttgart, 1861), 6: ”Die Aufgabe des Historikers [...] ist zugleich literarisch und gelehrt; die Historie ist zugleich Kunst und Wissenschaft.”

21. Ibid.

22. Se t.ex. ”An Friedrich Perthes. Wien, 25. Febr[uar 18]28” i *Das Briefwerk*, 144; ”An Friedrich Perthes. Venedig, 22. Januar 1829” in Leopold von Ranke: *Neue Briefe*, red. Hans Herzfeld (Hamburg, 1949), 118.

23. Förtjänstfulla tolkningar av Rankes *Geschichten der romanischen und germanischen Völker* är bl.a. Ernst Schulin: ”Rankes Erstlingswerk oder Der Beginn der kritischen Geschichtsschreibung über die Neuzeit” i *Traditionskritik und Rekonstruktionsversuch* (Göttingen, 1979), 44–64; Felix Gilbert: *History: Politics or culture? Reflections on Ranke and Burckhardt* (Princeton, 1990), 11–45; Siegfried Baur: *Versuch über die Historik des jungen Ranke* (Berlin, 1998), 67–99.

24. Leopold Ranke: *Geschichten der romanischen und germanischen Völker von 1494 bis 1535* (Leipzig & Berlin, 1824), 253: ”Wer kennt die unergründete Tiefe der Seele, wo sie bewußtlos schafft und bewußtlos leidet, wo die Wurzel ihrer Gesundheit und Krankheit ist?” Se också *Geschichten*, 279: ”So pflegen diese Dinge vom Uebergewicht der mittlern Bürger sich alsbald zum Gegensatz, darauf zum Uebergewicht der Geringeren, endlich zu einer Monarchie der Plebs umzuwerfen”; *Geschichten*, 222: ”Giebt es Einige, deren Kraft sich erst im Mißgeschick entwickelt, so werden die sich immer fromme, in der Tiefe gute und edle Menschen seyn. Welche dieß nicht sind, scheinen stark, so lang sie Glück haben; nicht länger.”

25. ”An Friedrich Perthes. Berlin, 12. Juni 1825” i *Das Briefwerk*, 84–85.

26. ”[Venezianische Relationen]” i *Aus Werk und Nachlass*, bd I, red. Walther Peter Fuchs (München och Wien, 1964), 237: ”Für mich wäre notwendig, das Ganze von Anfang bis zu Ende durchzunehmen.”

27. För en analys av Ranke och de diplomatiska källorna, se Gino Benzoni: ”Ranke’s favorite source: The Venetian relazioni: Impressions with allusions to later historiography” i Iggers och Powell (red.): *Leopold von Ranke*, 45–57.

28. ”An Heinrich Ranke. Am 23. November 1825” i *Das Briefwerk*, 92.

29. Se t.ex. Gwyn Prins: ”Oral history” i Peter Burke (red.): *New perspectives on historical writing* (Cambridge, 1993), 115.

30. Siegfried Baur: ”Die Freiräume der Historie. Anmerkungen zu Aufstieg und Fall der Historisch–politischen Zeitschrift Rankes” i Ulrich Muhlack (red.): *Historisierung und gesellschaftlicher Wandel in Deutschland im 19. Jahrhundert* (Berlin, 2003), 64.

31. ”[Deutsche Geschichte]” i *Aus Werk*, bd IV, 177.

32. Se t.ex. ”An Heinrich Ranke. Rom, 15.

November 1829" i *Das Briefwerk*, 203: "Man muß am Ende sagen: hierzu war ich berufen; hierzu bin ich da und geboren; hierin sind meine Leiden und Freuden, mein Leben und meine Bestimmung ist hier begriffen!"

33. "An das Domkapitel in Merseburg. Leipzig, am 7. Februar 1818" i *Das Briefwerk*, 4: "Einen Wunsch habe ich von frühen Jahren genährt, Einfluß zu gewinnen auf junge Herzen: die jungen Gemüter zu dem Begreifen des ewig Schönen, Guten, Göttlichen zu erziehen, zu bilden – genug, Lehrer der Jugend zu werden."

34. *Französische Geschichte*, andra uppl., bd I (Stuttgart och Augsburg, 1856), 3: "Mancherlei Kriege giebt es und mancherlei Heldenruhm; das vornehmste Lob gebührt denen, welche der Cultur der Menschheit durch siegreiche Waffen neue Schauplätze eröffnet und die Barbarei an bedeutender Stelle überwältigt haben."

35. *Französische Geschichte*, bd I, 121: "Das Geheimniß der Macht beruht darauf, daß beide in einander fallen."

36. *Französische Geschichte*, andra uppl., bd III (Stuttgart och Augsburg, 1859), 76: "Bei den meisten namhaften Menschen ist es ein lebhafter Eindruck, den sie in der Jugend empfangen [...] was ihre Lebensrichtung bestimmt hat."

37. *Französische Geschichte*, bd I, 295.

38. *Französische Geschichte*, bd I, 361: "Wie im Alterthum Athen nicht zu denken wäre ohne Sparta, Rom ohne Carthago, so ließe sich im sechzehnten und siebzehnten Jahrhundert Frankreich ohne den Gegensatz der spanischen Monarchie nicht denken noch verstehen."

39. *Französische Geschichte*, bd I, 420: "Man möchte sie mit Bomilkar und Hanno, oder mit zwei römischen Consuln vergleichen, die einander auf den Tod hassend gegen denselben Feind fochten..."

40. Förståelsesvärigheterna som låg till grund för och besvarades av Schleiermachers hermeneutik spelade därmed en högst begränsad, om någon, roll i Rankes forskningspraxis; hos Schleiermacher kom texttolkningarna liksom all förståelse att involvera "en divinatorisk Akt der Kongenialität". Se Hans-Georg Gadamer: *Wahrheit und Methode. Grundzüge einer philosophischen Hermeneutik*, andra uppl. (Tübingen, 1965), 172–185.

41. *Französische Geschichte*, bd I, 123.

42. *Französische Geschichte*, andra uppl., bd II (Stuttgart och Augsburg, 1857), 101: "Er zog Sackpfeife und Schalmei kunstmäßiger Musik vor..."

43. *Französische Geschichte*, andra uppl., bd IV (Stuttgart, 1862), 297: "Man sieht ihn gleichsam, den Blick auf die Landkarte geheftet, die Bewegungen der Heere begleiten; er erwägt das Verhältniß nicht nur der feindlichen Macht zu der seinen, sondern der einzelnen Abtheilungen der Truppen zu einander, die relative Stärke der verschiedenen Waffengattungen, jeden Mangel und die Mittel ihn zu ersetzen."

44. Orsaksanalyser in te den mest framträdande aspekten av Rankes verk; tvärtom introducerar Ranke ofta händelser med "det hände" eller "det föll sig så att". Fenomenet har beskrivits i bl.a. Hans Schleier: "Geschichtstheorie und Geschichtsschreibung bei Leopold von Ranke" i Mommsen (red.): *Leopold von Ranke*, 117 f.

45. *Französische Geschichte*, bd II, 101.

46. "Dadurch, daß das Leben dem Menschen sich im auffassenden Geiste reflektiert, sich durch Beobachtung fixiert, wird es vor dem Untergange bewahrt und erlangt eine irdische Unterblichkeit." "Geschichte des Mittelalters" i *Aus Werk*, bd IV, 119. Se också "Geschichte der neuesten Zeit seit der Gründung der nordamerikanischen Freistaaten (bis 1791)" i *Aus Werk*, bd IV, 457: "– alles, was Leben in sich hatte, so weit die historische Kunde reicht, lebt noch heute [...] nach dem Maß der Lebensfähigkeit, die es ursprünglich in sich trug."

47. Allan Megill: *Historical knowledge, historical error: A contemporary guide to practice* (Chicago & London, 2007), 54.

48. Gunter Berg: *Leopold von Ranke als akademischer Lehrer. Studien zu seinen Vorlesungen und seinem Geschichtsdenken* (Göttingen, 1968), 181–182.

49. Manfred Asendorf: *Geschichte und Parteilichkeit. Historisches Bewußtsein in Deutschland* (Berlin, 1984), 36.

50. *Aus Werk und Nachlass*, bd II, red. Theodor Schieder och Helmut Berding (München och Wien, 1971), 75. Se också "Geschichte des Mittelalters" i *Aus Werk*, bd IV, 119: "Wir müssen [...] die Geschichte rein als Objekt betrachten..."

51. Därför stod historikerns objektivitet inte heller i motsats till engagemang eller

inlevelse, vilket har noterats bl.a. i Rudolf Vierhaus: "Rankes Begriff der historischen Objektivität" i Reinhart Koselleck, Wolfgang J. Mommsen & Jörn Rüsen (red.): *Objektivität und Parteilichkeit* (München, 1977), 67: "Der Historiker nimmt sich zurück – nicht in Inaktivität. Er ist engagiert als Betrachter..."

52. Rankes landskaps- och naturmetaforik behandlas bl.a. i Uwe Hebekus: *Klios Medien. Die Geschichtskultur des 19. Jahrhunderts in der historistischen Historie und bei Theodor Fontane* (Tübingen, 2003), 43–86. Om historiskt bildspråk i allmänhet se Alexander Demandt: *Metaphern für Geschichte. Sprachbilder und Gleichnisse im historisch-politischen Denken* (München, 1978)

53. *Französische Geschichte*, bd II, 191: "Wir stehen in der Mitte der Jahrhunderte: wir hören gleichsam die verschiedenen Zeitalter ihre Stimme erheben, neben der hierarchischen Vergangenheit das Brausen einer demokratischen Zukunft."

54. Jordan: *Geschichtstheorie*, 100–101.

55. "Neueste Geschichte" i *Aus Werk*, bd IV, 158.

56. *Französische Geschichte*, bd I, VII–VIII. Se också "Parlamentarische Geschichte von England in neuerer Zeit" i *Aus Werk*, bd IV, 389: "nur den Gegenstand in seinem historischen Werden und Bestehen will ich auffassen: das Objektive desselben ohne Einmischung besonderer Tendenzen oder Velleitäten."

57. En utmärkt framställning av Rankes universalhistoriska tänkande är Ernst Schulin: "Universalgeschichte und Nationalgeschichte bei Leopold von Ranke" i Mommsen (red.): *Leopold von Ranke*, 37–71.

58. "An Heinrich Ranke. Rom, Anfang April 1830" i *Das Briefwerk*, 207.

59. I denna föreställning om historiskt och ohistoriskt fanns en likhet mellan Ranke och hans samtida, exempelvis Hegel (föreställningen har också haft sina sentida företrädare i historikerkåren; se t.ex. Hugh Trevor-Roper: *The Rise of Christian Europe* (London, 1965), 9–11). Det fanns emellertid också betydande skillnader mellan Rankes och Hegels föreställningar om universalhistoria; se Ernst Schulin: *Die weltgeschichtliche Erfassung des Orients bei Hegel und Ranke* (Göttingen, 1958), 275–281. Se också Werner Berthold: "Die Konzeption der Weltgeschichte bei Hegel und Ranke" i Mommsen (red.): *Leopold von Ranke*, 72–90.

60. *Französische Geschichte*, bd I, 149.

61. *Französische Geschichte*, bd IV, 564.

62. *Französische Geschichte*, bd I, 94: "Es liegt aber in der Natur der europäischen Verhältnisse, daß eine zum Uebergewicht aufstrebende Macht auch wieder starke Gegensätze hervorruft."

63. Iggers: *The German Conception*, 81.

64. Peter Hanns Reill har satt in Wilhelm von Humboldt och Ranke i deras samtida naturvetenskapliga och -filosofiska sammanhang: Humboldt, menar Reill, stod nära upplysningens vitalism och använde dess begrepp och metoder för att analysera historien; Ranke använde ett slags analys som liknade den som hade utvecklats av *die Naturphilosophen* och som också hade använts i historiska sammanhang av Friedrich Schlegel, Franz Bopp och Jacob Grimm. Trots dess originalitet och förtjänstfulla relativisering av "historicismens" enhetlighet demonstrerar Reills tolkning i Rankes fall snarare en likhet än ett direkt inflytande eller en explicit intention från Rankes sida, och det är mer allmänt inte självklart att Rankes framställning av det förflutna verkligen kan beskrivas som "ett slags analys". Det som Reill tolkar som naturalistiskt inflytande – "important developments seem to take place by themselves, often without direct connection to specific occurrences" – kan lika gärna tolkas som ett förhållandevis svalt intresse för avsikts- och orsaksanalys. Peter Hanns Reill: "History and the life sciences in the early nineteenth century: Wilhelm von Humboldt and Leopold von Ranke" i Iggers och Powell (red.): *Leopold von Ranke*, 21–35; citat, 33

65. *Französische Geschichte*, bd II, 242: "Das Zarteste, Unfaßbarste, Mächtigste, Unüberwindlichste in menschlichen Dingen ist die Tendenz."

66. *Französische Geschichte*, bd I, 19.

67. Wolfgang Hardtwig: "Historismus als ästhetische Geschichtsschreibung: Leopold von Ranke" i *Geschichte und Gesellschaft* 23 (1997), 108.

68. "[Neueste Geschichte]" i *Aus Werk*, bd IV, 127.

69. Uttrycket lånat av David Reynolds: *One world divisible: A global history since 1945* (London, 2000), 702.

70. För en jämförelse av Hegels och Rankes historiska "grunderfarenheter", se Berthold: "Die Konzeption" i Mommsen (red.): *Leopold von Ranke*, 80–82.

71. Se t.ex. talen ”Die Vorstellungen der Griechen, Römer und Deutschen von dem Ideal der Erziehung” (1818) och ”Über die Wechselwirkung zwischen Staat, Publikum, Lehrern und Schülern in Beziehung auf ein Gymnasium” (1824) i *Aus Werk und Nachlass*, bd III, red. Walther Peter Fuchs (München och Wien, 1973), 484–497 resp. 609–627.

72. ”Ueber die Verwandtschaft und den

Unterschied der Historie und der Politik” i *Sämmtliche Werke*, tredje uppl., bd 24 (Leipzig, 1877), 285: ”Eben nach diesem aber suchen wir mit Hülfe der Geschichte vorzudringen; ganz und gar in dem Streben nach diesem Erkennen bewegt sie sich. Wer möchte da fragen, ob dies nützlich sei oder nicht? Er genügt, zu erkennen, daß ein solches Wissen, wenn irgend ein anderes, zur Vollkommenheit des menschlichen Geistes gehört.”

Den fransktalande rasen

Frankofonins fader Onésime Reclus och l'Organisation internationale de la francophonie

Julia Nordblad

”Ma patrie, c’est la langue française.”

Albert Camus

Frankofonins födelse och återkomst

Franska språket hade redan talats i ungefär tusen år när en geograf vid namn Onésime Reclus år 1880 kom på idén att göra en taxonomi över världens folk baserad på vilket språk de talade. Alla fransktalande samlade han i en kategori och myntade uttrycket frankofoni för att beteckna den. Termen fick emellertid aldrig något riktigt genomslag under geografens livstid, och efter hans död föll den i glömska.

Knappt åttio år senare plockades ordet upp av den senegalesiske presidenten och poeten Léopold Sédar Senghor i en appell för ett internationellt samarbete i det franska språkets tecken. Åtta år efter Senghors initiativ 1962 undertecknades i Nigers huvudstad Niamey en konvention om just ett sådant samarbete – den moderna institutionella frankofonin var född.

I dag är *Organisation interationale de la Francophonie* ett stort organ med femtiofem medlemsstater som driver samarbetsprojekt främst inom forskning, kultur och media. Som myntare av uttrycket har Onésime Reclus en plats i den institutionaliserade frankofonins berättelse om sin egen historia. Att samla afrikaner, fransmän och nordamerikaner under en och samma rubrik framhålls som radikalt universalistiskt i en epok präglad av rasism och nationalistisk chauvinism, och tilltaget ses som emblemiskt för det frankofona projektet. En av frankofonins nutida förespråkare, förre statssekreteraren och varande Europaparlamentarikern Xavier Deniau, får exemplifiera denna gängse syn på Reclus.

Initiativet var helt och hållet nytt vid denna tid. Reclus övergav de vanliga kriterierna etnicitet, ras och det sociala eller ekonomiska framåtskridandets ordning. Ett initiativ så mycket mer nyskapande och djärvt i Berlinkongressens (1878) tidevarv, då världen var uppdelad i stater och kolonier, och människor i medborgare och undersåtar.¹

I denna text skall frågan ställas om Onesime Reclus människosyn var så radikal som Deniau och många med honom håller den för. För att söka svar skall vi se efter i Reclus texter, främst i hans senare kolonialvisionära

verk, men också i den bok i vilken begreppet myntades. Vidare skall texterna placeras i ett historiskt sammanhang. I syfte att belysa olika aspekter av Reclus människosyn kommer han att läsas mot bakgrund av två specifika historiska kontexter, för liksom en melodi klingar olika med varje ackompanjemang accentuerar de två sammanhangen skilda aspekter av geografens tänkande. Mot bakgrund av denna inramning skall jag sedan diskutera frankofonins tolkning av Reclus för att avslutningsvis ställa frågan om vilken roll bilden av honom spelar för denna institution.

En geograf och hans verk

Onésime Reclus föddes 1837 i Orthez, en liten stad i Frankrikes sydvästra hörn.² Tillsammans med sina tio syskon växte han upp under knappa förhållanden. Fadern var präst i en liten protestantisk gruppering kallad *la Chapelle*. Flera av sönerna gjorde under sina liv namnet Reclus berömt; flickornas gärningar har fallit i glömska. Bröderna Elie och Elisée kom båda att bli namnkunniga politiska radikaler och framlevde större delen av sina dagar i exil utomlands på grund av sina anarkistiska böjelser. Brodern Paul blev kirurg och Armand gjorde karriär inom krigsmakten.

Den unge Onésime bedrev föga framgångsrikt studier i Tyskland och vid Sorbonne, och gjorde sedan militärtjänst i Algeriet. Efter hemkomsten arbetade han som redaktör för en geografisk serie på bokförlaget *Hachette* i Paris och företog otaliga forskningsresor som sedan låg till grund för hans voluminösa produktion av geografiska verk. Onésime Reclus var en man präglad av och engagerad i sin epok: han tjänstgjorde militärt i Algeriet och i kriget mot Preussen i början av 1870-talet, och han deltog i flera av samtidens stora debatter. Mot slutet av sitt liv var han djupt sysselsatt med frågan om de franska koloniernas framtid och inte minst det franska språkets roll i denna.

Reclus verk består av en imponerande mängd geografiska volymer, i första hand över Frankrike, med titlar som *Le plus beau royaume sous le ciel* och *La France et ses colonies*. Han gjorde också världsomspännande resor vilkas rön han presenterade i böcker som *La terre à vol d'oiseau*. Verken är späckade med kartor och detaljerade kopparstick illustrerande storslagna landskap och människor i föregivet typiska kläder, miljöer och poser. Reclus bjuder på nogsamma – ofta närmare katalogiska – faktauppräknningar av medeltemperaturer, höjder över havet och invånarantal.

De två sista böckerna han skrev heter *Un grand destin commence* och *L'Atlantide – pays de l'Atlas: Algérie, Maroc, Tunisie* och skiljer sig från de tidigare. De innehåller färre sakuppgifter, saknar illustrationer och tabeller, och är snarare politiska än geografiska i sin argumentation. Böckerna behandlar koloniseringen av Nordafrika, det område Reclus kallar Atlantis, efter Atlasbergen och den grekiska myten. Här dryftar Reclus kolonialpolitik på en prosa som ibland gränsar till det lyriska. Han dis-

kuterar och analyserar, och lägger inte fingrarna emellan när det gäller att propagera för den rätta vägen mot det koloniala projektets fullkomnande.³

Stilen är i samtliga verk ömsom torrt uppräknande och redovisande, närmast tabellartad, ömsom poetisk och visionär; alltid besjälad av en frenetisk entusiasm. Liksom sin upphovsman hör den hemma i det långa 1800-talet, trots att de sista böckerna slutfördes efter första världskrigets utbrott, och publicerades postumt 1917 respektive 1918. Reclus retorik står i bjärt kontrast till den pessimism inför politiken och människans möjligheter som bredde ut sig i första världskrigets skugga. Han hyser en obruten tro på framtiden. Han drar sig inte för suggestiva och känsloladdade metaforer eller att krydda texten med citat, gärna romerska, eller ord på främmande språk, arabiska eller sabir, nogsamt förklarade i fotnoter. Kapitelrubrikerna är ofta formulerade som uppmaningar, accentuerade av uppfordrande utropstecken: ”Hygien, återigen hygien!”, ”Inga fattiga bosättare!” eller ”Se målet och inget annat än målet!”⁴ Vissa teman återkommer i hans verk. I somliga fall är det fråga om återanvändning: långa textavsnitt dyker upp gång på gång i de olika böckerna.

Termen frankofoni dök för första gången upp i verket *France, Algérie et colonies* från 1880, med en andra upplaga 1886. I ett ofta citerat och refererat avsnitt definierar Reclus sin nyuppfunna kategori, och ställer sedan upp en tabell över det uppskattade antalet frankofona människor i världen. Frankofonin innefattar ”alla dem som är eller förefaller vara ämnade att fortsätta eller börja delta i vårt språk”.⁵ Under denna rubrik samlar han så folk från världens alla hörn. Termen gör det möjligt att tala om schweizare, akadier, belgare, algerier, kaledonier, haitier, tahitier och fransmän som en och samma kategori. Konstruktionen av ett klassificeringssystem i vilket afrikaner, européer och människor från Oceanien hamnar i samma kategori har betraktats som ett radikalt initiativ, och denna tolkning har utgjort sockeln på vilken Reclus tronar i frankofonins Pantheon.

Lingua gentem facit

Vad som tagits fasta på i denna gängse tolkning av Reclus är att han gör språket till det primära kriteriet för att klassificera människor. Genom detta drag förenas människor från hela världen under den gemensamma rubriken frankofoni. Det talade språket blir därmed en starkare klassificeringskategori än exempelvis religion eller den i Reclus samtid så viktiga kategorin ras.

Språket som taxonomisk princip och som kulturellt kitt är återkommande teman i Reclus texter. ”*Lingua gentem facit*” upprepar han, språket är det som skapar ett folk.⁶ Följaktligen är språk också det som uppriktar gränser i världen: ”den mest oöverstigliga av alla moraliska gränser

ritades förr mellan skilda religioner; i dag ritas den mellan skilda språk”.⁷ Språktillhörigheten utgör en stark – på sina ställen allt annat överskuggande – kategori och upprättar dessutom kulturella, eller moraliska, gränser i världen.

Som kontrast till att förstå människan utifrån hennes språk dryftar Reclus det förkastliga i att indela människor efter ras:

Idén om ”rasen” har skämt ett antal historiker och många statsmän. Det finns inte längre några raser då alla mänsklighetens familjer sedan världens grundande har blandat sig intill oändlighet. / Dock finns miljöer och språk. [...] Så snart ett språk har ”koagulerat” ett folk kommer alla ”raselement” att underordna sig detta språk.⁸

Det finns inga raser: människor har i alla tider blandat sig, vita med vita, vita med svarta, vita med gula, blonda med bruna eller kopparfärgade [...].⁹

En taxonomi baserad på rasens princip vore att missförstå tingens ordning. Att människor skulle tillhöra olika raser och att detta skulle säga något om deras egenskaper är alltså en villfarelse värdig tyskarna, inte fransmännen. Ras är en oanvändbar kategori; skillnader jordens människor emellan måste förstås som en konsekvens av deras språk, menar Reclus, vars aversion mot tyskarna blir allt mer framträdande i hans senare texter.

Språket är i stället det som kan samla ett folk, bestämma alla andra element och egenskaper hos det och sedan smälta det samman. Reclus inskräper att även ”folk med den hårdaste framtoning eller tväreste vilja smärtfritt, omedvetet, [kan] gå över från ett språk till ett annat”.¹⁰ Människan är inte bunden till sitt ursprung utan besitter en möjlighet till förändring. Sådana förvandlingsnummer har historien otaliga gånger visat prov på, hävdar han, och radar som exempel upp engelsmännens övergång från keltiska till invaderande germaners tungomål och gallernas anammande av latinet efter Vercingetorix nederlag mot romarna. I dessa historiska väggkorsningar, då ett folk besegras och övergår till segrarens språk, avgörs i vilken riktning en kultur och ett folk kommer att utvecklas. Människor har i alla tider korsat gränser och brutit den isolation som skulle vara förutsättningen för ett rasernas upprätthållande. ”De så kallade raserna kommer att fortsätta blanda sig [...] likt hundra floder utmynnande i samma sjö”, skriver Reclus.¹¹

Vad spelar det för roll om någon av oss härstammar från en av Attilas kavallerister som klarat sig levande ur striderna på de katalauniska fälten? Han härstammar likväl från tusen och åter tusen andra förfäder, i hans ådror flyter blod från alla länder och alla nationer. Om han stammar från en muslim som överlevt stridsvimlet mellan Poitiers och Tours så är han någonstans en av de våra eftersom den arabiserade berbern och fransmannen är avlägsna kusiner. Och båda kommunicerar de med oss genom språket som är, om inte tankens moder så i alla fall dess ledare.¹²

I Nordafrika förutspår Reclus i linje med detta folkens tilltagande uppblandning under franskans inflytande: ”de kommer att blanda sig med oss genom äktenskap som inte längre skall kallas ’blandade’”.¹³ Detta kommer på lång sikt att sudda ut skillnader. Tidsskalan för förvandlingsakten är emellertid vidsträckt, kring år 2500 menar Reclus att Medelhavets folk kommer att vara sammansmälta.¹⁴

Reclus framstår som förvånande modern i sitt bejakande av fransmännens hybrida ursprung. Språket är tankens ledare, det medium idéer kan förmedlas genom. Som sådant förenar det också forna fiender under sin vinge. Det franska folket inbegriper barnbarnsbarn till soldater som kommit med fientliga arméer, med krigiskt uppsåt. De stora slag som stått på fransk mark, de fientliga arméer som invaderat dess jord har också format dess folk.

Det radikala draget hos Reclus förstärks ytterligare genom att de slag han tar som exempel är emblematiska i den traditionella franska och europeiska historieskrivningen och självförståelsen. I slaget vid de katalauniska fälten 451 stoppades hunnernas fälttåg under ledning av Attila, och det romerska riket var räddat för stunden. År 732 stod i Frankrike, mellan städerna Tours och Poitiers, ett slag i vilket Karl Martel besegrade den arabiske härföraren Abd-ar-Rahman och därmed, så förtäljer den traditionella historien om Europas tillblivelse, stoppade den arabiska expansionen.

Dessa mytomspunna årtal, vilka klingar fransk storhet och ära, vänder Reclus och låter i stället bli exempel på folkens blandning. Hunnerna och araberna, fienden, hotet utifrån, har i exemplet förvandlats från inkräktare till positiva inslag i den franska historien, deras blod flyter i det franska folkets ådror. Trots sitt barbariska blod blir den överlevande hunniska soldaten en del av det franska folkets beståndsdel. Språket tycks lösa ursprungets bojar och öppnar på så vis folkens framtid.

Vad språket döljer

Bilden av språket och människan hos Reclus är emellertid inte entydig. Genom hans texter går också ett stråk av ursprungstänkande där språkets styrka ingalunda slutgiltigt löst rasens bojar. I en historisk tillbakablick beskriver Reclus hur de franska erövrarna – ja, faktiskt Frankrike självt – kommer till Nordafrika men låter skenet bedra och misstar sig på människorna där.

Vilseledda av de arabisklika städerna längs kusten, de arabiska marknaderna i dessa städers grannskap, språket de stora männen talade, de ”stora tältens” män, imamerna, marabuerna, vilseledda av muezzinen som från balkongen på sin minaret nasalt sjöng till bön, trodde Frankrike, i god tro, att alla infödingar talade som i Mecka, att de var av samma ras, att de iakttog samma bruk och seder, med undantag av

"Vit ras", teckning av A de Neuville ur Onésime Reclus *La terre à vol d'oiseau*, 1893. Den vita människan representeras av soldater i fält. Organiserad, modernt utrustad och framåtblickande utstrålar mannen i förgrunden aktivitet och mod.

israeliterna. [---] Nu har det lyckligtvis gått en tid sedan vi kom till Marocko. Nu är vi inte längre okunniga om att det under särskilda yttre tecken i mindre Afrika lever ett folk som är på samma gång ungt och gammalt, och som ligger oss mycket närmre genom sitt enkla liv och sina idéer, än den ras som kommit från den torraste och mest lysande Orienten.¹⁵

Nordafrikanerna verkar arabiska då de talar språket, bekänner sig till religionen och iakttar arabiska seder; i själva verket är de någonting annat. Trots att alla yttre tecken entydigt pekar mot en kultursfär är sanningen om dem en annan.

I strid med tidigare resonemang övertrumfar ursprunget nu språket. I nordafrikanerna manifesteras en skillnad mellan skenet och kärnan. Resonemanget förutsätter en kvalitet som är sannare än de yttre, om än högst övertygande, tecknen. Denna inre kvalitet är det som gör nordafrikanerna till något annat än araber, trots att de förvärvat denna kulturs alla yttre attribut.

Denna inre kvalitet hos folken talar Reclus ibland mer explicit om, och den finns också närvarande i de kopparstick som illustrerar flera av hans böcker. I kapitlet "Raser och religioner" i *La terre à vol d'oiseau*, illustreras inte bara de tänkta mänskliga raserna, utan också en dubbeltydig förståelse av kategorin ras i sig. Geografen inleder med en brasklapp: mänsklighetens raser är en förrädisk grund för ett taxonomiskt system. Rasernas inbördes släktskap liknar en labyrint, skriver han, och upprepar likt ett mantra att de blandats intill oigenkännlighet.¹⁶ Icke desto mindre följer därpå en genomgång av mänsklighetens raser, vilka karaktäriseras i text och pedagogiska bilder. Bilderna föreställer raserna i föreställt typiska situationer. Bildtexterna lyder lakoniskt "vit ras", "svart ras", "gul ras" och "röd ras".

Illustrationen av "vit ras" föreställer en fullt utrustad soldat, självsäkert poserande framför sina kamrater. "Svart ras" representeras i stället av fyra män i olika åldrar, sittandes sysslolösa på marken. Deras uppsyn är trumpen, de signalerar passivitet. Bilden föreställande "röd ras" visar tre unga människor klädda i höftskynken. De står uppställda, poserar tydligt inför betraktaren. Även i detta fall inbegriper förevisningen föreställt typiska föremål och smycken.

Illustrationerna visar inte bara rastypiska utseenden utan också kulturella attribut, natur klädd i kultur. Människorrasen visas upp i sin kulturspecifika klädedräkt, tillsammans med ett urval av föremål, mot en tänkt typisk bakgrund. Det omgivande landskapet, bildkompositionen, huruvida de avbildade utstrålar aktivitet eller passivitet, vad de är i färd med att göra (delta i ett fälttåg, sitta passiva, posera för betraktaren) skapar denna bakgrund. Mänsklighetens variationsrikedom illustreras i denna bildsvit i ett destillat av föreställda rasers egenskaper.

Bilderna skiljer sig från rasbiologins illustrerade taxonomier och upprä-

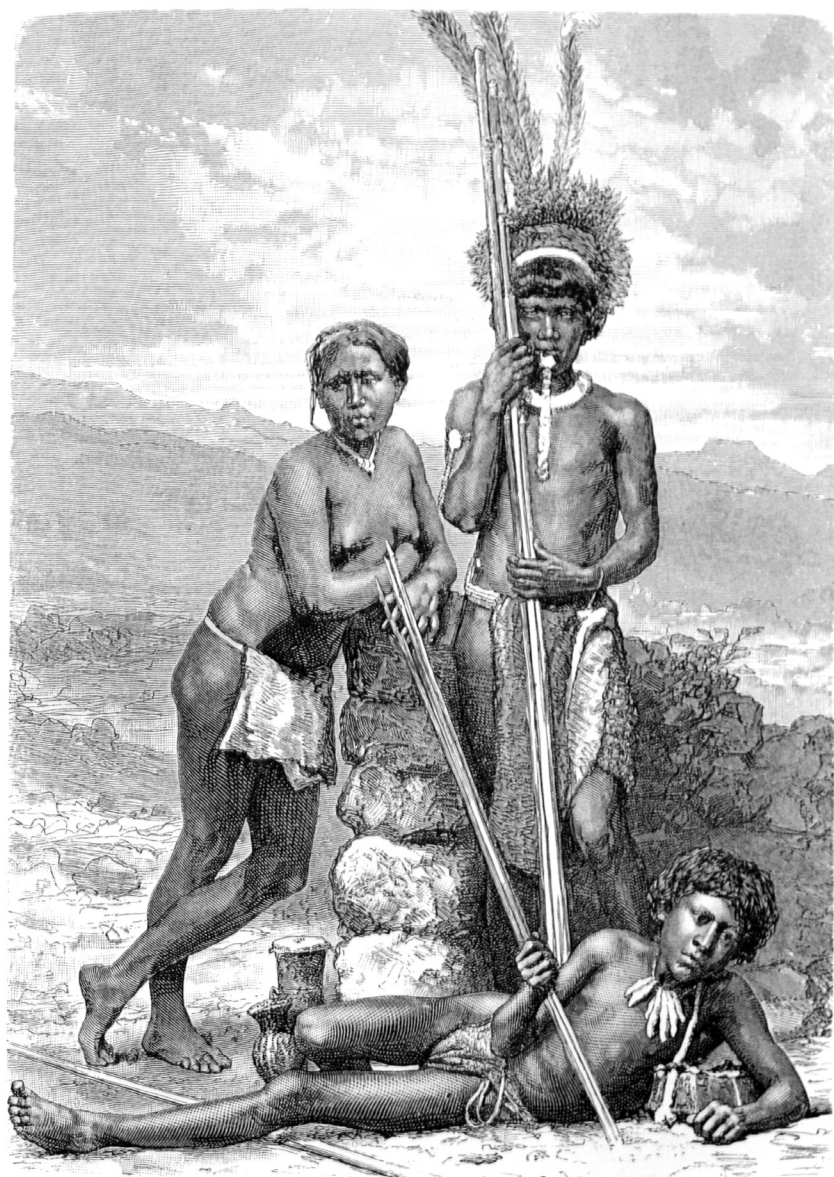
"Svart ras", teckning av A de Neuville efter fotografi, ur Onésime Reclus *La terre à vol d'oiseau*, 1893. I kontrast till den vite soldaten är de svarta männen sysslösa, deras ansikten uttrycker passivt missnöje. En av dem saknar skor. Bildkompositionen förmedlar en hierarki i den rasindelning Reclus ömsom angriper och ömsom använder.

tade typologier. Reclus talar inte om kroppsliga variationer, fokuserar inte på biologiska, fysiska skillnader. Den största skillnaden mellan bilderna ligger i kompositionen och de attribut människorna avbildas tillsammans med. I kontrast till detta står bildtexternas prosaiska "svart ras", "röd ras", "vit ras". Reclus rasbegrepp innebär på en gång ett inre ursprung manifesterat i en färg och något yttre, kulturellt, representerat i attribut och situationer.

Språket tycks inte räcka som kategori för att förstå människan. Reclus behöver fler bestämmingar. Hans människa besitter trots allt rasegenskaper, men dessa tar sig också kulturella uttryck. Reclus fjärrar sig från raskategorin, bestrider den men lyckas inte helt undvika de tankefåror den plöjt.

Framför allt tillhör han [berbern] mer eller mindre vår ras, i den mening det finns raser – oändligt sammanblandade raser. / Om mänskligheten, majoriteten av den, mer eller mindre motsvarar Sem, Ham och Jafets klaner så är berbern jafetist. Han hör till den vita familjen; han verkar ha haft få eller inga förbindelser med den gula, men de sudanesiska slaverna har gjort hans hud mörkare, gjort den rost- och olivfärgad.¹⁷

Bacc rouge. — Dessin de A. Rixens, d'après une photographie

"Röd ras", teckning av A Rixens efter fotografi, ur Onésime Reclus *La terre à vol d'oiseau*, 1893. Kulturella artefakter blir talande rekvisita för den "röda rasens" grad av civilisation. Jämfört med den krigsutrustade vita soldaten blir skillnaden tydlig.

Bruket av konditionala satsfogningar och garderade bisatser i talet om raserna vittnar också om den ambivalenta människosynen: om, men bara om, det går att tala om raser, så är berbern närmare fransmannen än araben. Reclus accepterar kategorin villkorligt, och resonerar i enlighet med dess regler. Han reserverar sig – resonemanget är hypotetiskt – men rasdiskursen får likväl tala, kanske kan den berätta något av värde.

I citatet ovan använder sig Reclus av en biblisk figur för att illustrera släktskap mellan världens folk. Enligt den gammaltestamentliga berättelsen vandrar Noas tre söner ut i världen och blir upphov till mänsklighetens tre stammar, folk. I 1800-talets vetande blev dessa folk strax till raser. Reclus använder berättelsen som en illustration, men en illustration ur vilken faktiska förhållanden kan läsas ut. Berbern är av samma ras som fransmannen, och denna gemensamma ras svarar mot Jafets klan.

Det är anmärkningsvärt att den annars så sekulärt argumenterande Reclus, så framstegstänkande och uppfylld av sin tids vetenskapliga ideal, hänvisar till en biblisk berättelse när det gäller människans historia. Reclus var dock inte ensam om att vända sig till dylika källor. Berättelsen om Noas söner förekom, mer eller mindre metaforiskt, inte sällan inom det vetande om raserna som växte fram under 1800-talet.¹⁸ Vägen mot vetenskapernas sekularisering var avgjort krokig.

Reclus människa tycks bestämd av sitt språk liksom av sitt ursprung, och detta ursprung formuleras i enlighet med rastänkandets grammatik. Varje människa har en folktillhörighet, en kvalitet präglad bland annat av klimatet. När Reclus beskriver olika folk, det må vara araber eller flamländare, ägnas vanligen deras hemvists geografiska förhållanden och klimat förhållandevis stor uppmärksamhet. Människan anpassas till sitt klimat, därför vantrivs hon lätt om hon tvingas lämna sin rätta miljö. Fransmannen står knappt ut i Senegal och engelsmannen lider i Indien, skriver han, liksom hindun vantrivs om han kommer till Europa. I detta skiljer sig människan inte från djuren. Dock finns det folk präglade av och anpassade till ett varierande klimat, eftersom deras förfäder levt på gränsen mellan klimatzoner. Exempel på sådana folk, vilka Reclus kallar kosmopoliter, är judar, spanjorer, portugiser, araber och kineser, och dessa är i regel mer motståndskraftiga och geografiskt flexibla än andra.¹⁹

Folken har alltså skilda fysiska egenskaper, är anpassade och därmed bundna till specifika habitat från vilka de i princip inte kan avlägsnas utan lida. Som en konsekvens av folkens miljöpräglade olikhet uppstår andra skillnader mellan dem, också intellektuella sådana.

Är det inte, törs man säga, sagolikt att alla dessa evolutionens och den starkastes överlevnads fanatiska doktorer, trots att fakta motbevisar dem, kunnat hävda att alla människor uppnått samma intelligensnivå, samma förståelse för vetenskapens, den ekonomiska politikens och det sociala livets lagar? På så vis är alltså den minsta folkstam i Afrikas

jungfruliga skogar eller Amazonas träsk [...] likvärdig med italienaren, engelsmannen, fransmannen.²⁰

I denna passus är Reclus ovanligt explicit i fråga om folkens intellektuella ojämlikhet. Att världens folk skulle vara utrustade med samma intelligens, samma förmåga att nyttja sitt förnuft förefaller honom löjväckande och osannolikt. Ackordet Reclus slår an i diskussionen klingar väl med samtida rasföreställningar, hans framställning av folkens utveckling blir i det närmaste analog med en biologisk evolution:

Det finns något underförstått i ordet evolution: alliansen med tiden. / Evolutionen kan bara bli en revolution för förmågorna, idéerna, sederna och möjligheterna till anpassning med seklernas långvariga hjälp. Från den nakna vilden, tom på andra tankar än de som rör livet från en dag till nästa, [...] till en människa genomsyrad av barmhärtighet med den fattige, av godhet mot den svage och den lidande, av respekt för de komplicerade lagar han vet är nödvändiga, genomsyrad av konst, född av vetenskap, för detta är det inte tillräckligt med en dag, en minut eller utfärdandet av en förordning. Tusen år vore knappt tillräckligt.²¹

Utvecklingen må vara kulturell och inte biologisk, den kräver likväl sina årtusenden. När förändringsperspektivet för en språk- eller kulturgrundad folkuppfattning blir av denna storleksordning minskar avståndet till det samtida rasvetandet. Språket och kulturen kan visserligen lyfta folken till en högre civilisationsnivå, men den radikala potentialen i detta synsätt, det vill säga betoningen på människors likhet och möjlighet till förändring, försvinner i den utsträckta tidsskala där Reclus placerar civiliseringsprocessen. Den kulturella utvecklingen betraktas i analogi med evolutionen och tar en organisk, seg och naturlig skepnad. Språket må vara snabbt förvärvat, men dess koagulerande effekter är det inte.

I sina geografiska beskrivningar och kulturella profetior resonerar Reclus i enlighet med delvis motstridiga kategorier. I en sammanfattande beskrivning av befolkningssituationen i den franska kolonin i Nordafrika heter det: ”allt sammantaget dominerar berberblodet, men det arabiska språket har gjort stora landvinningar”.²² Natur och kultur spelar på samma planhalva.

Reclus konceptuella hybriditet lyser också igenom i andra sammanhang. Ett exempel är den utförliga katalog han upprättar över de olika folk som lever i Frankrike. Under kategorin ”fransmän som ännu inte har franska som sitt språk” räknar Reclus bland annat upp flamländare, basker, korsikaner och katalaner.²³ Ett faktiskt gemensamt språk torde alltså inte vara nödvändigt för att människor skall räknas till samma folk. I detta fall ligger i stället franskheten i något annat, nämligen i att leva inom den franska republikens gränser.

Reclus suggererar en föreställning om vad som utgör ett folk genom en

föreställningsväv av ras- och språkidéer, somliga öppet deklarerade, andra implicita. Folktilhörigheten bygger på inre såväl som yttre kvaliteter hos människan. Därmed blir det möjligt att missta sig på vilket folk hon tillhör om hänsyn endast tas till kulturella och språkliga tecken. Det blod som flyter i hennes ådror bestämmer henne likväl, hon är formad i och anpassad för en viss miljö, lider om hon tas ur sitt naturliga sammanhang. Föreställningen om folken lånar däri drag från Montesquieus klimatlära: deras egenskaper och sinnelag präglas av den fysiska miljön. Reclus folkbegrepp är biologiserat och rasbegreppet fyllt med kulturellt innehåll. Kulturell förändring spelas i evolutionens tempo, ges väldiga tidsanspråk vilket illustrerar närheten mellan de båda föreställningsramarna folk och ras. Ibland talar Reclus dessutom explicit om raser. Han beskriver, värde-erar och låter dem representeras i destillerad form i illustrationer. Vid sidan om rastänkandet verkar i folkbegreppet också idén om territoriet som grund för nationaliteten, *jus soli* till skillnad från *jus sanguinis*. Vad språket döljer är en ras klädd i natur så väl som kultur.

1800-talets språkvetenskap

Vi har sett hur Reclus framställning rymmer en spänning mellan begreppen ras och språk. Människan är först och främst bestämd genom sitt språk, av det följer hennes identitet. Tack vare möjligheten att byta språk blir hon också kulturellt rörlig. Samtidigt tillhör hon obönhörligen ett rasliknande folk, vilket bestämmer hennes intellektuella förmågor, hennes plats på jorden och inte minst hennes värde.

Reclus förståelse av ras och språk tycks motsägelsefull, men kanske är begreppens motstridighet blott skenbar, möjligen ligger spänningen inte mellan begreppen i Reclus texter utan i stället mellan våra dagar och hans. Spänningen uppstår möjligen först när texterna läses på ett sekels avstånd, och kan mildras om den relateras till andra idéer om språket i sin tillkomst-tid.

Vid slutet av 1700-talet genomgick vetandet om språken emellertid genomgripande förändringar. Från att ha varit spridda och i stort sett isolerade rön började idéerna systematiseras och fokus att flyttas. Språkvetenskapen orienterades bort från det bibliska raster som tidigare präglade den, och i stället började en historisk och komparativ språkforskning ta form. Den i Bibeln grundade föreställningen om hebreiska som alla språks moder övergavs då den tidsram som en strikt gammaltestamentlig historiesyn gav vid handen tycktes orimlig, givet den empiri som började samlas in och systematiseras. Dessa omvärderingar av gammal kunskap lade grunden till den nya språkvetenskapen: en avkristnad gren av filologin, sysselsatt med historiska aspekter av språken, deras inbördes släktskap och jämförelser dem emellan. Litteraturvetaren Edward Said kallar detta vetande den nya filologin, och lingvisten Robert Henry Robins talar

om dem som lingvistik. För enkelhetens skull kommer den här att betecknas språkvetenskap.²⁴

Under 1800-talets senare hälft gjorde biologin, i synnerhet genom den kontroversiella darwinismen, stora landvinningar och språkvetenskapen inspirerades av naturvetenskapens metod, stringens, exakthet och förkärlek för taxonomi.²⁵ Flera framstående språkvetare såg sitt fält som en naturvetenskaplig disciplin. Begrepp och metaforer hämtades från anatomin och biologin. Språken delades in i familjer, deras utveckling och släktskap kunde förstås med trädet som metafor.

En del språkvetare menade också att språkens utbredning och utveckling kunde förklaras med en evolutionsteoretisk modell, ett slags språkens kamp för tillvaron.²⁶ I enlighet med detta biologiserade synsätt och dess metaforflora bildade de indoeuropeiska språken en familj, de semitiska en annan. Tanken att de europeiska språken härstammade från Asien var dock inte helt ny. Redan då 1800-talet var ungt hade Friedrich Schlegel argumenterat för de klassiska språkens släktskap – i rakt nedstigande led – med det för de europeiska lärde nya språket sanskrit. Ur de klassiska språken föddes sedermera de moderna europeiska.

Schlegel gjorde också en distinktion, som med tiden kom att bli inflytelserik, mellan flekterande eller organiska språk, med utpräglade böjningssystem, och icke-flekterande, oorganiska. Denna dikotomi påstods också vara signifikant för graden av civilisation hos talarna. De indoeuropeiska språken, och endast de, hade sprungit ur sanskrit, vilket gav dem en särställning i Schlegels taxonomi. Han motsatte sig alltså idén om ett alla språks gemensamma ursprung. Enligt sinologen Martin Bernal förerbådar denna indelning, och implicita hierarkisering av språken, lingvistikens senare närhet till det vetenskapliga rastänkandet.²⁷

Klassificeringen av språken var en viktig komponent och ett återkommande tema i den nya språkvetenskapen. I takt med rastänkandets uppgång kopplades även språket i allt större utsträckning till människorna som talade det. Skillnaden mellan den semitiska språkfamiljen och den indoeuropeiska speglade skillnaden mellan semiterna och arierna. Språket kom att ses som ett slags rasegenskap. I sig kunde det yppa hemligheter, avslöja sina användares brister. Den franske 1800-talsspråkvetaren Ernest Renan var en av dem som såg en semitisk ras tillkortakommanden avspeglas i dess tal och skrift:

Den enhet och enkelhet som utmärker den semitiska rasen återfinns i själva de semitiska språken. Abstraktionen är dem främmande; metafysiken omöjlig. Då språket är den nödvändiga formen för ett folks intellektuella verksamhet, måste ett språk praktiskt taget utan syntax, utan variation i konstruktionen, berövat de konjunktioner som upprättar så utsökta förbindelser mellan tankens olika led, ett språk som tecknar alla ting genom deras yttre egenskaper, ett sådant språk måste vara högst lämpat [...] att skildra flyktiga intryck, men måste försmå all filosofi och alla rent intellektuella begrundanden.²⁸

Inom 1800-talets språkvetenskap betraktades språken alltså som en egenskap hos de raser som talade dem. Olika språks strukturer kunde avkodas av vetenskapen och sedan jämföras med varandra, vilket avslöjade en rasernas intellektuella hierarki. Språkens olikheter blev till bevis för ojämlikheten mellan raserna.

Detta sätt att betrakta språkens ursprung och betydelse var alltså vetenskapens i Reclus samtid. I hans verk går också många av dessa drag igen. Franska språket ses i ljuset av sitt latinska ursprung, men kan också omtalas som ett slags rasegenskap, i enlighet med den samtida språkvetenskapens tolkningar: ”den vita, eller ariska, rasen talade språk av samma ursprung”.²⁹ Reclus beskriver franskans företräden i termer av civilisation och överlägsenhet, det är ”det överlägsna språket, värdigt sitt anseende som det mest livfulla och mest civiliserade av Europas språk”.³⁰ Franskan äger också skönhet och klarhet, egenskaper som gör det lämpat för litteratur såväl som vetenskap.

Sitt modersmåls goda egenskaper kontrasterar Reclus mot arabiskans tillkortakommanden. Det arabiska språket beskrivs som ett gammalt herdespråk vars utveckling avstannat och vilket därför aldrig kan komma att passa in i den moderna världen.

[Arabiskan] fortsätter att vara vad den varit i ensamhetens glödande land, mellan de långa sanddynernas band: ett beundransvärt instrument för poesi, något som för ett modernt språk är en underlägsenhet, nästan ett lyte.³¹

Arabernas språk har hamnat på utvecklingens och civilisationens efterkälke. Till skillnad från franskans är det dessutom ett oklart språk, ”arabiska läser man inte, det är ett språk man dechiffrerar, ofta till och med gissar”.³² Arabiskan klandras också av estetiska skäl: den är ”ett skrovligt språk som genom våldsamma explosioner lämnar halsen”.³³

Reclus antipati stannar emellertid inte vid det språkliga. Han bjuder på otaliga, om än inte uteslutande negativa, utläggningar om arabisk kultur, religion, historia och vetenskap. Till skillnad från de romerska militära operationerna var de arabiska erövringstågen på 600- och 700-talen föga beundransvärda, och vad beträffar vetenskapen förvaltade araberna visserligen det grekiska tänkandet, men utan att själva utveckla det.³⁴

Vi har sett hur det sena 1800-talets språkvetare såg mänskliga rasers egenskaper och tillkortakommanden manifesterade i språkets struktur. Också Reclus omfattade detta synsätt. Oftare tycks dock det omvända förhållandet råda mellan språk och ras jämfört med beskrivningen hos samtida språkvetare som Ernest Renan. Snarare än att se språket som en funktion av rasen ser Reclus rasen som skapad ur språket. Om de i Nordafrika sedan decennier bosatta sydeuropeerna skriver Reclus:

Äktenskapen mellan de så kallade latinska raserna är så vanligt förekommande att det därur oundvikligen kommer att bildas en egen "ras". Av nödvändighet skapas här, inte en fransk, men väl en frankofon ras.³⁵

Människor av skilda nationaliteter – Reclus nämner spanjorer, italienare, malteser och fransmän – kommer obevekligen att smälta samman och bilda en ny enhet. Detta nya kallar Reclus en ras, låt vara under det att han garderar sig med citationstecken. Språket föder en ras. De som smälts samman till denna ras är emellertid uteslutande européer. Så stark är inte franskans förenande kraft att den i detta tidsperspektiv mäktar skapa en enhet av afrikaner och européer. Också i detta exempel får språket stryka på foten till förmån för en starkare taxonomisk princip.

I det sena 1800-talets språkvetenskap färgades synen på språket av idéer om rasernas olikhet och ojämlikhet. Hos Reclus får i sin tur föreställningen om mänsklighetens raser färg av förståelsen av språkets betydelse. De båda begreppen ras och språk flätas samman, de lånar betydelser av varandra intill sammanblandning. Begreppet frankofoni ges konnotationer av idéer både om mänsklighetens raser och om dess språk.

Visserligen kan en ny ras bildas genom språket, men endast av vita européer. Den frankofona rasen kan i ett kortare tidsperspektiv inte inkludera afrikaner, trots deras eventuella franskspråkighet. I detta resonemang ekar tanken om rasernas ofrånkomliga olikhet, en ordning inte ens språket kan trotsa. När 1800-talsgeografen förutspår en sammanblandning av européer i Nordafrika och kallar detta den frankofona rasens födelse är fusionen mellan de två förståelseramarna fullbordad. Här framträder det paradoxala i hans tänkande i sin fulla prakt. Onésime Reclus tal om en "frankofon ras" – i det närmaste ett oxymoron – komprometterar den tolkning som gjort honom till ett emblem för idén om språkets universella giltighet och kraft. Det framtida folk den institutionella frankofonins pionjär ser framför sig är en ras som talar franska.

Ur Babels ruiner en enda och odelbar republik

Idén om språkets förenande egenskaper har också en historia. Som så många andra företeelser i det moderna politiska livet föddes intresset för språket som nationellt kitt i revolutionens Frankrike. En enad republik krävde ett gemensamt språk. Mellan generalståndernas sammanträde 1789 och giljotineringen av kungafamiljen 1793 diskuterades den språkliga situationen i riket. En politisk fråga om franskans plats i samhället artikulerades. Denna fråga har allt sedan dess tagit stor plats på den franska politiska scenen.³⁶

Symtomatiskt nog genomfördes vad som skulle kunna betecknas som den första sociolingvistiska enkäten år 1790. Abbé Grégoire, biskop i den centralfranska staden Blois, tog initiativet och genomförde undersök-

ningen. Biskopen sände ut ett antal frågor till lokala kyrkomyndigheter vilka förväntades utvärdera den språkliga situationen i sin trakt: hur stod det egentligen till med kunskaperna i franska? Talades en eller flera dialekter i trakten? Skilde sig dialekterna mycket åt inbördes? Och vilken religiös och politisk betydelse kunde det tänkas få om de i stället ersattes av franska?³⁷

Trots enkätens ibland hastigt dragna slutsatser och vad vi idag betraktar som metodologiska tillkortakommanden ger den en fingervisning om den språkliga situationen i det sena 1700-talets Frankrike. Någonstans runt en femtedel av medborgarna talade någorlunda det som skulle föreställa republikens språk. Den enda och odelbara franska republiken liknade i själva verket ett lapptäcke av olika dialekter och språk, i många fall så divergerande att medborgarna i olika landsändar inte hade förstått varandra om de träffats.³⁸ För den gode biskop Grégoire blev lösningen att förena republiken med hjälp av franska språket.

På detta vis, med trettio olika dialekter, befinner vi oss, vad språket anbelangar, fortfarande vid Babels torn, emedan vi på frihetens område utgör ett nationernas avantgarde. [...] Ett gemensamt språk är, inom sitt område, vad den vises sten är inom kemin.³⁹

Franskan kom inom de revolutionära kretsarna att betraktas som ett redskap för att upprätthålla revolutionens ideal. Ett kraftfullt instrument som likt den vises sten var mäktigt en förvandlingsakt, att omvandla lapptäcket till ett odelbart helt.

Övergången till franska var viktig av tre skäl. För det första av praktiska: påbud och information skulle färdas smidigt på sin väg från centrum till periferi utan att förvrängas i översättningar.⁴⁰ För det andra skulle franskan spridas av upplysningsskäl, för att ljus och frihet skulle kunna råda i republiken. Under den jakobinska perioden kom franskan att ses inte bara som ett nationellt språk utan också som ett frihetens.⁴¹ Språket betraktades som mer än en form, det blev också innehållet och som sådant bidrog franskan i det upplysande värvet. För det tredje skulle dialekterna ersättas med franska av kvalitetsskäl. Den betraktades helt enkelt som ett bättre språk. I högre grad rationellt, bättre lämpat för förnuft och således även politik.

Språkets struktur var av avgörande betydelsen för Abbé Grégoire:

Om det politiska facket knappt hunnit bli till i vårt språk, vad mäktar det då i de språk [dialekterna] av vilka vissa är rika på sanningar och känslösa uttryck för att skildra hjärtats ljuva utgjutelser, men som helt saknar politiska termer, och andra är otympliga och råa rotvälkor utan bestämd syntax. Språket är alltid ett mått på ett folks snille och orden växer endast med idéernas och behovens framåtskridande.⁴²

Likheten med Ernest Renans resonemang sextio år senare är slående.⁴³ Syntaxen är det som konstituerar tanken och utan tillräckligt finkalibrerad satsfogning kan inte komplicerade idéer komma till sitt fulla uttryck. Andra språk saknar denna kvalitet. Dialekterna är känslomässiga och sentimentala. I Renans fall är det de semitiska språken som behäftas med denna brist. Franska språket äger däremot de nödvändiga egenskaperna, det är rationellt, ett det klara förnuftets språk. Genom sin konstitution befordrar det tankens möjligheter.

Det gemensamma språket i allmänhet och franskan i synnerhet sågs alltså som nödvändiga i skapandet och upprätthållandet av republiken. ”Detta projekt”, skriver Grégoire, ”är värdigt det franska folket [...], det enda och oföränderliga bruket av frihetens språk i den enda och odelbara republiken”.⁴⁴ Språket är alltså både en tankens ledare, för att tala med Reclus, och en nödvändig förutsättning, för att inte säga orsak till, själva tanken. Dessutom skapar det politisk sammanhållning och äger därigenom en viktig funktion i det revolutionära nationsskapandet. För Ferdinand Brunot förkroppsligar Abbé Grégoire idén att ena republiken med hjälp av språket och att använda statsapparaten som instrument för att sprida det.⁴⁵

Dialekterna behäftades i den revolutionära språkpolitiska diskussionen med alla förhatliga egenskaper hos *l'ancien régime*. De var en kvarleva från det feodala systemets förtryck där de varit ett sätt för aristokratin att söndra och härska.⁴⁶ Bertrand Barère de Vieuzac var en av dem som ivrigt förfäktade denna ståndpunkt. Han hade varit ledamot i Generalstånderna och ingick efter 1789 i den revolutionära ledningen, tills han föll i onåd hos Robespierre och landsförvisades. För Barère var språkpolitiken ett tydligt maktinstrument: ”monarkin hade sina skäl att likna Babels torn: att i en demokrati lämna medborgarna okunniga i det nationella språket, oförmögna att kontrollera makten, det är att förråda fosterlandet”.⁴⁷ Endast franskan kunde bära revolutionen: ”federalismen och vidskepelsen talar bretonska, utvandringen och hatet mot republiken talar tyska, mot-revolutionen talar italienska och fanatismen talar baskiska”.⁴⁸ Ett enande språk var nödvändigt, men vilket språk som helst var inte uppgiften vuxet, det krävdes ett exakt redskap, franskan, för att mejsla fram frihetens enda och odelbara republik.

Den starka tron på språkets inneboende kvaliteter och förmåga att skapa politisk enhet går igen i Reclus texter, skrivna ett drygt sekel efter franska revolutionen – 1800-talsgeografen är rörande överens med revolutionärer som Abbé Grégoire och Barère de Vieuzac i frågan om språkets politiska betydelse. Skillnaden ligger i vilka ideal och idéer de anser skall förmedlas med språkets hjälp. Abbé Grégoire talar om frihetens språk och Barère om den demokratiska nödvändigheten i att folket talar samma språk som makten. Reclus skattar däremot inte revolutionens slagord speciellt högt:

Efter etthundratjugofem år av storm är vi fortfarande okunniga om kärnan i mottot frihet, jämlikhet och broderskap. / Den skälvande friheten, är den värd mer än ordning, varaktighet [...] Ojämlikhet, hierarki, det är världens lag. Broderskapet skulle vara möjligt endast om människorna ville vara bröder.⁴⁹

Ojämlikheten är en del av tingens nödvändiga ordning och inte något ett gemensamt språk mäktar upphäva. Reclus vision är i denna mening konservativ, den mänskliga gemenskapen är av nödvändighet en förening i olikhet.

I frågan om franskans företräden är argumentationen för den revolutionära språkpolitiken i det närmaste identisk med den som fördes av det sena 1800-talets språkvetare. Dialekterna hos revolutionärerna, och den semitiska språkfamiljen hos lingvister som Renan, saknar den nödvändiga strukturen för att ge uttryck för komplicerade tankar och idéer. I Reclus samtid var idén om franska språkets klarhet och rationalitet sedan länge ett välkänt tema i lärda kretsar. Under 1600- och 1700-talen frodades idén att franska språkets grammatiska struktur motsvarade filosofins logiska kategorier. Franskan var sanningens och kunskapens redskap.⁵⁰

Reclus instämmer i denna elegi då han klandrar arabiskan, och även då han påpekar att de franska dialekterna saknar litteratur. Occitanskan är exempelvis en ”rotvälska i vars förflutna det endast finns sånger och små visor och inget av storhet, styrka eller världsran”. Som skräckexempel på vad som händer om dialekterna inte tuktas redogör Reclus för den språkliga situationen i Norge. Där finns ”inget nationellt språk utan endast mer eller mindre skilda och obetydliga dialekter, spillror av den gamla norskan”.⁵¹

Idéerna om språket under franska revolutionen och i 1800-talets språkvetenskap har här utgjort bakåtblickande inramningar åt Reclus, vi vänder nu blicken mot hans framtid.

Senghor, OIF och bilden av Reclus

År 1962, knappt åtta decennier efter att uttrycket frankofoni myntats men strax fallit i glömska, kom det att uppleva en renässans i och med en artikel i den franska kulturtidskriften *Esprit*.⁵² Författaren var den senegalesiske poeten och presidenten Léopold Sédar Senghor och artikeln ”Le français, langue de culture” innebar en aktualisering av begreppet och gav det en delvis ny innebörd.⁵³ I artikeln i *Esprit* fyller Senghor begreppet frankofoni med idéer om franska språkets särart och kulturbärande egenskaper. Att vara frankofon innebär mer än att bara vara franskspråkig, språket bär ett förhållningssätt, ett perspektiv som Senghor kallar den franska humanismen. Att tala franska är att förhålla sig till denna humanism. I kraft av sitt presidentämbete och sin förtrogenhet med både den franska och den senegalesiska kulturen – Senghor föddes i Joal i Senegal

och utbildade sig i Dakar och Paris – drev han från och med artikeln i *Esprit* frågan om ett multilateralt samarbete i franska språkets tecken.⁵⁴ Åtta år efter det att artikeln hade publicerats upprättades ett samarbetsorgan för de stater som hade franska språket gemensamt. Den nya organisationen hette *Agence de coopération culturelle et technique* och enade 21 stater. Vid sidan om Senghor var presidenterna i Tunisien och Niger, Habib Bourguiba och Hamani Diori, och den kambodjanske prins Norodom Sihanouk drivande i detta arbete.

Det samarbete som stadfästes 1970 i Niamey har vuxit, utvecklats och döpts om, numera heter frankofonins stora multilaterala samarbetsorgan *Organisation Interationale de la Francophonie*. Organisationen har 55 medlemsstater, de flesta afrikanska, men också sydasiatiska och öst- och sydeuropeiska, som antingen har franska som enda eller ett av sina officiella språk alternativt vill markera franska språkets plats i samhället. Medlemsstaterna är oftast före detta kolonier, men bland dem återfinns också exempelvis Rumänien och Grekland. Noteras bör att Algeriets medlemskap lyser med sin frånvaro.

Organisationens mål är att verka ”för franska språket och den kulturella och språkliga mångfalden, arbeta för fred, demokrati och mänskliga rättigheter [...] utveckla samarbetet i den hållbara utvecklingens och solidaritetens tjänst”.⁵⁵ I OIF institutionaliseras en koppling mellan politiska signalord med stort symbolvärde, något paradoxalt också språklig mångfald, och franska språket. Dessa skall spridas om inte genom så åtminstone tillsammans med franska språket. En linje kan här skönjas i frankofonins historia. I franska revolutionens språksyn och -politik lades grunden för en syn på språket som bärande och förmedlande politiska värden, och därför bör spridas för att uppnå politisk enhet. Denna tanke plockades sedan upp av Reclus och senare Senghor och förvaltas i dag av OIF.

I den institutionaliserade frankofonins kraftfält produceras en mängd facklitteratur på den språkliga gemenskapens tema, där viktiga frågor är franskans framtid, hur språket kan främjas internationellt, hur sjunkande franskkunskaper i de forna kolonierna kan stävjas samt hur engelskans frammarsch som kommunikationsspråk i internationella relationer och organisationer skall bemötas. Somliga av författarna anlägger också ett kritiskt perspektiv på idén om en frankofon gemenskap, och diskuterar vilken legitimitet det institutionaliserade spridandet av franska språket egentligen har eller vari en eventuell frankofon kulturell samhörighet skulle bestå.

I denna litteratur är en kort begreppshistorik vanlig, i regel med avstamp bland dem som betraktas som frankofonins pionjärer, och där ryms Onésime Reclus i egenskap av begreppets myntare. Frankofonins historia ger oftast intryck av att utgöra en elegant, något kuriöst hållen, bakgrundsteckning till författarnas egentliga ärende: en diskussion om frankofonins samtid och framtid.

Hur betraktas då Onésime Reclus när institutionen skriver sin egen historia? Vilken betydelse tillmäts han, och den språksyn han uttryckte, i den frankofona institutionens självbild? Politikern Xavier Deniau som citerades i inledningen har författat frankofonieditionen av den populärvetenskapliga skriftserien *Que sais-je?* där han skissar en bild av Reclus som banbrytande och originell.⁵⁶ 1800-talsgeografen porträtteras mot bakgrund av en politisk världsordning vilken han bryter med genom att klassificera människor på ett radikalt annorlunda sätt: i enlighet med deras språk.

Reclus vision stannar dock inte här, fortsätter Deniau, fransmännen måste nämligen tjäna som exempel för världen. Deras roll är fackelbäranas på vägen mot de frihetliga idealens förverkligande. Denna tanke tar Deniau dels som intäkt för Reclus modernitet och dels som ett tecken i tiden: ”för denna generations människor förblev Frankrike den stora revolutionens land”.⁵⁷ Deniau skriver in Onésime Reclus i en tradition av franska revolutionens efterdyningar, och karaktäriserar honom som en man med en radikalt annorlunda människosyn än den i tiden förhärskande.

Michel Tétu, verksam vid Lavaluniversitetet i Québec och en veteran inom internationellt frankofonisamarbete, tillmäter Reclus mindre självständighet i förhållande till sin samtid än vad Deniau gör. Reclus ”undkommer inte sin epoks ideologi” skriver Tétu och syftar på hans kolonisationsiver och civiliseringspatos, men tillägger apologetiskt att Reclus bara var en ”blygsam geograf” i en tid av mer eller mindre vetenskapliga biologiska teorier om människan.⁵⁸

Tétu kontrasterar Reclus med Arthur de Gobineau, ofta hållen för att vara den franske rastänkaren *par excellence*.⁵⁹ Tétu låter begreppet frankofoni framstå som ett uttryck för en radikal fransk universalism. Reclus version av språktillhörighet är en yttre egenskap, möjlig att förvärva, i motsats till Gobineaus förutbestämda och hierarkiskt ordnade rastillhörighet.

I den franska regeringens referensdatabas för allmänheten, *La documentation française*, där information om republikens administrativa, politiska, ekonomiska, sociala och internationella förehavanden publiceras, finns också historiska fakta som bakgrund till republikens agerande. Också frankofonins historia har en plats i denna katalog. Under rubriken ”frankofonins fäder” beskrivs Reclus som förvisso sjungande imperialismens och kolonialismens lov, men *nota bene* prisande en annorlunda sorts kolonialism än den gängse.

[H]ans föreställning om kolonialismen lutar sig inte mot ras- eller handelspolitiska hänsynstaganden; hans argumentation är geografisk, språklig, demografisk. Den teori Onésime Reclus bygger upp vilar på idén om miljöns inflytande; språket framstår som en imperiernas sockel, civilisationens sammanhållande länk.⁶⁰

Även här läses Reclus fri från det Tétu såg som hans samtids ideologiska stickspår. Reclus omfattade inte den rådande koloniala ideologins rasism. Snarare var han en tänkare och visionär som pekade framåt, mot kulturellt samarbete och en mindre deterministisk syn på vad som bestämmer människan. Till rasen var hon oupplösligt bunden, men språket kan hon i stället tillägna sig, och befrias därmed från sitt ursprungs kedjor.

I ett nyligen publicerat översiktsverk över franska språkets historia beskrivs Reclus som en ”demokrat och geograf” som troende ”varken på överlägsna raser eller utvalda folk”.⁶¹

Den välvilliga tolkningen av pionjären Reclus fyller sin plats i en historieskrivning som skapar legitimitet åt institutionen och stärker dess självbild. Genom att fjärma geografen från rasistiska föreställningar i hans samtid kan han göras till ett emblem för det moderna och föregivet godartade projektet att sprida franskan i världen. Samtidigt har vi sett hur det i Reclus tänkande finns tydliga influenser från de rasidéer som präglade 1800-talets språkvetenskap och vi skall nu dröja ett ögonblick vid frågan om relationen mellan det koloniala projektet och det frankofona.

Frankofonin och kolonialismen

Begreppet frankofoni uppfanns under en politiskt turbulent period, då franska språkets internationella roll förändrades radikalt. Vid denna tid fullkomligt exploderade den europeiska kolonisationen av i synnerhet Afrika. Frankrike lade i snabb takt under sig bland annat Indokina, Madagaskar, Elfenbenskusten och nya områden i Nordafrika. Frågor rörande franska språkets potential aktualiserades i och med det koloniala projektets expansion. Vid 1960-talets början, då begreppet frankofoni fick en renässans, blev Algeriet självständigt efter ett åtta år långt och blodigt krig mot Frankrike. Även Senegal blev självständigt vid denna tid och Léopold Sédar Senghor blev landets förste president. Under det föregående decenniet hade flera andra före detta franska kolonier, Vietnam, Kambodja, Laos, Kamerun, Tunisien, Togo och Marocko, blivit självständiga. Åter aktualiserades i detta skede frågan om franska språket och dess kulturella och politiska innebörder. Begreppet frankofoni föddes med andra ord i en epok då det franska kolonialväldet bredde ut sig, och fick nytt liv när imperiet skrumpnade ihop i takt med att koloniernas självständighetskamp sent omsider bar frukt.

Kopplingen mellan kolonialismen och det frankofona projektet är emellertid fortfarande kontroversiell. Stélio Farandjis, tidigare sekreterare i OIF:s höga råd, svävar föga på målet när han försvarar sin organisation, för honom är frankofonin entydigt godartad.

Jag har deltagit i antikoloniala sammanhang och jag säger till de ovetande, och jag skrädder inte orden, att frankofoni är ett begrepp som

inte på något sätt har att göra med kolonialism. Tvärt emot vad man säger har kolonialismen inget gjort för franska språkets spridning.⁶²

Farandjis liknar vidare frankofonins koppling till kolonialismen vid arvsynden, den är en skuldbörda institutionen tvingas bära utan att själv ha orsakat den. För honom tycks frankofoni vara detsamma som den resulterande franskspråkigheten, inte ambitionen att sprida språket. I detta perspektiv kan frankofonin skiljas från en kolonial historia vars omvälvningar präglat den från första början.

Idéhistorikern Michael Azar beskriver i *Frihet, jämlikhet och brodermord* den franska kolonialideologins inre motsättning. Det koloniala projektet legitimerades genom universalism, idén om *la mission civilisatrice*, att de koloniserade skulle civiliseras, att skillnaderna mellan dem och fransmännen skulle upplösas. Samtidigt byggde den koloniala ordningen på att just skillnaden upprätthölls, att algerierna förblev, med Azars ord, ”nästan fransmän, men ändå inte riktigt”.⁶³

Denna motsättning finns även hos Reclus. Franskan skall spridas, en frankofon gemenskap byggas, språket skall ena och sprida klarhet i världen. Också Reclus bär revolutionens universalistiska idéarv. Hans universalism består i tanken att alla människor kan lära sig franska och därmed är potentiellt inräknade i frankofonin. Samtidigt är fransmännens överlägsenhet odiskutabel. De är mer högtstående, civiliserade och har därmed ett högre värde än andra folk. Överlägsenheten manifesteras både i språket och i den tanke det leder.

När uttrycket myntades på 1880-talet ingick det i ett kluster av föreställningar om ras, språk, folk och tanken på ett kolonialt projekt: upprättandet av ett franskt Atlantis i Nordafrika. ”Utsäde för en bländande framtid” kallar Reclus alla dem som redan talar franska och alltså kan verka naturaliserande, förfranskande på resten av befolkningen i kolonin. Det koloniala projektet utgör Frankrikes frälsning och franskans spridning är vägen dit.⁶⁴

Trots sin paradoxala bild av språkets folkskapande kvaliteter propagerar Reclus helhjärtat för byggandet av ett storfranskt rike. Frankofonin är en förvärvad förmåga, men också ett folk och i förlängningen ett geografiskt område. På det koloniala patos han hyser går inte att ta miste.

Den historiska kopplingen mellan det koloniala projektet och idén om frankofonin tycks ovedersäglig. Dock inte ensidig. De avgörande initiativ som under 1960-talet togs för att inrätta ett internationellt samarbete i frankofonins namn kom inte från franskt håll, utan från politiker i två av de forna kolonialstaterna. ”Frankofonin är född ur en önskan som erfarits utanför Frankrike” menar också den förre generalsekreteraren för *Organisation Interationale de la Francophonie* och senare generalsekreteraren i FN, Boutros Boutros-Ghali.⁶⁵

I artikeln i *Esprit* 1962 betonar Senghor att franska språket sedan det

lämnat Frankrikes gränser inte längre enbart tillhör fransmännen. Språket bär med nödvändighet också den kultur som de afrikanska fransktalande skänker den. För Senghor har språket i takt med att det kulturellt influerat nya områden också självt absorberat delar av den kultur som redan fanns där.

Diskussion

Frankofonin omfattar ”alla dem som är eller förefaller vara ämnade att fortsätta eller börja delta i vårt språk”.⁶⁶ Så löd Reclus egen definition. Som vi blivit varse är denna omfattande definition emellertid en sanning med modifikation. Det ligger något paradoxalt i Reclus förståelse av att tala franska och att delta i frankofonin. Människan är fri genom sin möjlighet att lära sig nya språk och därmed som folk gå i en ny historisk riktning. Samtidigt är hon fjättrad vid sitt ursprung då den förvandlingsakt språket är mäktigt verkar i ett tidsperspektiv som sträcker sig över generationer.

Hos Reclus är franska språket något på en gång yttre, möjligt att förvärva, och medfött inre. Likt motivet på ett dubbelexponerat fotografi framträder bilden av människan just i överlappningen mellan kategorierna som bestämmer henne. Liksom detaljer på ett sådant fotografi kan spåras till det ena eller andra negativet, kan drag i Reclus tänkande spåras till den ena eller andra aspekten av henne. Helheten uppstår likväl i mötet mellan dessa, genom att de exponeras på samma yta.

Ur franska språkets idéhistoria har lånats två bakgrunder för att belysa olika aspekter i Reclus tänkande: dels det sena 1800-talets språkvetenskapliga förståelse av språkets biologiska natur och koppling till rasen, dels 1790-talsrevolutionärernas syn på franskan som nödvändigt nationellt kitt i byggandet av den enda och odelbara republiken.

I den institutionsburna frankofonins tolkning placeras Reclus in i en tanketradition där språket skall sprida franska revolutionens ideal, en tradition som föddes under franska revolutionen, utvecklades av Reclus och i dag förvaltas av den institutionaliserade frankofonin. I traditionen tolkas Onésime Reclus och begreppet frankofoni som lysande undantag i en samtid tyngd under en ideologisk barlast av rasistisk kolonialism, ses som uttryck för revolutionär universalism, och kopplar loss frankofoniprojektet från den koloniala historien.

Den läsning som här gjorts placerar Reclus i ett annat ljus. Visserligen kan han sägas bära arvet från revolutionen, men han kan samtidigt ses som ett uttryck för sin egen samtids rasism. På denna punkt har den institutionella frankofonins tolkning en poäng i sin placering av Reclus i en revolutionär tradition med rötter i 1789. Det finns många likheter mellan revolutionärernas språksyn och hans. Men inte på de punkter som pekas ut i de gängse tolkningarna. Reclus ärende är inte frihetens, jäm-

likhetens och broderskapets spridande. Människor är olika och ett kulturellt konvergerande under det gemensamma språkets påverkan är visserligen i högsta grad möjligt, men leder för den sakens skull inte till jämlikhet.

Onésime Reclus tänkande finns i en tradition av spridande eller koloniserande patos för det franska språket. Arvet från revolutionen utgörs inte av ideal om människors radikala politiska likhet, utan om språket som ett redskap för politiskt enande. I Reclus samtid är anspråken på legitimitet för det koloniala projektet vanliga, och bygger på rastänkande. I ljuset av detta framstår han med sin storslagna kolonialvision och sin sammanblandade kultur- och natursyn inte som före sin tid utan som ett uttryck för den.

Denna tolkning av Reclus idéer kastar också ljus – eller snarare skuggor – tillbaka över den revolutionära epokens språkidéer. Den koloniala språkpolitikens legitimitetsproblem, som också går igen i kritiken av den nutida frankofona institutionen, finns också i revolutionärernas synsätt. Förfranskandet av Frankrike var också ett kolonialt projekt, och att vi sällan betraktar det så beror kanske på att det lyckades.

Båda de föreslagna bakgrunderna ger resonans åt läsningen av Reclus, drag av dem båda finns i hans tänkande. Där hamnar universalism och essentialism inte i motsättning till varandra, utan snarast i harmoni. Franskan ses som å ena sidan universell, ett stadium ett folk kan uppnå genom att tillägna sig dess uttryck, språket. Språket utgör formen, tankens ledare, en figur som erinrar om de franska revolutionärernas språksyn. Samtidigt bär det kulturella värden, manifesterar en inre kvalitet.

De historiska nedslag jag givit som bakgrunder åt läsningen av Reclus kan ses som två poler i fransk politisk idéhistoria: en av radikal universalism, bottnade i franska revolutionens ideal; en av ursprungstänkande och präglad av en organisk syn på människan och samhället. Vid den senare polen finns 1800-talets språkvetare, för vilka språket är en yttre reflektion av rasen. Att lära sig ett nytt språk och därigenom förändras på djupet blir en absurd tanke. För 1700-talsrevolutionärerna vid den första polen är det i stället själva det franska språket som bär franskheten. Det förvandlar människan så att säga utifrån och in. Reclus tänkande bär drag från bägge dessa ytterligheter, franskheten finns i både ursprunget och språket. Denna paradox i tänkandet om det franska språket bärs av begreppet frankofoni från dess födelse.

Summary

A francophone race. The father of francophonie, Onésime Reclus and l'Organisation Internationale de la Francophonie. By Julia Nordblad. In this essay, it is suggested that the prevalent benign interpretation of the 19th century French geographer Onésime Reclus serves to legitimize the

historiography of the modern institution of francophonie, the Organisation Internationale de la Francophonie, OIF.

The term *francophonie* was coined in 1880 and was picked up in the 1960s by Léopold Sédar Senghor in his call for an international organisation of French-speaking countries. Despite the fact that Reclus is often mentioned as being one of founding fathers of *francophonie*, attention has only briefly been paid to his writings. The prevalent interpretation of Reclus' writings in the literature on *francophonie* suggests that he was radical in his rejection of the racist ideas of his time.

Onésime Reclus' writings however contain a tension between seeing man as determined by an acquired and hence contingent language on one hand, and a rather biologicistic and deterministic approach, according to which origin and race are decisive, on the other.

Two different backgrounds are discussed in order to contextualize a modified interpretation of Reclus' writings. First, the emerging philology or discipline of comparative linguistics of the 19th century, which sheds light on Reclus' idea of language as a manifestation of a people's supremacy or inferiority. This perspective indicates that his concept of language sometimes should be understood as a race-specific property.

Second, the politico-linguistic discussion during the French revolution, especially the linguistic poll and political measures suggested by Abbé Grégoire, is offered as a background to the universalistic aspects of the concept of *francophonie*.

These two backgrounds establish links between Reclus' ideas and the linguistic-racial thought of his time. It also situates his work in a tradition of ideas legitimizing the dissemination of the French language by the values supposedly transmitted by it.

Noter

1. Xavier Deniau: *La Francophonie* (Paris, 1983), 8. Frågan är om Deniau här inte syftar på Berlinkongressen 1884–1885. 1878 hölls visserligen ett internationellt möte i samma stad, Berlinkongressen, då Bismarck lerade sig med den habsburgska dubbelmonarkin mot Ryssland. De allianser som knöts under detta möte bidrog förvisso till den accelererande europeiska kolonisationen, men konferensen sex år senare har ett för sammanhanget mer relevant symbolvärde. Under denna gjorde Europas ledande kolonialmakter upp om villkoren för kolonisationen av Afrika.

2. Onésime Reclus: *Un grand destin commence* (Paris, 1917). Alla biografiska uppgifter är hämtade ur det anonyma förordet. Alla

översättningar från franska till svenska är mina.

3. Onésime Reclus: *La France et ses colonies: tome premier. En France* (Paris, 1887); *La terre à vol d'oiseau* (Paris, 1893); *Le plus beau royaume sous le ciel* (Paris, 1899); *Un grand destin commence* (Paris, 1917); *L'Atlantide. Pays de l'Atlas: Algérie, Maroc, Tunisie* (Paris, 1918).

4. Exemplen är hämtade ur *Un grand destin commence*, 123, 146 respektive 94.

5. Reclus, *France, Algérie et colonies* (Paris, 1880), 422.

6. Reclus: *L'Atlantide*, 67.

7. Reclus: *La France et ses colonies*, 11.

8. Reclus: *Un grand destin*, 114 ff.

9. Reclus: *L'Atlantide*, 135.

10. Reclus: *Le plus beau royaume*, 115.
11. Reclus: *Le plus beau royaume*, 753.
12. Reclus: *Le plus beau royaume*, 239.
13. Reclus: *Le plus beau royaume*, 139.
14. Reclus: *Le plus beau royaume*, 239.
15. Reclus: *L'Atlantide*, 93 f.
16. Reclus: *La Terre à vol d'oiseau*, 11–15.
- Illustrationerna (I och II) är gjorda av A. de Neuville.
17. Reclus: *L'Atlantide*, 94.
18. Martin Bernal: *Svart Athena. Den klassiska civilisationens afroasiatiska rötter. Hur bilden av det antika Grekland byggdes upp 1785–1985* (1987; Stockholm, 1997), 327.
19. Reclus: *La Terre à vol d'oiseau*, 10.
20. Reclus: *Un grand destin*, 131.
21. Reclus: *Un grand destin*, 131 f.
22. Reclus: *Un grand destin*, 90.
23. Reclus: *La France et ses colonies: tome premier. En France* (Paris, 1887), 459–463.
24. Robert Henry Robins: *A short history of linguistics* (1979; New York, 1997), 164; Edward W. Said: *Orientalism* (1978; Stockholm, 2002), 233 f.
25. Anna Morpugo Davies: ”History of Linguistics” i William Frawley (red.): *International Encyclopedia of Linguistics* (Oxford, 2003), 220.
26. Robins: *A short history of linguistics*, 181.
27. Bernal: *Svart Athena*, 230 f.
28. Ernest Renan: *Œuvres complètes: tome VIII* (1855; Paris, 1958), 157.
29. Reclus: *La terre à vol d'oiseau*, 12.
30. Reclus: *La France et ses colonies*, 447.
31. Reclus: *L'Atlantide*, 128.
32. Reclus: *L'Atlantide*, 130.
33. Reclus: *L'Atlantide*, 93.
34. Reclus: *L'Atlantide*, 108.
35. Reclus: *L'Atlantide*, 228.
36. Frédéric Duval, Alain Rey & Gilles Souffi: *Mille ans de langue française. Histoire d'une passion* (Paris, 2007), 939 f.
37. Duval, Rey & Souffi: *Mille ans de langue française*, 941 f.
38. Duval, Rey & Souffi: *Mille ans de langue française*, 941 f; Anne Judge: ”La francophonie: Mythes, masques et réalités” i Bridget Jones, Arnauld Miguel & Patrick Corcoran (red.): *La francophonie: Mythes, masques et réalités. Enjeux politiques et culturels* (1996), 23.
39. Abbé Grégoire citerad i Brunot: *Histoire de la langue française*, 205.
40. Brunot: *Histoire de la langue française*, 208.
41. Brunot: *Histoire de la langue française*, 9.
42. Abbé Grégoire citerad i Brunot: *Histoire de la langue française*, 208.
43. Se not 28.
44. Abbé Grégoire citerad i Brunot: *Histoire de la langue française*, 208.
45. Brunot: *Histoire de la langue française*, 13.
46. Ibid.
47. Barère citerad i Brunot: *Histoire de la langue française*, 181. Biografiska uppgifter ur *Grand dictionnaire encyclopédique Larousse* (Paris, 1982).
48. Barère citerad i Brunot: *Histoire de la langue française*, 181.
49. Reclus: *L'Atlantide*, 223.
50. Ulrich Ricken: *Grammaire et philosophie au siècle des lumières. Controverses sur l'ordre naturel et la clarté du français* (Lille, 1978), 14.
51. Reclus: *L'Atlantide*, 244.
52. *Le grand dictionnaire de la langue française* (Paris, 1989).
53. Léopold Sédar Senghor: ”Le français, langue de culture” i *Esprit* 11 (1962).
54. Michel Tétu: *La Francophonie: Histoire, problématique, perspectives* (Paris, 1988), 63–68.
55. *L'Organisation internationale de la Francophonie*, www.francophonie.org/oiif/missions.cfm, 080331.
56. Deniau: *La Francophonie*, 7 ff.
57. Deniau: *La Francophonie*, 8.
58. Michel Tétu: *La Francophonie*, 41.
59. Michel Tétu: *La Francophonie*, 39.
60. ”Onésime Reclus: L'inventeur du mot 'francophonie'”, *La documentation française*, www.ladocfrancaise.gouv.fr/dossier_actualite/francophonie/onesime_reclus.shtml, 080331.
61. Duval, Rey & Souffi: *Mille ans de langue française*, 1280.
62. Farandjis Stélio: *Philosophie de la Francophonie. Contribution au débat* (Paris, 1999), 77.
63. Michael Azar: *Frihet, jämlikhet och brodermord. Revolution och kolonialism hos Albert Camus och Frantz Fanon* (Stockholm, 2001), 59 ff.
64. Reclus: *L'Atlantide*, 224.
65. *Le Monde*: 951202.
66. Reclus: *France, Algérie et colonies*, 422.

Tema: Teorireception

Inledning

Anders Burman, Shamal Kaveh & Bosse Holmqvist

I svensk idé- och lärdomshistoria har receptionsstudier alltid varit något av en specialitet. Genom åren har det skrivits mängder av avhandlingar om hur olika filosofier, tankesystem eller teorier tagits emot i Sverige, alltifrån paracelsismen på 1500-talet, cartesianismen och naturrätten under 1600-talet till Sigmund Freud och psykoanalysen under 1900-talet. Företrädare för andra ämnesdiscipliner har kompletterat med studier om den svenska receptionen av Henri Bergson, fenomenologin och existensialismen. Listan skulle kunna göras betydligt längre, men redan av denna uppräknings står det klart att årets temablock i *Lychnos* knyter an till en etablerad tradition. Den receptions historia som undersöks i det följande är dock mindre väl utforskad. Det handlar om den moderna teorireceptionen, närmare bestämt hur olika teorier uppfattats, emottagits och transformerats i Sverige under de senaste decennierna, från ungefär 1960 och framåt. Huvudfokus ligger på den reception som skett inom universitetsväsendet, och i synnerhet är det den positiva, bejakande teoriimporten som undersöks, men flera av bidragsgivarna har också haft skäl att uppmärksamma mer eller mindre negativa och avfärdande reaktioner. Även tystnad och frånvaro av en explicit reception kan vara en form av reception.

En viktig utgångspunkt för arbetet med temablocket har varit iakttagelsen att det går moden inom akademien – teoretiska moden. Vissa begrepp, teoribildningar och tänkare framstår i varje ögonblick som mer gångbara än andra, men något som är gemensamt för nästan alla teorier som under det senaste halvsekleet uppmärksammas, diskuterats och använts inom det svenska universitetsväsendet, liksom i kulturlivet i stort, är deras utländska bakgrund. I kontrast till en tidigare periods ringa teorimedvetenhet och stundtals uttalade fiendlighet mot såväl teori- som metoddiskussioner inom akademien, introducerades en mängd tänkare och teorier med början under just sextioalet. I den vida bemärkelse av begreppet teori som här används – som inkluderar allt från strukturalism, hermeneutik och marxistisk teori till olika former av vetenskapssociologi, feminism, postmodernism, poststrukturalism och postkolonialism – hände det uppenbarligen något avgörande i början av sextioalet, vilket kan illustreras av publiceringen av Hans-Georg Gadamer's *Wahrheit und Methode* (1960), den moderna hermeneutikens grundtext, och Thomas Kuhns *The structure of scientific revolutions* (1962), vars paradigmteori lade grunden för de följande decenniernas intensiva vetenskapsteoretiska diskussioner. Det var också vid den tiden som Jürgen Habermas, Pierre Bourdieu och Michel Foucault gav ut sina första böcker.

Det vore förvisso en överdrift att hävda att tiden före 1960 kännetecknas av en allmän teorilöshet. En sådan uppfattning vore att göra den efterföljande periodens självbild till sin egen, men det vore också att vara blind för de teoretiska förutsättningar och antaganden som låg till grund för tidigare forskning, då en relativ konsensus och hegemoni för ett dominerande tänkesätt rådde. Det torde inte desto mindre vara svårt att bestrida att teorierna, tolkningsmallarna och världsförklaringar från sextioalet och framåt blev så många fler och konflikterna dem emellan likaså, något som bidrog till att hålla debatten och idéutvecklingen vid liv.

Även i Sverige är det tydligt att utländska teoretiker blev alltmer lästa, använda och citerade under sextioalet, och i slutet av decenniet och början av sjuttioalet kom de första svenska översättningarna av tänkare som Walter Benjamin, Theodor W. Adorno, Claude Lévi-Strauss, Roland Barthes och Michel Foucault. I detta sammanhang kan man särskilt lyfta fram Bo Cavefors insats. Mellan 1959 och 1981 gav han på eget förlag ut en lång rad betydelsefulla teoretiska böcker. Exemplet Cavefors framstår också som typiskt eftersom den tidiga introduktionen inte sällan skedde via småförlag och utan särskilt tydlig akademisk anknytning. Efterhand har det dock varit i universitetsvärlden som teoridiskussionen förts med störst hetta och troligen avsatt flest och djupast spår, även om en hel del av det som presenterats och introducerats stannat vid dagsländor eller kanske inneburit återvändsgränder. Men även det som har kommit att spela en större roll och – åtminstone terminologiskt eller slagordsmässigt – kommit att få en bred användning har ofta inneburit en selektiv läsning av inspirationskällan, en läsning anpassad till de egna behoven och den mottagande partens frågor och intressen. Dessutom har en hel del av introduktionen, framför allt vad gäller fransk teori, kommit att ske via engelska eller amerikanska översättningar.

En central fråga gäller hur själva företeelsen reception skall uppfattas. Intressant här är Gadamers begrepp verkningshistoria, enligt vilket varje filosofiskt verk har en historia av tolkningar och läsningar som inte nödvändigtvis är eller kan vara trogna originalet eller det ursprungliga sammanhang i vilket texten tillkom. Varje läsning är färgad av sin tid och dess bakgrundantaganden, dess "tolkningsgemenskap", och en given texts inflytande kommer att präglas av dess fortlöpande historia vare sig tolkningar är korrekta i någon mening eller inte. Även felläsningar kan således ha en lång och inflytelserik karriär!

Därmed aktualiseras också ett antal andra generella receptionsrelaterade problem och frågeställningar: Vad är en tolkning? Finns det en korrekt reception eller inte? Ja, vilken roll spelar egentligen teorier och teoriimport? Inte sällan tycks det framför allt handla om name-dropping, jakt på allierade eller sätt att söka stöd för den egna åsikten hos berömdheter och modefilosofer. Även om det i historiska undersökningar knappast kan handla om att bedöma riktigheten i en given tänkares eller teoris

bruk på svensk botten, lika litet som att värdera graden av selektivitet i det mottagna eller att kritisera missförstådd reception, gäller det likväl att klargöra vad som tas upp, hur det sker, vad som väljs bort och i vilken utsträckning det funnits en jordmån eller mottaglighet för somligt och inte för annat. Det handlar om det faktiska bruk som olika teorier fått i Sverige, deras verkningshistoria, oavsett hur eller om detta bruk har en motsvarighet i ursprungsteorin eller ursprungskontexten. Det är således knappast för samma frågor eller i identiska sammanhang som en viss teori eller begreppsapparat kommer till uttryck i olika länder eller discipliner. François Cusset har talat om teoriers ”de-kontextualisering” eller ”denationalisering”, men samtidigt sker det också en re-kontextualisering.¹ Något liknande påpekats av Robert Holub: en teoris mottagande beror mindre på dess innehåll eller stil och mer på dess förenlighet med den mottagande kulturens förutsättningar och intressen, varav den politiska dimensionen inte får ignoreras.²

Det är tydligt att teorier ofta undflyr sina ursprungssammanhang och får tillämpning i helt andra miljöer. Ett särskilt tydligt exempel utgörs av Kuhns paradigmatteori, som explicit förkastar dess extrapolering till andra områden än naturvetenskapen, men som inte desto mindre fått sin största reception utanför denna – och vars centrala begrepp även genomsyrat det vardagliga språkbruket. Ett annat exempel utgörs av nyliberala läsningar av Foucault, eller det sätt som Gilles Deleuzes teorier används av t.ex. företagsekonomer och biologer. Exemplet torde kunna mångfaldigas. Samtidigt är det uppenbart att receptionen ofta – genom senkommen uppmärksamhet eller fördröjda och selektiva översättningar – innebär en förskjutning i tid; även ur den aspekten blir således uppkomst- och receptionssammanhang olika.

Något annat som förtjänar att påpekas är att tyska teoretiker överlag tycks ha haft svårt att få något större genomslag i Sverige, även om det förstås finns undantag. Om man bara skall nämna två får det bli Gadamer, som haft stort inflytande inom ämnen som pedagogik och litteraturvetenskap, och Habermas, som varit och fortfarande är ett helt centralt namn inom framför allt olika samhällsvetenskaper. Habermasreceptionen är också intressant eftersom den i Sverige huvudsakligen skedde genom våra nordiska grannländer i form av norska och danska översättningar, det vill säga inte via originaltexterna men inte heller genom engelska översättningar som annars i allt högre grad blivit standard i den svenska akademien. För övrigt är det tydligt att Habermas liksom hela den kritiska teorin slagit igenom mycket mer i Norge och Danmark än i Sverige. Detsamma gäller för Ernst Bloch, Niklas Luhmann och många andra tyska tänkare. Jordmånen för tysk teori har helt enkelt inte varit särskilt gynnsam i Sverige under de senaste decennierna.

Det intellektuella livet existerar inte oberoende av sin omvärld. Den teoretiska mångfald som det sista halvsekleter erbjudit har sina sociala och

kulturella förutsättningar. Till förutsättningarna för den utveckling som skildras här hör det förändrade världspolitiska läget, massuniversitetets införande, demokratiseringen av kunskap och tillgången till det tryckta ordet genom de nya medier och medieformer som successivt utvecklats. En växande diskrepans mellan den officiella retoriken, efterkrigstidens optimistiska framstegstro å ena sidan, och ”verkligheten” (atomvapenhotet, den ”tysta våren”, avkolonialiseringen med åtföljande kolonialkrig och tredje världens situation etc.) å den andra gav även det utrymme för problematisering och kritiska interventioner. Ju fler som ägnar sig åt högre studier, ju mer heterogena studentgrupperna blir, desto större blir utrymmet för mer eller mindre avvikande meningar och desto större blir intresset för att söka kompletterande eller till och med alternativa kunskaper och förklaringsmodeller. Samtidigt innebar universitetens expansion en större kamp för positioner; teorimedvetenhet kunde vara ett sätt att profilera sig och innebar inte sällan anspråk på primat, något som givetvis gynnade introduktionen av den ena teoretikern efter den andre.

Cusset ser den amerikanska universitetsvärldens relativa isolering från det omgivande samhället förenat med humanioras ”paysage ultra-concurrentielle” (”ultrakonkurrerande landskap”) som en avgörande förklaring till den explosiva utvecklingen av teorier i den miljön.³ Även om den svenska universitetsvärlden långtifrån uppvisar samma isolering och kanske inte heller samma strid-på-kniven mentalitet, är frågan likväl relevant, liksom – givet olikheten – karaktären på svensk teoribenägenhet kontra den amerikanska. Cusset menar även att politisk kamp på sextioalet alltmer ersattes av en kamp om och intresse för teorier, en uppfattning som kanske lättare går att se svenska motsvarigheter till, låt vara att inte all reception företagits under politiska förtecken.

De följande bidragen har lite olika karaktär. Några handlar om receptionen av enskilda teoretiker: Adorno, Foucault och Judith Butler. I andra fall är det i stället receptionen inom en viss disciplin som står i fokus: arkeologi och litteraturvetenskap. En tredje kategori, slutligen, utgörs av undersökningar av teoretiska komplex som feminism och postkolonialism. Urvalet av behandlade ämnen kan framstå som något godtyckligt och är det delvis också. Det finns mycket som av olika skäl inte har kommit med, däribland receptionen av numera etablerade klassiker som Kuhn och Gadamer, liksom givetvis teoriimporten inom andra ämnen än de behandlade. *Lychnos* skulle därför gärna se kommande artiklar kring områden, discipliner eller tänkare som saknas här, liksom kring tänkare som under det nya millenniet introducerats i den svenska debatten. Inte desto mindre är det vår förhoppning att dessa artiklar tillsammans skall ge en någorlunda perspektivrik och intresseväckande bild av svensk teorireception under de senaste decennierna, med vissa längdsnitt som går längre tillbaka i tiden. Om artiklarna dessutom genererar nya frågor och ytterligare forskning är det förstås utmärkt.

Noter

1. Francois Cusset: *French theory. Foucault, Derrida, Deleuze & Cie et les mutations de la vie intellectuelle aux États-Unis* (Paris, 2003), 21.
2. Robert C. Holub: *Border crossings. Reception theory, poststructuralism, deconstruction* (Madison & London, 1992).
3. Cusset: *French theory*, 47, 57.

Kulturell kritik och komplexitet

Adornoreceptionen i Sverige

Sten Dahlstedt

1

Till stor del är Frankfurtskolans historia i Sverige en vänsterns historia. Noga att märka är att detta emellertid inte helt och hållet är fallet. Visserligen var Institut für Sozialforschung redan vid tillkomsten ett högintellektuellt vänsterprojekt. Både institutet och den tidskrift som där utgavs (*Zeitschrift für Sozialforschung*, 1932–41) representerade emellertid också en klassisk tysk bildningstradition. Bland sådant som enligt Max Horkheimers presentation av institutet ansågs skapa ”kännedom och kunskap om det sociala livet i hela dess omfattning”, ingick såväl Erich Fromms fördjupningar om psykoanalysen, som Leo Löwenthals klassiska uppgörelse med Knut Hamsun och Walter Benjamins ”Über einige Motive bei Baudelaire”. Såväl bredd som djup var anmärkningsvärd.

Samma saker kan i viss mån sägas om en av Frankfurtskolans förgrundsfigurer, Theodor Wiesengrund Adorno. Hans rykte i Sverige har kanske framför allt handlat om en man med extrema åsikter när det gäller jazz och populärmusik, vilket fick en viktig roll för Thomas Manns roman *Doktor Faustus: Das Leben des deutschen Tonsetzers Adrian Leverkühn erzählt von einem Freunde* (1947; *Doktor Faustus*, 1948). Författarens egen berättelse om romanens tillkomst i *Die Entstehung des Doktor Faustus. Roman eines Romans* (1949) och Gunilla Bergstens spännande doktorsavhandling, *Thomas Manns Doktor Faustus. Untersuchungen zu den Quellen und zur Struktur des Romans* (1963) kom att understryka Adornos betydelse för romanens idéinnehåll i allmänhet och för den där aktuella musiksynen i synnerhet. Mot denna bakgrund kom han för en generation svenskar att framstå som i första hand en försvarare av den moderna kulturens komplexitet.

För hans egen del var talet om mångsidighet knappast någon överdrift. Adorno disputerade 1924 på en kritisk studie över Husserls filosofi och habitulerade sig sju år senare på avhandlingen *Kierkegaard. Konstruktion des Ästhetischen*. Däremellan hade han också studerat komposition (för Alban Berg i Wien) samt hunnit med att vara flitig skribent och så småningom även redaktör för den legendariska musiktidskriften *Musikblätter des Anbruch* (1929–31).¹ Den kritiska inställningen till Husserl, Heidegger och det han uppfattade som en fenomenologisk hypostasering av en auktoritär ontologi blev en lika självklar följeslagare genom karriären, som

den mer bekanta uppfattningen att upplysningstänkandet inte inneburit en upplösning av metafysiken, utan endast ett nytt slags metafysisk förtrollning av människors verklighetsbild. Också umgänget med Kierkegaard följde honom genom livet, dels som en allmänt skeptisk attityd till sådana företeelser som absolut andlighet, dels i form av en bild av den borgerliga konsten som aspirin för ömmande subjekt.

Adorno rörde sig med andra ord tämligen obehindrat mellan traditionell tysk filosofi med marxistiska förtecken, via Max Weber-influerad sociologi och psykoanalys, till kvalificerade musikdiskussioner. På samtliga dessa områden, liksom även på några andra, uttalade han sig med vad som framstod som mer eller mindre professionell kompetens, när det gällde såväl begreppsapparat som bakgrundskunskaper. Hur fascinerande detta än må vara innebär det ett problem för den som vill studera Adorno-receptionen. Hans skrifter läses nämligen, och har framför allt lästs, utifrån skilda utgångspunkter inom olika discipliner och på skilda humanistiska och samhällsvetenskapliga områden. Kierkegaard- och Hegel-experterna har vanligen ett helt annat slags förståelse för det han skrev än praktiskt orienterade sociologer, kritiker av varufetischismen eller Schönbergtraditionens sentida förvaltare. Ytterligare två saker bidrar till att komplicera förståelsen och göra det svårare att avgöra när det verkligen är meningsfullt att tala om reception. Den ena är hans abstrakta tankestil och hans förmåga att, ofta i hög grad elliptiskt, knyta an till tidigare egna tankegångar, vilket tenderar att göra hans verk närmast beroendeframkallande: läsningen av ett arbete leder till en fördjupning i ett tidigare. Det andra är hans litterära stilideal, som bjuder på rika tolkningsmöjligheter trots ett alltestädes närvarande krav på begreppslig precision.

Sammantaget innebär detta att receptionen av en skriftställare som Adorno inte alltid är helt lätt att hantera. Abstraktionsnivån bäddar för missförstånd. Även om han själv möjligen var helt övertygad om exakt det han i ett bestämt fall avsåg respektive syftade på, behövde inte hans efterföljare alltid ha haft detta klart för sig. Också det litterära framställningssättet leder lätt till detta slags missförstånd och andra. Att sådana har förekommit visar med all önskvärd tydlighet några av de svenska Adornoinfluenser som här kommer att redovisas. Mest tydlig när det gäller den svenska receptionen är emellertid bredden och den disciplinmässiga mångfalden. På varje område tycks man på nytt ha upptäckt Adorno och Frankfurtskolan, helt utan bekymmer över att han och skolan varit aktuella i andra sammanhang. Priset för detta har varit ganska ensidiga läsarter, där vissa sidor av hans tänkande inte sällan hamnat i skuggan av andra.

Bland annat på grund av mångsidigheten, men också med tanke på receptionens komplexitet, kommer här den svenska Adornoreceptionen att följas fram till början av 1980-talet. Därefter blir Adornoläsningarna både fler, rikare och – i tidens anda – mer eklektiska på ett sätt som Adorno själv knappast skulle ha uppskattat. Naturligtvis finns flera mer eller

mindre lysande undantag från den trenden, men det verkar inte helt omotiverat att temporärt sätta en gräns i Adornoreceptionen med mottagandet av översättningen av *Dialektik der Aufklärung*, som också skulle bilda en viktig del av bakgrunden till åtminstone vissa delar av den postmoderna diskussionen. Detta innebar i många avseenden ett nytt slags Adornoläsning och ett kapitel i receptionshistorien som ännu är ganska svårt att överskåda.

2

Det är alltid svårt att dra skarpa gränser mellan det faktum att någon lästs och det som lite mer anspråksfullt kan kallas reception. Redan 1923 började den nydisputerade doktor Theodor Wiesengrund-Adorno att medarbeta i musiktidningen *Musikblätter des Anbruch* som från 1919 utgavs i Wien. Tidskriften lästes i Sverige, kanske inte av så många och inte så flitigt, men den lästes. En av dess svenska läsare var den redan på 1920-talet smått ryktbare tonsättaren, dirigenten och musikkritikern Moses Pergament, som efter utbildning i Berlin och hemstaden Helsingfors 1918 hade blivit svensk medborgare. Hans inte helt kompletta samling av tidskriften börjar 1920 och sträcker sig ett gott stycke in på 1930-talet, efter det att Adorno 1931 slutat sitt medarbetarskap. Man kan förmoda att tidskriften inte bara lästes av honom själv, utan möjligen också av andra intresserade i bekantskapskretsen. Pergaments samling finns bevarad vid Institutionen för musikkvetenskap i Uppsala, och redan en ganska flyktig blick på de för- och understrykningar, som där finns, visar att läsningen av Dr. Wiesengrund-Adorno inte gick helt spårlost förbi honom eller vem som nu velat kommentera.

Den första av Adornos artiklar, som någon synbarligen ägnat någon uppmärksamhet, är "Alban Berg: Zur Uraufführung des 'Wozzeck'" ur decembernumret 1925.² Enbart en liten markering vid artikelns början, som i och för sig också kan vara helt slumpmässig, talar för att någon fastnat för den och velat markera dess betydelse. I övrigt saknar den både understrykningar och kommentarer. Mer av sådant kom emellertid senare. Märkligt nog blev understrykningarna ymnigare från och med den elfte årgången (1929), då Wiesengrund-Adorno tog plats i tidskriftens redaktion. Detta skall emellertid knappast tolkas som något samband, utan möjligen som symptom på en stigande konjunktur för den moderna musiken som gick hand i hand med de ekonomiskt bättre tiderna mot 1920-talets senare del. En tydlig läsarreaktion finns i kanten av Wiesengrund-Adornos "Nachtmusik" från januarinumret 1929,³ en uppsats som han i förkortad form skulle ta med i artikelsamlingen *Moments musicaux* (1964). De förstrukna raderna ingår i ett längre resonemang kring tonsättarens delaktighet i samtiden, med Mahlers åttonde symfoni och *Das Lied von der Erde* som huvudexempel. I den sena utgåvan har hela detta avsnitt

uteslutits och så även de rader som strukits för och försetts med ett utropstecken. Kommentaren är intressant, inte minst därför att den speglar en tankegång som återkommer i senare Adornoskrifter som *Philosophie der neuen Musik* (1949): ”Den seriösa musik, som enligt vad vissa menar, låter sig befruktas av jazz, usurperar en glädje, som inte är någon sådan”.⁴ Här känner vi igen Adornos aversioner mot jazz och populärmusik och möjligen också den uppfattning Pergament uttryckte, när han fyrtioalet år senare kunde påpeka att han inte tyckte om ”schjatts”, det vill säga jazz med ett oförlikneligt tyskt uttal.

Som skribent och redaktör för *Anbruch*, hade Adorno en allmän betydelse för föreställningarna bland dem som Per O. Broman i sin doktorsavhandling kallar ”förespråkarna för ny musik”. Förutom Pergament, räknas till dessa förgrundsgestalten Hilding Rosenberg samt Gunnar Jeanson, Julius Rabe och Sten Broman.⁵ Det förklarar i viss mån förhållandet att Adornos artikel ”Zur Zwölftontechnik” från september/oktober-häftet begåvats med rikliga understrykningar. Liksom Adorno beskärmade sig mot jazzinflenser intog han redan här en tämligen kompromisslös hållning, när det gällde att försvara en tonkonst som inte i något avseende skulle vila på tonal grund:

Ändå är den atonala musiken fortfarande i våra dagar den längst framskridna; andra typer, som visserligen också hushållar med funktionslösa klanger, men som håller sig till tonala ackord som stödjepunkter för att inte förlora fotfästet, är därför efterblivna och förmedlande – faktiskt mellanled mellan ett musikens förgångna och samtida stadium.⁶

Vid sidan av den påfallande kompromisslösheten är det påfallande att Adorno så starkt tog fasta på utvecklingsteoretiska resonemang. I någon mån känner vi igen det slags tidstypiska utvecklingsteori som inte bara förekom hos Arnold Schönberg, utan som också Rosenberg och Jeanson några år senare luftade.⁷ Med tanke på Adornos hegelianska rötter kan vi anta att den utvecklingens ofrånkomlighet som han frammanade vilade på en teleologisk historiefilosofi, men den kunde – om än knappast friktionsfritt – med lite god vilja förenas med en evolutionistisk syn på historisk utveckling, som återgick på funktionalistiska förklaringsmodeller.

Fram till 1930-talets början hade Adorno huvudsakligen ägnat sig åt att skriva om musik och musikestetik. Doktorsavhandlingen i filosofi från 1924 karakteriserade han själv i ett brev till Leo Löwenthal som ”mindre autentisk” än den borde ha varit. Han gjorde visserligen ett misslyckat försök att habitilera sig redan 1927 med en text som aldrig publicerades under hans livstid. Avhandlingen som gjorde honom till Dr. habil., *Kierkegaard. Konstruktion des Ästhetischen*, stod i djup skuld till den gode vännen Walter Benjamins avhandlingsförsök om det tyska sorgespelet.⁸ Den publicerades den 30 januari 1933, samma dag som Hitler grep makten. Valet av ämne kan möjligen förvåna, men skall ses mot bakgrund av

den Kierkegaard-renässans som försiggått inom tysk filosofi och teologi under 1920-talet. Det var också en av de mer namnkunniga Kierkegaard-forskarna, vänsterteologen Paul Tillich, som tillsammans med Max Horkheimer examinerade arbetet.

Också Kierkegaardavhandlingen tycks ha rönt en viss uppmärksamhet i Sverige. Den som inte bara konstaterade att den existerade, utan också nogsam och hänvisade till den var en av den svenska Kierkegaardforskningens centralgestalter, sedermera biskopen Torsten Bohlin. I en av sina Kierkegaardböcker, *Sören Kierkegaard – mannen och verket* (1939), hänvisade han till Adornos arbete som en av fem centrala texter när det gällde Kierkegaards syn på det estetiska stadiet i den mänskliga vandringen på livets väg.⁹ Det är ytterligt svårt, för att inte säga omöjligt, att avgöra hur djupt och om över huvud taget Bohlin kan tänkas ha låtit sig påverkas av Adornos i sammanhanget ganska speciella läsning av Kierkegaard. Frågan är emellertid intressant av flera skäl. Inte minst med tanke på att de brukar anses företräda ganska olikartade uppfattningar.

Av betydelse i Bohlins fall är det kanske framför allt tesen, lanserad i *Kierkegaards dogmatiska åskådning i dess historiska sammanhang* från 1925, i god tid före Adornos arbete, att Kierkegaard skulle röra sig längs två argumentationslinjer. Den ena skulle vara antihegeliansk och skulle bland annat återgå på ”romantiska” argument; den andra skulle rikta sig mot en ganska diffust avgränsad ”romantik” och skulle inte minst vila på hegelianska argument. I det första avseendet skulle Kierkegaard betona sin mot Hegel kontrasterande syn på uppenbarelsen. I den andra lade han tonvikten vid den religiösa erfarenheten.

Det som kan tala för att Bohlin skulle intressera sig för Adorno var att han lyfte fram utpräglade kristendomskritiker som vänsterhegelianerna David Friedrich Strauss och Ludwig Feuerbach framför den kristne Hegel. Med sin materialistiskt orienterade Hegelläsning stod Adorno inte så långt från denna tradition:

”Har du inget annat att säga än att du inte står ut, så bör du genast se dig om efter en bättre värld.” Det ”etikern” i termer av storhetsvansinne hänfullt framkastar för etikern, är i det lilla faktiskt ett av hans mest karakteristiska drag. Det är fröet till materialism i honom som ser sig om ”efter en bättre värld” – inte drömskt, för att glömma den närvarande, utan för att ändra den genom kraften hos en bild som, i sin helhet sant nog, kan ”skisseras i enlighet med de abstraktaste mätningar”, men vars konturer materiellt och otvetydigt fylls i vid varje dialektiskt ögonblick.

Kierkegaards ”estetiska sfär” är inbegreppet av sådana bilder.¹⁰

I denna föreställning om ”etikerns” förmåga att forma bilden av en bättre värld ligger fokus för Adornos hela estetik. Den är förutsättningen för hans höga värdering av konsten över huvud taget och för hans långtgående ambitioner när det gällde konstens frihet från reifierande kultur-

industri och annat. Emellertid torde denna dialektiska och materialistiska bild av konsten som en ständigt fortgående uppenbarelse knappast i någon högre grad ha tilltalat Bohlin.

Förmodligen finns skäl för misstanken att Bohlin inte i någon djupare mening skulle ha influerats av Adorno och att det faktum att han uppmärksammade dennes Kierkegaardskrift mer handlade om en strävan att hålla kontakt med den senaste tyska Kierkegaarddebatten, än om att hans eget synsätt skulle närma sig materialismen. Några detaljer är emellertid värda att uppmärksammas. Bohlin lägger upp sitt kapitel om det estetiska med utgångspunkt från Kierkegaards ”In vino veritas”, som utgör inledningen till *Stadier på livets vej*. Huvudsakligen refererar han Kierkegaards text, men tillåter sig på ett ställe ett citat. Det kommer från den avslutande delen av denna Kierkegaards pastisch på Platons *Symposion*. Värden för gästbudet meddelar att fem vagnar står till hans gästers förfogande, så att var och en, ensam eller i sällskap kunde åka vart han ville: ”Så stiger en raket genom krutets kraft i ett enda skott, står ett ögonblick stilla, helt samlad i ett enda moment, så splittras den för alla vindar.”

För Bohlin bildar citatet en okommenterad slutpunkt för referatet av ”In vino veritas”. Det kan läsas bokstavligt eller symboliskt, men bildar ofrånkomligen en slutpunkt, trots att raketerna alls inte avslutar kapitlet hos Kierkegaard. Här finns det möjligen skäl att tro att Adorno kan ha spelat en liten roll. Han citerade nämligen också samma mening i avslutningen av sin Kierkegaardbok, och tillfogade följande kommentar:

Intet annat än idén om en estetisk sfär: befriad från subjektiv dialektik och vida överstrålade denna. Den är som en skenbar helhet innesluten i ögonblickets evighet och sprider hoppets ljus över tingen, som den själv tillhör, liksom raketerna är en del av pyroteknikens moderna urtid.¹¹

Fascinationen inför raketerna kan naturligtvis förekomma hos båda, utan påverkan. Bilden ger det existentiella ögonblicket i blyxtbelysning. Sedan kan man som Adorno välja att påpeka att den ofrånkomligen är en metafor och ett estetiskt uttryck, eller som Bohlin okommenterat citera detta uttryck.

3

Adorno lämnade Tyskland, där hans situation som vänsterradikal intellektuell av judisk härkomst blev alltmer omöjlig, för att sommaren 1934 efter en kortare sejour i Oxford slå sig ned i USA. Femton år senare återvände han till Tyskland och Frankfurt am Main. Exilperioden kom att innebära mycket för inriktningen av hans produktion, för hans ställning som intellektuell författare och inte minst för receptionen av hans verk. I USA tillkom hans och Horkheimers kanske mest lästa och omtalade arbete, *Dialektik der Aufklärung. Philosophische Fragmente* (1944; Upp-

lysningens dialektik. *Filosofiska fragment*, 1981) men också det brett upplagda socialpsykologiska forskningsprojektet *The authoritarian personality* (1950) planerades och genomfördes under USA-tiden. Framför allt var det emellertid två saker som skulle bidra till att fästa uppmärksamheten på Adorno sedan han 1949 återvänt till Tyskland, vilka till stor del båda hade sin bakgrund i USA-vistelsen.

I det ena fallet handlade det om den grundläggande och mycket uppmärksammade musikestetikbok, *Philosophie der neuen Musik* (1948), som skulle bli av central betydelse för stora delar av den modernistiska efterkrigsdebatten på musikområdet. Den innehöll delvis material som författats i Tyskland och Österrike under mellankrigstiden, men den speglade också erfarenheter gjorda i USA. Det andra fallet var den enskilda händelse som mer än något annat bidrog till att göra Adorno känd, nämligen kontakterna med Thomas Mann och bidragen till tillkomsten av *Doktor Faustus*. I första numret 1949 publicerade kulturtidskriften *Prisma* ett utdrag ur Manns *Die Entstehung des Doktor Faustus. Roman eines Romans* i svensk översättning. Oavsett vad som senare framkommit av arten, graden och svårigheterna när det gällde Manns samarbete med Adorno, lämnade detta utdrag knappast något i övrigt att önska när det gällde att för *Prismas* läsare understryka Adornos betydelse för romanen.¹² Liksom *Doktor Faustus* rönt stor uppmärksamhet i Sverige, blev Adorno mycket snabbt ett namn, inte minst som auktoritet när det gällde strömningar inom den nya musiken.

Martin Tegen recenserade *Philosophie der neuen Musik* i *Svensk Tidskrift för Musikforskning* 1950.¹³ Han var inte bara förhållandevis positiv, utan med tanke på att det handlar om relativt en kort recension tämligen noggrann. I centrum stod den tydliga dikotomi som Adorno upprättade mellan den bundna atonaliteten – Schönbergs tolvtonsteknik – respektive de friare former av tonalitet, som bland annat Stravinskij företrädde. Argumentationen kring detta gick, som Tegen påpekade, ut från Adornos speciella syn på det musikaliska materialet. En del av dess rotsystem fanns emellertid också i den grundläggande föreställning om den borgerliga konstens reifikation, som Adorno utvecklat redan under 1920-talet och som han i princip fördjupade med Kierkegaard-avhandlingen. Spänningen mellan ett autentiskt uttryck och den reifierade eller alienerade konsten översatte dock Tegen till en ståndpunkt, där Schönberg strävade ”att tolka ’subjektet’ i musik”, medan Stravinskij ville ”objektivera’ sin musik”. Tegen betonade i sammanhanget och i tidens anda Adornos ”sociologiska” och ”psykologiska” utgångspunkter på bekostnad av de filosofiska. Med andra ord hade Tegen lätt att i Adornos diskussion se spåren av Max Weber, Freud, Hegel och i viss mån Marx. Svårare var det att förstå de synsätt som inspirerats av Kierkegaard och Nietzsche.

Som redan framgått fanns redan från 1920-talet hos Adorno en benägenhet att legitimera tolvtonskomponerandet med hänvisning ett slags

utvecklingsteoretisk nödvändighet. En liknande tanke fanns hos tolvtonskomponerandets centralfigur – Schönberg. Dennes argumentation gick ut på att den bundna atonaliteten betingades av ett slags musikhistorisk utveckling. Den kan misstänkas ha varit besläktad med det slags Herbert Spencer-influerade evolutionism som spelade en viktig roll för den wienska stilforskningstraditionen inom musikvetenskapen, lanserad av bland andra Guido Adler.¹⁴ Adornos synsätt hade sina grunder i en Hegel-influerad teleologi, som speglade visionen av förnuftets självförverkligande i världshistorien, vilket i hög grad är något annat.

Förhållandet till den fysiska världen framstod för Adorno som en process präglad av växelverkan. Å ena sidan fanns det mänskliga medvetandet, å andra sidan den konkret materiella världen. De förenades av det förnuft som fanns i dem båda. Adornos syn på kunskap var med andra ord inte någon enkel empirism, utan beskrev ett processuellt samspel mellan det aktiva kunskapsobjektet och den materiella verkligheten. Detta innebar att musikens materiella förutsättningar kunde

definieras fysikaliskt eller under alla omständigheter tonpsykologiskt som inbegreppet av alla de klanger som är tillgängliga för tonsättaren. Från detta skiljer sig emellertid det kompositoriska materialet som språket från sitt ljudförråd.¹⁵

Det musikaliska materialet bestämdes alltså inte bara av sina fysikaliska och lyssnarens fysiologiska förutsättningar, utan lika mycket av hur det formades av ett mänskligtpsyke. För Adorno innebar detta att

De fordringar som materialet ställer på subjektet handlar i långt högre grad om att ”materialet” själv är sedimenterad ande, något samhälleligt som förformas då det passerar genom människors medvetanden.¹⁶

Musik är – liksom annan konst – bärare av ett arv av tänkesätt. Eftersom musik är något som främst måste förstås som skapat av människor, är redan det material som kommer till användning, inte bara motiv, temata, rytmiska mönster, utan också toner, klanger och annat, impregnerat med mänskliga föreställningar. Från denna utgångspunkt kunde Adorno hävda att det musikaliska materialet hade en historisk tendens. Tegen beskrev lite mekaniskt detta som ”en för varje epok särpräglad fond av musikaliska formler”. Detta var något som väckte genklang i det svenska 1950- och 1960-talen.

Det är svårt att avgöra i vilken utsträckning Adornos argumentation för Schönbergstraditionen spelade en roll för den diskussion kring den nya musiken och tolvtonstekniken, som i Sverige tog fart vid 1950-talets början. Musikforskaren Joakim Tillman betonar, återopande den tyske musikforskaren Carl Dahlhaus, starkt Adornos betydelse för spridningen av föreställningen att legitimeringen av tolvtonstekniken återgick på uppfatt-

ningen att denna hängde samman med tanken på tekniskt framsteg. Kopplingen mellan historieteori och en föreställning om tekniskt framsteg var emellertid äldre än så. Den fanns, som redan antytts, i form av åtminstone två skilda traditioner. En av dessa, till vilken Adorno skall räknas, betraktade historisk utveckling i framför allt Hegels anda teleologiskt, som ett förnufts självförverkligande i historien. Den andra hade, under intryck av bland annat biologisk forskning, en funktionalistisk uppfattning när det gällde förklaringar av historiska utvecklingssammanhang. Sådana synsätt kan vi tydligt avläsa hos pionjärer inom musikforskningen som Guido Adler eller Ernst Bücken och Paul Mies, men även hos exempelvis Schönberg själv och Hilding Rosenberg i Sverige. Ser vi till hur de svenska diskussionerna fördes måste vi, åtminstone beträffande detta, tona ned Adornos roll en aning.

En av dem som deltog i den svenska 1950-talsdebatten var Ingmar Bengtsson. Han var pianist, musikforskare och hela årtiondet musiksribent vid *Svenska Dagbladet*. Möjligen var han också den som i sin generation tog de starkaste intrycken av Adornos *Philosophie der neuen Musik*. I den andra av två understreckare om tolvtonstekniken tog han fasta både på Schönbergs egen argumentation för komponerande med tolv toner, René Leibowitz' tankegångar och Adornos. Intressant är att Bengtsson tydligare än någon annan i Sverige vid denna tid markerade sambandet mellan Adornos uppfattning om kulturindustrins hot mot den seriösa musiken och vad denne betraktade som den bundna atonalitetens historiska nödvändighet. Samtidigt som detta gör rättvisa åt Adornos uppfattning att *Philosophie der neuen Musik* skulle vara en exkurs till *Dialektik der Aufklärung*¹⁷ har Bengtssons ståndpunkt, till skillnad från Adornos, sina rötter i något som tycks ha varit en mekaniskt empiristisk och ontologiskt realistisk grundsyn:

Det är utan tvekan en av de största svagheter i hela den förefintliga litteraturen om tolvtonsmusik, att nästan alla grundläggande resonemang om själva det musikaliska materialets struktur utelämnats.¹⁸

I det tidiga 1950-talets Sverige låg det nära till hands att från sådana utgångspunkter se det musikaliska materialets struktur som ett fysikaliskt beskrivbart ljudförlopp relaterat till lyssnandets psykologiska förutsättningar. Dessutom tycks det mer eller mindre ha sammanfallit med det kompositoriska materialet. Adornos analogi med språket och dess ljudföråd var ganska fjärran.

Bengtssons bild av den utvecklingsteoretiska nödvändigheten i musikhistorien kommer kanske tydligast fram i andra sammanhang. I en understreckare i samband med den stora musikkritikdebatten 1956/57 framhöll han exempelvis:

I åtminstone ett hänseende skiljer sig musiken från alla andra konstarter: dess tonande material har förbindelser med fysikaliska och matematiska lagbundenheter, vilkas musikaliska möjligheter kan bli föremål för ”upptäckter”. Den flerstämmiga musikens historia innesluter en kedja av sådana rön, som oavbrutet bygger vidare på varandra utan återvändo. Här är det korrekt att tala om utveckling, ty denna obetvingliga logik går som en röd tråd genom tider både av uppbyggande och av sönderbrytande.¹⁹

Detta publicerades visserligen senare än tolvtonsartiklarna, men det finns goda skäl att anta att Adornoinflytandet knappast hade avtagit. Vad som emellertid bör noteras är den scientistiska inriktning som utvecklingstanken hunnit få. I denna form står den starkt i konflikt med Adornos vilja att se *Philosophie der neuen Musik* som en exkurs till *Dialektik der Aufklärung*. Där hade ju detta slags tro på naturvetenskapernas grundläggande betydelse betraktats som ett nytt slags metafysisk förtrollning av verkligheten.

4

Möjligen var det inte helt och hållet en slump att just Martin Tegen 1950 recenserade Adornos *Philosophie der neuen Musik* i *Svensk Tidskrift för Musikforskning*. Redan året dessförinnan hade han i samma tidskrift publicerat en delvis programmatisk översiktsartikel med titeln ”Musikforskning och musiksociologi”. Han var också son till Einar (Johansson) Tegen, som 1937–51 var professor i praktisk filosofi vid Stockholms högskola. Denne kom i hög grad att ägna den senare delen av sin karriär åt praktiskt orienterad samhällsvetenskap och har betraktats som en av den svenska sociologins pionjärer.²⁰ Genom sitt intresse för fredsarbete och flyktingfrågor var Einar Tegen inblandad i det ganska ambitiösa samhällsvetenskapliga forskningsarbete som efter kriget finansierades av UNESCO. Därigenom kom han så småningom i direktkontakt med Horkheimer och Adorno vid det återupprättade Institut für Sozialforschung i Frankfurt.

I anslutning till den socialforskning som efter 1945 formades vid Stockholms högskola, dels under inflytande av Gunnar Myrdals socialstatistiska intressen, dels genom Einar Tegens strävanden, lade två unga män 1951 fram en licentiatavhandling med titeln *The authoritarian ideology of upbringing*. Författarna hette Eskil Björklund och Joachim Israel. Den förstnämnde skulle bli pedagogikforskare med inriktning mot högre utbildning, den senare blev sociolog med världsrykte. Tillsammans med sin dåvarande hustru hade Israel fem år tidigare väckt en del uppseende med boken *Det finns inga elaka barn* (1946). Licentiatavhandlingen låg ämnesmässigt lite i linje med denna och hade sina rötter i den barnuppfostransdiskussion som sedan senare delen av 1930-talet förts med Gustav Jonsson och barnbyn Skå i centrum. Värt att understryka är att

ämnet i avhandlingen kompletterades med en ny, ideologianalytisk dimension.

Under sin tid i USA skulle Adorno leda ett socialpsykologiskt forskningsprojekt om rasistiska föreställningars sociala och psykologiska bestämningar. Tanken, som ursprungligen framfördes av Horkheimer, var att Frankfurtskolans ideologianalytiska perspektiv skulle kopplas samman med den etablerade amerikanska socialstatistiken, till ömsesidig båtnad. Projektet finansierades av The American Jewish Committee och resulterade i boken *The authoritarian personality* (1950), där förutom Adorno, Else Frenkel-Brunswik, R. Nevitt Sandford och Daniel J. Levinson spelade viktiga roller. Resultaten har fått en hel del, ganska bister kritik från senare sociologer. Huvudproblemet skulle vara att de inte var generaliserbara, utan snarast ett slags kvalitativa typbeskrivningar.

Verkets främsta merit är den kvalitativa bild av den auktoritära personlighetens karaktärsdrag som författarna gemensamt målade upp i undersökningen. Ambitionerna att presentera skalor för kvantitativ mätning av sådana egenskaper, i synnerhet den så omdiskuterade "F-skalan", verkar däremot en aning problematiska. Frenkel-Brunswiks analyser av intervju-material har emellertid fortfarande stora kvaliteter. Adornos bidrag till projektet var visserligen av relativt underordnad betydelse. Att han fått sådana rekordsiffror i citatindex har huvudsakligen alfabetiska orsaker. Samtidigt finns skäl att erinra om att han och Frenkel-Brunswik i hög grad var de som förmedlade den socioekonomiskt och psykodynamiskt orienterade ideologianalys, som hör till arbetets främsta kvaliteter.

Förutom ett omnämnande i litteraturförteckningen dyker *The authoritarian personality* upp endast en gång i Björklunds och Israels licentiatavhandling. I en fotnot till inledningen framhöll författarna:

Fastän den sistnämnda boken [Adorno et al, *The authoritarian personality*] publicerades först efter det att vår undersökning hade avslutats, har vi bekantat oss med detta forskningsprojekt genom tidskriftsartiklar och personlig kontakt.²¹

Det var emellertid inte med Adorno, utan med Frenkel-Brunswik de tog kontakt. Bland hennes efterlämnade papper finns ett brev från Eskil Björklund med förfrågningar.²² De typiserande analyserna av intervjumaterialet har en viss likhet med hennes analyser, som snarast fjärrmar dem från annan svensk, i hög grad hårddatainriktad, socialvetenskaplig forskning vid denna tid. Mest påfallande är de beskrivande socioekonomiska utblickarna och, i någon mån, de psykodynamiska tillnärmelsesätten. Men där var förebilden snarare en annan Frankfurtforskare, nämligen Erich Fromm.

Det är intressant att Israel, som i flera avseenden kan tyckas ha en hel del gemensamt med Frankfurtskolan, inte verkar ha tagit några starkare intryck av Adorno och senare av den filosofi, lanserad i *Negative Dialektik* (1966) som har kallats negativ hegelianism.²³ Om man tittar på hans

Alienation. Från Marx till modern sociologi. En makrosociologisk studie (1968) nämns *The authoritarian personality* i förbigående när det gällde Institut für Sozialforschung. I stället ägnade Israel ett ganska stor utrymme åt Erich Fromms psykoanalytiska diskussion av alienationen respektive Herbert Marcuses till viss del Heideggerinfluerade kritik av förfrämligandetendenser i det moderna kapitalistiska och teknologiska samhället.²⁴

5

Ett sätt att förstå Adorno, liknande det som här demonstrerats med Bengtsson som exempel, rotade sig under 1950-talet inom den svenska musikvetenskapen och i viss mån också inom den större krets som musiklivet utgjorde. Delvis styrdes receptionen också av andra intresseinriktningar och andra läsarter. Hans Åstrand skrev i *Kvällsposten* 1954 en lika tidsypisk som läsvärd recension av *Versuch über Wagner*, där inte minst avståndstagandet från nazismens Wagnerbild betonades.²⁵ Men också publiceringen av Adornos 1950-talsarbeten gjorde att han började uppmärksammas inom ett kulturliv som gick utöver det i snäv mening musikaliska. Den tyske exilförfattaren Guenter Klingmann hade exempelvis redan nyårsdagen 1955 en initierad och väl genomtänkt understreckare i *Svenska Dagbladet* om konstens roll i en värld som alltmer dominerades av kulturindustrin. Vi skall inte glömma att mitten av 1950-talet var en period då Sverige i allt högre grad översköljdes av internationell populärkultur, som framför allt riktades mot ungdom (schlagermusik, filmer, mode), samtidigt som Sveriges radio startade sina TV-sändningar.

Drygt ett halvår senare recenserade samme författare Adornos allmänt kulturkritiska essaysamling *Prismen* (1955) i *Arbetaren*. Det finns många skäl att hävda att denna recension utgör det första porträttet i helfigur av Adornos kulturkritiska verksamhet i Sverige. Här finns den stora utblicken bakåt mot *Dialektik der Aufklärung*, men också en glimt av hans inte helt oproblematiske roll i samband med den moderna musikens efterkrigsutveckling. Här finns framför allt en genomlysande bild av Adornos märkliga förhållande till den tyska medieindustrin, som älskade att låta hans kritik komma till uttryck: ”Medan man i de exklusiva nattprogrammen låter Adorno gå till storms mot den moderna kulturindustrin, sänder man 20 timmar om dygnet de standardiserade kulturvanorna [sic] ’underhållning’ och ’avkoppling’.”²⁶

Från december 1956 och någon månad in på 1957 rasade en av de intensivaste musikdebatterna i Sverige någonsin. Utgångspunkten var uruppförandet i radio av Karl-Birger Blomdahls oratorium *Anabase* till fransk text av Saint John Perse. Som redan framgått härstammade Bengtssoncitaten om musikens speciella bindningar till matematik och fysik här-ovan från denna debatt. Bengtssons speciella Adornoläsning blev ett vik-

tigt inslag i debatten. Sannolikt spelade debatten en viss roll för den måttfulla men alls inte okritiska hållning Moses Pergament intog när han i två artiklar i *Morgontidningen* i september 1957 recenserade Adornos *Dissonanzen*.²⁷ Där framgår tydligt att Adorno inte var någon ny bekantskap för Pergament. Det är emellertid lika klart att han inte delade vare sig Adornos akademiska perspektiv eller dennes, enligt Pergaments uppfattning, lite rigida ståndpunkt beträffande den bundna atonalitetens och Schönbergsskolans historiska företrädare. Däremot underblåste han gärna den kritiska attityden mot kulturindustrin, liksom den senare Adornos skepsis mot mycket inom den musikaliska efterkrigsmodernismen. Det som slog rot under 1920-talet hade mognat också på svensk botten.

Ett tecken på att en kulturkritik som betonade kvalitativa, för att inte säga reallogiska aspekter blev föremål för ett bredare intresse inom den svenska vänstern – sedan länge präglad av kulturpolitisk splittring – var att *Prismen* recenserades av Gunnar Gunnarson i *Aftontidningen* 11 oktober 1956. Exakt samma datum två år senare uppmärksammade samme recensent, denna gång i *Morgontidningen*, Adornos *Noten zur Literatur*. Med detta hade Gunnarson blivit en av Frankfurtskolans och inte minst Adornos ivrigaste vapendragare i Sverige. I essaysamlingen *Vardagsljud – evighetsackord* (Stockholm: Tiden, 1959), som lånat sitt namn av Walter Benjamin, ägnade han en hel del utrymme i flera av essayerna, som för övrigt till stor del återgick på tidigare publicerat material, åt Frankfurtskolans. Gunnarson hade i början av 1950-talet lämnat Sveriges kommunistiska parti efter en schism med partiledaren Hilding Hagberg. Han närmade sig i stället socialdemokratin och skulle så småningom bli redaktionschef på Tidens förlag. Han höll emellertid fast vid marxismen och här passade Frankfurtskolans starkt öststatskritiska hållning väl in. Gunnarson tillhörde inte bara den speciella kategori svenska intellektuella som hade ett djupt intresse för tyskspråkig kultur, han blev troligen också en av dem som under 1960-talet lästes av många unga kulturintresserade vänstermänniskor.

Tre av essayerna i *Vardagsljud – Evighetsackord* utgår direkt från läsning av Frankfurtskolans medlemmar. När det gäller Adorno rör sig Gunnarson bakåt från den kritik av kulturindustrin som förekommer i *Prismen* och till rötterna i *Dialektik der Auklärung*. Som så många fascinerades också Gunnarson av det arbetets episka anläggning, där rötterna till kulturens problem i ett marknadssamhälle av Adorno blottläggs ända tillbaka till den grekiska antiken och där Horkheimer gör sin lysande studie av osinligheten i markis de Sades upplysningsmässiga sexskildringar. Annars tycks det framför allt ha varit Benjamin förmåga att kombinera känsliga läsningar med ideologiska analyser som tilltalade Gunnarson, men även det mångbottnade hegelska tänkande som bland annat Adorno förmedlade, tycks ha väckt ett djupare intresse hos honom.

I slutet av 1950-talet försiggick i tysk modernistisk musikpress en debatt mellan Adorno och kritikern, musikestetikern och Adornoeleven Heinz-Klaus Metzger. Alltsedan *Philosophie der neuen Musik* hade Adorno framstått som en centralgestalt i den moderna, kontinentala musikediskussionen, trots att hans ståndpunkter i påfallande många frågor stod i bjärt kontrast till det unga avantgardets. Med anledning av essayen ”Das Altern der Neuen Musik” kritiserade Metzger sin läromästare för att han skulle ha fastnat i sitt eget tänkande, medan den nya musiken fortfarande erbjöd alternativa utvecklingsmöjligheter till den förvaltningsvärldens konst som Adorno skisserat.²⁸ Detta kunde tolkas som en indirekt kritik av de kategorier med vars hjälp Adorno byggt upp materialtänkandet i *Philosophie der neuen Musik*. Även om Metzger själv höll sig ganska nära Adornos föreställningar om den historiska utvecklingens nödvändighet och dialektik, öppnade han också för en kritik av detta.

Metzgers polemik publicerades i tidskriften *Die Reihe* 1958 och dess författare skulle under de närmaste åren därefter ha ett visst inflytande på den unga avantgardegeneration som framträdde under det tidiga 1960-talet. Bland annat förlänade han inte bara tyngd åt Sylvano Bussottis, som han levde tillsammans med 1958–63, spektakulära och provokativa uppträdande med en intellektuellt högtflygande campestetik. I sin verkkommentar till *due voci* för sopran, ondes martenot och orkester framhöll denne exempelvis att verket var a-seriellt, vilket troligen var uttryck för en strävan att i Metzgers anda söka musikaliska utvecklingsmöjligheter som transcenderade den i slutet av 1950-talet ganska dominerande serialismen. Helt i linje med Metzgers synsätt höll Bussotti fast vid en historisk utvecklingsteori, som åtminstone i några avseenden återgick på Adornos, men försökte komma vidare från vad som kunde uppfattas som Adornos stelnade uppfattningar.

Under 1960-talet engagerades Metzger i tidskriften *Nutida musiks* redaktionsråd. Han besökte, bland annat på grund av detta, vid några tillfällen Sverige och fick här ett visst inflytande. En av dem som uppenbarligen via honom kom i kontakt med Frankfurtskolan och Adornos musikestetik var den unge tonsättaren Jan W. Morthenson. I likhet med Bussotti sökte också Morthenson vägar ut ur den västerländska konstmusikens kris på grundval av en framåtblickande historieteori med vissa drag av Adorno. Hans strävanden i dessa sammanhang är mest tydliga i licentiatavhandlingen *Nonfigurative Musik*, som till stor del var en ung tonsättares programförklaring. Till denna stod Metzger för ett förord med historiefilosofisk anläggning.²⁹

Morthensons nonfigurativa musik innebar att han försköt den i Sverige tidigare utbredda uppfattningen av det materialbegrepp Adorno hade lanserat i *Philosophie der neuen Musik* ännu längre mot ett slags rent

fysikalisk ontologi, samtidigt som han uppmärksammade att musikaliska företeelser färgades av upplevelsemässiga associationer – ”figurer”, varav tanken på en ”nonfigurativ musik”. Enligt Morthenson öppnade förekomsten av sådana associativa samband vägen mot banalitet och bristande autonomi, medan de rena former av klingande verklighet, som skapades när sådana samband omöjliggjorts, erbjöd en brygga mot framtiden. Detta innebar att Morthenson betonade just närvaron av den fysikaliska natur i musiken, som enligt Adorno inte hade större betydelse för komponerandet än språkets ljudförråd hade för det språkliga meddelandet. Samtidigt ställde han sig kritisk mot just sådana psykologiska komponenter som i Adornos ögon gjorde det musikaliska materialet till sedimenterad ande.

Även om de ontologiska grundvalarna torde ha skiljt sig en hel del från Adornos, är det uppenbart att grunddragen i den historiesyn denne företrädde i *Philosophie der neuen Musik* gav honom en och annan försiktig efterföljare inom svensk musikkultur. För att några mer djupgående lärjungeförhållanden skulle uppstå fanns alltför få reella kontaktytor. Adornos nära kopplingar till den hegelska traditionen är bara ett förhållande, som begränsar förståelsen med tanke på att Hegels filosofi inte hade haft något större inflytande i Sverige. Man bör kanske erinra om att Adornos förhållande till Nietzsche och Kierkegaard också var ett annat än det som svenska existentialister hade hittat hos Sartre och Camus eller till och med hos Heidegger. Däremot hade svenska musikhänvisningar, liksom sina tyska kolleger, svårt att värja sig inför hans vältaliga försvar för den seriösa konstmusikens autonomi och samhällseliga värde. Hans historieteoretiska synsätt blev dessutom en inspirationskälla för många som i utvecklings-teoretisk anda hänsynslöst ville kasta sig ut i det nya och okända för att erövra framtidens konst.

Trots att Morthenson framför allt kan hänföras till denna sistnämnda kategori, hade han också en annan sida. Året efter *Nonfigurative Musik* framträdde han i tidskriften *Nutida Musik* med en kritisk vidräkning med det samtida konsertväsendet och en bred konfrontation med ”pop”-musik.³⁰ Mest intressant är att Morthenson i sin kritik av denna speciella 1960-talsversion av populärkultur lyfte fram begrepp som ”eklekticism” och ”kompilat”, vilka faktiskt hade central estetisk ställning i det tidiga 1960-talets popkonstdiskussioner i New York. Det tunga argumentet i kritiken riktade sig emellertid mot framväxten av en kulturindustri, som inte bara exploaterade det som en gång varit ett harmlöst och lekfullt efterhärmande, utan som också passiviserade alla slags samhällsengagemang. Utan att Morthenson över huvud taget gjorde några hänvisningar är det inte svårt att ana influenser från Adornos masskulturkritik. Hans positionering kan kanske betraktas som lite klädsamt kontroversiell och visserligen riktas slutklämmen i hans kritik mindre mot popkulturen som sådan och mer mot tonsättarkolleger, som kunde vara benägna att ikläda

sig lånta popfjädrar. Uppenbarligen fanns ändå allvarliga farhågor för en konstnärlig modernism på väg att marginaliseras.

7

Studentvänsterns märkesår framför alla andra brukar sägas vara 1968. Då inledde föreningen Unga filosofer i Stockholm också utgivningen av tidskriften *Häftan för Kritiska Studier*, som blev ett av flera centrala organ i den då ganska nymornade svenska, intellektuella vänsterdebatten. Nyligen har Svante Nordin beskrivit de vänsterståndpunkter som där uppträdde som influerade av främst Frankfurtskolan.³¹ Det är emellertid lite tveksamt huruvida de unga filosoferna och deras ifrågasättande av det teoretiska forskningsklimatet i Sverige verkligen hade så djupa rötter i Frankfurtskolans tänkande. Förvisso tog en del i den svenska 1960-talsvänstern starka intryck av Georg Lukács' *Geschichte und Klassbewusstsein* (1923, sv. övers. 1968), som spelade en stor roll inom Frankfurtskolan. Visst fick den svenska översättningen av Herbert Marcuses *The one-dimensional man* (1964) ett oerhört inflytande, men mycket av det som faktiskt utgjorde Frankfurtskolans särart, tycks ha förblivit ganska okänt. Dit hörde bland annat den föreställningsvärld som den åldrande Adorno utvecklade.

Nordin frammanar bilden av en Frankfurtskoleinriktad och ideologi-producerande ung vänster i kontrast till en mer ”vetenskapligt” orienterad marxistisk falang, som huvudsakligen hade valt att stödja sig på Louis Althusserns strukturalistiskt influerade Marxläsningar. Medan den förstnämnda typen förutom i Tyskland spelade en viktig roll bland unga USA-intellektuella, blev den senare – scientistiska – inriktningen, framför allt viktig i Storbritannien. Lundasociologen Göran Therborn publicerade i *Häftan för Kritiska Studier* 1969 ett inlägg i diskussionen om vetenskap och kritiska förhållningssätt. Inlägget innebar en vittsyftande kritik av Frankfurtskolan och var egentligen en kortare version av en större genomgång av skolans ståndpunkter, vilken efter att i olika versioner ha kommit ut på andra europeiska språk i sin helhet publicerades på svenska 1976.³² Också Joachim Israel, vilken som sociologiprofessor kom till Lund 1971, hamnade i detta spänningsfält mellan Frankfurtskoleinriktad och Althusseriansk marxism, men på motsatt sida i förhållande till Therborn.³³

Det grundläggande argumentet i Therborns kritik är att Frankfurtskolans företrädare skulle göra om den marxistiska analysen till filosofi i stället för att låta den vara empirisk, ekonomisk och sociologisk vetenskap. Även om en av hans viktigaste måltavlor var *Dialektik der Aufklärung* riktar sig kritiken sällan specifikt mot Adorno, utan mot Frankfurtskolan i allmänhet, med spets mot Horkheimer, Marcuse och mot Habermas i synnerhet. Helt uppenbart med tanke på hans ovilja att problematisera kunskapsprocessen är att Therborn valde att inte beröra den grundlägg-

gande problematiken med vetandets första principer, som behandlades i Adornos då aktuella *Negative Dialektik*. Där är ett av grundproblemen just diskrepansen mellan filosofins begreppsliga värld och den materiella verkligheten. Medan Therborn nalkades kunskapsproblematiken med samma charmiga omedelbarhet som en tjur i en porslinsbutik, valde Adorno i samband med denna närmast bort marxismen för en filosofi som inte tilläts försona sig med verkligheten på något enkelt sätt, utan där den endast kan anas som en principiell möjlighet. Som hans elev, Herbert Schnädelbach, framhållit, företrädde han här snarast med ett slags ”negativ hegelianism”.³⁴

Adorno avled hastigt sommaren 1969. Inte oväntat innebar den tioårsperiod som följde på hans död att han etablerades som självständig tänkare på ett internationellt plan. Vad som framför allt stod i centrum för uppmärksamheten var hans estetiska och kulturkritiska arbeten, och det är knappast någon slump att också Therborn 1976 var beredd att ge hans kulturkritik en eloge.³⁵ Horace Engdahl lyfte med två artiklar i *Kris* fram två aspekter av Adornos tänkande. Dels presenterade han i tidskriftens första årgång (1977) – där också Anders Olsson bidrog med en Adorno-artikel – Adornos estetik, dels gjorde han påföljande år en jämförelse mellan olika tänkares attityder till kunskap och erfarenhet, där Adorno var ett av exemplen. Både Adornos allmänt essayistiska strävanden, som inte sällan sträckte sig ett bra stycke utöver det i snäv mening kulturkritiska, och hans samhällsteoretiska respektive rent filosofiska arbeten, särskilt *Negative Dialektik*, fick ett allt större genomslag, inte minst bland svenska idéhistoriker.

Redan innan han blev professor i Skandinavisk historia vid universitet i Kiel 1975–78 var Nils Runeby bekant inte bara med den allmänna tyska kultur- och samhällsdebatten, utan också med den historieskrivningstradition som höll på att växa fram vid framför allt universitetet i Bielefeld. Bekantskapen speglas i flera av hans arbeten och kan möjligen ha haft en viss betydelse för att han i sitt bidrag till festskriften till Sten Lindroth 1974 tog avstamp i en av Adornos många lysande essayer. Med utgångspunkt från 1820-talets svenska bildningsdebatt valde Runeby att med Adornos hjälp utveckla de föreställningar om halvbildningens problematik och den dialektiska spänning, som enligt Adornos essay ”Theorie der Halbbildung” ofrånkomligen hänger samman med bildningsbegreppet.³⁶

I sitt tvåbandsverk över Friedrich Engels’ filosofi kom även Sven-Eric Liedman in på Adorno. I samband med problemen med att bestämma Engels’ materialism kommer han direkt in på de grundläggande kunskaps-teoretiska frågeställningarna i *Negative Dialektik*. Det var uppenbart ett arbete som annars hade svårt att finna intresserade svenska läsare. Som här tidigare antytts, var Adornos tes att kunskapens teoretiska och empiriska bestämningar är oupplösligt förbundna med varandra, samtidigt som det saknas förutsättningar för en självklar överensstämmelse mellan

begrepp och ting. Mot denna bakgrund kan man förstå det tragiska i uppgiften att försona kunskapen med den verklighet varom den handlar. Som Liedman ser detta innebär det att den vetenskapliga metoden i sig utesluter idealismen, men därmed också materialismen. Det som Schnädelbach och andra beskrev som ett avsteg från marxismen, innebar i Liedmans ögon också ett fjärmande från Hegel.³⁷

8

Under 1970-talet kom den första svenska översättningen av ett helt Adornoverk. En kortare uppsats om Mahler fanns för övrigt redan i Ove Nordwalls antologi med musiktexter från 1900-talet, *Från Mahler till Ligeti* (1965), medan två musikessayer i översättning av Bengt Rhedin 1974 utgavs som stenciler vid musikvetenskapliga institutionen vid Göteborgs universitet. Typiskt är emellertid att just musiktexterna verkar ha varit dem som först väckte översättarnas och förlagens intresse. *Inledning till musiksociologin. Tolv teoretiska föreläsningar* utgavs således 1976 i svensk översättning av Hartmut Apatzsch. Först fem år senare kom *Upplysningens dialektik. Filosofiska fragment*, vilken som bekant var Horkheimers och Adornos försök att ge ett svar på frågan hur det upplysningstänkande som strävade efter att befria mänskligheten från vidskepelse och övertro kunde resultera i nazism och antisemitism.³⁸

Med ett centralt arbete som *Upplysningens dialektik* på bokhandelsdiskarna och den uppmärksamhet den väckte, kan Adorno sägas ha varit etablerad i den svenska debatten. En av hans mer trogna vapendragare på 1970-talets svenska kultursidor var Gert Cervin vid *Sydsvenska Dagbladet*. Den svenska utgåvan av *Upplysningens dialektik* uppmärksammade han genom att låta recensionen av detta verk dela en kultursida med en artikel om Sir Karl Poppers – och John Eccles' – *The self and its brain. An argument for interactionism* (1977).³⁹ På så sätt belystes inte bara det viktiga i denna centrala diskussion, som indirekt spelade en viktig roll för den begynnande diskussionen av postmodernismen i Sverige, utan också på ett elegant sätt relationen mellan två av 1900-talets mer inflytelserika europeiska tänkare. De hade inte bara intressanta beröringspunkter i det faktum att de i 1960-talets början hamnade på varsin sida i en berömd diskussion om samhällsvetenskaplig metod, den så kallade "positivismstriden" i tysk sociologi. Trots stora inbördes åsiktsskillnader tog de båda teoretisk ställning för en grundläggande kritisk attityd, där resonemang baserade på *modus tollens* spelade en viktig roll.

Långsamt hade således Adornos ganska speciella tänkande fått fotfäste också i Sverige. Medan Adorno-receptionen i USA länge led av mycket dåliga engelska översättningar av texter med hög nivå beträffande såväl abstraktion som stil, så led troligen den svenska förståelsen av bristen på översättningar över huvud taget. Det är symptomatiskt att den första

svenska artikeln om Adornos syn på genus skulle komma så sent som 1996. Inte förrän kring millennieskiftet kom de första svenska akademiska avhandlingarna om Adorno, och då kan det vara värt att uppmärksamma att de till viss del representerade nya läsningar färgade av den postmoderna debatten.

Adornos tänkande hade många sidor och i början av 1980-talet var förvisso inte alla, men en ganska stor del av dem kända också bland svenska debattörer. Kritiken av masskulturen och den ideologikritik, som riktades mot det kapitalistiska samhället hade fått sin manifestation på svenska genom *Upplysningens dialektik*. Däremot var det knappast särskilt många som tog till sig vidden av den kritik av modernitetens irrationalitet som sammanhängde med detta. Det gryende missnöjet med moderniteten blickade i början av 1980-talet sannolikt hellre nostalgiskt mot en förmodern värld än mot en arbetsam förändring av den föreliggande. Framför allt tycks de flesta som mötte Adornos kritik av varufetischismens och den kommersiella kulturindustrins verkningar ha missat själva poängen gällande detta, att dessa innebar en genomgripande omvandling också av kapitalismen.

För 1970- och 1980-talen var inte minst de estetiska resonemangen viktiga. Som framgått hade man, inte minst i musiksammanhang, redan under 1940-talet anammat något av föreställningen om det konstnärliga materialet som kopplat till historien. Däremot tycks det ha varit svårare att ta till sig tanken på en dialektik mellan material och arbete inom konsten och dess sociala bestämningar. Detsamma gällde också Adornos dialektiska föreställning om konstverkets illusoriska men ändå nödvändiga autonomi, liksom den högst speciella spänningen mellan konstverkets halt (*Gehalt*), innebörd och användning. Allmänt sett tycks den svenska Adornoreceptionen, i jämförelse med exempelvis den danska, på gott och ont ha präglats av bristen på Hegeltradition.

Med denna brist kom den begränsade förståelsen för Adornos kunskapsteoretiska ställningstaganden. Diskussionen om kunskapssubjektets samhälleliga konstitutionering kunde i och för sig betraktas som ett slags marxistiskt allmängods, medan mer hegelianska specialiteter som den bestämda negationen och tanken om tänkandets självbestämning mötte starkare motstånd. Vad som däremot länge och till stora delar tycks ha gått den svenska läsekretsen förbi var Adornos ihärdiga kritik av den Husserlska fenomenologin och av den existensialism han karikerade i *Egentlighetsjargongen*.⁴⁰ Detta verkar inte bara ha varit en av svårigheterna att ta till sig det ganska spännande filosofiska innehållet i *Negative Dialektik*, utan också något av ett uttryck för samma förståelseproblem som har drabbat de hegelianska synsätten.

Summary

Cultural critique and complexity. The reception of Adorno in Sweden. By Sten Dahlstedt. This is an article on the reception of the work of Theodor W. Adorno in Sweden. It stretches from the late 1920's, when he came to notice as a radical critic of music, to the early 1980's, when the Swedish translation of his and Horkheimer's *Dialektik der Aufklärung* gained him a firm place in intellectual life. Before then he was mostly known as a left-wing intellectual with extreme opinions on jazz and popular music. Eventually, he also became acknowledged as a critic of Kierkegaard, an aesthetician and a critic of modern culture.

During the second part of the 1940's Adorno's reputation grew stronger. Important was his role in inspiring Thomas Mann in the writing of *Doktor Faustus*, but also his opinions on musical modernism in *Philosophie der neuen Musik* and the sociological project "The Authoritarian Personality". In Sweden, where interest in Hegelian philosophy never had been great and Anglo-American scientism was highly regarded, Adorno was often understood undialectically and against a naturalistic background. In spite of that, Adorno's critique of the culture industry became increasingly influential.

In left-wing intellectual debates during the 1960's, the Frankfurt school and to a certain degree Adorno as well, came to the centre of attention. Important in Sweden as well as among left-wing intellectuals across Europe was Göran Therborn's attempt to polarize Marxist debate with the Frankfurt school at one end and Louis Althusser's structuralist-influenced Marxism at the other. In the modernist discussion of music Adorno had an in no way orthodox follower in the young Swedish composer Jan W. Morthenson, who published a compositional manifesto with the title *Non-figurative Musik*. The 1970's saw a growing interest in Adorno's personal standpoints as well as in his later philosophy. When *Dialektik der Aufklärung* was finally published in Swedish, it gave way to a critique of modernity that became quite important in the late 20th century.

Noter

1. Tidskriften hette 1919–1929 *Musikblätter des Anbruch*, med varierande undertitlar, och efter 1929–37 enbart *Anbruch*, också då med olika undertitlar.

2. Th. Wiesengrund-Adorno: "Alban Berg: Zur Uraufführung des 'Wozzeck'", *Anbruch. Monatsschrift für moderne Musik*, 7:10 (1925), 531–537.

3. Idem, "Nachtmusik", *Anbruch: Monatsschrift für moderne Musik*, 11:1 (1929), 16–23.

4. Op. cit., 22.

5. Per Olov Broman: "Kakofont storhetsvansinne eller uttryck för det djupaste liv?" *Om ny musik och musikåskådning i svenskt 1920-tal, med särskild tonvikt på Hilding Rosenberg* (Uppsala 2000), 15 f.

6. Theodor Wiesengrund-Adorno: "Atonales Intermezzo?", *Anbruch. Monatsschrift für moderne Musik*, 11:5 (maj 1929), 192: "Stets noch ist die atonale Musik die fortgeschrittenste dieser Tage; jene andere, die zwar auch mit dem funktionslosen Klang wirtschaftet, aber an den Stützpunkten tonaler Akkorde

sich hält, um nicht umzufallen, ist dagegen zurückgeblieben und vermittelnd – wahrhaft Intermezzo zwischen dem vergangenen und dem gegenwärtigen Stadium der Musik.”

7. Broman: Op. cit., avsnittet ”Utvecklings-tankar och traditionssyn”, 66–82.

8. Walter Benjamin: *Ursprung der deutschen Trauerspiel*, *Gesammelte Werke* I:1, 203–430. Här till Peter Fenves: ”Image and chatter. Adornos construction of Kierkegaard”, *Diacritics* 22:1 (1992), 100–114.

9. Torsten Bohlin: *Sören Kierkegaard – Mannen och verket* (Stockholm, 1939), 317.

10. T. W. Adorno: *Kierkegaard. Konstruktion des Ästhetischen* (Frankfurt a. M., 1997), 186: ”’Hast du nichts anderes zu sagen, als daß das nicht auszuhalten ist, so mußt du dich eben nach einer besseren Welt umsehen.’ Was so höhnisch der ’Ethiker’ dem Ästhetiker als Hybris der Größe vorwirft, ist doch im Kleinen dessen bestes Teil als Zelle eines Materialismus, der ’nach einer besseren Welt’ sich umsieht, nicht um träumend die gegenwärtige zu vergessen, sondern zu verändern aus der Kraft eines Bildes, da wohl als ganzes ’nach dem abstrakten Maßstab ’überhaupt’ gezeichnet’ sein mag, dessen Konturen jedoch in jedem einzelnen dialektischen Moment lebhaft und eindeutig sich erfüllen.

Der Inbegriff solcher bilder ist Kierkegaards ’ästhetische Sphäre’.”

11. Adorno, *ibid.*: ”Nicht anders die Idee der ästhetischen Sphäre: freigesetzt von subjektiver Dialektik und weit sie überstrahlend, innehaltend in der Ewigkeit des Moments als scheinhafte Ganzheit, zerfallend das Licht der Hoffnung über den Dingen, denen sie zugehört wie die Rakete dem modernen Altertum von Pyrotechnik.”

12. *Prisma* 1949:1, 31–55.

13. Martin Tegen: ”[recension av] Theodor W. Adorno: Philosophie der neuen Musik. Tübingen 1949. VII + 144 s.”, *Svensk Tidskrift för Musikforskning*, 32 (1950), 235 f.

14. Rudolf Heinz: *Geschichtsbegriff und Wissenschaftscharakter der Musikwissenschaft in der zweiten Hälfte des 19. Jahrhunderts* (Regensburg, 1968), 35 ff & 64 ff. Wolfgang Dömling: ”Musikgeschichte als Stilgeschichte. Bemerkungen zum musikhistorischen Konzept Guido Adlers”, *International Review of the Aesthetics and Sociology of Music*, 4:1 (juni 1973), 35–50.

15. T. W. Adorno: *Philosophie der neuen*

Musik (Frankfurt a. M., 1997), 38: ”Es wird physikalisch, allenfalls tonpsychologisch definiert, als Inbegriff der je für den Komponisten verfügbaren Klänge. Davon aber ist das kompositorische Material so verschieden wie die Sprache vom Vorrat ihrer Laute.”

16. Adorno: *op.cit.*, 39: ”Die Forderungen, die vom Material ans Subjekt ergehen, rühren vielmehr davon her, daß das ’Material’ selber sedimentierter Geist, ein gesellschaftlich, durchs Bewußtsein von Menschen hindurch Präformiertes ist.”

17. Adorno: *op.cit.*, 11.

18. Ingmar Bengtsson: ”Har tolvtonsmusiken någon framtid?”, *Svenska Dagbladet* 10/7 1951.

19. Bengtsson: ”Modern musik – för vem?”, *Svenska Dagbladet* 16/1 1957.

20. Anna Larsson: *Det moderna samhällets vetenskap. Om etableringen av sociologi i Sverige 1930–1955* (Umeå, 2001), 40–53.

21. Eskil Björklund & Joachim Israel: *The authoritarian ideology of upbringing* (Uppsala 1951), 18 fotnot 1: ”Although the latter book [Adorno et al. *The Authoritarian Personality*] was first published after the conclusion of our investigation, we have been acquainted with this research project by means of articles in periodicals and by personal contact.”

22. Nachlaß Else Frenkel-Brunswik: 1. Korrespondenz; Archiv für die Geschichte der Soziologie in Österreich, Karl-Franzens-Universität Graz.

23. Herbert Schnädelbach: ”Hegels Lehre von der Wahrheit”, Installationsföreläsning vid Humboldt-Universität i Berlin, e-doc Häfte 10, edoc.hu-berlin.de/humboldt-vl/schnaedelbach-herbert/PDF/Schnaedelbach.pdf (14/4 2008), 19.

24. Joachim Israel: *Alienation. Från Marx till modern sociologi. En makrosociologisk studie* (Stockholm, 1968), 113–140.

25. Hans Åstrand: ”Filosof ser på Wagner”, *Kvällsposten* 24/8 1954.

26. Guenter Klingmann: ”Kulturkritik och samhälle”, *Dagstidningen Arbetaren* 16/6 1955.

27. Moses Pergament: ”Dissonanser”, *Morgontidningen* 24/9 1957, samt ”Den nya musikens åldrande”, *Morgontidningen* 28/9 1957.

28. Björn Billing: *Modernismens åldrande. Theodor W. Adorno och den moderna konstens kris* (Göteborg, 2000), 46–57.

29. Jan W. Morthenson: *Nonfigurative Musik. Vorwort: Heinz-Klaus Metzger* (övers. Hans Eppstein), (Stockholm, [1966]).
30. Jan W. Morthenson: "Moves against the beat", *Nutida musik* 1966/67:3/4, 41 f.
31. Svante Nordin: *Humaniora i Sverige. Framväxt – Guldålder – Kris* (Stockholm, 2008), 157–167.
32. Göran Therborn: *Frankfurtskolan. Till kritiken av den kritiska teorin* (Stockholm, 1976).
33. Joachim Israel: "I Lund efter 1968", *Det röda Lund. Berättelser om 1968 och studentrevolten* (Kim Salomon & Göran Blomquist, red.), 104–111.
34. Herbert Schnädelbach: *Hegels Lehre von der Wahrheit* (Antrittsvorlesung 26. Mai 1993), Humboldt-Universität zu Berlin. Fachbereich Philosophie und Geschichtswissenschaften. (www.edoc.hu-berlin.de/docu-ments/ovl/schnaedelbach-herbert/PDF/Schnaedelbach.pdf [2008-05-07])
35. G. Therborn: op. cit., 51.
36. Nils Runeby: "Varken fågel eller fisk'. Om den farliga halvbildningen", *Dygd och vetande. Ur de bildades historia* (Stockholm, 1995), 59–89. Hårtill Adorno: "Theorie der Halbbildung" (1959), *Soziologische Schriften I* (Frankfurt a. M., 1975), 93–121.
37. Sven-Eric Liedman: *Motsatsernas spel. Friedrich Engels' filosofi och 1800-talets vetenskap*, 2 bd (Lund, 1977), 2:69 f.
38. M. Horkheimer & T. W. Adorno: *Upplysningens dialektik. Filosofiska fragment* (Göteborg, 1981).
39. *Sydsvenska Dagbladet* 31/8 1982.
40. T. W. Adorno: *Egentlighetsjargongen. Till den tyska ideologin* (övers. & inledn. Lars Bjurman), (Eslöv, 1996).

Foucault, historien och historikern

*Receptionen av Foucault
inom svensk historisk forskning*

Roddy Nilsson

Inledning

Michel Foucault (1926–84) var utan tvekan en av 1900-talets mest originella tänkare.¹ Hans inflytande har idag trängt så djupt in i vetenskapen och kulturdebatten att många av hans tankegångar – om till exempel makt, diskurs, disciplin, och sexualitet – har blivit en del i den akademiska och kulturella diskussionen på ett sätt som gör att vi inte längre har klart för oss varifrån de kommer. Genom Foucaults författarskap har såväl samhällsvetenskap som humaniora begåvats med en rad nya teoretiska ansatser, begrepp och metodiska innovationer. Foucaults tankearbete har varit centralt för etablerandet av ett delvis nytt vetenskapligt arbetssätt där den egna kritiska reflektionen över samtiden vävts samman med konkreta historiska analyser. Vidare har Foucaults författarskap bidragit till att fokus riktats mot forskningsobjekt som tidigare endast i mycket begränsad omfattning dragit till sig forskarnas intressen: fängelser, mentalsjukhus och andra institutioner, ”avvikande”, kriminalitet, galenskap, sexualitet, medicin och en rad andra makt–kunskapskonfigurationer som kriminologi, psykologi och antropologi.

Detta betyder inte att Foucaults tankar och idéer skapades isolerade från andra tänkare och tanketraditioner. Originalitet innebär snarare att i själva tillägnet av andras tankar omskapa och vidareutveckla dessa i nya och oväntade riktningar. På detta sätt kan Foucaults intellektuella bana ses som ett produktivt tillägnande och kreativt omskapande av ett antal centrala idéer i den västerländska tanketraditionen.

Det svårfångade och motsägelsefulla hos Foucault har bidragit till att karaktäriseringarna av honom har varit otaliga. Traditionella akademiska etiketteringar som filosof, historiker och idéhistoriker har varvats med svepande politiska och filosofiska beteckningar som neo-anarkist,² postmodernist,³ vänster-nietzschean⁴ etcetera. Jürgen Habermas etiketterade honom som nykonservativ eller ungt konservativ.⁵ Likaså har omdömena om honom pendlat från bokstavig helgonförklaring⁶ till starkt kritiska hållningar.⁷ Det är också tydligt att Foucaults produktion inte låter sig enkelt inordnas inom någon vedertagen akademisk disciplin. I en träf-

fande formulering har Clifford Geertz beskrivit Foucault som en ”ickehistorisk historiker, en antihumanistisk humanist, och en motstrukturalistisk strukturalist”.⁸

Det är vanligt att dela in Foucaults forskargärning i tre perioder: en diskursinriktad eller ”arkeologisk” period fram till omkring 1970, en maktanalytisk eller ”genealogisk” period från omkring 1970 och fram till slutet av 1970-talet, och en mot subjektskonstituering, styrning och etik inriktad period från slutet av 1970-talet och fram till hans död 1984. Under den första perioden stod framför allt analysen av olika vetande- och kunskapssystem i centrum, under den andra olika former av makt och makttekniker och under den tredje nya styrningsformer i det moderna samhället och subjektets självkonstituering. Samtidigt måste det understrykas att det inte finns några skarpa gränser mellan de olika perioderna och att det på många sätt fanns en betydande kontinuitet i Foucaults tänkande beträffande såväl angreppssätt som problem. En dylik periodindelning bör främst ses som ett försök att urskilja tyngdpunktsförskjutningar i Foucaults intellektuella verksamhet.⁹

Det är inte svårt att hitta svenska forskare som i sina arbeten hänvisat till eller deklarerat att de inspirerats av Foucault. Men *hur* har denna användning mer precist gått till? Vilka uttryck har vad som kallats ”the Foucault effect”¹⁰ tagit sig bland svenska forskare och *vilken* Foucault är det i så fall som har anammats? Svaren på dessa frågor är långt ifrån givna med tanke på den mångfasetterade, föränderliga och delvis omstridda karaktären på Foucaults författarskap. I den här artikeln ska jag diskutera användningen av Foucault eller vad som kan kallas foucaultska tankeelement inom den historiskt inriktade forskningen i Sverige. Framför allt har trenderna när det gäller Foucaultreceptionen inom de tre disciplinerna historia, idéhistoria och etnologi studerats. Huvudskälet till fokuseringen på dessa discipliner återfinns i min betoning på Foucault som en tänkare för vilken historien spelade en konstituerande roll. Detta diskuteras i inledning och avslutning. Mot denna bakgrund framstår historia och idéhistoria som tämligen självklara val men också inom svensk etnologi finns en historiskt inriktad tradition. Det är också inom dessa discipliner, tillsammans med vissa mera kvalitativt inriktade delar av samhällsvetenskapen, som intresset för Foucaults idéer varit starkast.¹¹ Inom de delar av samhällsvetenskapen där forskningen domineras av metoder avsedda att behandla stora kvantitativa datamängder eller av en stark teoretisk och metodisk kärna har inflytandet varit litet, för att inte säga marginellt. Exempel på sådana områden är nationalekonomi, vissa delar av sociologin, ekonomisk historia och statsvetenskap. Noterbart är också hur den svenska, i huvudsak av den anglosaxiska traditionen formade filosofin förhållit sig kallsinnig till Foucaults tankegångar.¹² På liknande sätt förhåller det sig med en mycket stor del av den internationella fackfilosofin.¹³

Det empiriska underlaget för den följande diskussionen är framför allt avhandlingar. Det förhållande att diskussionen begränsats till avhandlingar kan ges flera motiveringar. För det första att en betydande del av den forskning som över huvud taget bedrivs inom humaniora sker i form av avhandlingsarbete. För det andra att det förmodligen är här som de teoretiska och metodiska trenderna blir tydligast skönjbara. För det tredje är det genom valen av forskningsområde, teorier och metoder för avhandlingsarbetet som en forskares ”profil” många gånger grundläggs. Så har också de flesta forskare som i sina avhandlingar använde foucaultska teori- och metodelement fortsatt att göra detta i sin vidare forskning.

Artikelns första del ägnas åt att kort diskutera den roll historien som företeelse och historiskt inriktade undersökningar spelade för Foucault. Därefter följer artikelns empiriska del vilken behandlar receptionen och användningen av Foucaults tänkande inom de tre nyssnämnda disciplinerna. De olika trender och tyngdpunktsförskjutningar som iakttagits illustreras med exempel.¹⁴ I den tredje och avslutande delen görs ett försök att problematisera användningen och receptionen av Foucault. De frågor som diskuteras i artikeln är framför allt: Vilka delar av Foucaults författarskap har uppmärksamats och vilken funktion har de haft? Vad har utelämnats eller dragit till sig mindre uppmärksamhet? Vilka förskjutningar över tid kan iakttas beträffande Foucaultreceptionen? Behandlingen av dessa frågor inramas av en diskussion kring Foucaults förhållande till historien liksom av vad receptionen av hans tänkande har betytt för den historiska forskningen i Sverige.

Foucault och det historiska

Frågan om hur Foucaults arbeten ska klassificeras har varit föremål för ständiga diskussioner.¹⁵ Var han filosof, sociolog, historiker eller idéhistoriker? Var han allt detta på en gång eller kanske något helt annat? Om han var historiker vilken *sorts* historiker var han då?¹⁶ Var han en slags idéhistoriker, en annorlunda socialhistoriker, en filosofisk historiker, eller kanske en alldeles egen sorts historiker, omöjlig att etikettera eller efterhärma. Vid något enstaka tillfälle kunde Foucault undslippa sig en kommentar om sin eventuella disciplinära hemvist. I *Vetandets arkeologi* skriver han:

I grund och botten är jag kanske bara en idéhistoriker. Men skamsen, eller om man så föredrar, förmäten. En idéhistoriker som försökt förnya sin disciplin i grunden, och som antagligen velat ge denna en stramhet som så många andra ganska närliggande beskrivningar nyligen uppnått[.]¹⁷

Vanligen undvek han dock diskussioner av det här slaget. Frågan sträcker sig emellertid långt utöver problemet rörande hur en enskild forskare

ska karaktäriseras. Vilken akademisk disciplin en viss forskare hänförs eller räknar sig själv till avgörs inte främst av vilket studieobjekt han eller hon intresserar sig för utan framför allt genom valet av teorier och metoder. Redan här vållar Foucaults okonventionella och innovativa arbetssätt problem för dem som sökt klassificera honom. Att Foucault själv inte ville se sig som historiker eller tillhörande någon annan enskild akademisk disciplin kan dock även ses som en konsekvens av hans maktteoretiska tänkande. Livet igenom värjde sig Foucault mot alla försök att inordna honom i ett bestämt fack eller en bestämd gruppering. För Foucault var historia och andra akademiska ämnen ”discipliner” i dubbel mening; regelstyrda institutioner för en viss typ av kunskapsproduktion och därmed också hållpunkter för det moderna samhällets maktutövning.¹⁸ När Foucault i samband med att han tog plats i Collège de France själv valde beteckning för sin professur stannade han för att benämna denna en professur i ”tankesystemens historia”.¹⁹

Foucault var dock en tänkare för vilken historien var råmaterialet för reflektioner om samtiden. Med undantag av metodskriften *Vetandets arkeologi* och av vissa tidiga litteraturkritiska essäer var i princip alla hans skrifter historiska studier av något slag. Historien var för Foucault, med ett uttryck från Carl Schorske, något att ”tänka med.”²⁰ För Foucault var människan endast begriplig genom sin historicitet; hennes ”utveckling” eller ”förändring” var ett resultat av diskurser, sociala relationer, institutionella förhållanden och handlingar men också av det slumpmässiga och icke förutsedda. Historien – det kontingenta och föränderliga i människans tillvaro – var den fond mot vilken problematiseringarna urskildes. Foucaults historieskrivning handlade alltid om system eller ordningar vare sig den rörde diskursiva eller icke-diskursiva förhållanden. Hans undersökningar, oavsett om han kallade dem arkeologier, genealogier eller problematiseringar, rörde sig på en annan nivå än historisk forskning oftast gjorde och delvis fortfarande gör, nämligen mot att studera *förutsättningsarna* för, och i viss mån effekterna av, subjektsblivande, sanningsproduktion och institutionella praktiker av olika slag.

Historien var för Foucault partikulär, den var ett oändligt hav av enskilda händelser som format oss till de subjekt vi är. Han underströk ständigt att vi aldrig kan bortse från vår historia – den är alltid en del av oss. Denna vår historia är samtidigt ytterst komplex och motsägelsefull, ett samspel av krafter verkande i olika riktningar. Det är en missuppfattning att Foucault förnekade strukturella faktorer, inklusive när det gällde maktförhållanden, i historien. Däremot medför, menar Foucault, en betoning på strukturella faktorer att man placerar sig utanför historien, utanför de specifika händelser denna består av. Historien blir underkastad antingen en transcendental ordning eller en immanensprincip som bestämmer dess gång. För Foucault existerar historien på sina egna villkor och måste därför också studeras med dessa som utgångspunkter.²¹

Kronologiskt rörde Foucaults intresse framför allt två epoker. Dels vad han benämnde den ”klassiska epoken”, alltså tiden från 1600-talet till cirka 1800, vilken hos oss numera, efter anglosaxisk förebild, vanligen kallas den tidigmoderna. Dels den moderna epoken som tog sin början under 1800-talet med det framväxande borgerliga samhället. Det viktigaste undantaget är delarna två och tre av *Sexualitetens historia* vilka ägnades åt antiken.

Makt och sociala relationer

I en artikel publicerad i *Historisk Tidskrift* 1990 konstaterade de båda historikerna Henrik Berggren och Lars Trägårdh att Foucault inte påverkat svensk historisk forskning i nämnvärd utsträckning.²² Foucaults ringa genomslag på detta område ska ställas mot att han relativt tidigt hade introducerats för svenska läsare via tidskriftsartiklar och översättningar av två av hans mest kända arbeten.²³ Ett undantag återfanns dock i Bengt Sandins studie av den politiska och sociala bakgrunden till folkskoleundervisningens framväxt i svenska städer.²⁴ Sandin knyter i sin inledande teoridiskussion an till Foucaults resonemang kring de strukturella förändringar som utövandet av makt genomgått från tidigmodern tid och fram emot vår egen epok. Det var dock ett tämligen försiktigt närmande till Foucault. Sandin menade till exempel att Foucaults resonemang saknade en ”mera kulturellt orienterad dimension” samtidigt som de var allt för abstrakta och generellt hållna och därför måste relateras till ”historiskt iakttagbara sociala förändringar”.²⁵ Denna försiktighet kan tolkas som en viss osäkerhet om vilken typ av tänkare Foucault var liksom om vilka vetenskapliga implikationer ett anammande av ett Foucaultinspirerat perspektiv kunde få.

Det var först i början av 1990-talet som Foucaultreceptionen tog fart på allvar och antalet avhandlingar med referenser ökade kraftigt. Framför allt användes Foucault som inspirationskälla i studier av sociala institutioner som skolan, sockenstämman och andra kommunala organ. Med vetskap om att produktionstiden för avhandlingar inom humanistiska ämnen i realiteten sällan är kortare än sex år, ligger det nära till hands att se det intresse för Foucault som avspeglas i dessa som ett utslag av att flera av dennes böcker utkom i svensk översättning, alternativt i nya upplagor, ungefär vid den tid avhandlingsarbetena påbörjades.²⁶ En tidig studie där Foucault spelar en konstituerande roll är etnologen Birgitta Svenssons *Bortom all ära och redlighet*.²⁷ Svensson visar här hur en socialt och kulturellt skapad grupp – tattarna – utsattes för maktutövning på olika nivåer. Genom maktutövningen utvecklades också motstrategier inom gruppen som bidrog till att förändra gruppens identitet. Maktutövningen födde en motståndskamp där normer prövades, tänjdes och förändrades.²⁸ Makten var, som Foucault ofta uttryckte det, ”produktiv”.

Svensson hämtar teoretiskt stöd från i princip samtliga Foucaults större arbeten. Intressant att notera är också hur Svensson, till skillnad från i princip alla historiker som skulle komma att använda sig av Foucault, tar direkt avstamp i några av dennes historisk-deskriptiva generaliseringar.

I flera av de Foucaultinspirerade studier som publicerades vid 1990-talets början samsades Foucault, liksom hos den nyssnämnde Sandin, med olika varianter av historiematerialistiskt grundad teoribildning. Detta gällde till exempel för historiker som Lars Petterson, Sten O. Karlsson och delvis Peter Aronsson. Det är också värt att notera hur Habermas – en tänkare som ofta betraktats som representerande ett radikalt annorlunda förhållningssätt – vid denna tid förekom sida vid sida med Foucault. Petterson framhåller till exempel själv att han ser sin studie som en eklektisk sammanställning av en ”vid men definierbar” historiematerialism och av två ”postmarxistiska” och diskursteoretiska riktningar, förutom Foucault också Habermas. För att återgå till Foucault är det dock dennes maktteoretiska tänkande som står i förgrunden i dessa arbeten, framför allt som det framträder i *Övervakning och straff*.²⁹ Aronsson ser detta tänkande som ett redskap i en historisk analys av sockenstämman som arena varvid han betonar att den form av makt Foucault urskiljer inte är sekundär i förhållande till de andra former som återfinns i samhället.³⁰ Vidare framhåller han, liksom Sandin tidigare, att Foucaults maktbegrepp måste ges en mer social och konkret förankring.³¹ Samtidigt tonas det Foucaultinspirerade maktperspektivet också här indirekt ner genom anknytningen till andra teoretiker från delvis andra traditioner som Habermas och Karel Kosík. Karlssons studie behandlar socialhygienismens genomslag i bostadsfrågan i mellankrigstidens Göteborg.³² Han framhåller att ett viktigt inslag i Foucaults maktteoretiska tänkande är det ”arkitektoniska” elementet. Detta kommer till uttryck på två nivåer: dels som instrument för att uppnå ordning på samhällelig nivå, vilket fick sina tydligaste uttryck i planeringen och regleringen av de expanderade stadsmiljöerna; dels som en indelning av rummet i de institutioner som blev en central hållpunkt för makten i det moderna samhället. Den foucaultska maktkonceptionen är ett element i en av Karlsson konstruerad modell för studiet av bostadsfrågan under mellankrigstiden där de övriga bärande inslagen utgörs av de vid slutet av 1800-talet framväxande socialhygieniska idéerna och av de konfrontationer som skedde mellan en borgerlig och en proletär offentlighet.³³

Diskursansatsen

Integrerandet av Foucaults maktteoretiska tankegångar beledsagades i flera av dessa tidiga avhandlingar av en pragmatisk och tämligen oprecis diskursiv ansats. Detta gäller också för idéhistorikern Åsa Bergenheims avhandling *Barnet, libido och samhället* där den diskursiva ansatsen be-

tonades mera än de maktteoretiska tankegångarna.³⁴ Arbetet, vilken behandlar synen på barnens sexualitet decennierna kring mitten av 1900-talet, kan sägas vara typiskt för hur de flesta historiskt inriktade forskare använt diskursbegreppet, nämligen på ett sätt som avviker väsentligt från de metodiska regler för diskursanalys som Foucault själv drog upp, framför allt i *Vetandets arkeologi*. För Bergenheim och många andra historiskt arbetande forskare har ”diskurs” karaktären av ett deskriptivt begrepp, ett språkligt fält bestående av diskussioner, begrepp, uppfattningar och teorier vilka på något sätt står i förbindelse med varandra.

Kring sekelskiftet 2000 utkom ett antal arbeten som alla mer eller mindre kännetecknades av samma tendens. Några exempel är arbeten av historikerna Charlotte Tornbjer, Anna Jansdotter och Eva Bergenlöv. Tornbjer diskuterar moderskapets roll i konstruktioner av svensk nationell gemenskap under 1900-talets första hälft genom att studera texter – och även bilder – som kan relateras till företeelser som symbolen Moder Svea, Mors dagfirandet, framställningar om drottningarna som landsmödrar och diskussionen om försvaret. Diskursanalysen koncentreras kring begrepp som nation, moderskap och modernitet.³⁵ Jansdotter använder diskursanalytiska ansatser för att studera räddningsarbetet bland prostituerade kvinnor kring sekelskiftet 1900. I det material som samlats kring denna företeelse ser Jansdotter likheter och skillnader framträda i mötet mellan de företrädesvis från medelklassen kommande räddningskvinnorna och de prostituerade.³⁶ Ett annat exempel är Eva Bergenlövs undersökning av den rättsliga diskursen kring barnamord och barnkvävning under tidigmodern tid. Också här används den diskursiva ansatsen för att studera hur olika centrala kulturella företeelser konstrueras – i detta fall framför allt skuld, oskuld och skam.³⁷ Ytterligare exempel återfinns hos andra historiker som Hossein Sheiban, Lina Carls och Ulrika Holgersson där den förstnämnde studerar framväxten av den moderna stadsplaneringen i Stockholm, Carls vad hon beskriver som ”genusdiskursen” kring kvinnors högre utbildning decennierna kring mitten av 1900-talet och Holgersson föreställningar om genus och klass i sekelskiftets populärkultur.³⁸ I samtliga dessa arbeten används diskursansatsen tämligen pragmatiskt. Ofta sker detta i kombination med inslag av ideologianalyser vilket får sägas vara ett väsentligt avsteg från en mera ”renlärig” Foucaultinspirerad diskursanalys.³⁹

Ett annat inslag värt att notera är hur receptionen av Foucaults diskursteoretiska anslag under de senaste åren beledsagats av en kritik mot vad många sett som begreppets allt för statiska karaktär. Många av de nyssnämnda forskarna har därför ansett det nödvändigt att anknyta till andra varianter av diskursteoretiskt tänkande, framför allt Joan Scott men också till exempel Edvard Said, Norman Fairclough och Nancy Fraser. En ändå tydligare tendens är hur Foucault här integrerats i ett genusteoretiskt tänkande. Samtliga nyssnämnda arbeten, med undantag av Sheibans, har ett tydligt genusteoretiskt anslag.

Sexualitet och kropp

I början av 2000-talet tillkom också flera studier där en annan av Foucaults centrala tematiker, nämligen sexualiteten, på olika sätt stod i fokus.⁴⁰ Detta ligger i linje med det förhållandevis stora intresse som under ganska lång tid visats för Foucault inom internationell genus- och homoforskning.⁴¹ Ett svenskt exempel på ett nyare arbete av denna art är historikern Sara Edenheims *Begärets lagar*.⁴² I sin analys av statliga utredningar kring homosexualitet, intersexualism och transsexualism från andra världskriget och framåt visar Edenheim hur dessa genomsyras av en heteronormativ subjektförståelse, ett förhållande som i sin tur kan bidra till en förståelse av de tankemönster som omger identiteter, kroppen och den samhälleliga ordningen mer generellt. Edenheim arbetar med en explicit genealogisk metod samtidigt som Foucaults maktteoretiska resonemang intar en viktig ställning. Det foucaultska anslaget kombineras med en användning av psykoanalytiskt inspirerade begrepp som abjektion och interpellation förmedlade framför allt av Judith Butler. Edenheims arbete tillhör en grupp studier av ”kroppens historia” som med stark inspiration från Foucault publicerades under de första åren av 2000-talet.⁴³

Receptionen av Foucaultinspirerade tankegångar kring sexualitet hade dock startat redan i början av 1990-talet. Idéhistorikern Claes Ekenstam anknuter i sin avhandling *Kroppens idéhistoria* tematiskt tämligen nära till första delen av *Sexualitetens historia. Viljan att veta*.⁴⁴ Hos Ekenstam finns dock också inslag av Norbert Elias civilisationsteori liksom av psyko-terapeutisk teoribildning. I fokus står skrifter och handböcker om etikettsfrågor, spädbarnsvård och sexualupplysning. Ekenstam framhåller att vårt förhållande till kroppen till en väsentlig del handlar om självkonstituering.⁴⁵ Han menar att en svaghet hos Foucault är avsaknaden av ett psykologiskt perspektiv. För att fylla denna brist går Ekenstam till den amerikanske psykoterapeuten Alexander Lowen. Kärnan i Lowens perspektiv beskrivs som betoningen på att karaktärsegenskaper alltid är fysiskt förankrade och att stor uppmärksamhet därför måste riktas på de förhållningssätt människor intar till sig själva som kroppsliga varelser.⁴⁶ Det intressanta här är att Lowens hållning har tydliga likheter med den som Foucault för fram i de två senare delarna av *Sexualitetens historia*. Trots att Ekenstam ägnar ett längre avsnitt åt att diskutera Foucaults tänkande problematiseras inte denna aspekt.⁴⁷

Foucaults institutioner

En annan form av arbeten som ligger nära Foucaults egna intressen är de institutionsstudier som tillkommit i hans fotspår. Här kan historikern Tomas Söderbloms *Horan och batongen* framhållas om ett tidigt exempel. Söderblom skildrar synen på och behandlingen av prostituerade kvinnor

under mellankrigstiden, med fokus riktat mot tvångsarbetsanstalten i Landskrona.⁴⁸ Söderblom använder Foucaults maktteoretiska tänkande för att studera de mekanismer av repression och social utstötning som de prostituerade kvinnorna utsattes för. Även om studien generellt sett inte är särskilt teoretiskt elaborerad är anknytningen till den foucaultska maktkonceptionen tydligare hos Söderblom än i många andra arbeten. Ett annat foucaultskt drag hos Söderblom är betoningen på historieskrivningens nutidsinriktade och politiska funktion.⁴⁹

I slutet av 1990-talet ökade antalet hänvisningar till Foucault generellt och en tämligen strid ström av publikationer, framför allt avhandlingar, med inspiration från detta håll såg dagens ljus. Även om som framhållits diskursstudier blev vanligare dominerade fortfarande de maktanalytiska inslagen, framför allt i den form Foucault beskrev som disciplinär.⁵⁰ Vid denna tid publicerades institutionsstudier som etnologen Lars-Eric Jönssons *Det terapeutiska rummet* och historikern Roddy Nilssons *En välbyggd maskin, en mardröm för själen*.⁵¹ Det förstnämnda arbetet ägnas åt den anstaltsbundna sinnessjukvården och dess syn på patienter och behandling från mitten av 1800-talet och fram till 1970 medan det senare studerar det svenska fängelse-systemets framväxt och utveckling under 1800-talet. I dessa båda arbeten studeras den disciplinära makten i sina verkningar inom typiskt foucaultska institutioner, sinnessjukhuset respektive fängelset. Anslaget skiljer sig dock åt i så måtto att Jönsson framför allt riktar fokus på förhållandet mellan rum och kropp i sinnessjukvårdens institutioner medan Nilsson mera betonar hur fängelset växte fram som ett disciplinärt system omfattande såväl fångar som personal. Andra institutionsstudier med olika former av inspiration från Foucault är etnologerna Pia Lundahls respektive Mikael Eivergård's undersökningar där den förstnämnda behandlar kvinnlig homosexualitet i fångelser och den senare den disciplinära regimen inom svensk sinnessjukvård.⁵² Ytterligare en studie med institutionella inslag där Foucault spelar en viss roll är idéhistorikern Tony Gustafssons *Läkaren, döden och brottet* vilken ägnas den svenska rättsmedicinens etablering.⁵³ Gustafsson an knyter förutom till vissa inslag i Foucaults diskursteoretiska tänkande till dennes tidiga skrifter beträffande klinikens födelse respektive kring förekomsten av olika idéstrukturer, kallade episteme, som styrande för olika epokers tänkande.⁵⁴

Den uteblivna receptionen: självkonstituering och governmentality

Foucaults tankar kring subjektens självkonstituering, framför allt presenterade i andra och tredje delen av *Sexualitetens historia*, har knappast gjort något avtryck inom de historiska disciplinerna i Sverige. Hos några forskare finns visserligen dessa arbeten refererade men om någon verklig användning kan man inte tala.⁵⁵ Den ringa uppmärksamhet andra och

tredje delen av *Sexualitetens historia* rönt är kanske inte så förvånande både mot bakgrund av de här behandlade disciplinernas huvudsakliga kunskapsintressen och inriktning och med vetskap om dessa arbetens omdiskuterade karaktär i förhållande till Foucaults tänkande i stort.⁵⁶ I det senare fallet har diskussionen bland annat handlat om huruvida dessa arbeten ska ses som en vidareutveckling av Foucaults teoretiska projekt, och således som förenliga med de arkeologiska och genealogiska ansatserna, eller som en ”avvikelse” och olycklig omorientering i förhållande till dessa. Eller för att tala i mera politisk-filosofiska termer: innebar Foucaults sista arbeten en avradikalisering och ett närmande till en mera traditionell moralfilosofisk och/eller liberalt inriktad diskussion?

Nästan lika ovanligt har det bland historiskt inriktade forskare varit att anknyta till den ansats hos Foucault som blivit mest känd under sin engelska beteckning *governmentality*. Det framgår att genomslaget här inte har varit lika starkt som hos samhällsvetare – även om det inte heller bland de sistnämnda kan sägas vara särskilt vanligt med studier av detta slag. En förklaring till det något större intresset bland samhällsvetare är förmodligen institutionell i det att uppmärksammandet och vidareutvecklandet av denna del av Foucaults författarskap till stor del har skett inom anglosaxisk samhällsvetenskap.⁵⁷ Det är också framför allt denna väg som Foucaults tänkande kring *governmentality* har recipierats i vårt land.⁵⁸ Då *governmentality*ansatsen är mindre använd, och förmodligen också mindre bekant, bland historikerna ska några ord sägas om denna. Det engelska begreppet *governmentality* är en översättning av franskans *gouvernementalité* vilket är en sammanskrivning av *gouverner*, att styra eller regera, och *mentalité*, vilket i detta sammanhang bäst kanske översätts med ”inställning”. I svenska sammanhang har flera olika översättningar använts: styrningsmentalitet, styrningsrationalitet, regementalitet och regeringsteknik. Den engelska beteckningen *governmentality* har dock också slagit igenom här.

Governmentality behandlades i ett antal föreläsningar och artiklar från slutet av 1970-talet. Det råder emellertid en viss oklarhet huruvida *governmentality* ska ses som en form av makt som är sidoställd andra maktformer som disciplinen och biomakten, som en annorlunda form av makt som inbegriper vissa inslag från dessa maktformer eller som något som inkorporerar dessa inom sina ramar. Oftast lämnas denna fråga oproblematiserad av dem som tagit till sig begreppet. Foucaults egna skrifter och kommentarer kan inte sägas ha gett ett uttömmande och entydigt svar på denna fråga.⁵⁹ Kanske är den viktigaste aspekten i *governmentality*tänkandet i förhållande till de övriga formerna av makt som Foucault lanserade att detta förbättrar möjligheterna att förstå hur makten fungerar på samhällelig och nationell nivå genom att staten och det offentliga på ett helt annat sätt än tidigare lyfts in i analysen.⁶⁰ Tänkandet kring *governmentality* kan också ses som en brygga mellan 1970-talets maktbetonande

arbeten och 1980-talets självsubjektiveringsinriktade studier genom att det delvis inbegriper båda dessa tendenser. Det blir då också ett exempel på hur Foucaults tänkande bakom indelningen i diskurs-, makt- och självsubjektiveringsinriktade perioder har drag av kontinuitet.

I mycket generell mening ser Foucault styrning som ett namn på de tekniker och procedurer som styr och reglerar människors beteenden. Mera precist urskilde han från tidigmodern tid och framåt framväxten av en ny form av praktiker, administrativa apparater och institutioner avsedda att styra den ”sociala kroppen” i sin totalitet. Även om Foucaults analys av styrningsrationaliteten inte är lika elaborerad som när det gäller framför allt den disciplinära maktteknologin har ansatsen vidareutvecklas av andra forskare, framför allt som ett redskap för att analysera 1900-talets liberala samhällen. Tänkandet kring governmentality har på detta sätt blivit ett redskap för att förstå och analysera den moderna liberalismen under 1900-talet, speciellt hur denna kommit att fungera som den kanske viktigaste formen av styrning i det västerländska samhället.⁶¹

Om disciplinen huvudsakligen inriktades på begränsningar av människans frihet innebar styrningsrationaliteten en inkorporering av frihetliga strävanden i de mekanismer som styr och vägleder människans handlingar. Exempel på förhållandevis tidiga governmentalityinspirerade studier är, från andra discipliner, ekonomhistorikern Mats Delands arbete från 2001, kriminologen Robert Anderssons från 2002 och sociologen Sophia Lövgrens likaledes från 2002.⁶² De historiskt inriktade studierna är som nämnts få. De båda idéhistorikerna Frans Lundgren och Shamal Kaveh har dock i sina respektive arbeten *Den isolerade medborgaren* och *Det villkorade tillståndet* visat hur ett sådant perspektiv kan vara fruktbart även här.⁶³ Hos båda forskarna tas utgångspunkten i det liberala styrets rationalitet som ett sätt att förstå, ordna och styra det moderna samhället. Den förstnämnde undersöker tre i förstone tämligen olika verksamheter eller ”fält” kring 1800-talets mitt, cellfängelset, den uppsökande fattigvården och bildningscirkeln, och visar hur dessa kan förstås genom att se dem som exempel på hur en ny liberal styrningsrationalitet börjat växa fram. Den senare betraktar den för det tidiga 1900-talets socialpolitik viktiga organisationen *Centralförbundet för Socialt Arbete* som ett annat uttryck för denna styrningsrationalitet vars utmärkande drag bestod i en vilja att styra och reglera befolkningen i och genom samhället.

Foucaultreceptionen – från tvekan och ambivalens till integration och bejakande

Det internationella uppmärksammandet av Foucault har varit starkt förbundet med att hans arbeten blev tillgängliga på andra språk än franska. Även den svenska receptionen av Foucault måste ses i ljuset av att översättningar till svenska av hans mest kända arbeten kom under 1980-talet.

Om vi följer den schematiska indelning av Foucaults arbeten i diskurs-, makt- och respektive självsubjektiveringsinriktade perioder som presenterades i inledningen är det tydligt att de två första ansatserna fått ett tämligen starkt genomslag. Som visats har ett betydande antal undersökningar på ett mera allmänt sätt anknutit till och använt sig av dessa båda begrepp. Mera tematiskt har också ett antal områden vilka kan ses som fördjupningar och konkretiseringar av dessa ansatser kunnat urskiljas: studier av sociala institutioner som skolan och sockenstämman, av konkreta institutioner som fängelser och sinnessjukhus, studier av kroppsexualitet och governmentalitystudier.

Som framhållits kännetecknades den första fasen av Foucaultreceptionen under tidigt 1990-tal av en viss osäkerhet och ambivalens. Foucaults framhållande av den moderna maktens produktiva sida spelade en blygsam roll medan i motsvarande grad dess förtryckande och repressiva sidor dominerade bilden. Foucault användes framför allt som ett redskap för att studera och analysera organisationer, institutioner och sociala relationer. Så förekom till exempel studier av företag och arbetsorganisation, av institutioner som skola, kyrka, domstolar och fängelser och av politik och förvaltning. Foucaults teorier framstod ofta som en, om än sofistikerad, variant av social disciplinering och kontroll. Likaså var det under denna fas endast någon forskare som mer aktivt anknöt till Foucaults diskursiva metod. Den begynnande Foucaultreceptionen visade sig tydligast i avhandlingsarbeten men förmärktes också hos några mer etablerade forskare som exempelvis historikern Eva Österberg och idéhistorikern Karin Johannisson.⁶⁴ Dessa har förmodligen var och en på sitt håll spelat en inte obetydlig roll som inspiratörer till användningen av Foucault inom sina respektive discipliner. Kring mitten av 1990-talet får Foucault också plats i ett par allmänhistoriska metod- och teoriböcker.⁶⁵ Presentationen av Foucault beledsagas dock i det ena fallet av betydande reservationer.⁶⁶ Inom idéhistoria plockas inte Foucault in i teori- och metoddiskussionen på motsvarande sätt. I en år 1994 utgiven antologi behandlande teori- och metodfrågor inom ämnet nämns Foucault endast i förbigående i ett par noter.⁶⁷ Foucaults maktteoretiska tänkande har under 2000-talet sedan fortsatt att vara en vanlig utgångspunkt bland historiskt inriktade forskare. Samtidigt som antalet forskare som hänvisar till Foucault ökat har den praktiska användningen av dessa tankegångar i många fall dock varit liten. Fenomenet kan närmast beskrivas som en slags "pseudoreception". I en del studier ingår Foucault närmast som en obligatorisk deklaration om att ojämlika maktrelationer existerar och har existerat i samhället.

En andra fas i Foucaultreceptionen inleddes kring millennieskiftet och innebar att denna nu skedde med en större grad av självklarhet; Foucault framstod som en etablerad och välkänd tänkare för historiskt inriktade forskare. Ett antal diskursinspirerade studier publicerades kring ämnen som nationalism, populärkultur, utbildningspolitik etcetera. Samtidigt

som de diskursteoretiskt inspirerade studierna ökade var hänvisningarna till de maktanalytiska skrifterna tillkomna vid mitten av 1970-talet också kvar. Ofta anknöts till Foucaults diskurstänkande utan att på allvar diskutera hur detta förhöll sig till de maktanalytiska sidorna av hans författarskap. Den diskursteoretiska ansatsen fungerade, i likhet med vad som noterades ovan, främst som sorteringsinstrument för att hantera och strukturera materialet mera än som ett analysverktyg. Om vi alltså delvis kan se en förskjutning från makt till diskurs i Foucaultreceptionen har pragmatismen i teorianvändningen generellt fortsatt att vara markant. Foucault – eller rättare sagt de teoretiska och metodiska ansatser som emanerar från honom – förekommer ofta tillsammans med andra samhälls- och kulturteoretiker.⁶⁸ Det stora generella inflytande som Foucault haft under de senaste decennierna har också medfört att han i vissa arbeten blivit ett inslag i en allmän problemdiskussion eller forskningsöversikt utan att hans tankegångar sedan spelat någon framträdande roll i själva undersökningen.

Det är knappast överraskande att de maktteoretiska inslagen i Foucaults författarskap dominerat. Foucault har i ett par decennier framstått som en teoretiker för dem som velat studera och analysera disciplinering och kontroll och människans inordning i maktstrukturer av olika slag. Han har också kunnat ge insikter och inspiration för dem som velat studera hur vi producerats som subjekt, antingen det har rört sig om tattare, sinnessjuka, fångar, homosexuella, vanartiga gossar eller något annat. Det är därför heller inte förvånande att Foucaults maktanalytiska resonemang fått genklang i vida kretsar. För många har säkerligen Foucault också framstått som ett radikalt alternativ i en tid när historiematerialismen som samhällsteori i varje fall delvis har diskrediterats och institutionaliserats. Integrerandet av Foucaults maktteoretiska tankegångar inom historiedisciplinen bör ses mot bakgrund av den centrala position studiet av makt och maktförhållanden alltid haft här. Analyser av makt, inflytande och förmåga att påverka liksom av krig och politik utgör en av historiedisciplinens grundpelare. Häri ligger förmodligen en viktig anledning till att Foucaults inflytande varit större inom historieämnet än inom idéhistoria och etnologi.⁶⁹

Samtidigt bör diskussionen om receptionen av Foucaults makttänkande inte stanna här. Detta tänkande innehöll en rad olika inslag och utvecklades i flera olika riktningar från början av 1970-talet och fram till hans död 1984. Om vi ser till Foucaults konceptualisering av begreppet makt kan schematiskt åtminstone tre olika maktformer eller maktteknologier urskiljas: den disciplinära makten, biomakten och governmentality, varav den förstnämnda är den mest välkända och mest utvecklade och den sistnämnda i motsvarande mån den som Foucault hann ägna minst tid. Huruvida det tänkande kring subjektets självkonstituering som Foucault ägnade sig åt i sina sista skrifter också ska ses som en maktteknologi

jämförbar med de nyssnämnda maktteknologierna är en fråga som inte ska utredas här.⁷⁰ Hur som helst har, som framhållits, intresset bland svenska forskare för denna sida av Foucaults tänkande varit litet. Om vi ser till de tre nämnda maktteknologierna är det tydligt att det framför allt är Foucaults tänkande kring den disciplinära maktteknologin som inkorporerats i de historiska arbetena.⁷¹ I andra hand har biomakten kommit till användning.⁷² Det är emellertid tydligt hur kunskapens ”inbäddning” i maktbegreppet tenderar att försvinna ur den konkreta analysen hos många av dem som anknutit till Foucault vilket medfört en teoretisk försvagning av begreppet. Användningen av Foucaults tänkande kring biomakten ligger något senare och är, knappast överraskande, nära knutet till undersökningar kring sexualiteten och kroppen. Flera studier av denna art publicerades under 2000-talets första år. Foucaults mera skissartade tankegångar kring governmentality har endast i liten mån anammats inom de discipliner som diskuterats här.

Det diskursteoretiska användandet av Foucault, ibland tillsammans med andra diskursteoretiker, har ökat väsentligt under det senaste decenniet. Anammandet av detta är på ett mera strukturellt plan ett uttryck för den omtalade ”vändning mot språket” som från slutet av 1980-talet skett inom de humanistiska och samhällsvetenskapliga disciplinerna. Genomslaget för ett diskursteoretiskt tänkande kan också ses i ljuset av att vi idag lever i en tid som inneburit en explosion av ord, tecken och texter. Diskursanalyser är ett sätt att försöka bringa reda i denna situation. De betraktas av många som ett effektivt redskap att undersöka en verklighet som uppfattas som socialt konstruerad. Diskursanalyserna är också till sin natur ”demokratiska” i det att de inte förutsätter en hierarki av material och därmed implicit även av olika aktörer – allt material är utsagor om världen, lika mycket värda. Till dessa teoretiska argument kommer också ett rent praktiskt, då diskursanalyser framstår som en bra metod för att arbeta med stora mängder av disparat material, vilket ofta är fallet för forskare som ägnar sig åt modern historia, något som blivit allt vanligare.⁷³ Det ska också betonas att de makt- och diskursteoretiska idéelementen inte nödvändigtvis förekommer tillsammans. En rad forskare som inspirerats av Foucault har antingen betonat maktaspekten eller den diskursiva metoden.

Användningen av Foucault utmärks ofta av att dennes teorier har domesticerats och blivit ett av flera element i en eklektisk teori- och metodapparat. Det är därför heller inte överraskande att Foucaults diskursbegrepp i vissa fall mer kommit att bli ett inslag i en allmän problemdiskussion eller forskningsöversikt än i en metodisk eller teoretisk användning av detsamma.⁷⁴ Denna tendens är framför allt tydlig bland historiker. Hos i första hand idéhistorikerna har dock ett antal studier koncentrerade kring problem som kropp och sexualitet varit ett uttryck för en produktiv tendens i Foucaultanvändningen på svensk botten.

Foucault som alternativ och inspiration

Receptionen av en viss tänkare eller tanketradition inom en vetenskaplig disciplin är en process som påverkas och styrs av en rad faktorer, såväl internalistiska (disciplinens tradition, kunskapsintresse, graden av inflytande och konkurrens från andra teoretiska inspiratörer, disciplinens organisatoriska struktur, interna maktförhållanden etcetera.) som externalistiska (idéströmningar och samhällsklimat, forskningspolitiska prioriteringar, finansieringsmöjligheter etcetera.), varav endast några kommer att kunna diskuteras här.

Foucaultreceptionen har dominerats av en tematisk användning. En betydande del av de arbeten inom de tre discipliner det här är frågan om har anknytning till teman som Foucault själv behandlade. En tematisk användning har vanligen inneburit att olika element och idéer från Foucaults författarskap har lyfts ut och applicerats på olika områden, antingen sådana Foucault själv sysslade med eller av honom mera utforskade. En sådan användning har bidragit både med en rad nya insikter och till att Foucaults idéer fått en allt mer hållfast empirisk underbyggnad. I andra hand har en metodisk användning framträtt. Den metodiska användningen har dominerats av ett diskursanalytiskt arbetssätt.⁷⁵ Denna har oftast varit tämligen löslig och pragmatisk. Några av de diskursanalytiskt inriktade studierna har dock också anammat en del av de språkfilosofiska och epistemologiska antaganden som ligger till grund för diskursanalysen. Däremot har endast sällan någon explicit anknytning till Foucaults ”arkeologiska” eller ”genealogiska” arbetssätt gjorts. Samtidigt har dock, som framhållits, få systematiska försök gjorts att arbeta med diskursanalysen som metod i den mening Foucault skisserade. Nära till hands ligger förklaringen att en mera systematisk och ortodox, och till sin form ofta tämligen abstrakt, användning av diskursanalysen skulle ha inneburit ett allt för skarpt brott med den narrativa framställningsform som präglar de historiska studierna.

Det är tämligen välomvittnat att de historiskt och kulturellt inriktade disciplinerna har en svag teoretisk kärna. Detta gör dem, på gott och på ont, mera ”öppna” och mottagliga för teoretiska influenser från olika håll. För Sveriges del tillkommer också det faktum att den inhemska teoriutvecklingen inom det humanvetenskapliga området är blygsam vilket medfört en tendens att se sig om efter teoriinspiration från annat håll. Sedan tämligen lång tid har denna teoriimport dominerats av engelskspråkiga produkter. Detta gäller även för den ganska stora grupp teoretiker som, liksom Foucault, ursprungligen skrev sina arbeten på franska. Detta har inneburit att översättningarna av Foucault från franska till svenska har beledsagats av en vetenskapsteoretisk diskussion till stor del formad inom den anglosaxiska akademiska världen. Den helt övervägande delen av den sekundärlitteratur kring Foucault som har nått vårt land har därigenom

producerats mot bakgrund av det sociala, ideologiska och vetenskapliga klimatet inom denna kultursfär. Vilka konsekvenser detta på ett djupare plan fått för Foucaulttolkningen inom den svenska akademien är naturligtvis en fråga som kan diskuteras. Detta skulle dock ha krävt en mera ingående undersökning än vad som här givits möjlighet.

Samtidigt menar att jag att ett viktigt skäl till att Foucault fått starkt genomslag inom de historiska disciplinerna står att finna i den stora, och växande, pluralism som här under de senaste decennierna utvecklats i fråga om ämnesval. För till exempel en äldre generations historiker fosterande under en period då socialhistorien, ofta i en historiematerialistiskt inspirerad form, slog igenom har Foucaults tänkande utgjort en ringa lockelse. Detsamma tycks även gälla för idéhistoriker skolade i mer klassisk idéanalys med denna riktning i många fall relativa närhet till filosofi, och vetenskapshistoria. Foucaults intåg som inspirationskälla för historiskt inriktade studier har både möjliggjorts av och varit en del i en förändrad innehålls- och teoriuppfattning vilken inte minst orsakats av de ökande tendenserna till tvärvetenskaplighet och disciplinöverskridande kontakter. Avsaknaden av en fast teoretisk kärna gör som framhållits att många arbeten inom de historiska disciplinerna uppvisar tydliga tendenser till pragmatism och eklekticism. Forskarna prioriterar ofta framtagandet av en fungerande teori- och analysapparat på bekostnad av teoretisk renlärighet, något som för övrigt ligger i linje med Foucaults egna påpekanden om att han gärna ville se sina teorier som ingående i en verktygslåda som andra kunde låna verktyg ur. Även om den pragmatiska hållningen i stort visat sig vara en produktiv egenskap finns det också en baksida i det att risken är att de teorier som lånas in förlorar en del av sin potential och radikalitet.⁷⁶

Foucaults tänkande kan ses som ett försök att åstadkomma ett alternativ till ”det artonhundratalsmässiga” i human- och samhällsvetenskaperna.⁷⁷ Härigenom kom han att ifrågasätta en rad av de värden och försanthållanden som länge hade, och delvis har, en konstituerande roll inom dessa områden. Till dessa hörde tron på att det var möjligt att rekonstruera verkligheten som den verkliga var liksom synen på en kontinuerlig utveckling från lägre former till högre, tron på kunskapens möjliga frikoppling från makten liksom på de rationellt handlande subjekten som historiens kärna, tankar som ofta brukar beskrivas som delar av idéarvet från upplysningen. Tillspetsat kan sägas att den enda av upplysningstankarna han inte vände sig emot var själva tänkandet som en kritisk aktivitet, vilket han också såg som det som mera än något annat konstituerade upplysningen. För Foucault var upplysningsepokens viktigaste bidrag dess förmåga till reflektion över oss själva, tydligast formulerad hos Kant. Den moderna attityd som föddes under upplysningen kännetecknas av ett förhållningssätt som på samma gång problematiserar människans relation till sin samtid, hennes plats i historien och konstitueringen av sig själv som

ett autonomt subjekt, med andra ord vad Foucault kallade ”en ständig kritik av oss själva”.⁷⁸

Foucault utmanade sin tids dominerande vetenskapliga tänkande genom att underminera föreställningen om ett odelbart förnuft och genom att visa hur även de mest säkra sanningar i själva verket var instabila och underkastade ständig förändring. Han menade sig både kunna ge en del av svaret på frågan varför denna instabilitet fanns och kartlägga de sätt varpå förändringarna skedde. En väsentlig del av svaret låg i att han lyckades visa hur intimt kunskap och makt var förbundna med varandra genom att praktiserandet av kunskap var inbäddad i socialt konstruerade system. Många av de forskare som har inspirerats av Foucault har kunnat gå vidare på denna väg. Den kritik som riktats mot Foucault från historikers sida har oftast handlat om anklagelser för att hans arbeten skulle ha varit ideologiskt färgade och, framför allt, för att vila på ett otillräckligt empiriskt underlag.⁷⁹ Samtidigt har den explicita kritiken mot Foucault från svenska historikers sida, åtminstone i skriftlig form, inte varit särskilt omfattande.

Foucaults verk innehöll en unik sammanvävning av historia och filosofi; ett filosoferande med hjälp av historien. Men Foucault var ingen spekulativ historiefilosof av 1800- och tidigt 1900-talssnitt. Ingenting kan vara mera felaktigt än att se Foucault som en spekulativt arbetande teoretiker fjärran från det slitsamma och tidsödande arkiv- eller fältarbetet. Tvärtom var Foucault under i stort sett hela sin vetenskapliga karriär, både enligt egna och andras vittnesmål, en ytterst trägen och engagerad arkivforskare. Däremot använde Foucault mestadels detta material på ett sätt som skiljer sig från hur de flesta historiker arbetar. För Foucault var det material han fann i arkiven hjälpmedel i arbetet med att frilägga och analysera attityder, mönster, och tankar, med att visa var gränser mellan normalt och onormalt, sant och falskt etcetera gick, inte att producera empiriskt baserade utsagor om hospital, medicinkliniker, fängelser eller vad det kunde vara. Empiriska fakta var för Foucault viktiga inte för vad de hade att säga om en förfluten verklighet utan som hållpunkter och illustrationer för framställandet av en begriplig och sammanhängande ordning.⁸⁰

Varför Foucault?

Även om Foucault fått en allt vidare användning inom de discipliner som diskuterats ovan står det klart att relativt få forskare velat eller vågat följa Foucault i hans kunskapsteoretiska nominalism, antihumanism och omvärdering av subjektet. Detsamma gäller för hans diskontinuitetsinriktade och genealogiska uppfattning om historien. En konsekvens av att dessa delar av hans tänkande utelämnats, tonats ner eller glömts bort är att andra sidor av Foucault ofta kunnat användas relativt oproblematis-

rat eller tillsammans med andra teoretiska utgångspunkter som på olika sätt kan uppfattas som svårförenliga med de nyssnämnda inslagen i Foucaults tänkande. Exempelvis har såväl en habermasianskt färgad diskurs- och rationalitetsanalys som en marxistiskt inspirerad ideologianalys kunnat användas tillsammans med Foucault.⁸¹

Denna artikel har beskrivit och analyserat den mer *manifesta* användningen av olika foucaultska teorier och teorielement i de tre disciplinerna historia, idéhistoria och delvis etnologi. Det mera indirekta inflytandet är naturligtvis svårare att kartlägga. Att detta har varit mycket stort kan dock knappast ifrågasättas. Inom historiedisciplinen är förmodligen Foucault den enskilde tänkare som har haft det största inflytandet under de senaste 15–20 åren. Inflytandet har inte varit lika markant inom idéhistoria och etnologi. På sätt och vis är det ironiskt att en tänkare som aldrig förtröttades i att betona diskursernas på samma gång produktiva och disciplinerande effekter själv kom att bli en av de mest betydelsefulla diskursproducenterna.

Foucault har gett historieskrivningen en rad nya teoretiska och metodiska redskap att direkt använda i forskningen. Här finns alltså en stor outnyttjad potential vilket den ständiga floden av nya Foucaultinspirerade arbeten visar. Men att låta sig inspireras av Foucault kan också innebära intagandet av en slags ”hållning” till kunskap och subjektets roll i detta kunskapssökande. Det handlar om att Foucault kan hjälpa oss att i vårt skrivande och läsande inte vara för säkra i våra tolkningar, inte vara för skarpa i våra omdömen, inte för ensidiga i våra ställningstaganden – kort sagt att inte sträva efter att undertrycka den spänning mellan olika viljor, drifter och perspektiv som finns i allas våra liv. Foucault erbjuder oss metoder för att analysera vår tillvaro i form av problematiseringar, analytiska modeller och hypoteser och diskursteoretiska verktyg men också vägledning för att öka vårt självmedvetande som samhällsvarelser, att se oss själva som subjekt inom olika diskursiva praktiker. Härvid gör vi emellertid klokt i att inte försöka *kopiera* hans metoder, däremot kan hans tänkande på en rad punkter fungera som hjälp och stöd för våra egna funderingar eller vetenskapliga vedermödor. Foucault kan inspirera oss till att ständigt söka efter nya problematiseringsmöjligheter, att pröva nya metodiska vägar, att skifta perspektiv från det väl invanda till det oväntade, att ständigt reflektera över det egna arbetets utgångspunkter och konsekvenser liksom till att behålla den intellektuella nyfikenheten och hängivenheten inför det vi håller på med. Dessa verktyg kan, sist men inte minst, vara till nytta i vår egen självkonstituering.

I Foucaults ständiga frågor om vad som möjliggör olika typer av kunskapssystem innefattas inte minst kritiken av det egna arbetet. Detta självkritiska arbete är till sin natur alltid provisoriskt och innehåller när det fungerar som bäst alltid sina egna korrektiv. Tillspetsat kan man säga att Foucault är en tänkare att tänka *mot*, lika mycket som med. I sista hand

handlar alla former av skrivande och läsande om frågan vad som händer med oss under denna aktivitet. Hur påverkar det jag gör mig själv? Förändras jag på det sätt jag vill? Foucault påminner oss därmed också om att läsande och skrivande bör ses som en självreflekterande aktivitet, en ständig undersökning av hur vi själva påverkas och förändras av vårt arbete. En nog så viktig påminnelse.

Summary

Foucault, history, and the historians. The reception of Foucault within Swedish historiography. By Roddy Nilsson. This article discusses the influence of Michel Foucault in Swedish academia concentrating on the disciplines of history, history of ideas, and partly, ethnography. The questions asked are three: Which *parts* of Foucault's theories and methods have attracted Swedish historians? What patterns can be discerned when it comes to *how* these theories and methods have been used? Which parts of Foucault's *oeuvre* have *not* been used? The discussion of these empirical questions is framed by a more theoretically grounded discussion concerning the role history played for Foucault in general as well as some remarks on the question of how we can profit by studying and using his thoughts.

The empirical material is mainly dissertations in the above-mentioned disciplines. In general terms the investigation shows, not surprisingly, that Foucault's much-discussed concept of power has dominated the reception, sometimes in combination with a rather pragmatic use of his discursive method. It has also been common, however, to use just one of these elements, above all the latter, without making any distinct references to the other. Of the different forms of power discussed by Foucault, "discipline" has played the most important role, albeit a group of studies has made productive use of his concept of bio-power. In contrast, Foucault's more sketchy, but in English-speaking academia quite popular, concept of governmentality has attracted just a couple of historians. Many Foucault-inspired studies have a thematic affinity and deal with prisons, crime, mental hospitals, sexual and bodily practices, etcetera. In many studies Foucault's work has been well integrated with different feminist and/or discursive theoreticians.

In general, the reception of Foucault could be described according to the formula: from hesitation and ambivalence to integration and affirmation. Foucault has perhaps been the most influential thinker in the discipline of history during the last two decades. In the subject of the history of ideas the influence has also been considerable but in ethnography clearly weaker. This said, it must be underlined that no historical scholar has dared to follow Foucault all the way in his most radical thoughts: his nominalism, his antihumanism, his re-evaluation of the subject and his, at least in some moments, militant nietzscheanism.

Noter

1. Vissa av resonemangen i denna artikel återfinns i mera utvecklade form av Roddy Nilsson: *Foucault – en introduktion* (Malmö, 2008).
2. J. G. Merquior: *Foucault* (London, 1985), 141 ff.
3. David Couzens Hoy: "Foucault: Modern or postmodern?" i Jonathan Arac: *After Foucault. Humanistic knowledge, postmodern challenges* (New Brunswick & New Jersey, 1988), 12 ff.
4. William E. Connolly: *Political theory and modernity* (New York, 1988), 189; Thomas Dumm: *Michel Foucault and the politics of freedom* (London & New Delhi, 1996), 9.
5. Jürgen Habermas: "Modernity versus postmodernity" i *New German Critique* nr 22 (1988), 13.
6. David Halperin: *Saint = Foucault: Towards a gay hagiography* (Oxford, 1995).
7. Merquior: *Foucault*; Arne Jarrick & Johan Söderberg: *Praktisk historieteori* (Stockholm, 1993); Keith Windshuttle: *The killing of history. How literary critics and social theorists are murdering our past* (San Francisco, 1996).
8. Cit. i Hubert L. Dreyfus & Paul Rabinow: *Foucault. Beyond structuralism and hermeneutics* (Chicago, 1983), xviii, min övers.
9. Frågan om kontinuitet eller diskontinuitet i Foucaults vetenskapliga arbete är omdiskuterad. Det är paradoxalt hur en "diskontinuitetstänkare" som Foucault mot slutet av sitt liv gärna betonade kontinuiteten i sitt eget tänkande. Så framhöll han t.ex. att hans mål inte varit att analysera makten som fenomen utan att skapa en historia om de olika sätt varpå människan görs till subjekt i vår kultur. Se Michel Foucault: "The subject and power" i Dreyfus & Rabinow: *Michel Foucault*, 208; Michel Foucault: "Truth and power" i Colin Gordon (red.): *Power/knowledge. Selected interviews & other writings 1972–77* (New York, 1980), 115.
10. Se t.ex. Graham Burchell, Colin Gordon & Peter Miller (red.): *The Foucault effect. Studies in governmentality* (Chicago, 1991).
11. Med det senare avses främst delar av sociologin, av socialt arbete och av pedagogiken. En inkludering av dessa discipliner i studien skulle, förutom en väsentligt utökad arbetsinsats, inneburi en delvis annan utgångspunkt för artikeln.
12. Dag Prawitz: "Sanningen finns men frågan är hur" i *Axess* 2003:5.
13. C. G. Prado: *Starting with Foucault. An introduction to genealogy* (Boulder, San Francisco & Oxford, 1995).
14. De i texten redovisade arbetena kompletteras med ytterligare hänvisningar placerade i noter. Genomgången gör inte anspråk på fullständighet samtidigt som jag hävdar att underlaget är tillräckligt för att vissa generella slutsatser skall kunna dras.
15. Se t.ex. Alan Sheridan: *Michel Foucault. The will to truth* (London & New York, 1980), 2 f. I introduktionen till andra delen av *Sexualitetens historia. Njutningarnas bruk* framhöll Foucault att hans arbeten var att betrakta som historier samtidigt som han underströk att han inte själv var historiker. Se Foucault: *Sexualitetens historia del 2. Njutningarnas bruk* (Göteborg, 2002), 12.
16. Foucaults förhållande till historievetenskapen diskuteras bland annat i Keith Jenkins: *Re-thinking history* (London & New York, 1991); Martin Bunzl: *Real history. Reflections on historical practice* (London & New York, 1997); Alun Munslow: *Deconstructing history* (London & New York, 1997); Willie Thompson: *What happened to history?* (London, 2000).
17. Michel Foucault: *Vetandets arkeologi* (Staffanstorps, 1972), 154.
18. Jan Goldstein: "Introduction" i Jan Goldstein (red.): *Foucault and the writing of history* (Oxford & Cambridge, Mass.), 3.
19. Michel Eribon: *Michel Foucault* (Stockholm, 1991), 408.
20. Carl Schorske: *Thinking with history. Explorations in the passage to modernism* (Princeton, 1998).
21. Se diskussionen kring Foucaults historieuppfattning i Todd May: *The philosophy of Foucault* (Montreal & Kingston, 2006), 14 f.
22. Henrik Berggren & Lars Trägårdh: "Historikerna och språket: Teoretiska ambitioner och praktiska begränsningar", i *Historisk Tidskrift* 1990:3, 361.
23. Shamal Kaveh: "Foucault, den andre filosofen. Foucaults mottagande i Sverige 1961–1991", opubl. C-uppsats i idéhistoria, Stockholms universitet, 1997.
24. Bengt Sandin: *Hemmet, gatan, fabriken eller skolan. Folkundervisning och barnupp-*

fostran i svenska städer 1600–1850 (Lund, 1986).

25. Sandin: *Hemmet, gatan, fabriken eller skolan*, 37.

26. Se Michel Foucault: *Sexualitetens historia. Viljan att veta* (Stockholm, 1980); *Vansinnets historia under den klassiska epoken* (Lund, 1986); *Övervakning och straff. Fängelsets födelse* (Lund, 1987). *Vansinnets historia* hade dock utkommit i översättning redan 1973.

27. Birgitta Svensson: *Bortom all ära och redlighet. Tattarnas spel med rättvisan* (Stockholm, 1993).

28. Svensson: *Bortom all ära och redlighet*, 48 ff., 56 ff.

29. Lars Petterson: *Frihet, jämlikhet, egendom och Bentham. Utvecklingslinjer i svensk folkundervisning mellan feodalism och kapitalism, 1809–1860* (Uppsala, 1992), 14.

30. Peter Aronsson: *Bönder gör politik. Det lokala självstyret som social arena i tre smålandssocknar, 1680–1850* (Lund, 1992).

31. Aronsson: *Bönder gör politik*, 29.

32. Sten O. Karlsson: *Arbetsfamiljen och Det Nya Hemmet. Om bostadshygienism och klasskultur i mellankrigstidens Göteborg* (Stockholm/Stehag, 1993). Karlssons studie är i institutionell mening inte producerad inom en traditionell historisk disciplin men tillhör de avhandlingar inom temainstitutionerna vid Linköpings universitet som har en klart historisk ansats.

33. Karlsson: *Arbetsfrågan och Det Nya Hemmet*, 16 ff.

34. Åsa Bergenheim: *Barnet, libido och sambället. Om den svenska diskursen kring barns sexualitet 1930–1960*, (Grängesberg, 1994).

35. Charlotte Tornbjær: *Den nationella modern. Moderskap i konstruktionen av svensk nationell gemenskap under 1900-talets första hälft* (Lund, 2002).

36. Anna Jansdotter: *Ansikte mot ansikte. Räddningsarbete bland prostituerade kvinnor i Sverige 1850–1920* (Stockholm/Stehag, 2004).

37. Eva Bergenlöv: *Skuld och oskuld. Barnamord och barnkvävning i rättslig diskurs och praxis omkring 1680–1800* (Lund, 2004).

38. Hossein Sheiban: *Den ekonomiska staden. Stadsplanering i Stockholm under senare hälften av 1800-talet*, (Stockholm, 2002); Lina Carls: *Våp eller nucka? Kvinnors*

högre studier och genusdiskursen 1930–1970 (Lund, 2004); Ulrika Holgersson: *Populärkulturen och klassambället. Arbete, klass och genus i svensk dampress i början av 1900-talet* (Stockholm, 2005).

39. Se t.ex. Michel Foucault, "Truth and power" i Colin Gordon (red.), *Power/knowledge. Selected interviews & other writings 1972–1977*, 118.

40. Jens Rydström: *Sinners and citizens. Bestiality and homosexuality in Sweden 1880–1950* (Stockholm, 2001); Pia Lundahl: *Intimitetens villkor. Kön, sexualitet och berättelser om jaget* (Lund, 2001); Rebecka Lennartsson: *Malaria urbana. Om byråfflickan Anna Johannesdotter och prostitutionen i Stockholm kring 1900* (Stockholm/Stehag, 2001).

41. Förutom i Judith Butlers välkända arbeten se t.ex. Joan Wallach Scott: *Gender and the politics of history* (New York, 1988); Irene Diamond & Lee Quinby: *Feminism & Foucault. Reflections on resistance* (Boston, 1988); Jana Sawicki: *Disciplining Foucault. Feminism, power, and the body* (New York & London, 1991); Lois McNay: *Foucault & feminism. Power, gender, and the self* (Boston, 1992); Caroline Ramazanoglu (red.): *Up against Foucault. Explorations of some tensions between Foucault and feminism* (London & New York, 1993); Dianna Taylor & Karen Vintges (red.): *Feminism and the final Foucault* (Chicago, 2004). Inkorporerandet av Foucault inom dessa riktningar har dock ofta skett med vissa reservationer.

42. Sara Edenheim: *Begärets lagar. Moderna statliga utredningar och heteronormativitetens genealogi* (Stockholm/Stehag, 2005).

43. Framför allt inom idéhistoria utkom några avhandlingar som kan ses som en efterföljd av Karin Johannisson och Claes Ekenstams tidigare arbeten inom disciplinen. Se Maja Larsson: *Den moraliska kroppen. Tolkringar av kön och individualitet i 1800-talets populärmedicin* (Hedemora, 2002); Ulrika Nilsson: *Kampen om kvinnan. Professionalisering och konstruktioner av kön i svensk gynekologi 1860–1925* (Uppsala, 2003); Pia Laskar: *Heterosexualitetens historia. Kön, sexualitet och njutningsnormer i sexhandböcker 1800–1920* (Stockholm, 2005). Se även Erika Alm: "Ett emballage för inålvor och emotioner". *Föreställningar om kroppen i statliga utredningar från 1960- och 1970-talen* (Göteborg 2006).

44. Claes Ekenstam: *Kroppens idéhistoria. Disciplinering och karaktärsdanning i Sverige 1700–1950* (Hedemora, 1993).
45. Ekenstam: *Kroppens idéhistoria*, 12 f.
46. Ekenstam: *Kroppens idéhistoria*, 15.
47. Ekenstam: *Kroppens idéhistoria*, 290–310. Detta är kanske ännu mer förvånande då det av arbetets referenslista framgår att Ekenstam tagit del av de båda senare delarna av *Sexualitetens historia*.
48. Tomas Söderblom: *Horan och batongen. Prostitution och repression i folkhemmet* (Stockholm, 1992).
49. Söderblom: *Horan och batongen*, 12.
50. Se Martin Bergman: *Dödsstraffet, kyrkan och staten i Sverige från 1700-tal till 1900-tal* (Stockholm, 1996); Hans Andersson: "Androm till varnagel..." *Det tidigmoderna Stockholms folkliga rättskultur i ett komparativt perspektiv* (Stockholm, 1998); Malin Lennartsson: *I säng och säte. Relationer mellan kvinnor och män i 1600-talets Småland* (Lund, 1999); Rebecka Lennartsson: *Malaria Urbana. Om byråfflickan Anna Johansdotter och prostitutionen i Stockholm omkring 1900* (Stockholm/Stehag, 2001); Jenny Björkman: *Vård för samballets bästa. Debatten om tvångsvård i svensk lagstiftning 1850–1970* (Stockholm, 2001); Anna Lindberg: *Experience and identity. A historical account of class, caste, and gender among cashew workers of Kerala* (Lund, 2001).
51. Lars-Eric Jönsson: *Det terapeutiska rummet. Rum och kropp i svensk sinnessjukvård 1850–1970* (Stockholm, 1998); Roddy Nilsson: *En välbyggd maskin, en mardröm för själen. Det svenska fängelsesystemet under 1800-talet* (Lund, 1999).
52. Pia Lundahl: *Intimitetens villkor. Kön, sexualitet och berättelser om jaget* (Lund, 2001); Mikael Eivergård: *Fribetens milda disciplin. Normalisering och social styrning i svensk sinnessjukvård 1850–1970* (Umeå, 2003).
53. Tony Gustafsson: *Läkaren, döden och brottet. Studier i den svenska rättsmedicinens etablering* (Uppsala, 2007).
54. Inget av dessa arbeten finns i svensk översättning. Se dock Michel Foucault: *The birth of the clinic. An archeology of medical perception* (New York, 1994); *The order of things. An archeology of the human sciences* (New York, 1973).
55. Se t.ex. Ekenstam: *Kroppens idéhistoria*; Svensson: *Tattarnas spel med rättvisan*.
56. För en diskussion om de historiska disciplinernas reception av Foucaults tänkande kring den antika sexualiteten se t.ex. flera av bidragen i Goldstein: *Foucault and the writing of history* och David H. J. Larmour, Paul Allen Miller, Charles Platter (red.): *Rethinking sexuality. Foucault and classical antiquity* (Princeton, 1998).
57. Se t.ex. Niklas Rose: *Governing the soul. The shaping of the private self* (London & New York, 1999); Nikolas Rose: *Powers of freedom. Reframing political thought* (Cambridge, 1999); Mike Gane & Terry Johnson (red.): *Foucault's new domains* (London & New York, 1993); Andrew Barry, Thomas Osborne & Nikolas Rose (red.): *Foucault and political reason. Liberalism, neo-liberalism and rationalities of government* (London, 1996); Mitchell Dean: *Governmentality. Power and rule in modern society* (London, Thousand Oaks & New Delhi, 1999); Gary Wickham & George Pavlich (red.): *Rethinking law, society and governance. Foucault's bequest* (Oxford & Portland, 2001) samt Jack Z. Bratich, Jeremy Packer & Cameron McCarthy (red.): *Foucault, cultural studies and governmentality* (New York, 2003).
58. Framför allt synes Nikolas Roses elaboreringar av Foucaults tänkande kring governmentality ha spelat stor roll.
59. Se t.ex. Colin Gordon: "Governmental rationality: An introduction" i *The Foucault effect*.
60. Gordon: "Governmental rationality", 4.
61. I detta sammanhang kan begreppet liberalism inbegripa såväl nyliberalism, socialliberalism som många av de drag som idag utmärker socialdemokratien. Bland forskare som i Foucaults efterföljd diskuterat liberalismen och förhållandet till styrningsproblematiken används begreppet ofta i en vidare mening om ett område där problematiseringen av frihet i olika former utgör den sammanhållande länken.
62. Mats Deland: *The social city. Stockholm 1900–1945* (Stockholm, 2001); Robert Andersson: *Kriminalpolitikens väsen* (Stockholm, 2002); Sophia Lövgren: *Att skapa framtidens folk. Governmentality och miljödiskurs i modern svensk bostadspolitik: miljöprogramsområdet Navestad* (Linköping, 2002).
63. Frans Lundgren: *Den isolerade med-*

borgaren. *Liberal styre och uppkomsten av det sociala vid 1800-talets mitt* (Stockholm, 2003); Shamal Kaveh: *Det villkorade tillståndet. Centralförbundet för Socialt Arbete och liberal politisk rationalitet 1901–1921* (Uppsala, 2006). Se också flera av bidragen i Johannes Fredriksson & Esbjörn Larsson (red.): *Att rätt förfoga över tingen. Historiska studier av styrning och maktutövning*. Opuscula Historica Upsaliensia 34 (2007).

64. Se t.ex. Eva Österberg: "Stat, makt och bönder i modern svensk historieforskning. En historiografisk skiss" i Carsten Due-Nielsen (red.): *Struktur og funktion* (Odense, 1994); Österberg: *Folk förr. Historiska essäer*, (Stockholm, 1995); Österberg: "Individen i historien. En (o)möjlighet mellan Sartre och Foucault" i *Det roliga börjar hela tiden. Bokförläggare Kjell Petersson 60 år den 20 december 1996* (Stockholm, 1996); Karin Johannisson: *Medicinens öga. Sjukdom, medicin och samhälle – historiska erfarenheter* (Stockholm, 1990); Johannisson: *Den mörka kontinenten – kvinnan, medicinen och fin-de-siècle* (Stockholm, 1994); Johannisson: *Kroppens tunna skal – sex essäer om kropp, historia och kultur* (Stockholm, 1997). Etnologerna Jonas Frykman och Orvar Löfgren hade redan vid mitten av 1980-talet, om än närmast i förbigående, hänvisat till Foucault i samband med diskussioner om synen på sexualiteten under 1800-talet. Se Jonas Frykman & Orvar Löfgren: *Den kultiverade människan* (Stockholm, 1986).

65. Jarrick & Söderberg: *Praktisk historieteori*; Stellan Dahlgren & Anders Florén: *Fråga det förflutna. En introduktion till modern historieskrivning* (Lund, 1996).

66. Jarrick & Söderberg: *Praktisk historieteori*, 50 f., 85 ff.

67. Lennart Olausson (red.): *Idéhistoriens egenart. Teori- och metodfrågor inom idéhistorien* (Stockholm/Stehag, 1994).

68. Roddy Nilsson: "Den närvarande frånavaror eller i väntan på Foucault. En diskussion om Foucault och den svenska historiedisciplinen" i *Historisk tidskrift* 2:2000, 189 ff.

69. Svante Nordin framhåller, i ett arbete i övrigt kritiskt till denna utveckling, Foucaults generellt stora inflytande inom humanistisk forskning i Sverige. Se Svante Nordin: *Humaniora i Sverige. Framväxt – Guldålder – Kris* (Stockholm, 2008).

70. De nyssnämnda formerna av makt ska samtliga ses i kontrast till den form av makt

som Foucault omväxlande kallade "suveränitetsmakt" eller "juridisk-diskursiv" vilken särskilt dominerade under tidigmodern tid men som naturligtvis ännu finns kvar. Ibland omnämner eller skisserar Foucault ytterligare former av makt, t.ex. herdemakten och den makt som verkar genom bekännelsen, maktformer som delvis överlappar, delvis skiljer sig från de andra formerna av makt.

71. När svenska historiskt inriktade forskare i sin användning av Foucault framför allt anknöt till hans maktbegrepp som det framställdes i *Övervakning och straff* respektive *Viljan att veta* befann de sig i huvudfåran av den internationella receptionen. Se diskussionerna i Alan Megill: "The reception of Foucault by historians" i *Journal of the History of Ideas* 1987:1, 117–140; Goldstein (red.): *Foucault and the writing of history*; Moya Lloyd & Andrew Tucker (red.): *The impact of Michel Foucault on social sciences and humanities* (London, 1997).

72. Två relativt tidiga arbeten där biomakten spelar viss roll är Elisabeth Elgán: *Genus och politik. En jämförelse mellan svensk och fransk abort- och preventivmedelspolitik från sekelskiftet till andra världskriget* (Uppsala, 1994) och Lena Lennerhed: *Frihet att njuta. Sexualdebatten i Sverige på 1960-talet* (Stockholm, 1994). Det senare arbetet är dock framför allt en mera traditionell kontextualiserande idéanalys där Foucaults tankegångar inte framträder särskilt tydligt.

73. Vissa former av diskursanalys inriktar sig mera på studier av begränsade materialmängder men när det gäller sådana undersökningar finns flera andra analysmetoder, framför allt av hermeneutisk, textkritisk eller idéanalytiskt inriktad karaktär.

74. Se t.ex. Lars Båtefalk: *Staten, samhället och superiet. Samhällsorganisatoriska principer och organisatorisk praktik kring dryckenskapsproblemet och nykterhetssträvandena i stat, borgerlig offentlighet och associationsväsende ca 1770–1900* (Uppsala, 2000); Per-Olof Andersson: *Den kalejdoskopiska offentligheten – lokal press, värdemönster och det offentliga samtalets villkor 1880–1910* (Växjö, 2001).

75. Frågan om diskursanalysen skall ses enbart som ett metodiskt redskap eller också som innehållande en form av teori är komplicerad och handlar om förhållningssättet till en rad klassiska språkvetenskapliga och vetenskapsfilosofiska problem. Se t.ex. diskus-

sionen i Marianne Winther Jørgensen & Louise Phillips: *Diskursanalys som teori och metod* (Lund 2002). Jag menar att det mest pragmatiska och fruktbara sättet att förhålla sig till denna fråga är att se diskursanalysen som ett metodiskt redskap med betydande teoretiska implikationer.

76. Se diskussionen i Roddy Nilsson: "Foucault för alle? En diskussion om Foucault, radikalitet och historievetskapen" i Fredriksson & Larsson (red.): *Att rätt förfoga över tingen*.

77. Clare O'Farrell: *Foucault: Historian or philosopher?* (Basingstoke, 1989), 1.

78. Michel Foucault, "What is Enlightenment?" i Paul Rabinow: *The Foucault reader. An introduction to Foucault's thought* (London, 1991), 39 f.

79. Jarrick & Söderberg: *Praktisk historieteori*, 85 ff.; Jarrick: "Framstegsskräcken inom historieforskningen. Ett försök till nyansering" i *Häftan för kritiska studier* 3:1995; Jarrick: "Mellan materialism och konstruktivism. Mentaliteter och sociala konstruktioner i historieforskningen" i *Häftan för kritiska studier* 1996:4; Eva Eggeby: *Vandringsman, här ser du en avmålning av världen. Vård, vårdade och ekonomi på Danvikens dårhus 1750–1861* (Stockholm, 1996).

80. Se t.ex. Gary Gutting: "Foucault and the history of madness" i Gary Gutting (red.): *The Cambridge companion to Foucault* (Cambridge, 1994), 60 ff.

81. Se t.ex. Petterson: *Frihet, jämlikhet, egendom och Bentham*; Lindberg: *Experience and identity*.

”The queer disappearance of Butler”

När Judith Butler introducerades
i svensk feministisk forskning, 1990–2002¹

Sara Edenheim

Den svenska genusforskningen drabbades runt sekelskiftet av sin hitintills största våg av helgonkult riktad mot den amerikanska teoretikern och filosofen Judith Butler. Samtidigt som den så kallade queerteorin lanserades inom både akademi och media, blev Butler liktydig med forskning rörande drag-show, teater och sexuella identiteter. Redan innan hade dock Butler en påbörjad reception inom svensk genusforskning som tagit sig olika uttryck och som inte alltid verkade peka mot den självklara positionering och tolkning av Butler som vi ser idag. Utifrån en kartläggning av denna reception hoppas jag kunna analysera hur bilden av Judith Butler har formats i både akademiska och, delvis, utomakademiska sammanhang.

Väl medveten om att en sådan översikt över mottagandet av Butlers verk i en svensk, akademisk kontext inte kan göra anspråk på att vara heltäckande har urvalet börjat i mina egna begränsade erfarenheter av vad som har skrivits och sagts, för att sedan, genom att kombinera dessa referenser med bibliotekens sökmotorer, ge upphov till en sorts ”snöbollseffekt”. Den feministiska forskningens fördel – att den kan integreras inom alla områden och ämnen – har här varit en akilleshäl eftersom jag som historiker har en begränsad inblick i övriga områden. Studien är med andra ord inte fullständig och det som omedvetet har utelämnats kan eventuellt öppna upp för andra tolkningar och argument än de som presenteras här.

Den teoretiska hemvisten – ett tvärvetenskapligt initiativ

Queerteori har blivit det begrepp som oftast förknippas med Butler. Etymologiskt är det inte helt korrekt, då hon vare sig myntade begreppet eller försökte sprida det.² Butler är inte heller den enda, eller ens den mest refererade, forskaren inom det fält som idag kallas för queerteori. Den teoretiska ståndpunkt som hon presenterade i *Gender trouble* (1990) och *Bodies that matter* (1993) har oftast inte mer än Michel Foucault gemensamt med de forskare som dominerar det internationella queerteoretiska fältet.³ Teoretiskt kan Butler med andra ord sägas ha relativt lite gemensamt med det vi idag kallar för queerteori; likheterna hittar man snarare

i val av ämne (sexualitet, subversion, transgender). I Butlers tidiga verk återfinns dels en rad teoretiker och filosofer som brukar skrivas in i en äldre radikalfeministiskt lesbisk tradition (Adrienne Rich, Monique Wittig), dels de som anses tillhöra den etablerade psykoanalysen, både den traditionella och den feministiska (Sigmund Freud, Luce Irigaray, Julia Kristeva, Jacques Lacan, Jean Laplanche), samt de tillhörande den etablerade kontinentala filosofin (Louis Althusser, John Langshaw Austin, Jacques Derrida, G. W. F. Hegel, Friedrich Nietzsche, m.fl.). I den genre som Butler har skrivit in sig i ligger således fokus på en närmast post-fenomenologisk och post-psykoanalytisk teoriutveckling av kropp och politik utifrån en huvudsaklig omläsning av Hegel, Marx och Freud.

Den dubbla strävan att både föra in en feministisk syn på kön och begär i de dominerande filosofiska diskussionerna och att föra in denna filosofi i de feministiska diskussionerna kan sägas ha drivit Butlers tidiga projekt framåt. Som den kontinentalt skolade filosof hon är, har hon gått metodiskt och systematiskt tillväga.⁴ Hennes ständigt återkommande nodalpunkt är kroppen och mer än en gång har hon uttryckt frustration över detta komplexa projekt:

I began writing this book by trying to consider the materiality of the body only to find that the thought of materiality invariably moved me into other domains. I tried to discipline myself to stay on the subject, but found that I could not fix bodies as simple objects of thought. Not only did bodies tend to indicate a world beyond themselves, but this movement beyond their own boundaries, a movement of boundary itself, appeared to be quite central to what bodies 'are'.⁵

För att teoretisera detta "bortom" (*beyond*), fokuserar en stor del av Butlers texter på relationen mellan det närvarande, det motsatta och det som är "någon annanstans", där revidering av Lacans psykoanalytiska modell spelar en central och i många fall en avgörande roll för att hålla samman projektet. Det är även den lacanianska ansatsen som har gjort att Butler har gått i klinch med teoretiker som Elizabeth Grosz, Slavoj Žižek och Ernesto Laclau. Introduktionen av termen *materialisering* sker på ett tidigt stadium i Butlers texter i ett försök att tala om materia som en process. Syftet är att påvisa både socialkonstruktivismens och essentialismens begränsningar genom att peka på det nödvändiga i att införliva *formen* i materiebegreppet. Det är i det sammanhanget som Freud och Lacan än en gång fyller en funktion genom sina respektive teoretiseringar kring kroppsbild, fantasi och begär, men Butler tar även delvis avstamp i en reviderande kritik av fenomenologin.⁶ I sina senare verk har Butler skrivit in sig allt mer i det kontinentala filosofiska fältet, även om den väv av reviderad psykoanalys som hon har byggt upp över åren ändå återfinns som en resonansbotten.

Genomgående är även teoretiseringen av den beköna(n)de subjektifie-

ringen, där Austins tal-aktsteori och performativitetsbegrepp introduceras – först helt utan referens och diskussion i *Gender trouble* – och senare utförligt i bland annat *Bodies that matter* och *Excitable speech* (1997). I dessa två senare verk önskar Butler råda bot på en del missförstånd som uppkom i och med *Gender trouble* och då i första hand det problematiska med att performativitet i vissa uttolkningar tenderade att bli liktydigt med teater och performance trots att performativitet är en term för att förklara hur talet om kön så att säga verkställer en bekönad kropp och således hör hemma inom lingvistik och filosofi.⁷ Butler menar dock inte att orsaken till denna kropp är performativitet i sig, utan det är snarare vad hon benämner en heterosexuell melankoli (se framför allt *Bodies that matter* och *Psychic life of power*) där den hegemoniska oförmågan att erkänna förlusten av ett samkönt begärsobjekt leder till ett förkroppsligande av detta objekt genom den egna kroppen.⁸ Man skulle således kunna säga att det är i mötet mellan språkfilosofi och psykoanalys som Butler bidrar med en radikalt annorlunda teori rörande makt, kön, begär, kropp och psyke inom feministisk forskning. Detta specifika fokus på subjektifieringen av den normala kroppen innebar dock inte att andra begär (exempelvis lesbiskt begär) ses som ett fritt begär utanför den heterosexuella matrisen, vilket annars utgör en vanlig ståndpunkt inom radikal-feministisk teori med representanter som Monique Wittig eller Adrienne Rich. I Butlers definition av lesbiskt begär finns däremot en annan typ av radikalitet, där den kritiska udden i första hand kan sägas riktas mot en falloscentrisk (läsning av) Lacan.

Frågan om vari möjligheten till förändrade maktrelationer och subjektifieringar finns upptar således en stor plats i Butlers verk, där hon i *Antigone's claim*, liksom i sina bidrag till antologin *Contingency, hegemony, universality*, diskuterar universalismens relation till det partikulära.⁹ Ett återkommande tema är att erkännande av förlusten (*loss*) som orsakar den inkorporerade melankolin, enbart kan ske genom en sorgprocess. Det är därför som sorgen (*mourning*) får en allt större roll i Butlers senare verk (se bland annat *Precarious life*) som en lösning på melankolins destruktiva reproduktion av sakernas tillstånd.¹⁰ I *Giving an account of oneself*, liksom i en rad senare artiklar, finner man en delvis ny infallsvinkel, bland annat i form av en revidering av Levinas' etik i förhållande till det omöjliga projektet att beskriva sig själv, liksom en introduktion av ett nytt diskussionsobjekt i form av den judiska identiteten.¹¹ Artikeln "Sexual politics, torture, and secular time" rörande religion och sekularism i förhållande till en läsning av Walter Benjamins tidsbegrepp, där flyktningpolitik och tortyr står i fokus, kan sägas vara relativt representativ för Butlers senare verk där man återfinner en alltmer uttalad koppling till både global politik, kontinental filosofi och den postmarxistiska kritiken mot det liberala projektet.¹²

Den tidiga receptionen: ett radikalfeministiskt initiativ

Om det finns ett egenvärde i att hitta begynnelsen för introduktionen av Butler i svenska sammanhang är historikern Marianne Liljeströms artikel från 1990 den mest sannolika referensen. Där återfinns nämligen ett par fotnoter till den alldeles färskt utkomna boken *Gender trouble* som utgör Judith Butlers första internationella bästsäljare.¹³ Liljeströms artikel försöker att visa hur problemen med jämställdhet har sin botten i en heterosexuell erotisering av könsskillnader. I texten diskuteras Jacques Derrida, Michel Foucault, Catherine MacKinnon, Adrienne Rich och Monique Wittig och kritiken riktar sig mot svensk jämställdhetsforskning, i synnerhet mot Yvonne Hirdmans nyligen etablerade begrepp ”genussystemet”.¹⁴

Butlers definition av *gender* nämns i likartade ordalag fyra år senare i en fotnot i en artikel av sociologen Margareta Lindholm som till stor del utgår från Monique Wittigs marxistiskt socialkonstruktivistiska teori om kön och begär för att analysera ett brev som kommit in till journalisten Barbro Alving år 1949.¹⁵ Lindholm är även författare till den första recensionen av *Gender trouble* i *Tvärtanten*, en tidskrift vid Forum för kvinnovetenskap i Göteborg.¹⁶ Gemensamt för dessa tidiga referenser till *Gender trouble* är att termen *kön* används för att översätta Butlers *gender*.¹⁷ Hos Liljeström återfinns en tydliggörande diskussion om skillnaderna mellan Butlers definition av *gender* i förhållande till Gayle Rubins önskan att särskilja *sex* och *gender* och Liljeström framställer ”kön” och ”könssystemet” som mer givande teoretiska utgångspunkter än Yvonne Hirdmans strukturalistiska ”genussystem”. Kontexten tillåter oss dock inte att dra alltför stora växlar på detta; Hirdman introducerade sin definition av genus 1988 där kön, sedan ett par årtionde tillbaka, var den vedertagna termen inom marxistisk och radikal feminism. Översättningen visar således snarare på Liljeströms respektive Lindholms egna teoretiska hemvist, men ger samtidigt en intressant vink om var i den pågående feministiska debatten man tänkte sig att Butler kunde höra hemma. Den självklara inställningen till översättningen av *gender* hos både Liljeström och Lindholm är därför i synnerhet intressant i ett retrospektivt ljus, då den på en del punkter går stick i stäv med tillämpningar och översättningar från 1990-tal och tidigt 2000-tal där man kanske inte bör förringa både de teoretiska och konnotativa skillnader som de specifikt svenska termerna kön och genus har fört med sig.

Det första numret av *Kvinnovetenskaplig tidskrift* 1998 gick under temat ”Sex och kön” och ger en bra möjlighet att se hur antalet referenser har ökat med åren. Butler återfinns nämligen i referenser och diskussioner i alla tidskriftens artiklar utom två.¹⁸ Intressant att notera är att artiklarna i sin hantering av Butler intar en övervägande *kritisk* karaktär: Marianne Liljeström bidrar med en kritisk introduktion av vad hon kall-

lar den queerteoretiska definitioner av könsbegreppet, Anna Lydia Svalastog bidrar med en kritik mot Wittigs respektive Butlers teoretisering av sexualitet och reproduktion och Sara Heinämaa utgår från en kritik av Butler för att vidareutveckla en fenomenologisk definition av kroppen.¹⁹ I Liljeström presenteras Butlers verk tillsammans med bland andra Rosi Braidotti, Donna Haraway, Bernice Hausman, Teresa de Lauretis och Bidy Martin, det vill säga i ett något mer poststrukturalistiskt feministiskt fält jämfört med den tidigare artikeln. I Liljeströms diskussion anno 1998 ligger fokus på Butlers kritik mot både biologism och konstruktivism och materialiseringsbegreppet får därför en kort introduktion. I redaktören Pia Laskars förord upptar Butler en relativt liten plats och sätts i samband med "the sexual movement". Laskar tillskriver Butler samma teoretiska position som Gayle Rubin ("Gayle Rubin och Judith Butler har frikopplat konstruktionen av sexualitet från konstruktionen av könsdikotomin och könat förtryck.") för att sedan sammankoppla Butler med Foucaults socialkonstruktivistiska sammanhang genom epitetet "radikal konstruktivist" och Laskar avslutar sin presentation med en kritik riktad mot queerteorin och socialkonstruktivismen (där Butler inkluderas i båda).²⁰

Vi kan med andra ord konstatera att det i *Kvinnovetenskaplig tidskrift* verkar finnas en del motsägelsefulla tolkningar av Butler; hennes symbolvärde framstår dock som etablerat och hon framställs ömsom som närmast strukturalistisk foucauldian och social konstruktivist och ömsom som något relativt ospecificerat "mer" än vanlig socialkonstruktivist. Intressant är även den samlade kritiska inställningen mot Butler som verkar ha utgått från en känsla av att Butler-influerad forskning höll på att ta över den svenska feministiska forskningen, trots att det är svårt att finna några faktiska tecken på att så var fallet. Mellan 1990 och 1998 återfinns extremt få applicerade arbeten med Butler som utgångspunkt eller huvudsaklig referens. Det var således en delvis imaginär bild av vart det feministiska fältet var på väg som redan tidigt verkar ha styrt diskussionerna mot en huvudsakligen kritisk riktning.

Ett par appliceringar av Butler finner man dock i etnologen Lena Martinsson och sociologen Stina Jeffners respektive avhandlingar.²¹ Martinsson använder sig tidigt av Butler för den egna forskningen och hon har i olika sammanhang studerat och problematiserat heterosexuallitet. Intressant att notera är att Martinsson inte explicit skriver in sig i en queerteoretisk skola och hon använder inte heller Butler i ensamt majestät, inte ens när hennes begrepp *materialisering* introduceras.²² Martinsson läser och använder Butler nästan uteslutande tillsammans med Foucault och andra foucauldianer (bl.a. sociologen Mats Beronius), och fokus ligger på kritiken mot det stabila subjektet i första hand och en problematisering av kön i andra hand. I slutändan ställer sig Martinsson kritisk till Butlers användning av *imitation*.²³ Grundläggande för Martinssons studie är dock överlag att synliggöra essentiella anspråk och heterosexuella normer och

utöver ovanligt varierande referenser till både *Gender trouble*, *Bodies that matter* och ett antal andra texter artiklar av Butler, återfinns även en stor del av referenserna till de ovan nämnda svenska radikalfeministerna.

Jeffner fokuserar även hon på kön och heterosexualitet i sin studie och utgår till stor del från ett radikalfeministiskt forskningsfält där Butlers heterosexuella matris introduceras som en användbar utveckling av radikalfeministisk sexualitetsteori (MacKinnon, Widerberg, Lundberg). Butler definieras som ”dekonstruktionist” och Jeffner använder termen kön i sin kortfattade beskrivning av Butlers teori om ”imitationer och repetitioner”. Att begreppet performativitet inte nämns ligger således helt i linje med det faktum att enbart *Gender trouble* återfinns bland referenserna, tillsammans med Margareta Lindholms recension av samma bok.²⁴ Av intresse är att inte heller begreppen queer eller queerteori förekommer; det är istället tydligt att Jeffner i första hand vill läsa Butler som en utveckling av de marxistiska radikalfeministerna. Precis som hos Martinsson är dock inte Jeffners studie teoriutvecklande; Jeffner återkommer således inte till Butler senare i sin studie, utan nöjer sig med att ha inspirerats av begreppet heterosexuell matris.

Det är påfallande att de fåtaliga, tidiga referenserna i huvudsak kommer från de radikalfeministiska representanterna inom svensk feministisk forskningen. Förutom en tendens att använda kön istället för genus och att inte ägna queerteori som begrepp någon större uppmärksamhet, har dessa forskare också det gemensamt att de tar fasta på Butlers kritik av den dominerande feministiska teoribildningen och man framhåller hennes likhet med radikalfeministiska forskare såsom Monique Wittig och Adrienne Rich. Därigenom sätts fokus på Butlers problematisering av heterosexualiteten och Butlers sammankoppling av begär med könssystemet ses som ett bidrag till den radikalfeministiska forskningen. Samtidigt förbigås delvis hennes subjektsdefinition eller så presenteras den som ett potentiellt hot mot radikalfeministisk politik. Den bredare filosofiska ansatsen och hennes försök att skapa en ny definition av materia utifrån en psykoanalytisk och fenomenologisk revidering berörs eller diskuteras inte alls.

Den kritiska receptionen: ett litteraturvetenskapligt initiativ

Litteraturvetaren Sara Danius bidrar tidigt med en längre introduktion till Butler i en diskussion rörande kön och genus. Butler presenteras där samtidigt med historikern Thomas Laqueur. Danius introducerar inte enbart *Gender trouble* utan använder även *Bodies that matter* och Butlers materialiseringsbegrepp för att svara på en del av den kritik som Butler mötte efter *Gender trouble*. Även om Danius låter kritiker som Sheyla Benhabib, så att säga, gå vinnande ur striden, tillhör förmodligen artikeln vid denna tidpunkt en av de mer initierade. Danius tillskriver Butler begreppet

”genussystem” och förmodligen använder hon begreppet som ett sorts substitut för Butlers egen term ”den heterosexuella matrisen”, men valet att ersätta denna matris med det hirdmanskt klingande genussystemet medför en förskjutning där den teoretiska diskussion som den heterosexuella matrisen är beroende av utesluts. Effekten är att Butlers centrala fokus på begäret och psykoanalysen inte tas i beaktande i Danius kritik.²⁵ Uteslutningen av den heterosexuella matrisen och (det heterosexuella) begärets plats i bekönandet tycks vara specifik för den litteraturvetenskapliga läsningen av Butler och kan eventuellt bero på att Butler i första hand läses som en teoretiker som diskuterar dikotomin kön–genus – det är i alla fall i den kontexten som Butler introduceras när hon *inte* introduceras av radikalfeminister.²⁶ Denna uteslutning sker trots att begärsbegreppet är fullt synligt till och med i rubriken till första kapitlet i *Gender trouble*: ”Subjects of sex/gender/desire” (min kursiv.). Den heterosexuella matrisen är på samma sätt ett lika centralt och synligt begrepp – inte minst i rubriken till kapitel två i samma bok (”Prohibition, psychoanalysis, and the production of the heterosexual matrix”).

En bok som med all sannolikhet haft en stor del i att yngre feminister och genusvetare kände till och var intresserade av Butler är *Under det rosa täcket*, skriven av litteraturvetaren och debattören Nina Björk.²⁷ Boken var en veritabel bästsäljare som under lång tid till och med gick att köpa i pocketform i snabbköpen runt omkring i landet. Boken anses ha bidragit till att antalet studenter som ville läsa genusvetenskap ökade, men den satte även sina spår genom Björks inplacering av Butler i den *allmänna* feminismens framväxt där Simone de Beauvoir är utgångspunkten. Björks framgång kan säkert till viss del tillskrivas det lättillgängliga formatet med populärkulturella referenser och Butler sätts in i ett relativt ”asexuellt” sammanhang utan någon introduktion till ”heterosexuella matriser” och ”lesbiska fallosar”. En återläsning visar att Björks diskussion kring Butler faktiskt inte får så stor plats i boken som senare referenser (och mitt eget minne) har gett sken av. I slutändan avskrivs till och med Butler som en så kallad ”cynismfeminist” som anses förespråka att kvinnor ska förändra världen genom att härma männen. Björk avslutar sin diskussion kring Butler med att oroligt fråga sig ”vart tar då mjukheten vägen?”.²⁸ Detta visar kanske i första hand att det 1996 inte krävdes någon längre diskussion kring Butler för att ändå, i vår hågkomst, bli klassad som introduktör och expert på Butler. Även om Björk kopplar termen performativitet till Austins tal-aktsteori istället för till teatervärldens performances, är det med andra ord frågan om en tolkning av Butler som inte kan sägas erbjuda en egentlig initiering i det komplexa system som Butlers teorier utgör. Björk återkommer dock 2001 med en artikel i *Glänta* som utförligt behandlar hennes relation till *Gender trouble* (som återigen blir synonym med Butlers hela teoribildning); denna gång återfinns den heterosexuella matrisen och Björk påpekar att hon har inspirerats av Butlers frågeställ-

ningar och försvarar henne gentemot Toril Mois kritik. Björk avslutar dock även denna gång med en hård kritik mot Butler som hon menar är alltför verklighetsfrånvärd och subjektsupplösande för feminismens bästa.²⁹

En likartad kritik utvecklar etnologen Maria Sjöqvist i en artikel i *Häften för kritiska studier*. Butler lanseras där som ”en självklar referens och inspirationskälla för kritiken av essentialistiska ståndpunkter”. Hon beskrivs samtidigt som en farlig representant för en omöjlig feministisk politik och i ingressen står att ”hennes analys bygger [...] på universella språkfilosofiska postulat som leder till upplösning av varje möjligt subjekt och utdefinierar alla sociala identitetsprocesser som kränkande.”³⁰ Det kan tilläggas att Sjöqvists kritiska introduktion till Butler utgör en noggrann och initierad beskrivning av Butlers syn på performativitet och att hon positionerar Butler i motsättning till både socialkonstruktivism och radikalfeminism. Även filosofen Åsa Carlson ger i en artikel om determinism hos Butler och Benhabib prov på en liknande noggrann och initierad läsning, följt av kritik, om än i mindre utsträckning än hos Sjöqvist.³¹

Slående för både de feministiska humanisterna i allmänhet och litteraturvetarna i synnerhet verkar således vara att de inte berör Butlers psykoanalytiska diskussioner, vilket är förvånande då Butler själv ofta och gärna för sina diskussioner i dialog med representanter för könsskillnads-skolan (Kristeva, Irigaray, Braidotti, Grosz, m.fl.). Åtminstone Kristeva är i det feministiska litteraturvetenskapliga sammanhanget en portalfigur som några av de mest namnkunniga svenska feministiska litteraturvetarna har visat stort intresse. Istället verkar kritiken mot Butler, vilket utgör den dominerande positioneringen, handla om hennes subjektsdefinition där ”kvinnan” blir omöjlig som politisk agent. Trots att en del av svaren på litteraturvetarnas kritik förmodligen skulle kunna återfinnas i just Butlers revidering av Freud och Lacan och hennes inkludering av begärsbegreppet i debatten rörande kön och genus, återfinns nästan ingen, om ens någon, diskussion eller hänvisning till dessa delar av Butlers texter. I likhet med radikalfeministerna är det huvudsakligen *Gender trouble* som litteraturvetarna diskuterar; skillnaden ligger således i att litteraturvetarna i högre utsträckning även utesluter Butlers problematisering av det heterosexuella anspråket.

Detta gäller till viss del även de fåtaliga litteraturvetare som diskuterar Butler i positiva ordalag och som ser en behållning i henne. Claudia Lindén samläser Butler med Ellen Key i *Res publicas* temanummer om kön och lyfter fram en del överraskande likheter där ”essentialismen har blivit konstruktivism” och menar att både Butler och Key är eniga om att feminismen inte behöver en teori om kvinnlighet med könet som grund.³² Här återfinns man ett relativt unikt försök att problematisera dikotomin essentialism–konstruktivism, om än med hjälp av själva dikotomin, som påvisar att Butlers huvudfokus är kroppen – inte genus eller kön i sig. Men

begäret är även här uteslutet ur diskussionen rörande Butler (men ej rörande Key!). Ett undantag i detta sammanhang är litteraturvetaren Anna Cavallin som i *Tidskrift för litteraturvetenskap* 1998 gör en analys av Almqvists *Drottningens juvelsmycke* utifrån Butler. Cavallins analys vilar även den till största delen på *Gender trouble*, samt den svenska introduktion som hon har fått i nämnda *Res Publica*, men skiljer sig från dessa artiklar i det att hon explicit analyserar heterosexuellt begär i förhållande till könets tvetydighet. Intressant är att psykoanalys även diskuteras i Cavallins artikel, men då *inte* i samband med Butler vars teoretiska bidrag istället beskrivs knapphändigt och utan någon koppling till psykoanalysen.³³

Vid denna tidpunkt är faktiska appliceringar av Butler inom den feministiska litteraturvetenskapen sällsynta där Lindén och Cavallin utgör undantagen. Till största delen är det snarare frågan om en rätt hård kritisk hållning från både litteraturvetare och radikalfeminister. Denna hållning inom svensk feminism kan nog närmast beskrivas som en kanon, där de flesta feministiska forskarna enbart refererar till Butler som ett exempel på "när det har gått för långt".³⁴ *Res publicas* temanummer om kön utgör ett sådant exempel, där det är rätt talande att Maria Wendt Höjer i sin recension av tidskriften i *Göteborgsposten* skriver "Det känns inte precis som ett fräscht grepp att inleda med översättningar av den poststrukturalistiska teoretikern Judith Butler, vars tankar om könet som maskerad och 'performativitet' refereras närmast tvångsmässigt av forskare med köns-(genus)teoretiska ambitioner. Men hennes texter fyller ändå en viktig funktion som resonansbotten för tidskriftens övriga artiklar, vilka mer eller mindre explicit diskuterar och kritiserar denna teoribildning."³⁵ Tydligen är Butler anno 1997 gammal skåpmat för svensk akademi och hennes teoribildning är både ofräsch och utrangerad – detta samtidigt som den svenska forskning som hitintills har diskuterat och använt Butlers egen analysapparat lyser med sin frånvaro.

Denna motsägelsefulla och lite underliga situation verkar genomsyra även den natur- och samhällsvetenskapliga genusforskningen. Medan litteraturvetarna till största delen uttrycker en oro över det kvinnliga subjektets utplånande och istället finner stöd i Julia Kristeva eller Simone de Beauvoir och medan radikalfeministerna är dito oroliga över det lesbiska subjektets delaktighet i den heterosexuella matrisen, verkar kritikerna från samhälls- och naturvetenskaperna däremot skriva in sig i en problematik där "verklighetsfrånvänd" fungerar som ledord. Sociologen Margaretha Järvinen avfärdar exempelvis Butler och vad hon kallar för "konstruktivistisk könsforskning" i antologin *Seklernas sex*, statsvetaren Maud Edwards avspisar i ett par sammanhang Butlers politiska upprop som lovvärt men omöjligt, och framför allt som utnyttjbart för anti-feministiska krafter, dito statsvetaren Cecilia Åse beskriver Butler som idealist och avfärdar henne utifrån den kategoriseringen. Den feministiska läkaren

och forskaren Katarina Hamberg kan sägas summera alla dessa forskares kritik i sin artikel i antologin *Genusvägar*: ”Det är fruktbart att i linje med teoretiker som Butler, West och Malou se biologin som socialt konstruerad [...]. Samtidigt är det svårt att bortse från att det konstruktivistiska perspektivet har begränsningar när vi som läkare och forskare sysslar med materiella kroppar. Då finns en verklig kropp, med kemiska ämnen och biologiska processer som ständigt pågår men utanför vår kontroll och medvetenhet, som utgör våra jag.”³⁶ Vad som således upprepade gånger framförs som kritik mot Butler från dessa samhälls- och naturvetare är att hon inte talar om den sociala, respektive kroppsliga, verkligheten. Kritiken är i stort sett densamma som den Butler själv framför i *Gender trouble* mot den föreliggande socialkonstruktivistiska feministiska forskningen, en kritik som kan sägas utgöra drivmotorn i hennes nyansering, fördjupning och revidering av tidigare antaganden och teoretiseringar kring kropp och samhälle. Sett ur denna synvinkel, verkar Butler inte ha nått fram med sitt budskap i något av de svenska feministiska lägren.

Den dominerande receptionen – ett queerteoretiskt initiativ

Vad man möjligtvis kan skönja ur den mångrostade feministiska kritiken av Butler i Sverige är att hon i första hand verkar användas som slagpåse från två fundamentalt olika, och i grunden motsägelsefulla, håll: hon kritiseras antingen för att *medels sin teori* faktiskt påverka verkligheten – om än på fel sätt (”det kvinnliga subjektet utplånas”) eller för att *på grund av sin teori* inte beröra verkligheten överhuvudtaget (”verklighetsfrånvänd idealism”). Utifrån det skulle man kunna säga att de forskare som börjar kalla sig för queerteoretiker under den senare delen av 1990-talet förvisso delar litteraturvetarnas slutsats att Butlers teori kan förändra verkligheten, men här utgör detta en förhoppning om en plattform för en ny politisk strategi snarare än ett hotfullt problem.

En del av de uttalade queerteoretikerna överlappas av ovan nämnda radikalfeminister, men det kan vara av intresse att konstatera att man i princip inte återfinner någon av litteraturvetarna i detta läger. Precis som inom radikalfeminismen, står också kritiken av en normativ heterosexuallitet helt i det första rummet inom queerteorin. Såsom redan har framgått är dock Butler inte ensam om en sådan kritik och i de tidigare svenska introduktionsartiklarna till queerteori återfinns inte heller många referenser till Butler. I *Lambda Nordicas* temanummer om queerteori är det en blandning av radikalfeminister (Adrienne Rich, Monique Wittig, Sheila Jeffreys, Lillian Faderman) som i huvudsak behandlas och sätts samman med forskare som Michel Foucault, Jacques Derrida, Edward Said, och Jonathan Katz.³⁷ Sammanslaget anses dessa forskare (eller blandningen av dem) utgöra den nya infallsvinkel och perspektiv som man benämner

queerteori. När Butler ett fåtal gånger diskuteras i detta sammanhang framställs hon oftast som en i raden av forskare där Eve Kosofsky Sedgwick och Gayle Rubin ges minst lika mycket utrymme och Butler tillskrivs i princip samma teoretiska utgångspunkter som dessa.³⁸ Historikern Jens Rydström bidrar dock med en något längre introduktion till Butler i samma temanummer med en förvisso kortfattad men ovanligt precis beskrivning av Butlers användning av Austins performativetsbegrepp.³⁹ En annan välrefererad queer-introducerande artikel av Don Kulick, ”Är måsar lesbiska?”, refererar inte till Butler överhuvudtaget.⁴⁰

Sett retrospektivt uppstår frågan hur det kommer sig att Butler nästan allena rådande har kopplats samman med queerteori i Sverige, när de flesta queerteoretikerna verkar ha introducerat, diskuterat och utvecklat teoribildningen i Sverige utan någon egentlig applicering eller specifik diskussion kring viktiga delar av hennes teoribildning? Var och när blev Butler en frontalfigur för svenska queerteoretiker och vilken läsning av Butler blev då den dominerande?

Teatervetaren Tiina Rosenberg är i detta sammanhang central som nationellt välkänd och uttalad ”butlerist”. Som teaterforskare har Rosenberg valt att fokusera sina texter på kvinnor i manskläder på scen och i hennes tidiga artiklar på detta tema är referenserna till Butler sparsamma och i de fall de förekommer endast i samband med ”Butlers definition av genusidentitet som *performance*” där ”performativa handlingar har en lång och subversiv historia.”⁴¹ Detta är formuleringar som, trots vissa försök till komplicering, återfinns i likartade ordalag i senare texter där Rosenberg gör tydligare anspråk på att huvudsakligen utgå från Butler: ”Jag påpekar också att genus inte förenklat bör uppfattas som rollspel utan som en performativ handling där tonvikten inte läggs vid *varat* utan vid *görat*. Genom att anspela på skillnaden mellan kropp och kläder, framhäver byxroller köns- /genusskillnad som social konstruktion, samt avslöjar det till synes naturliga som något artificiellt. Kvinnan i manskläder innebär enligt Judith Butlers genustrubbel, ett samtidigt förkroppsligande och överträdande av sociala genusnormer.” Och vidare: ”Genus existerar med andra ord i första hand genom sin representation, som en form av *performance*.”⁴²

Presentationen av Butler sker hos Rosenberg i huvudsak utifrån referenser till *Gender trouble* och utifrån det kan man se en specifik appropriering av performativetsbegreppet i Rosenbergs texter. Exempelvis sätts utan undantag termen in i ett teatersammanhang, det används upprepade gånger synonymt med *performance* och tillskrivs en närmast könsrollslänkande funktion där performativitet i sig blir liktydigt med subversion snarare än en beskrivning av hur normer repeteras och konstitueras. Satt i kontrast till Butlers egen definition av performativitet (”Performativity is neither free play nor theatrical self-presentation; nor can it be simply equated with performance. Moreover, constraint is not necessarily that

which sets a limit to performativity; constraint is, rather, that which impels and sustains performativity. Here, at the risk of repeating myself, I would suggest that performativity cannot be understood outside of a process of iterability, a regularized and constrained repetition of norms. And this repetition is not performed *by* a subject; this repetition is what enables a subject and constitutes the temporal condition for the subject.”⁴³) framstår Rosenbergs appliceringar och referenser till Butler som något *malplacé*. Av de fenomenologiska och psykoanalytiska diskussionerna och revideringarna som bidrar till att Butlers teoribildning ska bli stringent, återfinns i princip ingenting. Istället tillskrivs homosexualitet, dragshows och annan könsöverskridande verksamhet som något som står utanför den heterosexuella matrisen där de intar en närmast pre-social position, såsom exempelvis när Rosenberg skriver att ”Butlerismens skarpa kritik av distinktionen mellan *sex* och *gender* framhåller hur förtryckande och försvagande den heterosexuella logikens obligatoriska binaritet varit för homosexuella.”⁴⁴

I en del bemärkelser ligger Rosenbergs teoretiska ståndpunkt närmare sociologiska könsrollsteorier där politiskt aktörsskap tillskrivs de som medvetet ”spelar rollen fel” och effekten kan nog sägas ha varit en omfattande aktivism utifrån könsöverskridandet *per se* som identitet, vilket nog inte kan sägas överrensstämma med Butlers problematiseringar av den heterosexuella melankolins bekönande effekter.⁴⁵ Rosenberg är dock inte ensam om denna glidning i läsningen av Butler; som vi redan har sett återfinns redan tidigare samma vinkling i många andra introduktioner till Butlers texter. Skillnaden utgörs troligen av att Rosenbergs populärvetenskapliga böcker fick ett stort genomslag både inom och utanför akademien.⁴⁶ Det är således förmodligen genom Rosenberg som en kanonisk läsning av Butler kan cementeras; en läsning som har reproducerats i media och politik och som även kan sägas utgöra grunden för både den fortsatta mediala och forskningsmässiga kritiken av Butler.

I avhandlingarnas värld återfinns man en varierad bild av Butlers relation till queerteori. Runt sekelskiftet används termen i några utspridda sammanhang; exempelvis hos arkeologen Jimmy Strassburg (2000), historikern Jens Rydström (2001) och etnologen Pia Lundahl (2001).⁴⁷ Rydström använder begreppet queerteori, men nämner inte Butler mer än i en fotnot tillsammans med en handfull andra forskare. Lundahl skriver mer tydligt in Butler i queerteorin, men skiljer sig från andra svenska queerteoretiker på den punkten att hon argumenterar för användningen av svenskans kön framför genus i samband med att hon kort introducerar Butlers genderbegrepp.⁴⁸ I Lundahl återfinns inte heller något tal om vare sig performativitet eller performances och i fokus står snarare begrepp som subjekt, begär och kropp vilka är begrepp som inte förekommer särskilt ofta i andra uttalat queerteoretiska sammanhang. Man skulle med andra ord kunna säga att Lundahls definition av queerteori drar mer åt

det poststrukturalistiska hållet och att Butler därigenom får en mer rättvis roll som teoriutvecklare. Strassburgs avhandling intar i sin tur en unik position i sammanhanget då den uteslutande anknyter till ett internationellt poststrukturalistiskt forskningsfält (i första hand Donna Haraway) och presenterar en ”*queer practice theory*” som ett svar på Giddens och Bourdieu i anknytning till ett fält som vanligtvis ses som underteoretiserat (arkeologi). Strassburg sätter bland annat in Butler i dialog med Elizabeth Grosz. Att avhandlingen är skriven på engelska är möjligtvis en förklaring till att den inte nämns i andra svenska sammanhang, men även Rydströms avhandling är på engelska. Förmodligen beror avsaknaden av genomslag snarare på att arkeologi inom övriga humaniora och samhällsvetenskap inte sällan ses som ett något ”udda” ämne där man inte förväntas finna teoriutvecklande avhandlingar. Det är dock möjligt att påstå att Strassburgs diskussion av Butler i relation till queerteori är en av de mer omfattande vid denna tidpunkt, där även psykoanalysen får en, förvisso implicit, plats i diskussionen genom en applicering av det psykosomatiskas funktion som, bland annat hämtats från Butlers teoribildning.

Den översatta receptionen – ett svårtolkat initiativ

När det gäller översättningar utgör den svenska receptionen av Butler en intressant historia av två anledningar: valet av tidpunkt för översättningarna och urvalet av texter. I litteraturvetaren Lisbeth Larssons *Feminismer* återfinns den första översättningen av Butler i form av delar av kapitel 3 ur *Gender trouble*; enligt Larssons introduktion är textstycket tänkt att ge en bild av Butlers könsdefinitionen och hon menar att Butler tillhör ”de mest extrema konstruktivisterna”.⁴⁹ Utifrån det kan valet av text verka besynnerligt, då Butler i den översatta texten i huvudsak fokuserar på Monique Wittigs kritik av Simone de Beauvoir och sedan formulerar en kritik mot Wittigs motsägelsefulla beskrivning av lesbianismens ontologi.⁵⁰ Just detta kapitel har översatts och/eller återgetts i inte mindre än tre olika omgångar (om man bortser från översättningen av hela *Gender trouble* från 2007): i *Feminismer*, i *Res Publica* och i *Könet brinner!* I samtliga sammanhang presenteras textavsnittet som ett exempel på *likheterna* mellan Wittig och Butler. Radikalfeministen Wittig används med andra ord som en nästan kolonialiserande ingång till Butler i svenska sammanhang. Upprepade gånger översatts också engelskans *performative* till svenskans *föreställning* och det aktuella textavsnittet framställs även som användbart för att förstå Butlers definition av kön och performativitet, vilket vid alla de tidpunkter då texten översattes måste framstå som oinitierat eftersom Butler inte alls definierar performativitet i *Gender trouble* utan ger det en utförlig definition först i *Bodies that matter*.⁵¹ Ändå är det i huvudsak texter från *Gender trouble* som både översatts och refereras till, inte enbart i ett övervägande antal av de texter som nämns i

denna artikel, utan även i senare svenska sammanhang långt in på 2000-talet.⁵²

I *Res Publica*, som 1997 publicerar delar av kapitel 3 från *Gender trouble*, återfinns även en kortare text från Butlers förord och introduktion till *Bodies that matter* ("Från konstruktion till materialisering"). Litteraturvetaren Christine Sarrimo introducerar där båda texterna och beskriver Butler som en feminist som "driver konstruktionstanken till sin spets". *Bodies that matter* presenteras som en bok där Butler "försöker foga in frågan om kroppens materialitet – dess 'materialisering' – i sin konstruktivistiska ram".⁵³ Den centrala revidering och utvecklingen av *Gender trouble* och framför allt av performativetsbegreppet som *Bodies that matter* bidrog till nämns däremot inte. Butlers försök att lansera ett nytt begrepp i form av *materialisering* presenteras således som en utökning av en underförstådd socialkonstruktivism, medan Butlers försök att skriva in sig i en reviderad (post)fenomenologisk/psykoanalytisk tradition med referenser till Freud, Hegel, Heidegger, Husserl, Lacan och Merleau-Ponty inte tas upp. Det faktum att man inte återfinner några referenser till socialkonstruktivismens olika ledargestalter (exempelvis Berger och Luckman) tycks inte vara väsentligt för denna tolkning av Butler. Inte heller det faktum att Butler själv, i det textavsnitt som Sarrimo kommenterar, skriver:

Den "konstruktivismens" diskurs som för det mesta cirkulerat inom feministisk teori är kanske inte riktigt adekvat för ifrågavarande uppgift [att tala om kroppen]. Det räcker inte med att säga att det inte finns något fördiskursivt "kön" som fungerar som den stabila referenspunkten från eller i relation till vilken genusets kulturella konstruktion sker. Att hävda att könet redan är genusbestämt förklarar inte hur könets "materialisering" tvångsmässigt upprepas.⁵⁴

Tendensen att klassificera Butler som socialkonstruktivist återfinns således även i översättningssammanhang och verkar inte ha någonting att göra med hur kritisk eller positiv författaren är till Butler.⁵⁵ Enigheten kring beteckningen medför istället att förespråkarna använder termen socialkonstruktivism som det enda svaret på essentialism medan kritiken i sin tur består av frågor som riktar sig mot precis samma socialkonstruktivism som Butler själv kritiserar.

En annan effekt av dessa något enkelspåriga urval av översatta texter kan man finna i *Rhetorica Scandinavica* där lingvisten Lennart Hellspong analyserar Butlers texter ur ett retoriskt perspektiv.⁵⁶ Hellspong utgår nämligen i första hand från samma översatta textstycke från *Gender trouble* som redan har återgivits i *Res Publica* och i *Feminismer* för sin analys. Hans slutsatser är att Butler använder sig av tre olika metaforer för att i slutändan skapa "nya sätt för oss att uppleva oss själva som könsvarer", nämligen *teatermetaforen*, *teckenmetaforen* och *tatuerings-*

metaforen.⁵⁷ Det är en initierad analys med tanke på det begränsade materialet, men hans val att analysera en översatt text istället för originaltexten ger också en möjlighet att på detaljnivå observera hur översättningarna kan ha bidragit till en tolkning av Butler som drar åt ett specifikt håll. Hellspong konstaterar att det finns en teatermetafor ”när Butler använder uttryck som ’kroppslig[a] iscensättning’ (s. 20), hävdar att ’föreställningen genomförs i syfte att bevara genus inom dess binära ram’ (s. 22) eller framhåller ’genusets performativa karaktär’ (s. 20) (’performance’ = teaterföreställning).” Slutsatsen fortsätter: ”Bakom de uttrycken ser vi en bild av människan som en skådespelare på scen. Den här metaforen knyter förstås an till det äldre begreppet ’könsroll’. Men Butler använder det långt radikalare.”⁵⁸ Hade Hellspong läst Butler i original hade han kanske inte varit lika säker på att det handlar om en ”teatermetafor” och hade han valt att analysera en text från *Bodies that matter* hade han även fått svar på varifrån Butler hämtar performativitetsbegreppet (det är inte från könsrollsteorin eller teatervärlden, utan från lingvistisk filosofi). De ord som används i originalet skulle förvisso kunna tolkas som teaterbesläktade, men Butlers fortsatta diskussion, som Hellspong uppmärksammar men samtidigt har tvingats gå en omväg runt på grund av översättningen, handlar om att det är högst bedrägligt att se genus (*gender*) som en teaterföreställning. När hon i *Gender trouble* nämner dragshows är det exempelvis redan där *inte* själva scenframträdandet som hon fokuserar på, utan det är snarare dragartistens bekönande rörelser som hon menar kan göra oss uppmärksamma på att kön även *vanligtvis* – i icke teatrala sammanhang – konstitueras genom performativitet. Orden ”performance” och ”enact” skulle i den bemärkelsen kunna översättas med ”utförande, verkställande, framställande, handling, prestation” respektive ”utföra, antaga, föreskriva, framställa”; det vill säga ord som ligger längre från teatermetaforen (”föreställning” respektive ”iscensätta”) och som mycket väl skulle kunna leda in läsarens tankar på en rad andra metaforer.

När Hellspong således själv bidrar med en förstärkning av att ”’performance’ = föreställning” skulle man kunna invända med att det inte alls är nödvändigt och att teatermetaforen inte är så dominant ens i *Gender trouble* som översättningarna ger sken av. Det kan dock tilläggas att *Gender trouble* är ambivalent på denna punkt även i original, men då alla översättningar har gjorts efter att *Bodies that matter* kommit ut, borde de förtydligande som där ske ha kunnat hjälpa en översättare som är osäker inför förhållandet mellan begreppen ”performativity” och ”performance”. En ytterligare anledning till att Hellspongs artikel läser in dominerande teatermetaforer istället för de språkfilosofiska influenserna kan förvisso även bero på att artikeln är skriven under det rosenbergska paradigmet där teatermetaforen har tolkats bokstavligt. Det är oavsett vilket relativt tydligt att översättningarna utgör en av flera bidragande orsaker till att

Butler så ofta i svenska sammanhang har blivit liktydig med teater och dragshows, medan enbart en liten del av denna sammankoppling kan hänföras till Butlers egna texter.

De senare översättningarna av Butler har i första hand skett inom ramen för antologier, där *Könet brinner!* består av Rosenbergs urval av Butlers texter (varav två från *Gender trouble*), och *Genus ogjort*, som är en översättning av Butlers eget urval av texter mellan 1999–2004 med en svensk introduktion av Rosenberg, samt slutligen en översättning av hela *Gender trouble*.⁵⁹ Även om tidsperioden ligger utanför denna artikels ramar, kan man således kort konstatera att *Gender trouble* verkar inta en fortsatt dominerande position även under 2000-talet.

Den mediala receptionen – ett förväntat initiativ

Sammanfattningsvis kan man utifrån ovanstående diskussion förmodligen våga påstå att Butler ofta anammas på ett relativt ytligt, och inte helt konsekvent, sätt av queerforskare, samtidigt som övriga genusforskare i huvudsak använder Butler som måltavla för sin allmänna kritik mot vad som uppfattas som hot mot de egna perspektiven: poststrukturalistisk teoribildning, psykoanalytisk teoribildning, teoribildning överlag, politisk lesbianism, subjektets död, kulturdeterminism, kulturrelativism, konstruktivism, dekonstruktion, etc. Bland dem som försvarar Butler i detta sammanhang gives egentligen inte någon bredare eller mer kvalificerad bild av Butlers teser. En inte helt oväntad följd av detta är att Butler har blivit en enkel måltavla för en rad olika anti-feminister både inom och utanför akademien. Detta märks tydligast i media, exempelvis när statsvetaren Bo Rothstein känner sig hågad att svara på journalisten Kristina Hultmans recension i *Aftonbladet* av *Res publicas* temanummer och i raljerande ton gör sig lustig över alla trans- och könsförvirringar som vi kan vänta i framtiden. Han avslutar med att skylla alla de hysteriska fånigheterna på Butler. Kanske inte helt underligt dock, med tanke på att Hultman i sin recension skriver att Butler menar att ”all könsidentitet är maskerad, att transvestiten är vår tids revolutionär”.⁶⁰

I samma ton som Rothstein hävdar naturvetaren och prorektorn vid Sveriges lantbruksuniversitet Torbjörn Fagerström i en krönika i *Dagens Nyheter* att Butler ”driver tesen att ’kön är en social konstruktion’” och han fortsätter med att ”[v]isserligen finns det en uppsjö av både teoretiska och erfarenhetsmässiga argument som motsäger denna bisarra idé, men det spelar uppenbarligen ingen roll för Butler”.⁶¹ Förvisso anger Fagerström inga referenser för vad som i sammanhanget framstår som ett citat av Butler (”könet är en social konstruktion”), men då en sådan formulering inte går att finna i någon text av Butler själv, får man anta att han fann det i ett svenskt sammanhang eftersom det bevisligen har blivit en vanlig beskrivning av Butlers huvudtes bland feministiska forskare. Även

historikern Arne Jarrick nämner Butler i en artikel i *Svenska Dagbladet* för att framställa både feminism och poststrukturalism som absurda idiotier. Han har dock, till skillnad från Fagerström, ett faktiskt citat från *Bodies that matter* ("language effectively brings into being that which it names"), men tillskriver det felaktigt Butler när det i själva verket är frågan om ett återgivande av Foucault som Butler själv är kritisk mot.⁶²

En mer initierad medial respons finner man i en artikelserie av vetenskapsteoretikern Margareta Hallberg, som i *Svenska Dagbladet* 1997 skriver två längre artiklar om *Gender trouble* respektive *Bodies that matter*.⁶³ Det är även här frågan om kritik, men inte en anti-feministisk sådan. Förutom Butlers egna böcker (och en intervju från *Radical philosophy*) nämns även *Feminismen* och *Res publicas* temanummer och en del formuleringar känns igen därifrån ("extremt konstruktivistisk ståndpunkt", "genussystem"), men artikelserien utgör även i sig själv en av de längre sammanhängande texterna om Butler både inom och utanför akademien vid denna tidpunkt. Den ger en kondenserad sammanfattning av bilden av Butler inom den feministiska forskningen, där i princip alla de karaktärsdrag som har nämnts i denna kartläggning återfinns: Butler anses mena att kön inte finns, allt är genus (där begärsbegreppet i triaden har fallit bort), genus är en iscensättning, kroppen är enbart en diskursiv effekt (där materialiseringen har fallit bort), "transvestiten" [sic] och dragshows är per definition subversiva, med den påföljande kritiken att ifrågasättandet av subjektets aktörsskap är verklighetsfrånvänt och både den politiska realiteten och kroppens fakta försvinner. Hallberg bidrar även med en egen farhåga när hon frågar sig om inte "feminismen delvis är medskyldig till att föreställningen om genus upprätthålls och även reproduceras" genom sitt ständiga betonande av att genus konstituerar vårt hela vara.⁶⁴ Hallberg menar att "omfattande och därtill svårtillgängliga analyser [av "kön" och "kvinna"]" som bland andra Butler ägnar sig åt, i slutändan riskerar att "besvara feminismen".⁶⁵

Det rymms förvisso ingen regelrätt medieanalys inom ramarna för denna receptionsartikel, men ovanstående exempel har åtminstone det gemensamt att Butler framställs som helt fel för både feminister och anti-feminister.⁶⁶ Enighet råder med andra ord mellan de två fienderna och ironiskt nog är det i slutändan i detta sammanhang enbart en psykolog, Ingvar Bergman, som offentligt försvarar Butler i sin kritiska replik mot Fagerström i *Dagens Nyheter*.⁶⁷

"Det bidde ett genus" – ett sammanfattande initiativ

Både det feministiska forskningsfältet och den mediala bilden verkar med ett par undantag i huvudsak bestå av ett växande antal missförstånd och felläsningar. Möjliga orsaker går att hypotetisera: queerteoretikerna önskar måhända fokusera på vissa aspekter hos Butler för att kunna använda

henne i aktivistiska sammanhang för att därigenom positionera sig i förhållande till såväl traditionella feminister och homoaktivister? En del feminister kan genom en kritik mot Butler visa att de känner sig hotade av poststrukturalismens ifrågasättande av kvinnan som politiskt användbart subjekt i allmänhet och i vissa fall även implicit av Butlers ifrågasättande av heterosexuella normer inom feminismen. Samtidigt verkar kritikerna i media se en chans att sätta feminismen i stort på plats utifrån en uppsnaprad förenkling av Butler. Effekten är att de flesta inblandade parterna verkar nöja sig med att tillskriva Butler ett enormt teoretiskt inflytande på svensk feminism, ett inflytande som i sig inte definieras eller refereras närmare. Istället lyfts med gemensamma krafter "genus", "social konstruktion" och "performance" fram som typiska "butlerianska" begrepp, vilka är begrepp som redan innan Butler introducerades i Sverige på olika sätt spelade en central roll hos ett par dominerande svenska forskare (de två första begreppen återfinns hos Hirdman, alla tre hos Rosenberg).

Det är dock svårt att göra en reception rättvisa när man har den retrospektiva fördelen att kunna se vad Butler själv har valt att lägga mer respektive mindre fokus på över tid. En tolkning av Butlers verk från tiden innan 1996 kan givetvis enbart inkludera det hon skrivit fram till dess och då framstod *gender* och *performativity* som centrala begrepp. Men redan innan 1996 fanns hos Butler framför allt starkt fokus på det psykoanalytiska subjektet, den heterosexuella melankolin, materialiseringsbegreppet och begärets konstituerande karaktär. I *Psychic life of power* kan man se hur det är dessa sistnämnda begrepp som får följa med vidare in i Butlers fortsatta teoriutvecklande, medan dragshows i förhållande till performativitet försvann redan 1993 i och med *Bodies that matter*. En likartad observation gör även den brittiska litteraturvetaren och Butler-kännaren Sara Salih i sin översikt över Butlers verk och teori.⁶⁸ Frågan är således kanske inte varför de svenska queer- och genusforskare som anammade Butler talade om genus, drag och performativitet fram till 1996, utan varför de *enbart* talade om genus, drag och performativitet. Och kanske framför allt, varför de *fortsätter* att fokusera på endast dessa aspekter hos Butler?

Här kan man kanske återkomma till den redan nämnda svenska kön/genus-debatten som Hirdman initierade 1988. Där definierades kön som liktydig med en essentialistisk och/eller biologistisk feminism, medan genus framställdes som den socialkonstruktivistiska, och i Hirdmans fall likaledes liberala och strukturalistiska, feminismen. De tidiga radikalfeministiska introduktionerna av Butler verkar i det sammanhanget faktiskt utgöra ett försök att visa på ett alternativt sätt att använda det svenska könsbegreppet i sammankoppling med Butlers *gender*-begrepp. Det utmanövreras snabbt av genusbegreppet som därigenom får en koppling till ett liberalt forskningsfält med en implicit distansering till det marxistiska radikalfeministiska fältet. Butler verkar i det sammanhanget ibland när-

mast ha spelat en underordnad roll som teoriutvecklare och en mer central roll som en direktimporterad och tungt vägande referens med möjlighet att sätta punkt för en i första hand svensk debatt: äntligen kunde vi sluta oroa oss för kroppen och enbart tala om det sociala könet! De förenklade (och misstolkade) slutsatserna att ”kön konstrueras som genus” eller ”kön är genus” utgjorde trots allt både populära och, till synes, effektiva påståenden i feminismens kamp mot biologiska tolkningar av könsskillnader. Det faktum att Butler fokuserar på just kroppen och går via psykoanalysen och materiebegreppet för att komma fram till sina slutsatser måste således ha framstått som mindre väsentligt för den historiskt och sociologiskt dominerade genusforskningen i Sverige eftersom man i huvudsak verkar ha refererat till Butler som socialkonstruktivist både för att finna stöd hos henne och för att kritisera henne.

Det hela tyder på att användningen av Butler till stor del handlade om att positionera sig inom ett *svenskt* feministiskt forskningsfält snarare än att applicera eller diskutera Butlers teser i sig själva. Sammanblandningen av två olika feministiska debatter kan därför kanske inte enbart ses som ett försvar mot biologism, utan som en bieffekt innebar den även en utmanövrering av den snabbt utdöende marxistiska radikalfeminismens könsbegrepp i Sverige. Detta skedde dock på bekostnad av att ett feministiskt könsbegrepp med kroppsliga (materiella) associationer försvann i svenska Butler-sammanhang – både hos hennes förespråkare och hos hennes kritiker.

Det är utifrån det inte lika förvånande att det stora flertalet feministiska forskare som introducerade Butler som konstruktivist närmast verkar ha menat att *vilket* epitet man tillskriver henne inte är särdeles väsentligt då ”radikalkonstruktivist” i slutändan borde innebära samma sak som vad-det-än-är som Butler står för. Eventuellt hoppades man vinna en pedagogisk poäng genom att hålla fast vid det igenkännliga konstruktivistbegreppet, där prefixen ”radikal-” eller ”extrem-” antogs räcka för att beskriva detta ”ytterligare”. På så sätt kunde man även skapa en distans till detta ”extrema” och därigenom ge upphov till en möjlighet att förkasta de element som inte stämde överrens med den föreliggande feministiska forskningen och aktivismen. I så fall introducerades Butler i Sverige som en teoretiker som man till att börja med inte riktigt visste vad man skulle göra med, men när man fann en strategiskt användbar funktion (som spelpjäs i den inhemska debatten) fick hon ett genombrott utan att i egentlig bemärkelse bli mer läst eller applicerad än tidigare. Det skulle åtminstone kunna förklara varför *Gender trouble* i stort sett utgör den enda referensen under hela 90-talet.

En intressant iakttagelse i sammanhanget är att kritiken mot Butlers antagna socialkonstruktivism i stor utsträckning kom från den litteraturvetenskapliga genusforskningen. Inom detta fält återfinns samtidigt en viss influens från den franska könsskillnadsskolan (företräd av bland

andra Julia Kristeva) via etablerade forskare som exempelvis Ebba Witt-Brattström. Denna inriktning, som även Butler berör, skulle möjligtvis kunna förklara varför man finner en något mer initierad introduktion av Butler hos hennes litteraturvetenskapliga kritiker. Att de inte ville stödja implikationerna av Butlers kritik mot bland annat Kristeva skulle således eventuellt kunna ses som ett inlägg i en debatt rörande skillnaderna mellan könsskillnadsskolan och dess kritiker (där Butler var en av flera teoretiker), och användningen av Butler skulle i så fall vara av mindre schackpjäsbebonad karaktär. Denna tolkning hade dock enbart varit otvetydig om litteraturvetarna de facto hade diskuterat Butlers läsning av exempelvis Kristeva; med i princip endast ett undantag i form av Cecilia Sjöholm var dock så inte fallet.⁶⁹

Det är med andra ord svårt att förstå varför många litteraturvetare till stor del valde att introducera eller kritisera Butler utan en direkt koppling till psykoanalysen och istället nöjde sig med att påvisa brister i hennes "extremkonstruktivism" utan att ta hänsyn till vare sig den psykoanalytiska eller hegelianska (mot)argumentationen. Istället för att försöka råda bot på den tunna introduktionen och diskussionen av Butler inom andra feministiska fält i Sverige, verkar en del litteraturvetare närmast ha utnyttjat förvirringen och sett en möjlighet att genom en kritik mot Butler kunna positionera sig gentemot både de fåtaliga marxistiska radikalfeministerna och de alltmer mångtaliga queerteoretikerna. Det är om inte annat rätt talande att många av de feministiska litteraturvetarna överlät Butler helt till queerteoretikerna så snart de hade framfört sin kritik, för att på så sätt kunna återgå till säker (heterosexuell) mark.

Om man kan se det som en medveten strategi att litteraturvetarna positionerade sig genom att enbart använda Butler som slagpåse, tycks dock denna strategi ha varit föga framgångsrik: slagorden "Kön är konstruerat som genus!" och "Genus är performativt!" vann alltmer utrymme runt sekelskiftet inom den historiska och sociologiska genusforskningen. Vinnarna i denna strid om tolkningsföreträde mellan kön-genus; essentialism-konstruktivism; materia-språk framstod som givna och spiken i kistan för alla andra alternativ påstods, av segrarna, vara just *Gender trouble*. Samtidigt som Butler förpassades ut från den ledande litteraturvetenskapliga genusforskningen i Sverige, tillföll således tolkningsföreträdet en genusvetenskap som stod oerfaren inför filosofi och psykoanalys och desto mer van vid sociologisk teori i form av socialkonstruktivism och könsrollsteori. Även detta kan förklara en del undermåliga läsningar av Butler, där en handfull kodord ansågs tillräckliga för att kalla sig "butlerian" och där viljan att diskutera de vitala delarna av Butlers teoribildning lyste med sin frånvaro, medan antalet uppsatser rörande dragshow och homosexualitetens subversivitet formligen exploderade inom den institutionaliserade genusvetenskapen – alla med radarparet Foucault-Butler i referenslistan. Detta är förmodligen den mest talande effekten av

den svenska introduktionen av Butler och den kan nog i sig själv ha bidragit till en växande irritation hos genuslärare och uppsatshandledare som knappast kan sägas ha ökat viljan att (åter)ta Butler på allvar inom svensk feminism.

Kanske står även ett möjligt svar på varför många svenska genusforskare inledningsvis valde ut en del och konsekvent bortsåg från andra delar, ur Butlers texter att finna i själva formen för den tvärvetenskapliga genusforskningen, med dess, i grunden positiva, tendens till en stor spridning vad gäller olika teoretiska och metodologiska perspektiv? Kanske det beror på att behovet av den psykoanalytiska läsning som Butler bidrar med inte ansågs behövas i något av dessa läger? Ett annat alternativ är den pågående institutionaliseringen av genusvetenskap som universitetsämne, där det krävdes en gemensam linje som uteslöt inomvetenskaplig kritik och debatt. Kanske att urvalet även har att göra med en ovilja från litteraturvetarnas sida att ta till sig Butlers analyser kring lesbianism (vilket skulle förklara varför exempelvis könsskillnadsrepresentanten Elizabeth Grosz – med sitt lika lesbiska perspektiv – inte hade någon reception att tala om i Sverige under samma period)? Eller på queerteoretikernas ovilja att ta till sig den ”heteronormativa” psykoanalytikern Lacan? Likaså tolkade medierna, både den feministiska och den allmänna, det lingvistiska performativitetetsbegreppet som att ”genus är en teater”. Förmodligen underlättade det en avradikaliserad användning av Butler genom bland annat teatervetaren Tiina Rosenbergs böcker. Troligtvis hade alla dessa aspekter, och därtill andra, betydelse; tydligt är i alla fall att bakom en majoritet av de här nämnda introduktionerna och referenserna inom svensk feministisk forskning, lyser en diskussion utifrån en mer genomgripande läsning av Butler med sin frånvaro.

Samtidigt, någon annanstans – några sällsamma initiativ

Om man ser till det genusvetenskapliga fältets sedvanliga representanter och referenser ingår inte den ovannämnda avhandlingen av Strassburg i den feministiska eller queerteoretiska kanon.⁷⁰ På samma sätt återfinner man den första längre presentationen av Butler i ett likartat icke-genusvetenskapligt (men ej antifeministiskt) sammanhang i form av en relativt okänd artikel i antologin *Efter dekonstruktionen* där litteraturvetaren Johan Elmfeldt på ett par sidor presenterar en tidig artikel av Butler med titeln ”Gender trouble, feminist theory, and psychoanalytical discourse”.⁷¹ I denna artikel formulerar Butler sin kritik mot traditionell psykoanalys och syftet med Elmfeldts presentation är att få ”en intressant infallsvinkel på hur vi psykologiskt kan förklara varför vissa litterära gestalter blir så betydelsefulla.”⁷² Både fokus och applicering av Butler skiljer sig här fundamentalt från tidigare (och senare) introduktioner och Elmfeldt kan därför sägas utgöra ett undantag till den litteraturvetenskapliga Butler-

introduktionen. Ett undantag som dock vare sig verkade i eller har påverkat det feministiska forskningsfältet.⁷³

En mer påtaglig koppling till feministisk forskning och genusvetenskap, men ändå med en touche av sällsamhet, finner man hos teologen Helen Andersson som redan 1993 recenserade *Gender trouble* i den, för det övriga genusfältet obskyra, *Teologisk kvartalskrift*.⁷⁴ Andersson fokuserar delvis på Butlers etiska ställningstagande som intimt förbunden med den teori om performativitet som hon utformar vilket ger ett originellt intryck som är särskilt intressant med tanke på att Butler i senare verk lyft fram de etiska frågeställningarna. Anderssons senare artikel i *Aktuellt om kvinnoforskning* återfinns som referens i Björk och Martinsson.⁷⁵ Andersson kan därför sägas ha fått en något större reception än ovan nämnda Elmfeldt, men ligger ändå i skymundan i relation till de tidiga radikalfeministiska och litteraturvetenskapliga introduktionerna eftersom den nämnda feministiska publikationen är begränsad till Lunds universitet.

Utifrån detta är det kanske inte förvånande att den första att bidra med en kvalificerad läsning av Butler inte heller kan sägas tillhöra det etablerade feministiska fältet. Filosofen Åsa Carlsons avhandling i teoretisk filosofi, *Kön, kropp och konstruktion* ställer Butler i centrum för en undersökning av genusbegreppet.⁷⁶ Hennes ingång följer således den tidigare kanon, med fokus på distinktionen mellan kön (*sex*) och genus (*gender*), men ansatsen är ändå annorlunda. Carlsons avhandling är en närläsning av Butlers texter och Butler introduceras i kapitel 3 som ett svar på uppdelningen mellan konstruktivism och essentialism. Materialiseringsbegreppet presenteras och analyseras och i det sammanhanget skärskådas i princip *alla* Butlers teoretiska influenser. Det är utan tvivel frågan om en detaljerad introduktion, där eventuella invändningar enbart kan hänföra sig till Carlsons *tolkning* (och översättning) av exempelvis Butlers revidering av Lacan. Avhandlingen verkar dock ha hamnat i ett slags receptionsvakuum, kanske beroende på att den ingår i ett analytiskt filosofiskt sammanhang medan Butler själv ingår i ett kontinentalt filosofiskt sammanhang medan de flesta feministiska forskare och studenter i sin tur befinner sig inom ett samhällsvetenskapligt dito. Denna ämneskrock tycks ha medfört att en debatt rörande avhandlingen och dess tolkningar och slutsatser aldrig tog fart vare sig inom svensk filosofisk forskning eller inom svensk genusforskning. Hänvisningar till Carlsons avhandling i feministiska forskningssammanhang är sparsmakade, trots (eller på grund av) hennes närläsning av Butler.

Ett liknande öde kan förmodligen tillskrivas litteraturvetaren Cecilia Sjöholms kritik av Butlers läsning av *Antigone*. Sjöholm publicerade 2002 artikeln "Familjepolitik: Butler, Lacan och Antigonekomplexet" i både den svenska psykoanalytiska tidskriften *Divan* och den internationella tidskriften *Radical philosophy*, utan att mötas av någon diskussion bland svenska feministiska Butler-förespråkare.⁷⁷

Den något överraskande slutsatsen som denna kartläggning över svensk reception av Judith Butler har lett fram till är således att Butler, med ett fåtal undantag, egentligen inte kan sägas ha haft en kvalificerad reception inom svensk genusforskning och genusvetenskap annat än som ett namn att referera till när man vill hävda en socialkonstruktivistisk ståndpunkt i kombination med en queer positionering. Att både forskare och studenter i det sammanhanget skulle kunna välja mellan en rad andra teoretiker, med ett något mer stringent resultat, förstärker misstanken att Butler i huvudsak används som en ikon utan signifikant.

Vad man däremot inte bör glömma är att den förmodligen absolut vanligaste receptionen inom större delen av den svenska feministiska forskningen har varit total tystnad. Hos de etablerade forskare som dominerade fältet under 1990-talet (Yvonne Hirdman, Karin Widerberg, Ebba Witt-Brattström) och som ävenledes ägnade sig åt görandet av kön (genus), kroppslig kontroll respektive feministisk psykoanalys, återfinns inte en enda fotnot eller hänvisning till Butler. Detta pekar mot att de radikal-feminister som i det första skedet introducerade och refererade till Butler utgjorde ett viktigt motstånd mot den etablerade feministiska forskningen. Detta är viktigt att poängtera eftersom det betyder att det initialt fanns ett potential till en radikalt förändrad feministisk forskning i dessa tidiga introduktioner där den traditionellt teorilösa svenska feminismen hade tvingats ta till sig en viktig feministisk diskussion rörande kropp och begär. För ett sådant projektbygge är nämligen Butler ett alldeles utmärkt val, eftersom det just hos henne återfinns en unik möjlighet att skapa en produktiv debatt mellan filosofi, psykoanalys och radikal feminism.

Kanske att det ännu inte är för sent?

Summary

"The queer disappearance of Butler". When Swedish feminist research introduced Judith Butler, 1990–2002. By Sara Edenheim. This article on the Swedish reception of the work and theories of feminist philosopher Judith Butler follows four feminist fields that introduced and discussed Butler's work from the early 1990's to the early 2000's; the first and earliest being the radical feminist field, followed by the field of feminist literary studies, the field of queer theory and, as a field of its own, the various translations made during this period.

Some main tendencies can be discerned: the translation of Butler's concept of gender as either "kön" or "genus" has varied over time; the feminist literary field is dominated by a critical approach to Butler, while the radical feminist field is more ambivalent. All fields categorize Butler as a social constructivist. The radical feminists seem to introduce Butler as a theorist of sexuality, especially of the norms of heterosexuality, while the literature feminists almost completely ignore Butler's take on desire and

rather emphasize (and criticize) Butler's definition of woman (as a subject). The connection with queer theory seems to have been somewhat weak with few and quite short references to Butler with the exception of queer theorist Tiina Rosenberg, who made a strong link between Butler and performance studies. In all fields references to *Gender trouble* are by far the most recurring, while later works by Butler (1993 and onwards) are less frequently cited and sometimes even completely absent. Applied studies are surprisingly rare (and only found in doctoral thesis in ethnology, sociology, philosophy, and archeology). Parts of chapter three from *Gender trouble* were translated in 1997 and later on reprinted and retranslated in different contexts and hence widely read and referred to. The first translations of other texts were published very late (2002) and consisted of a selection made by Rosenberg, focusing mainly on performativity. The critical stance has continued to dominate during the entire period and Butler is either dismissed for being too unrealistic or too dangerous for feminism. Meanwhile, other academic fields and media mainly reproduce this (paradoxical) image where the main tendency is to use the "foolery" of Butler to criticize both feminism and poststructuralism. With only one exception – the (internationally published) literature researcher Cecilia Sjöholm – none of the researchers has introduced or discussed Butler's relation to and revision of psychoanalysis, phenomenology or the sexual difference school.

Noter

1. Rubriken anspelar på en artikel av den australiensiska statsvetaren Sheila Jeffrey som under rubriken "The queer disappearance of lesbians – sexuality in the academy" (*Women's Studies International Forum* 17, 1994) framförde en rykande radikalfeministiskt lesbisk kritik mot den framväxande queerteorin, med Eve Kosofsky Sedgwick och Judith Butler som främsta syndabockar. Ett stort tack till Erika Alm för tålmodig läsning och extremt viktiga kommentarer och förslag under mitt arbete med denna artikel. Tack även till mina anonyma granskare för goda råd. Kvarvarande brister i artikeln är således helt mitt eget ansvar.

2. Termen brukar tillskrivas idéhistorikern Teresa de Lauretis ("Eccentric subjects. Feminist theory and historical consciousness", *Feminist studies* 16:1, 1990). Hon har dock senare offentligt uttalat sig kritiskt gentemot begreppet (Teresa de Lauretis: *The practice of love. Lesbian sexuality and perverse desire*, Bloomington, 1994), men det går själv-

klart inte att förbise att Butler i *Bodies that matter* (1993) talar om något som hon kallar för "critically queer" och i senare sammanhang har använt epitetet "queerteoretiker" om både sig själv och andra, om än i sparsmakad form. "Feminist" och "filosof" är dock mer vanligt förekommande epitet i hennes självbeskrivningar.

3. Judith Butler: *Gender trouble. Feminism and the subversion of identity* (New York & London, 1990); *Bodies that matter. On the discursive limits of "sex"* (New York & London, 1993). Tillsammans med Jeffrey Weeks: *Sex, politics and society. The regulation of sexuality since 1800* (London, 1981); *Sexuality and its discontents. Meanings, myths & modern sexualities* (London, 1985), Gayle Rubin: "Thinking sex : Notes for a radical theory of the politics of sexuality", i Vance (red.): *Pleasure and danger. Exploring female sexuality* (Boston, 1984) och Eve Kosofsky Sedgwick: *Epistemology of the closet* (New York, 1991) brukar Butler räknas till queer-

teorins pionjärer. De här nämnda forskarna skriver dock in sig i ett något annorlunda forskningsfält med mer renodlad foucauldiansk inspiration där fokus ligger på historia och fältobservationer. Det är även till stor del detta fält som har plockats upp av senare queerteoretiker (se exempelvis Jonathan Katz: *The invention of heterosexuality* (New York, 1995); David Halperin: *Saint Foucault. Towards a gay hagiography* (New York, 1995); *How to do the history of homosexuality* (Chicago, 2002), Michael Warner: *Fear of a queer planet. Queer politics and social theory* (Minneapolis, 1993); *The trouble with normal. Sex, politics and the ethics of queer life* (Cambridge, 2000).

4. För en detaljerad översikt över Butlers bakgrund och verk, se Sara Salih: *Judith Butler* (London & New York, 2002).

5. Butler: *Bodies that matter*, ix.

6. För en utmärkt redovisning och diskussion kring Butlers materiebegrepp i förhållande till hennes (begränsade) användning av Aristoteles' formbegrepp, se Erika Alm: 'Ett emballage för inälvor och emotioner'. *Föreställningar om kroppen i statliga utredningar från 1960- och 1970-talen* (Göteborg, 2006), 76 ff.

7. I introduktionen till *Bodies that matter* sammanfattar Butler sitt projekt i 5 punkter, vilka med fördel kan återges här för att ge läsaren en kortfattad bild av hur Butler själv använder begrepp som performativitet och materialisering: "At stake in such a reformulation of the materiality of bodies will be the following: (1) the recasting of the matter of bodies as the effect of a dynamic power, such that the matter of bodies will be indissociable from the regulatory norms that govern their materialization and the signification of those material effects; (2) the understanding of performativity not as the act by which a subject brings into being what she/he names, but, rather, as that reiterative power of discourse to produce the phenomena that it regulates and constraints; (3) the construal of 'sex' no longer as a bodily given on which the construct of gender is artificially imposed, but as a cultural norm which governs the materialization of bodies; (4) a rethinking of the process by which a bodily norm is assumed, appropriated, taken on as not, strictly speaking, undergone *by a subject*, but rather that the subject, the speaking 'I', is formed by virtue of having gone through such a process

of assuming a sex; (5) a linking of this process of 'assuming' a sex with the question of *identification*, and with the discursive means by which the heterosexual imperative enables certain sexed identifications and forecloses and/or disavows other identifications. This exclusionary matrix by which subjects are formed thus requires the simultaneous production of a domain of abject beings, those who are not yet 'subjects', but who form the constitutive outside to the domain of the subject." (Butler, *Bodies that matter*, 2 f.) I *Excitable speech. A politics of the performative* (New York, 1997) gör Butler ett antal närläsningar utifrån performativitetsbegreppet (liksom interpellationsbegreppet) och utgår där från Althusser, Austin, Bourdieu och Derida.

8. Judith Butler: *Psychic life of power. Theories in subjection* (Stanford, 1997), se speciellt "Melancholy gender/refused identification" där Butler skriver att hon önskar förklara hur "a melancholic identification is central to the process whereby the ego assumes a gendered character." (Butler: *Excitable speech*, 132 f.)

9. Judith Butler: *Antigone's claim. Kinship between life and death* (New York, 2000); Judith Butler, Ernesto Laclau, Slavoj Žižek: *Contingency, hegemony, universality. Contemporary dialogues on the left* (London, 2000).

10. Judith Butler: *Precarious life. The powers of mourning and violence* (London, 2004).

11. Judith Butler: *Giving an account of oneself* (New York, 2005); Judith Butler: "On never having learned how to live", *Differences. A journal of feminist cultural studies* 16:3 (2005); "Reply from Judith Butler to Mills and Jenkins", *Differences. A journal of feminist cultural studies*, 18:2 (2007).

12. Judith Butler: "Sexual politics, torture, and secular time", *British Journal of Sociology*, 59:1 (2008).

13. Marianne Liljeström: "Institutionaliserad heterosexuallitet och undersökning av könssystem", *Kvinnovetenskaplig tidskrift* 11:4 (1990).

14. Yvonne Hirdman: *Genussystemet. Teoretiska funderingar kring kvinnors sociala underordning* (Uppsala, 1988), samt "Genussystemet. Reflexioner kring kvinnors sociala underordning", *Kvinnovetenskaplig tidskrift* 3 (1988).

15. Margareta Lindholm: "Kan lesbiska vara kvinnor?", *Janus & genus* (Stockholm, 1994).

16. Margareta Lindholm: "Recension av Gender trouble", *Tvärtanten* 1 (1993).

17. Se Liljeström: "Institutionaliserad heterosexualitet och undersökning av könsystem"; "Bortom kön? – om makt och sexualitet", *Kvinnovetenskaplig tidskrift* 19:1 (1998); Lindholm: "Kan lesbiska vara kvinnor?", 146.

18. En av dessa är litteraturvetaren Eva Borgströms bidrag "Queerstudier i USA – och Sverige", *Kvinnovetenskaplig tidskrift* 19:1 (1998) som ger en allmän introduktion av queerstudier, där Butler enbart nämns flyktigt i ett citat och hennes symbolvärde verkar underförstått. Bergström skriver om sin vistelse vid Berkeley 1996/97 och hur queerstudier där växer sig större. I fokus står bland annat en intervju med Jonathan Katz. Den andra artikeln är historikern Gunlög Furs "Gränsöverskridande kvinnor och svenska män – kön och sexualitet på gränsen mellan samiskt och svenskt i tidigmodern tid" (för övrigt var detta en artikel som jag som student fick läsa på en kurs i genus och rätt under Karin Lundströms ledning på Juridiska institutionen i Lund. Lundström hade placerat in Furs artikel under kategorin "queer-teori" och denna artikel blev därför lustigt nog ett av mina första möten med svensk "queerteoretisk" forskning trots att begreppet inte nämns av Fur i artikeln).

19. Liljeström: "Bortom kön?"; Sara Heinämaa: "Kvinna – natur, produkt, stil?"; Anna Lydia Svalastog: "Reproduktion och könsdiskotomering", *Kvinnovetenskaplig tidskrift* 19:1 (1998). Heinämaas artikel är ovanlig i sammanhanget av två anledningar: 1) den definierar inte Butler som socialkonstruktivist, och 2) den diskuterar Butlers definition av kropp. Det referensverk som Butler därmed sätts in i skiljer sig rätt radikalt från de andra artiklarna. Precis som de övriga artiklarna är det främst *Gender Trouble* som diskuteras, vilket kanske gör det extra intressant att läsningen skiljer sig åt så pass radikalt från den svenska

– Heinämaas artikel är nämligen en översättning som redan var internationellt publicerad och utgör på så sätt inte en svensk reception i den bemärkelse som denna receptionsstudie definierar begreppet.

20. Pia Laskar: "Kön, sexualitet och makt",

Kvinnovetenskaplig tidskrift 19:1 (1998), 3.

21. Lena Martinsson: *Gemensamma liv. Om kön, kärlek och längtan* (Stockholm, 1997); Stina Jeffner: "Liksom våldtäkt, typ". *Om betydelsen av kön och heterosexualitet för ungdomars förståelse av våldtäkt* (Uppsala, 1997).

22. Martinsson: *Gemensamma liv*, 15.

23. Martinsson: *Gemensamma liv*, 17.

24. Lindholm: "Recension av Gender trouble".

25. Sara Danius: "Själen är kroppens fångelse – om den vanskliga distinktionen mellan kön och genus", Lindén och Milles (red.): *Feministisk bruksansvisning* (Stockholm, 1995).

26. Se exempelvis Lisbeth Larsson inledning i *Feminismer* (Lund, 1996); Christine Sarrimo: "När Judith möter Solvej", *Res Publica* 1–2 (1997).

27. Nina Björk: *Under det rosa täcket. Om kvinnlighetens vara och feministiska strategier* (Stockholm, 1996).

28. Björk: *Under det rosa täcket*, 143.

29. Nina Björk: "Judith Butler, rödstrumpan och dragshowartisten", *Glänta* 1–2 (2001).

30. Maria Sjöqvist: "Möjligheter och omöjligheter i Judith Butlers identitetskritik", *Häftan för kritiska studier* 31:4 (1998) 27.

31. Åsa Carlson: "Subjekt och agentskap – Seyla Benhabib och Judith Butler", *Kvinnovetenskaplig tidskrift* 21:2 (2000).

32. Claudia Lindén: "Samhällsmodern" – Ellen Keys självbiografiska självdekonstruktion", *Res Publica* 1–2 (1997) 48.

33. Anna Cavallin: "Androgynens kön. En feministisk läsning av C. J. L. Almqvists Drottningens juvelsmycke", *Kvinnovetenskaplig tidskrift* 27:1 (1998).

34. Mest känd av dessa kritiker är förmodligen litteraturvetaren Toril Moi, som i *What is a woman? and other essays* (London, 1999) framför hård kritik inte bara mot Butler utan även mot Donna Haraway. Mojs inflytande på svenska forskare är tydligt och ett första utkast till den engelska texten publicerades på svenska redan två år innan den engelska slutversionen, i ett nummer av *Res Publica*. I samma nummer återfinns översättningen av Butler (*Res Publica*, 1997:1–2) och i de artiklar som Butler nämns är den kritiska tonen dominerande (förutom Moi, även Carleheden och till viss del Sarrimo). Moi agerar dock i första hand på en internationell arena och ingick innan dess i en norsk akademisk kon-

text. I den ovannämnda svenska texten uttrycker Moi, medels en fotnot, sin tacksamhet till Sara Danius kritiska artikel (Danius: "Själens är kroppens fångelse") och därmed antyds att de svenska litteraturvetarnas kritik mot Butler har haft en viss del i Moises egna, och internationellt mer välkända, kritik (*Res Publica*, 1997, 148, n. 47).

35. Maria Wendt Höjer: "Har någon sett ett genus?", *Göteborgsposten* 1997-06-27.

36. Margaretha Järvinen: "Foucault-a-gogo – om konstruktivistisk könsforskning", Bergenheim och Lennerhed (red.): *Seklernas sex. Om konstruktivistisk könsforskning* (Stockholm, 1997); Maud Eduards: "Män – finns de?", *Kvinnovetenskaplig tidskrift* 3:4 (1998), "Den förbjudna handlingen", *Tidskrift för politisk filosofi* nr 3 (1997); Cecilia Åse: *Makten att se. Om kropp och kvinnlighet i lagens namn* (Malmö, 2000); Katarina Hamberg: "Vi är ju olika – det går inte att komma ifrån". Om biologins tolkningsföreträdare i medicinen", Hamberg och Thurén (red.): *Genusvägar* (Malmö 2002), 50.

37. *Lambda Nordica. Tidskrift för homosexualitetsforskning*, nr 3–4 (1997). Både antropologen Don Kulick och idéhistorikern Pia Laskar nämner även Jacques Lacan i sina respektive introduktioner till queerteori, men när exempelvis Michel Foucault och Jacques Derrida senare presenteras och diskuteras, har Lacan fallit bort. I Don Kulick: "Queer teori: vad är det och vad är det bra för?" i samma nummer av *Lambda Nordica*, nämns inte Butler överhuvudtaget.

38. I huvudsak är det Pia Laskar: "Queer teori och feminismen – beröringspunkter och spänningar", 73 f som behandlar Butler. I fokus står "konstruktivisterna Butler" och "iscensättningar (*performances*) av kön/genus" (Laskar, 74).

39. Jens Rydström: "Queer teori och historia", *Lambda Nordica* 3–4 (1996), 86 f.

40. Don Kulick: "Är måsar lesbiska? Om biologins relevans för mänskligt beteende", *Res publica* 1–2 (1997).

41. Tiina Rosenberg: "Upp till *camp*, systarrar! Om motstånd och teater", *Kvinnovetenskaplig tidskrift* 3–4 (1996), 4 f. Min anm.

42. Tiina Rosenberg: *Byxbegär* (Göteborg 2000), 165; 16. Det senare citatet följs i detta sammanhang av ett kort stycke som informerar om att Butler har reviderat denna definition med hjälp av en analys av "genusmelankoli". Rosenberg gör senare själv en

kort analys utifrån detta begrepp i boken, huvudsakligen utifrån en blandning av Kristeva och en mycket snabbt reviderad Butler, sammanläst med Wittigs strukturalism. Slutsatsen blir att teaterframställningen i sig själv blir en "undersökning av genus- och heteronormativitet" (132) – inte läsningen av den samma – och detta sker i första hand "genom användningen av genusdissonanta förklådnader" (ibid.). Melankolin representeras här av den kvinnliga skådespelarens iscensättning av en sorgsen man, vilket är en analytisk slutsats som har lite, om ens något, med Butlers definition av melankoli att göra. Varför Butler refereras till och varför hennes "genusmelankoli" ens är nödvändig för analysen, måste nog ses som ett mysterium i detta sammanhang. Liknande svårbegripliga förklaringar och revideringar är även följande citat exempel på: "Den radikala konstruktivismens svårighet, och detta gäller i synnerhet butlerismen, är att hon [sic] inte lyckas förklara hur människor under ett tidsförlopp lyckas bibehålla en identitet som de uppenbarligen identifierar sig med och även trivs med." (*Queerfeministisk agenda*, 160).

43. Butler: *Bodies that matter*, 95.

44. Rosenberg: *Queerfeministisk agenda*, 74.

45. I *The psychic life of power* (144 ff.) återfinns exempel där Butler explicit reviderar vad hon avsåg i *Gender trouble* med performativitet i samband med dragshows. Hennes slutsats är att "Drag allegorizes some set of melancholic incorporative fantasies that stabilize gender. Not only are a vast number of drag performers straight, but it would be a mistake to think that homosexuality is best explained through the performativity that is drag." (Butler: *The psychic life of power*, 146). Även i *Bodies that matter* (233 ff.) återfinns man ett första försök att sätta samman performativitet med melankoli där en likartad revidering av tolkningen av drag och cross-dressing äger rum.

46. Det är därför inte ologiskt att den kanske mest kvalificerade läsningen Rosenberg gör av Butler återfinns i en dagstidningsrecension av *Excitable speech* och *Psychic life of power*, *Svenska Dagbladet* 1998-01-04.

47. Jimmy Strassburg: *Shamanic shadows. One hundred generations of undead subversion in southern Scandinavia, 7000–4000 BC* (Stockholm, 2000); Jens Rydström: *Sinners*

and citizens. *Bestiality and homosexuality in Sweden 1880–1950* (Stockholm, 2001); Pia Lundahl: *Intimitetens villkor. Kön, sexualitet och berättelser om jaget* (Lund, 2001).

48. Lundahl: *Intimitetens villkor*, 15.

49. Larsson: "Inledning", *Feminismer*, 13; Judith Butler: "Subversiva kroppsakter", Larsson (red.): *Feminismer*, översättning Sven-Erik Torhell, (Lund, 1996).

50. "There appears to be two levels of reality, two orders of ontology, in Wittig's theory. Socially constituted ontology emerges from a more fundamental ontology that appears to be pre-social and pre-discursive." (Butler: *Gender trouble*, 146)

51. Se Butler: *Bodies that matter*, 224 ff., s. 281, n. 3 och 282, n. 11 för exempel på detta.

52. Det är förmodligen av vikt att delar av kapitel 3 ur *Gender trouble* har översatts och återgivits ett antal gånger mellan 1996 och 2007, i ljuset av att Butler i andra sammanhang har påpekat att *Gender trouble* och underförstått det aktuella kapitlet, utgör den del av det egna skrivandet som hon har ägnat mycket tid åt att revidera. Avsnittet är, tillsammans med Butler 1989, kanske den text som är minst specifik i sitt filosofiska ställningstagande och som därför förmodligen har tolkats som "lättläst" för studenter då den vid en ytlig läsning kan implicera klassisk radikalfeminism och könsrollsteori. Exempelvis har hitintills ingen text från *Bodies that matter* eller *Psychic life of power* fått ett liknande genomslag.

53. Sarrimo: "När Judith möter Solvej", 12.

54. Judith Butler: "Från konstruktion till materialisering", *Res Publica* 1–2, översättning Sven-Erik Torhell (1997), 26. Hon fortsätter: "Det räcker således inte med att säga att mänskliga subjekt konstrueras, eftersom konstruktionen av det mänskliga är en differentierande verksamhet som skapar det mer eller mindre 'mänskliga', det omänskliga, det mänskligt otänkbara. [...] Undersökningen av de utplånanden och uteslutningar genom vilken konstruktionen av subjektet sker är paradoxalt nog inte längre någon konstruktivism, men det är inte heller fråga om essentialism. [...] Debatten mellan konstruktivism och essentialism missar såldes dekonstruktionens poäng helt och hållet, för poängen har aldrig varit att 'allting är diskursivt konstruerat' [...]." (Butler: "Från

konstruktion till materialisering", 30 f.).

55. Danius skriver att "[h]os Butler får den konstruktivistiska feminismen sitt mest extrema uttryck." (Danius: "Själens är kroppens fängelse", 160); Larsson skriver i ovannämnda introduktion att Butler "intar en extremkonstruktivistisk ståndpunkt" (Larsson: *Feminismer*, 13); Laskar skriver i inledningen till *Kvinnovetenskaplig tidskrift*, 1998:1 att Butler är en "radikal konstruktivist" (Laskar: "Kön, sexualitet och makt", 5); Järvinen beskriver Butler som ett "superkonstruktivistisk[t] alternativ" (Järvinen: "Foucault-a-gogo", 59); Cecilia Åse väljer liknande ordalag i sin avhandling där Butlers projekt ses som en "långtgående språklig konstruktivism" (Åse: "Makten att se", 42); Lena Gemzöe bidrar i sin allmänna introduktion till feminismen med att benämna Butlers teori som en "postmodern, långtgående konstruktivism" (Gemzöe: *Feminism*, Stockholm, 2002, 138) och Rosenberg använder likartade ord när hon skriver att "Den radikala konstruktivismens svårighet, och detta gäller i synnerhet butlerismen [...]" (Rosenberg: *Queer-feministisk agenda*, 160).

56. Lennart Hellspong: "Judith Butler. En genusteoretisk metaforanalys", *Rhetorica Scandinavica* 26 (2006).

57. Hellspong: "Judith Butler", 80.

58. Hellspong: "Judith Butler", 73, 67.

59. Rosenberg: *Könet brinner!*; Butler: *Genus ogjort*; Judith Butler: *Genustrubbel. Feminism och identitets subversion*, översättning av Suzanne Almqvist, (Göteborg, 2007).

60. Kristina Hultman: "Könsmakt – från walesisk 1400-talshyllning till 70-talsursinne", *Aftonbladet* 1997-07-09; Bo Rothstein: "Hur kan man älska ett kön om man föraktar individerna", *Aftonbladet* 1997-07-16.

61. Torbjörn Fagerström: "Två kön bättre än ett, tre eller fyra", *Dagens nyheter* 2001-10-01, "Schyman, Thorild och pseudovetenskapen", *Dagens nyheter* 2002-02-18.

62. Arne Jarrick: "Vetenskapen hotar falla till kollektiv monolog", *Svenska Dagbladet* 1999-06-20. Citatet kommer från kapitel 1 i *Bodies that matter*. Tack till Lars Edgren för att ha gjort mig uppmärksam på detta.

63. Margareta Hallberg: "Vad är en kvinna och en man?", *Svenska dagbladet* 1997-12-07; "Kön och genus i feministisk teori", *Svenska dagbladet* 1997-12-08.

64. Hallberg: "Vad är en kvinna och en man?"

65. Hallberg: "Kön och genus i feministisk teori".

66. Se även Christine Sarrimo: "Feminism och psykoanalys – en sekellång hatkärlek", *Svenska dagbladet* 1998-12-21, som bland annat skriver att "Judith Butler drev i början av 90-talet även den Lacaninspirerade feminismen till dess poststrukturalistiska återvändsgränd, då hon förpassade allt tal om två olika kön till historiens humanistiska skräphög." Detta är i princip enda exemplet jag har funnit där Butler nämns enkom i samband med psykoanalys i Sverige (med undantag för Sjöholm), vilket samtidigt gör Sarrimos uttalande ytterligare paradoxalt, eftersom Butler knappast kan sägas ha introducerats i Sverige som "lacaninspirerad".

67. Ingvar Bergman: "Aggressivt och nedvärderande tonfall – replik till Torbjörn Fagerström", *Dagens Nyheter* 2002-03-04.

68. Salih, 2002. Se även Lynne Segal: "Sexualitet, politikk og skiftende generasjoner av feminister", Annfelt, Andersen, Bolsø (red.): *Nå heteroseksualiteten må forklare seg* (Trondheim 2007), 34 ff., för ytterligare en likartad tolkning av hur Butler mottogs i USA och Storbritannien.

69. Cecilia Sjöholm: "Familjepolitik. Butler, Lacan och Antigonekomplexet", *Divan* 1–2 (2002); även i *Radical philosophy* 111 (2002).

70. Strassburg: *Shamanic shadows*.

71. Johan Elmfeldt: "Könsidentitet och populärkultur – en lek med positioner", *Efter dekonstruktionen. Tolv uppsatser om aktuell litteraturteori* (Lund, 1994); Judith Butler: "Gender trouble, feminist theory, and psychoanalytical discourse", Nicholson (red.): *Feminism/Postmodernism* (London, 1990).

72. Elmfeldt: "Könsidentitet och populärkultur", 106.

73. Ytterligare en artikel, Thomas Johansson: "Främlingskap och det främmande: Bodybuilding, kön och identitet", *Kulturella perspektiv. Svensk etnologisk tidskrift* 4 (1995) hör eventuellt hemma i denna kategori. På grund av tidsbrist har jag dock inte hunnit inkludera den i undersökningen.

74. Helen Andersson, *Teologisk kvartals-tidskrift* 3 (1993). Andersson bidrog även senare med en introduktion av Butler, "Att böjas efter genus – eller den maskerad vi kallar identitet" i *Aktuellt om genusforskning* 1, 1995. Båda tidskrifterna är bundna till Lunds universitet, liksom den seminarieriet där Helen Andersson 1994 presenterade *Gender trouble* vid DISA-föreningen, Kvinnovetenskapligt Forum i Lund. Ytterligare en recension av *Gender trouble* återfinns i *Tidskrift för litteraturvetenskap* 1994:3–4. Det är litteraturvetaren Arthur Lewis, som vid denna tidpunkt var doktorand i Comparative Literature, Yale University, som bidrar med en kort recension (på svenska i original) där han tar fasta på förändringspotentialen (i positiv mening) hos Butler. Några andra recensioner av *Gender trouble* och *Bodies that matter* har jag inte lyckats hitta, vilket dock inte utesluter att det finns fler.

75. Björk: *Under det rosa täcket*; Martinsson: *Gemensamma liv*.

76. Åsa Carlson: *Kön, kropp och konstruktion. En undersökning av den filosofiska grunden för distinktionen mellan kön och genus* (Stockholm/Stehag, 2001).

77. Sjöholm: "Familjepolitik"; "Family values".

Teorins pionjärer

Om introduktionen och receptionen av den moderna litteraturteori i Sverige

Michael Gustavsson

Inledning

Bland humanistiska ämnen har litteraturvetenskap haft en särställning vad gäller teoriutveckling och teorireception från 70-talet och framåt. Hermeneutik, strukturalism och postmodernistisk teori fick bland akademiska ämnen tidigast genomslag inom litteraturvetenskap men har sedan efterhand spridit sig till andra humanistiska och samhällsvetenskapliga ämnen och förekommer idag till och med inom ämnesområden såsom vårdvetenskap och företagsekonomi. I det följande skall jag översiktligt försöka skissera den teoretiska utvecklingen, eller den så kallade ”teoriimporten”, inom det litteraturvetenskapliga ämnet, under framförallt 70- och 80-talen, och det är framförallt den svenska receptionen som står i fokus. Jag begränsar mig till introduktions- och etableringsfasen och berör i huvudsak de litteraturteoretiska pionjärerna på svensk botten.

Såväl hermeneutiken som strukturalismen har en lång historia men får genomslag i svensk litteraturvetenskap först under senare hälften av 1970-talet och när det gäller postmodernistisk teoribildning kommer genomslaget under början av 1980-talet. Litteraturteorins expansionsfas når sedan sin kulmen under slutet av 1980-talet, då mängden av teoretiska inriktningar är påfallande hög: strukturalism, narratologi, poststrukturalism, modern psykoanalys, modern feminism, hermeneutik, tematisk kritik, ”reader-response criticism”, receptionestetik, bachtinsk dialogism, intertextualitet för att nämna de viktigaste. Därefter under början av 90-talet infaller litteraturteorins konsolideringsfas. De riktningar som tidigare introducerats och etablerats befästs nu ytterligare. Intertextualiteten, den bachtinska dialogismen, feminismen, psykoanalysen och poststrukturalismen har fortfarande ett stort inflytande; strukturalismen, fenomenologin och hermeneutiken något mindre. Först senare under 90-talet får teoribildningar som postkolonialism och ”Queer theory” ett genombrott.

I föreliggande artikel koncentrerar jag mig dock på introduktions- och expansionsperioden. Eftersom det i huvudsak är tankeströmningar som strukturalism, hermeneutik och poststrukturalism som inom litteraturvetenskapen förknippas med modern teori och med ämnets ”teoretiska revolution” är det naturligt att starta i 1970-talet. Teori har naturligtvis alltid funnits inom ämnet i någon form men själva begreppet ”teori” har

framförallt kommit att förknippas med den teoretiska nyorientering som skedde inom ämnet efter marxismens högkonjunktur och litteratursociologins framväxt under slutet av 60- och början av 70-talen – vilket också betyder att jag inte kommer att beröra den marxistiska litteraturteorin eller litteratursociologin annat än som förelöpare för annan kontinental teori.¹

Liksom fallet var med marxismen beskrivs ofta den nyare teorin som en motreaktion mot en förhärskande tradition, av såväl anhängare som motståndare. För att få en mer allsidig bild av teorins genombrott och motiven för dess utveckling är det därför nödvändigt att göra några nedslag i litteraturämnets och humanioras tradition i Sverige.

Den humanistiska och litteraturhistoriska traditionen

Under slutet av 1800-talet är det historismen som dominerar den humanistiska forskningen, men rent metodiskt finns den stora likheter med 1800-talets andra stora vetenskapsteoretiska riktning, nämligen positivismen. Historismen hade rötter i den idealistiska traditionen, medan positivismen snarast kan härledas till upplysningstänkandet. Men det som förenar historiker och positivisterna är deras syn på helhetens betydelse för förståelsen av det enskilda.² Även om historisterna uppfattade helheten som något idealistiskt och positivisterna uppfattade helheten som något materialistiskt, betonade bägge riktningarna utvecklingen och lagbundenheten inom den större helheten. Trots att det var positivisterna som framhöll naturvetenskapen som förebild för all annan vetenskap, var det i praktiken de idealistiska historisterna som utvecklade de empiriska undersökningsmetoderna inom humaniora, bland annat metoder för registrering och kategorisering av historiskt källmaterial, under 1800-talet. Historismen innebar med andra ord en skarp fokusering på enskilda fakta och detaljer. Inte minst därför kan man tala om en metodisk likhet med positivisterna. Sven-Erik Liedman menar till och med att historisterna är långt mer empiriska än positivisterna och att de empiriska metoderna främst utvecklades inom historismen.³

Men likheterna begränsas till det metodiska planet. Intresset för empiri handlar inte för historisternas del om att omfatta ett empiristiskt synsätt – den kunskapsteoretiska grunden var idealistisk. Samtidigt finns det mycket som talar för att de *empiriska* metodernas dominans inom humaniora efterhand öppnade vägen för *empiristiska* synsätt att göra sig gällande. Till skillnad från 1800-talets historism kan man inom såväl det svenska historieämnet, efter Lauritz Weibull, som det svenska litteraturhistorieämnet, efter Henrik Schück, se en tendens bort från historismens idealistiska förutsättningar och antaganden, men med en bibehållen metodisk empiri och källkritik. Dessa efterhand allt mer ”grundlösa” metodiska ideal skapar, kan man säga, ett kunskapsteoretiskt vakuum. Allt efter-

som historismen dränerats på idealistiska förutsättningar öppnas vägen för ett mer eller mindre utsagt empiristiskt fundament, inte minst under påverkan av nypositivisternas definition av vetenskaplighet, med krav på hypotesprövning, verifiering och objektivitet.⁴ Men positivismens och nypositivismens ideal kan naturligtvis inte tillämpas på samma sätt inom humaniora som inom naturvetenskaperna – humanioras objekt är för det mesta mer ”avlägsna” eller ”otillgängliga”. För att litteraturvetenskapen skall kunna rubriceras som positivistisk i modern mening borde hypotesprövning, experiment, verifierbarhetskriterier eller hypotetisk-deduktiva metoder och falsifierbarhet vara självklara beståndsdelar, såväl i dess praktik som i dess vetenskaplighetsnorm. Men positivismens *metodiska* vetenskapsideal förverkligas i själva verket i en försvinnande liten del av svensk litteraturforskning. Att tala om deduktioner eller verifiering av hypoteser i litteraturhistoriska eller textanalytiska sammanhang är ju av lätt insedda skäl befängt. Eftersom positivismen i väldigt liten grad utmärker praktisk litteraturforskning väljer jag att, till skillnad från Kurt Aspelin med flera (se nedan), i stället kalla den så kallade traditionella litteraturvetenskapens fundament empiristiskt.

Vad som är viktigt att påpeka är att detta fundament sällan har synliggjorts och att det ingick i många av de traditionella litteraturhistorikernas självbild efter Schück, att vara ”teorilösa”. Och det är kanske därför som litteraturforskningen så länge har gjort den märkliga åtskillnaden mellan litteraturteori och ”vanlig” litteraturvetenskap, som om den senare vore ”teorilös”, eller har använt uttryck som ”teorins intåg”, som om litteraturforskningen varit ”teorilös” innan dess.

När man talar om moderna eller nya teorier inom litteraturvetenskapen måste de ses i förhållande till det gamla, till en äldre tradition. Vad innebär då den traditionella litteraturvetenskapen? I *Textens dimensioner*, från 1975, försöker Kurt Aspelin, kanske den viktigaste introduktören av modern teori i svensk litteraturvetenskap, besvara denna fråga.⁵ Boken inleds med ett polemiskt bakgrundskapitel som tecknar det svenska litteraturämnets utveckling och den vid den tiden rådande situationen i svensk litteraturvetenskap: ämnet är enligt Aspelins mening teoretiskt oinitierat och metodiskt outvecklat. Avsaknaden av teoretisk och metodisk diskussion kan, menar Aspelin, ses som ett resultat av en lång och vetenskapsideologiskt homogen tradition.

Enligt Aspelin har den svenska litteraturhistorien fram till 1970-talet behärskats av en, vad han kallar, stark positivistisk tradition. Denna tradition, som enligt Aspelin influerades och präglades av Schück, utmärks, heter det, av dess avsaknad av teoretisk självreflektion. Aspelin säger: ”Schücks väldiga skugga faller över de följande generationerna av forskare. Det är allmänt sett den schückska versionen av litteraturhistorisk positivism [...] som enväldigt dominerar svensk litteraturhistoria en lång tid framåt.”⁶ Med vissa förändringar och specialiseringar inom ämnet

bibehålls denna tradition alltför länge, enligt Aspelin. Man kan se Anton Blancks, Martin Lamms, Albert Nilssons och Johan Nordströms arbeten som en utveckling av de komparativa och idéhistoriska metoderna inom svensk litteraturforskning. Fredrik Böök, Olle Holmberg, Henry Olsson blir, enligt Aspelin, företrädare för det genetiskt inriktade biografiskt-psykologiska arbetssättet och diktarbiografin/monografin blir den allt vanligare typen av avhandling. Men alla dessa specialiserade metoder är, enligt Aspelin, endast olika grenar av trädet positivism.⁷

Nykritikens metoder lockade visserligen Peter Hallberg och Staffan Björck att under 1950-talet bryta ny mark med undersökningen om romanens formspråk.⁸ Men dessa insatser leder på inget sätt till någon reformation av den svenska litteraturforskningen. Under 60-talet kan man skönja ett visst intresse för teoretiska och metodologiska frågor, menar Aspelin. Bland annat kan man hos bl.a. Erik Götlind, Sven Linnér och författarna till *Litteraturvetenskap. Nya mål och metoder* (1966) finna ett intresse för vetenskapsfilosofiska frågor; men alla dessa forskare förenas i en empiristisk och analytiskt färgad grundsyn som snarast förstärker den positivistiska traditionen.⁹ I synnerhet förstärks den motsättning mellan faktaorienterad vetenskap och litteraturkritik, som i vårt land snarast kan ses som en motsättning mellan traditionen och det ringa nykritiska inflytandet.

För Aspelin framstår traditionell litteraturhistoria såsom huvudsakligen positivistiskt influerad. Men den motsättning mellan tradition och förnyelse som Aspelin egentligen fokuserar är den mellan en genetiskt inriktad litteraturforskning (vad han kallar positivistisk) och en ahistorisk, systematisk verkcenterad metod. Med andra ord, den motsättning Aspelin stipulerar mellan traditionell litteraturforskning och modern litteraturteori handlar snarare om motsättningen mellan textexterna och textinterna studier, mellan genetiska förklaringsmodeller och systematiska. Men de vetenskapsteoretiska, och i grunden kunskapsteoretiska skillnaderna mellan dessa olika typer av metodik är nödvändigtvis inte så stora. Det finns ingen nödvändig motsättning mellan en systematisk, textcenterad metodik och en empiristisk vetenskapsteoretisk utgångspunkt.

Litteraturens teori

Trots svårigheten att definiera vad ”traditionell” litteraturvetenskap egentligen betyder och vad som kan kallas för modern teori menar jag, till skillnad från Aspelin, att skillnaden mellan äldre och modernare teori i ämnet inte kan knytas till skillnaden mellan textanalys och empiri. Textanalysen har ett annat syfte och mål än exempelvis komparativa och biografiska studier, men är därför inte oförenlig med olika externa metoder. Textanalysen kan ta vid där den biografiska, komparativa eller historiska forskningen slutar; den kan också utgöra en förutsättning för eller

komplettera till exempel komparativa studier. Man kan tala om metodiskt skilda tillvägagångssätt, med olika undersökningsområden och resultat, men detta betyder inte att interna och externa metoder nödvändigtvis måste utgå från vetenskapsteoretiskt oförenliga utgångspunkter. Det betyder endast att man inte skall förväxla dem. Den motsättning som ofta utmålas mellan traditionell komparativ och genetisk litteraturforskning och textcentrerad forskning är, menar jag, inte den viktigaste skiljelinjen mellan traditionell litteraturvetenskap och modern teori. Den viktiga skiljelinjen är av epistemologisk, och inte metodisk art.

Det är framförallt den litteraturvetenskapliga traditionens empiristiska syn på kunskapens villkor, betingelser och möjligheter som den moderna teorin vänder sig mot och utgör ett brott mot. Med empirism avser jag i detta sammanhang den moderna 1900-talsempirism som kan härledas till en objektivistisk och realistisk åskådning. Den metodiska mångfald, som kännetecknar den empiriska litteraturforskningen, förutsätter i regel en gemensam syn på objektets beskaffenhet eller väsen (synen på objektet kan härledas till en ontologisk realism) och en gemensam syn på förhållandet mellan kunskapssubjekt och objekt (här: en empiristisk epistemologi).¹⁰ De så kallade ”traditionella litteraturvetenskapliga metoderna” – idéhistoriska, biografiska, komparativa med flera – förutsätter en empiristisk grundsyn, även om den inte uttrycks. Och denna empiristiska grundsyn är nödvändig att beakta för att förstå den moderna litteraturteorin och dess brott mot traditionen.

Den nyare teorins brott mot traditionen är framförallt ett brott mot empirismen. Speciellt poststrukturalistisk, hermeneutiskt och, i vissa fall, strukturalistisk teori vilar på i förhållande till traditionen radikalt annorlunda kunskapsteoretiska förutsättningar. Vad de så kallade traditionella metoderna inom ämnet såsom de har utvecklats i Sverige under en stor del av 1900-talet ytterst har gemensamt, oavsett hur mycket de skiljer sig åt för övrigt, är enkelt uttryckt uppfattningen att litteraturstudiet har externa avgränsbara objekt och att dessa objekt är tillgängliga för undersökning. Man skulle kunna ge den vaga benämningen ”traditionell litteraturvetenskap” innebörden att den i all sin heterogenitet förenas av en objektivism i denna bemärkelse. Den nuvarande ämnesbeteckningen har snarast skärpt denna traditionella uppfattning.

Vad som utmärker den moderna litteraturteorin däremot är att just denna empiristiska syn på objektet är ifrågasatt. Bland annat hermeneutikens och konstruktivismens syn på objektet är radikalt annorlunda den empiristiska synen. För hermeneutikens vidkommande är objektet intentionerat, det vill säga ett fenomen ovillkorligt kopplat till subjektet; för konstruktivismens del är objektet språkligt genererat, det vill säga objektet är alltid redan betecknat, det är givet i språket och kulturen; för empirismens del förutsätts däremot ett externt föreliggande objekt, som visserligen kan tolkas subjektivt och förstås kontextuellt, men den externa relationen

till objektet framstår här som ett nödvändigt kunskapsvillkor. Med andra ord lägger hermeneutiken, konstruktivismen och empirismen helt olika innebörder i objektsbegreppet.

Det kunskapsteoretiska brott som den moderna teorin fört med sig har också i högsta grad påverkat användningen av begreppet teori inom litteraturvetenskapens och humanioras sammanhang. Det är framförallt den epistemologiska användningen av teoribegreppet som sedan 70-talet kommit till bruk, teori i bemärkelsen åskådning eller synsätt, och inte de teoribegreppen som används i framförallt naturvetenskap och stora delar av samhällsvetenskap med bland annat innebörderna ”en samling påståenden som systematiserar vetandet inom ett visst avgränsat område”, ”förklaringsmodell”, ”hypotes” etc. Det är också därför teori särskiljs som ett speciellt område av litteraturvetenskapen eller inom humaniora i stort – teori förstås nästan uteslutande som epistemologi: teori handlar om synsätt och behandlar frågor om tolkning, mening och förståelse etc.

Den teoretiska trätan

Teoretiska och metodiska diskussioner har förts inom den svenska litteraturvetenskapen under lång tid och många har påtalat den länge förhärskande empiristiska (eller så kallade positivistiska) traditionen inom ämnet som en broms för den teoretiska förnyelsen, inte minst på grund av den avsaknad av teoretisk och metodisk diskussion som denna tradition, enligt vedersakarna, fört med sig. Men vetenskapsteoretiska och metodiska problem har faktiskt diskuterats inom disciplinen även decennierna före den moderna teorins intåg.

En intressant iakttagelse är att man strax före den moderna teorins genombrott kan skönja en skärpning av den historiskt-empiriska litteraturforskningens ideal i riktning mot scientism och positivism. 1961 ger Lars Lönnroth ut sin polemiska skrift *Litteraturforskningens dilemma* där han pläderar för en, vad man kan kalla, förnyad positivistisk metodik med en stark betoning på källkritisk historieforskning.¹¹ Ännu längre i riktning mot positivismens ideal går Peter Hallberg, Gunnar Hansson, Göran Hermerén, Karl Erik Rosengren och Jan Thavenius i *Litteraturvetenskap. Nya mål och metoder* (1966) som för litteraturvetenskapen försöker utveckla mer formella och kvantitativa metoder.¹² Även i *Forskningsfält och metoder inom litteraturvetenskapen* från 1970 finns en liknande scientistisk tendens där experimentell och kvantitativ forskning presenteras som metodiska nyheter.¹³ I ljuset av denna utveckling blir den moderna teorins brott mot traditionen än tydligare.

Den nya kontinentala teorin får under det scientistiska 60-talet knappt någon uppmärksamhet alls i större översikter eller handböcker, däremot uppmärksammas den i enstaka tidnings- och tidskriftsartiklar.¹⁴ Den första litteraturvetenskapliga handbok som berör modern teori är Inge Jons-

sons *Idéer och teorier om ordens konst. Från Platon till strukturalismen* (1971) som bl.a. tar upp strukturalismen, hermeneutiken och receptionsestetiken.¹⁵ I den andra omarbetade och utvidgade upplagan av *Forskningsfält och metoder inom litteraturvetenskapen* från 1974 introducerar också ett, i bokens sammanhang, avvikande hermeneutiskt perspektiv av Erland Lagerroth.¹⁶

Men den viktigaste pionjären och kanske den viktigaste introduktören av modern teori och metod i svensk litteraturvetenskap över huvud taget är, den redan omnämnde, Kurt Aspelin som tillsammans med Bengt A. Lundberg i och med utgivandet av *Form och struktur* (1971) öppnade portarna för den kontinentala teoribildningen, framförallt rysk formalism, strukturalism och semiotik, som tidigare inte varit lika lättillgänglig för en svensk läsekrets.¹⁷ Aspelin fortsatte sedan sin gärning som introduktör av framförallt strukturalismen genom att, också nu tillsammans med Lundberg, ge ut en samling av Roman Jakobsons viktigaste texter i översättning, *Poetik och lingvistik. Litteraturvetenskapliga bidrag valda av Kurt Aspelin och Bengt A. Lundberg* (1974). Ett år senare kom *Textens dimensioner. Problem och perspektiv i litteraturstudiet* (1975), som torde vara Aspelins viktigaste bidrag till diskussionen om teorins utveckling (eller brist på utveckling) inom den svenska litteraturvetenskapen.¹⁸ Ytterligare ett år senare ger Aspelin ut en antologi med centrala texter ur den semiotiska och strukturalistiska traditionen: *Tecken och tydning. Till konsternas semiotik* (1976).¹⁹

Parallellt med Aspelins introduktioner av kontinental teori inleddes vid början av 1970-talet en livlig debatt om litteraturvetenskapens innehåll, ändamål och legitimitet. Debatten inleddes på allvar i och med Kurt Aspelins pamflett ”Gunnar Hansson, dikten och upplevelserna” i *Tidskrift för Litteraturvetenskap* 1971/72:2 och Gunnar Hanssons svar i samma nummer: ”Kurt Aspelin tecknar konturer”.²⁰ Aspelin formulerar här en skarp kritik av den i hans ögon positivistiskt präglade svenska litteraturforskningen och inleder därmed en debatt som fortgår under en stor del av 1970-talet. Debatten når en kulmen under mitten av 1970-talet, men inte bara på grund av Aspelins *Textens dimensioner*. Peter Hallberg till exempel skriver en kritisk artikel i *Tidskrift för Litteraturvetenskap* 1974:5–6, ”Funderingar kring aktuell litteraturvetenskaplig terminologi”, som styr diskussionen mot den moderna litteraturteorins begreppsbyggnad och terminologi.²¹ Man kan redan vid denna tid skönja en polarisering i debatten mellan å ena sidan en falang öppen för modern teori som samtidigt ser positivismen uppenbaras överallt inom den traditionella litteraturforskningen och å andra sidan grindvaktare som värjer sig mot ”modeteoriernas” jargong, tungomålstalande och terminologiska fäbless.²²

Debatten om modern teori och traditionell positivism intensifieras i och med Tomas Forsers artikel ”Till frågan om den goda metodiska trätan” i *Tidskrift för Litteraturvetenskap* 1976:1.²³ Forser menar här att den

svenska litteraturforskningens vetenskapsfilosofiska fundament är positivismen och att den dessutom utgör en reduktionistisk norm för vad som skall gälla för godtagbar forskning.²⁴ Som följd av diskussionen om positivismen förs debatten in på frågan om begreppet vetenskaplighet i *Tidskrift för Litteraturvetenskap* 1976:4 med fyra bidrag. Först Ingemar Algulins artikel "Vetenskaplig kris eller vetenskaplig kreativitet?" och Peter Hallbergs "Vetenskap i sak". Sedan, med anledning av Hallbergs artikel – och här träder tre nya namn in i diskussionen, vilka sedermera kommer att spela en stor roll i introduktionen av och debatten kring den hermeneutiska och poststrukturalistiska teorin – de vid den här tiden odisputerade forskarna Horace Engdahls, Roland Lysells och Anders Olssons replik på Hallbergs artikel: "Den ökända verkligheten. Anteckningar till Peter Hallbergs vetenskapssyn."²⁵

Debatten om positivismen får nytt bränsle i och med antologin *Humaniora på undantag? Humanistiska forskningstraditioner i Sverige* (1978), vari bland andra Tomas Forsers redan nämnda uppsats från 1976 publiceras i en utvidgad version: "En helig och allmänlig kyrka."²⁶ Men debatten rör inte bara positivismen som begrepp och företeelse utan även historismens förhållande till positivismen samt frågan om den historiskt influerade humanismen i Weibulls efterföljd kan betraktas som objektiv vetenskap. Förutom Forsers bidrag i *Humaniora på undantag*, är Sven-Eric Liedmans bidrag "Humanistiska forskningstraditioner i Sverige. Kritiska och historiska perspektiv" härvidlag belysande.²⁷ När det gäller frågan om humanioras vetenskaplighet utgör även Svante Nordins "Humaniora och vetenskap. En historicistisk uppfattning" i *Tidskrift för Litteraturvetenskap* 1979:3 ett viktigt bidrag.²⁸

Mycket av 70-talets debatt förs på en vetenskapsteoretisk nivå och kretsar mycket kring kritiken av litteraturhistorieämnets tradition. Även om debatten om positivismen och den traditionella litteraturforskningen avtar i intensitet mot slutet av 70-talet fortsätter diskussionen om litteraturvetenskapens utveckling men blir mindre fokuserad på det gamla och mer fokuserad på det nya. Debattens tonvikt förläggs mer på teorierna själva än på de vetenskapsteoretiska fundamenten. Och det är också under andra hälften av 1970-talet som de nya teorierna inte bara debatteras utan också börjar komma till bruk i forskningen.

Teorins pionjärer: strukturalismen

De teoretiska nyorienteringarna börjar synas i litteraturforskningen under 70-talet trots att deras genomslag i ämnet som helhet endast är marginell. Det är framförallt bland doktorsavhandlingar man kan skönja en nyorientering och det är strukturalismen som är den dominerande riktningen. Strukturalismens genomslag i den svenska litteraturvetenskapen kan troligen härledas till den marxistiska litteraturteori som hade sin högkon-

junktur under tidigt 70-tal. Två indicier på att strukturalismens popularitet har sin grund i marxismen är, för det första, att den marxistiske Lucien Goldmann är den förste strukturalist som får ett genomslag i ämnet, för det andra, att Kurt Aspelins avgörande introduktioner av såväl marxism som strukturalism skapar en koppling mellan dessa traditioner.²⁹ Strukturalismens inflytande vid den här tiden är dock huvudsakligen av metodisk karaktär; det är framförallt nya metoder för textanalys som introduceras. Strukturalismens teori strider mot den traditionella litteraturhistoriens, komparatismens och biografismens uppfattning om det litterära verket som ett uttryck för en tidsanda, en författares psyke eller som ett uttryck för litterära, kulturella och idéhistoriska strömningar. Strukturalismen förfäktar därför textanalysen som metod och vänder sig mot olika genetiska förklaringsmodeller. Men samtidigt tycks inte den metodiska version av strukturalism som anammas i den svenska litteraturforskningen stå i direkt motsättning till den empiristiska uppfattningen så länge det handlar om det empiriskt avgränsade verket. Man kan säga att strukturalismens inriktning på den litterära textens inre organisation och uppbyggnad kompletterar de externt inriktade metoderna. Den traditions- eller ”paradigmbrytande” potential som ligger i strukturalistisk teori kommer med andra ord inte riktigt fram vid denna tid. Det kunskapsteoretiska brott, som strukturalismen potentiellt för med sig, mellan strukturella och genetiska förklaringsmodeller, blir sällan tydligt. Att betrakta litteraturen som ett teckensystem inom större teckensystem (sociala, estetiska m.fl.), att ersätta genetiska samband med strukturella, att se skillnaderna som viktigare än enheterna själva – till skillnad från empirismens vetenskapssyn som utgår från det positiva – är synsätt som sällan görs explicita i forskningen praktik.

Oavsett hur mycket av strukturalismens teoretiska potential som förverkligas utgör göteborgsforskaren Marianne Kvists doktorsavhandling *Resignation och revolt. Eugène Dabit och "le mal de vivre" – en studie i författarens vision du monde* (1976) ”något av ett pionjärbete”. Thomas Olsson skriver i *Samlaren*: ”I svensk litteraturvetenskap är det sannerligen ont om avhandlingar som [...] tillämpar teoretiska modeller, som inte hunnit bli etablerade nog att gälla som ’vetenskapliga’.” Och några sidor längre fram framhåller Olsson att en av avhandlingens stora förtjänster är dess ”självständiga användning och omfunktionering av ett av det senaste decenniets mest betydelsefulla bidrag till litteraturvetenskapens metodiska och teoretiska utveckling, Goldmanns genetiska strukturalism”.³⁰ Kvist är helt riktigt en av pionjärerna, när det gäller att tillämpa Lucien Goldmanns genetiska strukturalism eller, för den delen, att tillämpa en strukturalistisk metodik överhuvudtaget inom svensk litteraturforskning. Däremot har Goldmanns teorier introducerats långt tidigare. Redan 1968 presenterar Sven-Eric Liedman Goldmann för den svenska publiken i tidskriften *Komma* där man också återfinner en av Goldmanns

texter i svensk översättning.³¹ Man kan också nämna att Bernt Olsson ger en kortare introduktion till några moderna franska teoretiker, däribland Goldmann, i *Samlaren* 1969,³² samt att Eva Adolffson, presenterar Lucien Goldmann i *BLM* 1970.³³

En annan pionjär, vid sidan av Kvist, är Ola Holmgren som i sin avhandling *Kärlek och ära. En studie i Ivar Lo-Johanssons Måna-romaner* (1978) förenar ”lingvistiska, strukturalistiska, receptionshistoriska och allmänt hermeneutiska metoder [...] med mer konventionella historiska metoder”.³⁴ Avhandlingen är metodiskt intressant för att den visar vägen för en strukturalistiskt orienterad romananalys, samtidigt som den är banbrytande med tanke på den rad moderna teoretiker som här, för första gången i en svensk litteraturvetenskaplig doktorsavhandling, presenteras. Han introducerar den franske strukturalisten Émile Benveniste, och hans begreppspar ”discours” (diskurs, utsägelse) och ”récit historique” (berättelse, utsaga), som inte tidigare är uppmärksammas inom svensk litteraturvetenskap.³⁵ Han stödjer sig delvis på Tzvetan Todorovs syn på en berättelsens form,³⁶ som här kommer till bruk för första gången i en svensk doktorsavhandling, liksom Roman Jakobsons modell över språkets funktioner, som används i analysen av stilen i *Måna*.³⁷ Såväl Todorov som Jakobson har dock uppmärksammas tidigare. Kurt Aspelin och Bengt A. Lundberg har som bekant introducerat Jakobson inom den svenska litteraturvetenskapen, tidigast i *Form och struktur* från 1971 (där också Todorov introduceras),³⁸ men framförallt i *Poetik och lingvistik* från 1974.³⁹ Inom svensk lingvistik var Jakobson emellertid bekant långt tidigare.⁴⁰ Men när det gäller doktorsavhandlingar i litteraturvetenskap torde detta vara den första gången Jakobsons poetik kommer till bruk.

Roman Jakobson är inte utgångspunkt men dock föremål för Anita Boström Kruckenbergers *Roman Jakobsons poetik. Studier i dess teori och praktik* (1979), ett av de få metateoretiska forskningsprojekt som dittills hade genomförts inom den svenska litteraturvetenskapen.⁴¹ Även om metateoretisk forskning är sällsynt, är det inte på något vis förvånande att den första teoribildning som blir *föremål* för en svensk doktorsavhandling i litteraturvetenskap, är strukturalisten Roman Jakobsons. Jakobsons poetik är central för den litteraturvetenskapliga strukturalismen och Kruckenbergers avhandling är så till vida ett av de viktigaste bidragen, vid sidan av Aspelins, till introduktionen och etableringen av strukturalismen i svensk litteraturvetenskap, även om avhandlingen, trots sitt ämne, inte själv är teoretiskt eller metodiskt nydanande, utan huvudsakligen deskriptiv och refererande. Strukturalismen förekommer, framförallt som metod, hos betydligt fler litteraturforskare än som här har nämnts men blir efter 70-talet inte längre den dominerande riktningen inom den litteraturteoretiskt influerade forskningen.

Teorins pionjärer: Hermeneutik och poststrukturalism

Under slutet av 70 och början av 80-talen börjar teorier i den fenomenologiska traditionen (hermeneutik och tematisk kritik) och poststrukturalistisk teori på allvar introduceras i ämnet.⁴² Julia Kristevas intertextualitetsbegrepp och Michail Bachtins dialogism får ett genomslag i litteraturforskningen under denna tid och kommer sedermera att etableras som några av de vanligaste utgångspunkterna i den teoretiskt nyorienterande forskningen. Man kan tydligt avläsa en förskjutning från en strukturalistisk dominans till en hermeneutisk och poststrukturalistisk. Det är också tydligt att det framförallt är bland doktorander och utomakademiska fora dessa teorier får sitt första genomslag. Viktiga kraftfält i sammanhanget är bland annat tidskriften *Kris* och Nordiskt sommaruniversitet, *NSU*, med i huvudsak forskarstuderande, men också studenter som verksamma. Inte minst betydelsefull är antologin *Hermeneutik* utgiven 1977, där centrala texter av bland andra Hans-Georg Gadamer och Paul Ricoeur presenteras för en svensk publik i svensk översättning med kommentarer. För det poststrukturalistiska genomslaget är det så kallade ”Derrida-numret” av *Kris* från 1980 av avgörande betydelse.⁴³

Doktoranderna spelade en avgörande roll för introduktionen av fenomenologi, hermeneutik, tematisk kritik och dekonstruktion i litteraturvetenskapen och det kan vara värt att nämna tre pionjärinsatser. Kurt Aspelins lärjunge Beata Agrell disputerar vid Göteborgs universitet 1983 på en i många avseenden udda avhandling: *Frihet och faktiskitet. Om ordning, oordning, lydnad och frihet i Sven Delblancs roman Prästkappan* (tryckt 1982).⁴⁴ Avhandlingen är ovanlig framförallt för att Sartres fenomenologi får utgöra teoretiskt fundament för texttolkningen. Det är ju inte helt självklart att inordna Sartre som en central person inom den moderna litteraturteorin. Men vad som gör denna avhandling teoretiskt nydanande är framförallt det fenomenologiskt färgade textbegreppet och dess förbindelse med läsakten. Texten realiserar i läsningen, den är lika beroende av tolkningen som av sin egen intentionalitet menar Agrell.⁴⁵ Hon presenterar, med influenser från Paul Ricoeur, en fenomenologiskt färgad läsarstrategi som i denna skala inte tidigare förekommit i svensk litteraturvetenskap.

Två avhandlingsförfattare som förenar fenomenologiskt inspirerad teori (tematisk kritik) och poststrukturalism är Roland Lysell och Anders Olsson.⁴⁶ Den subjektorienterade fenomenologin och den språkligt orienterade poststrukturalismen kan ju synas svårförenliga; icke desto mindre kommer teorier knutna till dessa olika riktningar hos många forskare från 80-talet och framåt att förenas. Lysells avhandling, *Erik Lindegrens imaginära universum* (tryckt 1982), är den första svenska doktorsavhandling som behandlar och utgår från den tematiska kritiken, främst Jean-Pierre Richard, och därmed ger den ett avgörande bidrag till en teoretisk nyorien-

tering inom ämnet. Fakultetsopponenten Magnus Röhl formulerar härvidlag kritiska synpunkter som efterhand blir vanligen återkommande i kritiken av den nyare teorin. Problemet med bland annat den fenomenologiskt inspirerade tematiska kritiken och den poststrukturalistiska teorin i litteraturforskningens sammanhang är att dessa typer av teorier inte självklart är metodiskt användbara, menar Röhl.⁴⁷ Dessa teorier berör framförallt olika metafysiska frågor om textens status, förståelse, medvetande osv., snarare än att ge direktiv för praktisk tolkning och analys. En annan synpunkt som snarast illustrerar den föregående är att tillämpningen av intertextualitetsbegreppet, vilken, hos Lysell, utgår från Roland Barthes poststrukturalistiska uppfattning såsom den formuleras i "De l'œuvre au texte", tenderar att hamna i den traditionella genetiska komparatismen.⁴⁸

Vid samma institution, samma år och med liknande teoretiska influenser som Lysell lägger Anders Olsson fram sin avhandling, *Ekelöfs nej* (1983). Liksom för Lysell är Jean-Pierre Richards tematiska kritik den viktigaste utgångspunkten, men på samma sätt som hos Lysell, modifieras hos Olsson den tematiska kritiken av vissa poststrukturalistiska inslag personifierade av Jacques Derrida. Han lutar sig även, vad intertextualitetsbegreppet anbelangar, mot Julia Kristeva, Michael Riffaterre och Gérard Genette (som längre fram blir viktig för narratologins utveckling i Sverige).⁴⁹ Men Anders Olsson är inte bara viktig som avhandlingsförfattare utan framförallt för att han i sin övriga produktion tillsammans med Horace Engdahl utgör en av de viktigaste introduktörerna av modern teori i Sverige efter Kurt Aspelin.

Det är som flitiga skribenter i dagspress, tidskrifter, böcker och antologier som Olsson och Engdahl har gjort sina mest betydande insatser vad teorireceptionen anbelangar. Jag tänker framförallt på deras introduktioner av hermeneutisk och poststrukturalistisk teori (från sent 70-tal och framåt) i tidskriften *Kris*, men även i *BLM, Tidskrift för Litteraturvetenskap* och i *Dagens Nyheter*. Inte minst viktig är deras medverkan i antologin *Hermeneutik* (1977). I Olssons fall har dessutom *Den okända texten* (1987) haft stor betydelse för den moderna teorins konsolidering – han försåg härmed seminarierummen med den första större översikten över hermeneutikens och poststrukturalismens idétraditioner på svenska språket.⁵⁰

I Engdahls fall visade hans doktorsavhandling *Den romantiska texten. En essä i nio avsnitt* (1986/1987) nya vägar för litteraturforskningens praktik.⁵¹ Han skriver i förordet: "Teoretiska inspirationskällor finns men har inte gått in i arbetet som 'modeller' eller 'redskap', och frågan är om den sorts teori som intresserar mig alls låter 'sig tillämpas'."⁵² Detta citat sammanfattar, kan man säga, en av de punkter vilka gjort Engdahls avhandling kontroversiell, och jag tänker då närmast på att den formellt avviker från normen för den "vetenskapliga forskningsmetodiken". En

doktorsavhandling bör följa en gängse vetenskaplig mall, med angivande av syfte och metod, teoretiska *utgångspunkter* till de metoder som *tillämpas*, referenser och källor, underbyggda resonemang, bestyrkta teser eller slutsatser och så vidare – det vill säga en metodik som i allt väsentligt bygger på den empiristiska vetenskapssynen. Utgår man från ett icke-empiristiskt synsätt uppstår med andra ord ett formellt problem. Antingen anpassar man teorin till gängse forskningsmetodik och riskerar att de teoretiska influenserna stannar vid en rent terminologisk överbyggnad. Eller anpassar man forskningshantverket till de teoretiska förutsättningarna, vilka kan vara uttalat antiempiristiska, men riskerar då att inte uppfylla den traditionella normen för vetenskaplighet som vidhäftar doktorsavhandlingar i ämnet. Engdahls avhandling ställde ämnesinstitutionen inför ett genuint dilemma: om ämnet skall tillåta modern teori måste också synen på vetenskaplighet revideras.⁵³

En annan forskare som har tänjt gränserna för vad den traditionella vetenskapsnormen kan tillåta är Lisbeth Larsson. *En annan historia. Om kvinnors läsning och svensk veckopress* (1989) är en mycket okonventionell doktorsavhandling.⁵⁴ Dels är det den första svenska avhandling som i metodiskt avseende tar stöd i ”reader-response criticism”, dels vill den i själva framställningsformen illustrera läsarperspektivet. Disposition och framställning ligger på många sätt utanför den gängse normen – bland annat kommer forskningsöversikt och teoretiska utgångspunkter först i det avslutande kapitlet, register saknas och skrivsättet tenderar att växla mellan lustläsarens och litteraturforskarens. De receptionsteoretiker Larsson utgår från, Jonathan Culler, Stanley Fish, Wolfgang Iser, Hans Robert Jauss och David Bleich, får delvis kritik på grund av deras uppfattning om idealläsare och läsarter.⁵⁵ Larsson vill som en korrigerering till Bleichs och andra manliga teoretikers synsätt uppvärdera en kvinnlig läsart som bygger på närhet, identifikation och upplevelse. Med stöd hos en rad feministiska och psykoanalytiska teoretiker, såsom Janice Radway, Nancy Chodorow och Carol Gilligan, presenterar Larsson sin egen syn: ”Om man i stället för att överge det ’medseende’ perspektivet vidhåller det [...] kan man också se hur den nära, identifikatoriska och medläsande läsart som de kvinnliga triviallitteraturläsarna driver till sin spets rymmer sin särskilda meningsproduktion.”⁵⁶

Intertextualitet och bachtinsk dialogism

Intertextualitetsbegreppet och efterhand den bachtinska dialogismen utgör de kanske vanligaste influenserna i teoretiskt färgad svensk litteraturforskning under litteraturteorins expansionsfas. Julia Kristeva, som myntat termen intertextualitet, är ju framförallt influerad av Michail Bachtin och dennes idéer om dialogicitet, och inte minst Barthes artikel ”De l’œuvre au texte” har bidragit till synen på texten som en aktivitet, snarare än

artefakt, som en fortgående dialog och intertextuell väv som inkluderar läsarens egen textuella historia och sammanhang.⁵⁷ Anders Olsson och Roland Lysell är viktiga namn i introduktionen av detta tänkande, men de forskare som anammat detta tänkande är otaliga, som exempel kan nämnas Eva Hættner Olafsson, Christina Svensson, Ulf Olssons, Jenny Westerström, Elisabeth Hästbacka och Anders Öhman.⁵⁸

Även om intertextualiteten eller dialogismen ofta används på ett rent terminologiskt plan, för att ersätta den traditionella komparatismen, kan man säga att, när dessa teorier inte används rent kosmetiskt, de för med sig en gentemot den traditionella litteraturvetenskapen klart avvikande syn på litteraturstudiets föremål. I ett resonemang som vidrör begreppsförvirringen kring intertextualitet visavi komparatism skisserar Elisabeth Hästbacka ett alternativ till den traditionella forskningens empiristiska utgångspunkter. Med stöd hos Bachtin menar hon att människans språkliga handlingar inte kan betraktas som ”kausalt bundna produkter av givna omständigheter”.⁵⁹ Språkhandlingar manifesteras i stället alltid i interaktion med ett socialt sammanhang, och eftersom dessa möten alltid är relaterade till en ständigt föränderlig, och därför tillfällig, kontext (en unik dialogisk situation) är den språkliga meningen alltid unik, men icke desto mindre konkret (den är alltid determinerad av den omedelbara sociala situationen). Det är det levande språkbruket i den sociala samvaron, som Bachtin vill rikta vår uppmärksamhet mot. Ingen text är ett stelnat objekt utan ingår i en ständig dialog med tidigare texter, andra texter och nya texter; varje text kan alltid förstås på ett nytt sätt beroende på den omedelbara kontexten vari den läses och varje läsning kan skapa nya unika texter och så vidare *ad infinitum*. Därför kan vi inte betrakta texten som bara ett fixt empiriskt objekt (genererat av andra fixa omständigheter). Och därför, menar Hästbacka, ”måste forskare inom humaniora, förutom att studera sitt ämne som objekt, dvs. som något som inte förutsätts kunna ’svara’, även möta det som subjekt”.⁶⁰ Texten har alltså enligt detta sätt att se inte en förborgad immanent innebörd som vi med hjälp av olika metoder kan närma oss eller försöka uppenbara, utan textens mening är beroende av handlingen att läsa. Huruvida ett sådant förhållningssätt är förenligt med gängse vetenskapsnorm eller inte är en annan fråga, men klart är att poststrukturalistisk influerad teori uppfattades av många som ”oprövbar”, spekulativ, relativistisk, och ovetenskaplig.

Teorins pionjärer: feminism och psykoanalys

Kvinnolitteratur och feministiska teman har behandlats och diskuterats under ett längre tag inom akademien och fick ett mindre genombrott under 1960-talet då pionjärer som Karin Westman Berg, Eva Åsbrink och Rita Liljeström lade grunden för det som brukade kallas könsrollsanalyser. Inte minst Karin Westman Berg var en drivande kraft med det könsrollssemi-

narium hon initierade 1967. Indirekt är hon och andra av 60-talets pionjärer vägröjare för den genusteoretiska inriktning som senare växer fram.

När det gäller den moderna psykoanalytiskt eller poststrukturalistiskt influerade feminismen (dvs. den feminism som brukar kategoriseras under rubriken modern teori) uppmärksammas den först, liksom fallet är med mycket av den moderna teorin, utanför den akademiska undervisningen. Redan 1979 kan man i tidskriften *KRIS* finna några introduktioner till den moderna feminismen bland andra Antony Wildens ”Kritik av fallocentrismen”, Anders Olssons ”Till Lucy [sic!] Irigaray” och en översatt artikel av Irigaray, ”Könet som inte är ett”.⁶¹ Det är värt att notera att dessa tidiga, kanske första, introduktioner och översättningar av postmoderna feminister uteslutande görs av män, men därefter blir det huvudsakligen kvinnor som formerar litteraturvetenskapens nya feministiska och genusteoretiska inriktning.

Ebba Witt-Brattströms betydelse för genomslaget av modern feminism i svensk litteraturvetenskap är viktig, inte minst när det gäller den efterhand så vanliga kopplingen mellan feminism och psykoanalys. Genom en mängd artiklar, debattinlägg, introduktioner med mera har hon ända sedan början av 80-talet spridit såväl modern feminism och psykoanalys, framförallt Julia Kristevas teorier, som kvinnolitteraturforskning till en bredare publik.⁶² Hennes doktorsavhandling *Moa Martinson. Skrift och drift i trettioåret* har också blivit spridd till en ovanligt stor läsekrets och även om den inte helt går i den moderna teorins tecken har den bidragit till att inspirera många yngre forskare att anamma feminismens perspektiv.⁶³

Vad doktorsavhandlingar anbelangar måste dock Gunilla Domellöfs två år tidigare utgivna *I oss är en mångfald levande. Karin Boye som kritiker och prosamodernist* (1986) betecknas som en pionjärinsats.⁶⁴ Det är den första doktorsavhandling som intar ett postmodernistiskt influerat könsteoretiskt perspektiv. Med stöd av en annan viktig nordisk föregångare, Toril Moi, kritiserar hon den så kallade androcentriska humanismens fasthållande av könsförtrycket och formulerar samtidigt en genuint poststrukturalistisk deklaration. Jag citerar Domellöf *in extenso*, för här utstakar hon, som första svenska avhandlingsförfattare, den väg feministisk forskning skall följa:

För att kunna förändra maktrelationerna mellan könen, är det under patriarkatet en metodiskt viktig angelägenhet att se maktkampen som en del av konstverkets kontext. Genom att knyta det könsteoretiska perspektivet till de fundamentala intressen, som ger symboliska tecken mening, blir det möjligt att diskutera kvinnors meningsproduktion i text utifrån nya villkor. Både i fråga om kritiska och skönlitterära texter gäller det att dels avslöja begreppen maskulinitet och femininitet som sociala konstruktioner, som inte refererar till någon essentiell verklig-

het, dels att konfrontera den politiska makt och reella innebörd, som dessa kategorier haft för verklighetsuppfattningen.⁶⁵

Här berörs såväl anti-essentialismen, socialkonstruktivismen och genus-tänkandet som den dekonstruktiva feminismens ideologiska funktion och det är ingen tvekan om att den poststrukturalistiska teorin, med dess syn på tecken, mening, genus, i feministisk tappning ses som i högsta grad metodiskt tillämpbar, närmast som en politisk handlingsstrategi. Domellöf är som feministisk avhandlingsförfattare en föregångare, hon inmutar ett för svensk litteraturforskning nytt forskningsområde och medverkar på så sätt till en expansion för den feministiska forskningen i svensk litteraturvetenskap.

Om någon annan riktning, vid sidan av den ”nya feminismen”, kan sägas få sitt genombrott under andra hälften av 80-talet är det den moderna psykoanalysen. Fram till denna period har ju såväl modern som traditionell (freudiansk, jungiansk) psykoanalys, som Lars Nylander påpekat, varit ”så gott som helt frånvarande från de svenska humanvetenskaperna”.⁶⁶ Den litteraturvetenskapliga forskning med psykoanalytisk inriktning som bedrivits fram till 1986 beskriver Nylander översiktligt i kapitlet ”Något om psykoanalysen i svensk litteraturvetenskap” i antologin *Litteratur och psykoanalys – en antologi om modern psykoanalytisk litteraturtolkning* (1986). Han betonar bland annat att det var forskare inom de feministiska och marxistiska teoritraditionerna ”som under 70-talet började föra in psykoanalysen i den litteraturvetenskapliga disciplinen” och nämner namn som Birgitta Holm och Maria Bergom-Larsson.⁶⁷ Den psykoanalytiska teorins genomslag är till stor del den moderna feminismens förtjänst. Inte minst är namnet Kristeva viktigt för denna utveckling. Men psykoanalysen har även uppmärksammats utanför den feministiska forskningen?

Lars Nylander är ett av de viktigaste namnen för etableringen av den moderna psykoanalytiska teorin med ovan nämnda antologi.⁶⁸ Men vid sidan av Nylander måste Rickard Schönström nämnas. Han är en av de första på svensk botten som på allvar ger sig i kast med Jacques Lacans teorier; även om andra tidigare berört den.⁶⁹ I hans doktorsavhandling *Dikten som besvärjelse. Begärets dialektik i Pär Lagerkvists författarskap* (framlagd i Lund 1987), som enligt författaren själv kan etiketteras som dekonstruktivistisk, finns vid sidan av psykoanalytisk teori inslag av bachtinsk dialogism, fenomenologi, semiotik och strukturalism.⁷⁰ Även om psykoanalysen utgör superteorin i sammanhanget – den tar vid där de andra kommer till korta – utgör Schönströms avhandling ett för den moderna teorin typiskt exempel på teoretisk pluralism.

Den teoretiska pluralismen, jargongen och frågan om vetenskapligheten

En tendens som är tydlig, inte bara utifrån ovanstående genomgång utan också mer generellt, vad gäller tillägandet av modern teori i svensk litteraturforskning är pluralismen, i meningen att exempelvis teorier i den fenomenologiska traditionen sammanförs med poststrukturalistiska teorier, men också att såväl fenomenologiska som poststrukturalistiska teorier sammanjämkas med en traditionellt empiristisk vetenskapssyn. I bägge fallen handlar det om att försöka förena oförenliga perspektiv. Hermeneutiska perspektiv sätts bredvid dekonstruktiva, som om de hade samma objekt. Empiristiska metoder förenas med uttalat icke-empiristiska synsätt. Inte sällan förenas både hermeneutiska, poststrukturalistiska och empiristiska perspektiv i en och samma artikel eller avhandling utan hänsyn till de oöverstigligena epistemologiska gap som finns mellan dessa perspektiv.

När det gäller de så kallade traditionella litteraturvetenskapliga metoderna – biografisk, komparativ, idéhistorisk med flera – kan man utan tvekan tala om en pluralism – en *metodisk* pluralism – eftersom dessa olika metoder inriktas på gemensamma objekt och eftersom alla metoder har sina utgångspunkter i samma teoretiska förutsättning: empirismens kunskapsteori. Synen på objektet och relationen mellan kunskapssubjekt och objekt är gemensam. Men när det gäller *teoretisk* pluralism, av ovan nämnda art, är situationen en annan. Eftersom den grundläggande synen på objektet, på kunskapen och relationen mellan kunskapande subjekt och kunskapsobjekt skiftar efter teoretiska utgångspunkter, leder sådan pluralism för det mesta till inkonsekvenser. Innan man låter olika teorier samsas i en undersökning måste man först göra klart om det föreligger ett identiskt kunskapsobjekt och om man menar samma sak med begrepp som subjekt, objekt, förståelse, kunskap etc.

Den så vanligt förekommande teoretiska pluralismen förstärker också intrycket av att den moderna teorin i många avhandlingar används jargongmässigt, ibland blir det rent av en nödvändig slutsats. Jag tänker då inte bara på greppet att förena oförenliga eller svårförenliga teoretiska utgångspunkter, utan också att många avhandlingförfattare säger sig använda moderna teorier men i praktiken utgår från empiristiska grundantaganden och, ofta nog, använder empiriska metoder kamouflerade under teoretisk terminologi.⁷¹ Under det teoretiskt-pluralistiska angreppssättet ligger ofta en outtalad empiristisk textuppfattning: det är *en och samma* text som belyses ur olika perspektiv. Man kan till och med säga att detta empiriska identitetskriterium utgör en förutsättning för den teoretiska pluralismen.

Poststrukturalismen, intertextualiteten, den lacanska psykoanalysen, den moderna feminismen, men även hermeneutik och tematisk kritik byg-

ger på helt andra kunskapsteoretiska förutsättningar än den traditionellt empiristiska forskningen, men måste ändå, tycks det, möjligen med undantag för feminismen, anpassas till denna vetenskapssyn och resultatet blir ”termskrammel” och jargong – eller möjligen taktik. Varför, kan man fråga? Svaret är kanske så enkelt att ämnet litteraturvetenskap, såsom namnet antyder, kräver en empiristisk vetenskapsmetodik. Ämnet kräver av sina forskare, och speciellt doktorander, att de har sina undersökningsobjekt som de metodiskt undersöker utifrån uppfattningen att detta objekt är något så när identifierbart och avgränsbart. Om gränsen mellan objekt och subjekt här suddas ut riskeras ju ämnets vetenskapliga legitimitet.

Härvidlag kan man dessutom peka på att teori ständigt förväxlas med metod: Mångfalden av teorier uppfattas som en mångfald av metoder. Såväl dekonstruktion som hermeneutik till exempel används som metoder medan de egentligen bör förstås som teorier före metoderna, hemmahörande inom en metafysisk-ontologisk tradition (och kritiken av denna tradition). Även här är det, kan man gissa, den outtalat empiristiska grundsynen som tvingar fram denna förväxling. Men man kan samtidigt inte alltid vara säker på att forskaren är omedveten om diskrepansen mellan teoretiska förutsättningar och metodiska tillämpningar. Problemet kan naturligtvis ha sin grund i forskarens felförståelse av eller oinsatthet i de aktuella teorierna, men det är också fullt möjligt att förväxlingarna sker mot bättre vetande, att de utgör resultat av en anpassning eller eftergift till en inbillad eller verklig vetenskapsnorm, eller, om man så vill, en akademisk–institutionell censur. Föreningen av empiri och med empirismen oförenliga teorier måste med andra ord inte uppfattas som rent ”termskrammel”. En sådan inkompatibel förening behöver alltså inte bero på bristande teoretisk insikt eller okunskap utan kan grundas på taktiska överväganden. I vilket fall som helst kan man konstatera att teorifloran och den teoretiska pluralismen till trots följer den största delen av den teoretiskt färgade litteraturforskningen, med vissa undantag, en traditionell empiristisk vetenskapsnorm, så även till sin form och uppbyggnad (klar disposition, forskningsöversikter, metodredovisningar, teser och resultat, etc.).

Även om det kan vara frågan om taktisk teorianvändning är problemen med kosmetiskt eller rent terminologiskt teoribruk ett påfallande och av många uppmärksammat fenomen.⁷² Den feministiskt inspirerade litteraturforskningen är däremot i mindre utsträckning ”kosmetisk” eller anpassad till traditionella vetenskapsnormer. Här finns en mer uttalad kritik av den traditionella vetenskapligheten. Vetenskapen relativiseras i så måtto att den framställs som en av många diskurser. Kritiken av vetenskapen handlar inte om dess innehåll så mycket som att den är en hierarkiskt överordnad manlig diskurs som motiveras av makt i stället för sanning. Vetenskapen är den härskande ideologin och litteraturteorin får därför en politisk funktion: den ger incitament för kampen mot överordnade ideo-

logier, den motiverar teoretiskt könets och maktens diskursivitet och öppnar vägen för nya och alternativa berättelser. Men denna uppfattning om vetenskapens och ideologiernas diskursivitet, uppfattningen att olika diskurser är godtyckliga men samtidigt motiverade av makt eller förtryck, är enligt teorin universellt giltig. Därmed kan man säga att det åtminstone finns *ett* icke relativt axiom inom denna typ av feministisk teori. I vilket fall uppfattas den legering av teori och ideologi som feminismen representerar som ett reellt hot mot ämnets gängse normer, inte bara av manliga ämnesföreträdare. Ingeborg Nordin Hennel till exempel menar att om all läsning och förståelse är avhängig kontext, perspektiv, kön, klass etc. öppnas vägen för såväl godtyckliga som tendentiösa tolkningar.⁷³

Inte bara när det gäller feminismen utan när det gäller nyare teori över huvud taget är det också tydligt hur flera etablerade ämnesföreträdare reagerar mot den moderna teorins ifrågasättande av traditionell vetenskaplighet. Ett speciellt tydligt exempel är Lars Lönnroths sakkunnigutlåtande för en forskarassistenttjänst i Stockholm 1993. Debatten förorsakades av Lönnroths bedömning av Aris Fioretos avhandling *Det kritiska ögonblicket. Hölderlin, Benjamin, Celan* (1991) såsom "totalt ovetenskaplig".⁷⁴ Oavsett hur lysande essäist eller kritiker Fioretos är kan hans opus inte anses uppfylla ämnets vetenskapsnorm var Lönnroths ståndpunkt, och man kan gissa att många forskare som influerats av modern teori skulle få samma bedömning. Lars Lönnroth tycks mena att Fioretos bruk av modern teori gör att hans avhandling bör klassificeras som kritik snarare än vetenskap. Fioretos problematiserar själv frågan om kritik och vetenskap men använder begreppet kritik som ett i högsta grad teoretiskt begrepp, icke att sammanblanda med en mer vardagsspråklig innebörd ("recension", "bedömning", "värdering" etc.).⁷⁵ En liknande innebörd av kritikbegreppet, som hos Fioretos, kan man i princip knyta till en mängd avhandlingar inom ämnet som nyttjar så kallade "intertextuella" metoder eller "retoriska läsningar". Den intressanta frågan i detta sammanhang rör normen för vetenskaplighet i litteraturforskningen och om det föreligger någon enhetlig konsensus om en sådan norm.⁷⁶ Lönnroth sammanfattar själv några, enligt hans sätt att se, viktiga punkter för en enhetlig vetenskapsnorm, det vill säga vad som kan betraktas som vetenskapliga tillvägagångssätt. För det första: litteraturvetenskapen måste vara resultatriktad, den måste bidra med ny kunskap och ny förståelse, som sedan kan "vidareföras (eventuellt i mer stringent form) av andra forskare". För det andra: litteraturforskaren måste "se det uppenbara och självklara" och undvika alltför mycket sökande efter det fördolda och hemliga till exempel bakom "textens bokstavliga mening". För det tredje: litteraturforskaren bör alltid sträva efter "intersubjektivt kontrollerbara kriterier", forskningen bör med andra sträva mot objektivitet. För det fjärde: litteraturforskaren bör klart redovisa sin metod, bland annat för att göra det möjligt för andra forskare att fortsätta på samma väg.⁷⁷ Alla dessa punk-

ter sammanfaller med den empiristiska kunskapsteori som jag inledningsvis diskuterade och som jag menar utgör fundamentet för en stor del av den traditionella litteraturvetenskapen. Lönnroth använder begreppet vetenskap i samklang med ämnets äldre tradition, det vill säga den vetenskapssyn som behärskat ämnet under en stor del av 1900-talet fram till den moderna teorins landvinningar, men en del ämnesföreträdare menar dock att Lönnroth representerar "en föråldrad vetenskapssyn".⁷⁸ Kjell Espmark och Ulf Boëthius skriver i en anteckning till styrelsemötet vid den Litteraturvetenskapliga institutionen i Stockholm 24/11 1993 att Lönnroth tycks "rikta sig mot hela den typ av teoretiskt avancerad textanalys" som bland andra Fioretos bedriver:

Den skulle vara "litteraturkritik" och inte "litteraturvetenskap". Mot denna snäva avgränsning av begreppet litteraturvetenskap finner vi det viktigt att protestera. Ämnet har faktiskt vidgats sedan det en gång hette "litteraturhistoria med poetik". Ett skäl till att disciplinen i slutet av 1960-talet bytte namn till "litteraturvetenskap" var just att den skulle inrymma även renodlade textanalyser. Lönnroths försök att vrida klockan tillbaka bör avvisas.⁷⁹

Espmark och Boëthius representerar väl den vidsyn som utvecklats inom ämnet bland etablerade ämnesföreträdare, det vill säga uppfattningen att textanalysen borde utgöra en självklar del av litteraturvetenskapen. Men även om de välsignar den tidigare misstänkliggjorda textanalysen får vi påminna oss att den moderna teorin, inte på något sätt begränsas till textanalytiska metoder. Den kritiska kärnpunkten i den moderna teorins konfrontation med traditionen rör möjligheten till en vetenskap om litteraturen över huvud. Frågan är hur ämnesinstitutionen ställer sig till den moderna litteraturteorins metodkritiska dimension samt dess ifrågasättande av empirismens generella vetenskapsnorm?

Summary

Pioneers of theory. On the introduction and reception of modern literary theory in Sweden. By Michael Gustavsson. From the 1970's onward, comparative literature has held a unique position among the humanities with regard to the reception, development and application of theory. Hermeneutics, structuralism and postmodernist theory were appropriated by comparative literature before any other academic discipline, only later to be integrated into other subjects in the humanities and the social sciences. In this article, I offer an outline of the development within comparative literature, or the so-called "import of theory", especially during the 1970's and 1980's and with the Swedish reception as the focus. I limit my discussion to the introduction and establishment of theory, and deal primarily with the pioneers of literary theory on Swedish soil.

Hermeneutics and structuralism alike have a long history, but they first receive serious attention in Swedish comparative literature during the latter half of the 1970's. Postmodernist theory does not penetrate the discipline before the early 1980's. It is primarily such currents (hermeneutics, structuralism and poststructuralism) that are associated with contemporary theory and with the "theoretical revolution" in the discipline, thus making the 1970's the natural starting point for this study.

The expansion phase of literary theory reaches its culmination toward the end of the 1980's, when the quantity and variety of theoretical orientations are striking: structuralism, phenomenology, narratology, poststructuralism, psychoanalytic theory, feminist and gender theory, hermeneutics, thematic critique, reader-response criticism, reception aesthetics, Bachtinian dialogism and intertextuality are among the most important influences.

Perhaps the most important pioneer in and importer of contemporary theory and method in Swedish literary studies was Kurt Aspelin, who cleared the way for continental influences, especially Russian formalism, structuralism and semiotics, which had earlier been largely inaccessible to the Swedish audience. The most significant contexts for the development of modern literary theory, aside from Aspelin's work, are doctoral dissertations and the journal *Kris* (*Crisis*).

Noter

1. Marxismen, litteratursociologin och Habermas offentlighetsteori har haft stor betydelse för ämnet som vägröjare för den moderna teorin, men har, lite orättvist, sällan hänförs till fenomenet modern litteraturteori. Habermas förekommer mycket sparsamt i den litteraturvetenskapliga undervisningen och den litteratursociologi som undervisas inom landets forskarutbildningar har visserligen haft en subversiv kraft, men har sällan klassificerats som "modern litteraturteori". Litteratursociologin i bred mening har för det mesta dessutom grundats i den empiristiska traditionen som den moderna litteraturteorin vill utgöra ett brott mot, vilket jag kommer att visa. För vidare inblickar i den sociologiska traditionen under 70-talet se t.ex. Arne Melberg (red.): *Den litterära institutionen. Studier i den borgerliga litteraturens sociala historia* (Stockholm, 1975).

2. Se t.ex. Sven-Eric Liedman: "Humanistiska forskningsstraditioner i Sverige. Kritiska och historiska perspektiv" i *Humaniora på undantag? Humanistiska forskningsstraditioner i Sverige*, red. Tomas Forser (Stockholm, 1978), 11 ff.

3. *Ibid.*, 17.

4. Man kan t.ex. se Peter Hallberg m.fl.: *Litteraturvetenskap. Nya mål och metoder* (Stockholm, 1966) som ett försök att närma sig dessa ideal.

5. Kurt Aspelin: *Textens dimensioner. Problem och perspektiv i litteraturstudiet* (Stockholm, 1975).

6. *Ibid.*, 17 f.

7. *Ibid.*, 18 ff.

8. Peter Hallberg: *Natursymboler i svensk lyrik. Från nyromantiken till Karlfeldt* (Göteborg, 1951) och Staffan Björck: *Romanens formvärld* (Stockholm, 1953).

9. Se Erik Götlind: *De oerhörda orden. Litteraturestetiska och vetenskapsteoretiska problem* (Stockholm, 1961) och Sven Linnér: *Litteraturhistoriska argument. Studier i en vetenskaps metodpraxis* (Stockholm, 1964). Författarna till *Litteraturvetenskap. Nya mål och metoder* (Stockholm, 1966) är Peter Hallberg, Gunnar Hansson, Göran Hermerén, Karl Erik Rosengren och Jan Thavenius.

10. Detta är dock inget nödvändigt samband, det är en regel med möjliga undantag, dvs. en empirisk metod förutsätter inte *med*

nödvändighet en empiristisk kunskapssyn. Men samtidigt råder det, enligt t.ex. Torsten Pettersson, en stark konsensus om vad han kallar referenspremissen, dvs. att all vetenskap som inte är spekulativ bygger på en verklighetsreferens, som enligt mitt sätt att se sammanfaller med empirismen, och att denna referens vilar på en förhärskande (vad Pettersson kallar kunskapsteoretisk och vad jag kallar) ontologisk realism. Se Torsten Pettersson: *Dolda principer. Kultur- och litteraturteoretiska studier* (Lund, 2002), 25.

11. Lars Lönnroth: *Litteraturforskningens dilemma* (Stockholm, 1961).

12. Hallberg m.fl.: *Litteraturvetenskap. Nya mål och metoder*.

13. Lars Gustafsson (red.): *Forskningsfält och metoder inom litteraturvetenskapen* (Stockholm, 1970).

14. Som exempel kan nämnas Göran Printz-Påhlson: "Efter Babels torn – lingvistik och filosofi" i *BLM* 1967:6, 448–457; Lars Helander: "Lucien Goldmanns strukturer" i *BLM* 1968:4, 283–286; Bernt Olsson uppmärksammar namn som Maurice Blanchot, Georges Poulet, Jean-Pierre Richard, Lucien Goldmann, Roland Barthes i sin uppsats "Den nya franska kritiken. En presentation" i *Samlaren* 1969, 111–128 och Hans-Göran Ekman skriver om bl.a. Roland Barthes och Lévi-Strauss i "Ert kvarter – en hieroglyf att begrunda" i *Expressen* 1969-07-01.

15. Inge Jonsson: *Idéer och teorier om ordens konst. Från Platon till strukturalismen* (Lund, 1971).

16. Lars Gustafsson (red.): *Forskningsfält och metoder inom litteraturvetenskapen* (1970), andra omarb. och utvidgade uppl. (Stockholm, 1974).

17. *Form och struktur. Texter till en metodologisk tradition inom litteraturvetenskapen valda av Kurt Aspelin och Bengt A. Lundberg* (Stockholm, 1971).

18. Aspelin: *Textens dimensioner*.

19. Roman Jakobson: *Poetik och lingvistik. Litteraturvetenskapliga bidrag valda av Kurt Aspelin och Bengt A. Lundberg* (Stockholm, 1974) och *Tecken och tydning. Till konsternas semiotik. Texter valda av Kurt Aspelin och Bengt A. Lundberg* (Stockholm, 1976). Aspelin har ju också varit viktig för introduktionen av den marxistiska litteraturforskningen, se *Marxistiska litteraturanalyser i urval av Kurt Aspelin* (Stockholm, 1970) och i viss mån *Vetenskap som kritik. En intro-*

duktion till Frankfurtskolans aktuella positioner redigerad av Kurt Aspelin och Thomas Gerholm (Stockholm 1974).

20. Kurt Aspelin: "Gunnar Hansson, dikten och upplevelserna" i *Tidskrift för Litteraturvetenskap* 1971/72:2, s. 66–73 och Gunnar Hansson: "Kurt Aspelin tecknar konturer", *ibid.*, 74–78. Se vidare, Erland Lagerroth: *Litteraturvetenskapen vid en korsväg. Traditionell forskning, marxism, strukturalism, hermeneutik, humanism, finalism* (Stockholm, 1980), 31.

21. Peter Hallberg: "Funderingar kring aktuell litteraturvetenskaplig terminologi" i *Tidskrift för Litteraturvetenskap* 1974:5–6, 272–278. Magnus Röhl svarar i nästföljande nummer: "Funderingar kring Peter Hallbergs funderingar" i *Tidskrift för Litteraturvetenskap* 1975:1, 52–55, och får i sin tur svar av Peter Hallberg: "Ett PS om diktverket som 'kod', 'modell' etc", *ibid.*, 56–61

22. Ett vittnesbörd från tidens debatt kan man finna i *Tidskrift för Litteraturvetenskap* 1975:4 där teoriapologeten Björn Linell skriver i sin recension av de bägge festskrifterna *Diktaren och hans formvärld*, tillägnad Staffan Björck och Carl Fehrman (1975) och *Text och teater*, tillägnad Lennart Breitholtz (1974): "Den litteraturvetenskapliga forskningen befinner sig i en fruktbar kris. En nödvändig kritisk genomgång av traditionella metoder och teoretiska system har inletts, samtidigt som en rad nya och mycket viktiga frågor kring forskningens objekt, metoder och funktion har ställts." Linell menar att bakgrunden "till den ökade kritiska medvetenheten" bland annat är "den teoretiska utarmning" som kännetecknar svensk litteraturforskning. När det gäller de två festskrifter har recensurer påtalar han "bristen på teoretisk och metodisk medvetenhet hos forskarna", undantaget "Kurt Aspelins bidrag i göteborgarnas festskrift".

23. Tomas Forser: "Till frågan om den goda metodiska trätan" i *Tidskrift för Litteraturvetenskap* 1976:1, 5–35.

24. Peter Hallberg: "Vem är 'positivist'?" i *Tidskrift för Litteraturvetenskap* 1976:2-3, 162–172; Mats Furberg: "Mer om en träta", *ibid.*, 173–183 och Tomas Forser: "Svar", *ibid.*, 184–187. I samma nummer fortsätter dessutom Peter Hallberg sin terminologiska diskussion i artikeln: "Det vetenskapliga språkets kris", *ibid.*, 156–161.

25. Ingemar Algulin: "Vetenskaplig kris

eller vetenskaplig kreativitet?” i *Tidskrift för Litteraturvetenskap* 1976:4, 296–307; Peter Hallberg: ”Vetenskap i sak”, *ibid.*, 308–312; Horace Engdahl, Roland Lysell, Anders Olsson: ”Den okända verkligheten. Anteckningar till Peter Hallbergs vetenskapssyn”, *ibid.*, 313–319. Se även Peter Hallberg: ”Tre män i en båt. Anteckningar om innanläsning m.m.”, *ibid.*, 320–327.

26. Tomas Forser: ”En helig och allmänlig kyrka” i Tomas Forser (red.): *Humaniora på undantag? Humanistiska forsknings-traditioner i Sverige*, (Stockholm, 1978), 125–176.

27. Sven-Eric Liedman: ”Humanistiska forskningstraditioner i Sverige. Kritiska och historiska perspektiv” i *Humaniora på undantag?*, 9–78.

28. Svante Nordin: ”Humaniora och vetenskap. En historicistisk uppfattning” i *Tidskrift för Litteraturvetenskap* 1979:3, 177–194.

29. Aspelins *Marxistiska litteraturanalyser* (Stockholm, 1970) utges ett år före *Form och struktur* (1971). För den som låtit sig influeras av Aspelin är kopplingen mellan marxism och strukturalism naturlig. Det kan också vara värt att nämna att Jelena Dahl i början av 70-talet behandlar strukturalismen i två artiklar i *Tidskrift för litteraturvetenskap*: ”Ytterligare om poetik och lingvistik”, 1971/72:2, 79–82 och ”Strukturalisten Tynjanov”, 1971/72:4, 201–209.

30. Marianne Kvist: *Resignation och revolt. Eugène Dabit och ”le mal de vivre” – en studie i författarens vision du monde* (Göteborg, 1976) samt Thomas Olsson, rec. av Marianne Kvist, *Resignation och revolt. Eugène Dabit och ”le mal de vivre” – en studie i författarens vision du monde* (1976) i *Samlaren* 1977, 145 resp. 148.

31. Sven-Eric Liedman: ”På jakt efter världskådning” och Lucien Goldmann: ”Genetisk strukturalism och litterärt skapande” i *Komma* 1968:3.

32. B. Olsson: ”Den nya franska kritiken. En presentation”, 111–128. Förutom Goldmann behandlas här Maurice Blanchot, Georges Poulet, Jean-Pierre Richard och Roland Barthes.

33. Eva Adolfsson: ”Lucien Goldmann” i *BLM* 1970:7, 466–475. I samma nummer hittar vi Goldmanns ”Racines Bérénice” i svensk översättning, 476–477.

34. Ola Holmgren: *Kärlek och ära. En*

studie i Ivar Lo-Johanssons Måna-romaner (Stockholm, 1978), citatet från Ingemar Algulin, rec. av Ola Holmgren, *Kärlek och ära. En studie i Ivar Lo-Johanssons Måna-romaner* (1978), *Samlaren* 1979, 278.

35. Holmgren, *Kärlek och ära*, 28.

36. *Ibid.*, 32 f.

37. *Ibid.*, 123, 130.

38. Se t.ex. Aspelin & Lundberg: *Form och struktur*, 34 ff. samt 218–229.

39. Jakobson [Aspelin & Lundberg]: *Poetik och lingvistik*, 1974.

40. Se t.ex. Bertil Malmberg: *Nya vägar inom språkforskningen* (Stockholm, 1959).

41. Anita Boström Kruckenberg: *Roman Jakobsons poetik. Studier i dess teori och praktik*, (Uppsala, 1979).

42. Poststrukturalismen och framförallt hermeneutiken har dock uppmärksammats tidigare. Bland annat kan återigen Bernt Olssons uppsats ”Den nya franska kritiken. En presentation” i *Samlaren* 1969 nämnas där han uppmärksammar namn som Maurice Blanchot, Georges Poulet, Jean-Pierre Richard, Lucien Goldmann, Roland Barthes, 111–128. Erland Lagerroth uppmärksammar hermeneutiken redan 1972 i sin recension av Erwin Leibfried, *Kritische Wissenschaft vom Text*: ”En fenomenologisk hermeneutik. Ett bidrag till litteraturtolkningens teori” i *Tidskrift för Litteraturvetenskap* 1971/72:3, 175–181. Hermeneutiska frågeställningar återkommer också i Lagerroths *Romanen i din hand. Att läsa, studera och förstå berättarkonst* (Stockholm, 1976). Denna bok föranledde dessutom en debatt i *TfL* 1976:4 – 1977:3 med bidrag av bl.a. Birgitta Holm, Ola Holmgren, Arne Melberg. I samma tidskrift försöker Anders Olsson året därpå visa på sambanden mellan fenomenologi och strukturalism i artikeln ”Mötet mellan fenomenologi och strukturalism. Edmund Husserl, Roman Jakobson och poesins natur” i *Tidskrift för Litteraturvetenskap* 1978:4, 200–225. Nämnas kan också Peter Hallbergs introducerande uppsats ”Hermeneutik” i *Samlaren* 1978, 122–139.

43. *Hermeneutik*. En antologi sammanställd av Horace Engdahl, Ola Holmgren, Roland Lysell, Arne Melberg och Anders Olsson (Stockholm, 1977). Samtliga av medarbetarna har sedermera disputerat inom ämnet litteraturvetenskap men vid utgivningsåret var det dock endast Arne Melberg som var disputerad. I ”Derridanumret” av *Kris* 1980:

16 finner vi delvis samma introduktörer och kommentatorer som i *Hermeneutik*-antologin: Horace Engdahl och Anders Olsson. (Nämnas bör att detta nummer av *Kris* också har Blanchot som tema.)

44. Beata Agrell: *Fribet och fakticitet. Om ordning, oordning, lydriad och fribet i Sven Delblancs roman Prästkappan*. Volym I: *Hjältar, bragder, myter; läsare, läsakt, text* (Göteborg, 1982). Disputationen ägde rum 1983.

45. *Ibid.*, s. 18.

46. Roland Lysell: *Erik Lindegrens imaginära universum* (Stockholm, 1982) och Anders Olsson: *Ekelöfs nej* (Stockholm, 1983).

47. Magnus Röhl, rec. av Roland Lysell, *Erik Lindegrens imaginära universum* (1982), *Samlaren* 1984, 101–104.

48. Lysell: *Erik Lindegrens imaginära universum*, 40 och 546 f, not 132. Barthes artikel "De l'oeuvre au texte" återfinns i *Revue d'esthétique* 1971:4, 225–232.

49. Se t.ex. Jacques Derrida: *La dissémination* (Paris, 1972), 199–317; Julia Kristeva: "Bakhtine, le mot, le dialogue et le roman", *Critique* 1967:23; Michael Riffaterre: *Semiotics of poetry* (Bloomington & London, 1978) och Gérard Genette: *Palimpsestes. La littérature au second degré* (Paris, 1982).

50. Anders Olsson: *Den okända texten. En essä om tolkningsteori från kyrkofäderna till Derrida* (Stockholm, 1987).

51. Horace Engdahl: *Den romantiska texten. En essä i nio avsnitt* (1986; Stockholm, 1987).

52. Engdahl: *Den romantiska texten*, 10.

53. Engdahl gav ju först ut *Den romantiska texten* som en essäsamling 1986. Till den befintliga texten fogade Engdahl en notapparat och ett appendix, vilket i formellt avseende gjorde boken mer vetenskaplig, och lade fram den som doktorsavhandling 1987, men kallade fortfarande sitt verk för "en essä".

54. Lisbeth Larsson: *En annan historia. Om kvinnors läsning och svensk veckopress* (Lund; Stockholm/Stehag, 1989).

55. *Ibid.*, 241.

56. *Ibid.*, 257.

57. Barthes: "De l'oeuvre au texte", 225–232.

58. Eva Hættner Olafsson: *Fridas visor och folkets visor. Om parodi hos Birger Sjöberg* (Lund 1985); Christina Svensson: *Anders*

Lidbeck och 1700-talets estetik (Lund, 1987); Ulf Olsson: *I det lysande mörkret. En läsning av Birgitta Trotzigs De utsatta* (Stockholm, 1988); Jenny Westerström: *Barfotapoeten Nils Ferlin* (Lund; Stockholm, 1990); Elisabeth Hästbacka: *Det mångstämmiga rummet. Hjalmar Bergmans romankonst 1913–1918*, (Umeå; Stockholm, 1990); Anders Öhman: *Äventyrets tid. Den sociala äventyrsromanen i Sverige 1841–1859*, (Umeå, 1990).

59. Hästbacka: *Det mångstämmiga rummet*, 211.

60. *Ibid.*

61. Antony Wilden: "Kritik av fallocentrismen", övers. Arne Melberg, 30–36; Anders Olsson: "Till Lucy [sic!] Irigaray", 38 och Irigaray: "Könet som inte är ett", övers. Leif Janzon, 40–42 i *KRIS* 1979:11–12.

62. Inte minst viktig är hennes introduktioner av Julia Kristeva på svensk botten, se t.ex. Witt-Brattström: "Ur textens mörker – det kvinnliga antisubjektet och fadersblicken" i *Ord & Bild* 1983:4 och "Den främmande kvinnan – presentation av Julia Kristeva" i *Kvinnovetenskaplig tidskrift* 1984:2–3 samt Julia Kristeva: *Stabat mater och andra texter i urval av Ebba Witt-Brattström*, övers. Ann Runnqvist-Vinde (Stockholm, 1990) och Julia Kristeva: *Främlingar för oss själva*, övers. Ann Runnqvist-Vinde, fackgranskning av Ebba Witt-Brattström (Stockholm, 1991). För spridningen av kvinnolitteraturforskning i allmänhet har det samnordiska projektet *Nordisk kvinnolitteraturhistoria*, bd I–V, huvudred. Elisabeth Möller Jensen (Höganäs, 1993–2000), i vilket Witt-Brattström var flitig medarbetare, spelat en stor roll.

63. Ebba Witt-Brattström: *Moa Martinsson. Skrift och drift i trettioalet* (Stockholm, 1988).

64. Gunilla Domellöf: *I oss är en mångfald levande. Karin Boye som kritiker och prosa-modernist*, (Umeå; Stockholm, 1986).

65. *Ibid.*, 9.

66. Lars Nylander (red.): *Litteratur och psykoanalys – en antologi om modern psykoanalytisk litteraturlöskning*, (Stockholm, 1986), 239.

67. *Ibid.*, 240 f. Den lacanska psykoanalysen uppmärksammas dock långt tidigare. I en artikel som rubriceras med tre tankstreck, "– – –", i *BLM* 1969:7 skriver Mats G. Bengtsson följande: "Freuds lingvistiskt orienterade psykoanalys har först på senare tid

följts upp, framförallt av Lacan. [...] Språket är ett system av beteckningar (symboler) som, drastiskt uttryckt, varken motsvarar eller besvarar någonting i verkligheten överhuvudtaget, utan som snarare är ett nästan cirkulatoriskt och autonomt system, där orden inte betecknar någonting annat än en *ren annorlundahet* (i det att deras uppgift är att skilja sig från varandra, inte att beteckna bestämda fenomen) och en *ren annorstädeshet* (i det att de alltid är närvaron av någonting frånvarande)." (520 f.) Se även Birgitta Holm: "Sanningen om Sherlock Holmes och andra spännande och gripande berättelser" i *Krut* 1979:9, 21–41; Maria Bergom-Larsson & Birgitta Holm: "Eros och brytningen med det borgerliga livsmönstret", *Birger Sjöberg Sällskapet* 1972, 182–202; Maria Bergom-Larsson: *Människan i det vertikala samhället* (Stockholm, 1974) och Olle Meyer: *Glömda bröder. Studier i bröderna Adolf och Gustaf Johanssons författarskap* (Stockholm, 1979).

68. Nylander har skrivit det långa och viktiga introduktionskapitlet till antologin där den postfreudianska psykoanalysen och traditionen som lett fram till den utreds, 9–102; dessutom har han, förutom den tidigare refererade forskningsöversikten "Något om psykoanalysen i svensk litteraturvetenskap", 239–243, skrivit studien "Fantasm, fantasi och fiktion: en lacansk läsning av John Fowles, *Den franske löjtmantens kvinna*", 319–351. I antologin förekommer även bidrag av Birgitta Holm och Ebba Witt-Brattström. Värt att lägga märke till är att Nylander, Schönström och Witt-Brattström samtliga var doktorander när de skrev sina bidrag till antologin, vilket troligen indikerar på vilken nivå inom ämnet som den moderna psykoanalysen först får sitt genombrott.

69. Schönström har behandlat såväl Kristeva som Lacan i "Sibyllans berättelse. Om Pär Lagerkvist, Gud och kvinnan" i *BLM* 1984:6, 390–398 och Kerstin Laitinen berör psykoanalytisk teori i *Begärets irrvägar. Existentiell tematik i Stig Dagermans texter*, (Umeå, 1986). Se vidare not 67.

70. Rickard Schönström, *Dikten som besvärjelse. Begärets dialektik i Pär Lagerkvists författarskap* (Stockholm & Lund, 1987).

71. Många har uppmärksammat detta fenomen. Se t.ex. Ingemar Algulin: Rec. av Ola Holmgren, *Kärlek och ära. En studie i Ivar*

Lo-Johanssons Måna-romaner (1978) i *Sam-laren* 1979, 278 och Ingeborg Nordin Hennel: Rec. av Birgitta Svanberg, *Sanningen om kvinnorna. En läsning av Agnes von Krusens-tjernas romanserie Fröknarna von Pahlen* (1989) i *Samlaren* 1990, 105.

72. Se t.ex. Lars Gustafsson: Rec. av Christina Svensson, *Anders Lidbeck och 1700-talets estetik* (1987) i *Sam-laren* 1987, 92.

73. Nordin Hennel: Rec. av Birgitta Svanberg, *Sanningen om kvinnorna*, 105 f.

74. Aris Fioretos: *Det kritiska ögonblicket. Hölderlin, Benjamin, Celan* (Stockholm, 1991). Lönnroths bedömning återfinns i Sakkunnigutlåtande Stockholms Universitet, Diarienummer 806/92 (19930811), 13. När det gäller den debatt som följde Lönnroths sakkunnigutlåtande se Aris Fioretos och Roland Lysells resp. bidrag i "Enkät om litteraturvetenskaplig validitet" i *Tidskrift för Litteraturvetenskap* 1993:4, 87–89 resp. 95–98; Lars Lönnroth: "Det sublima Genesiscitatet" i *Tidskrift för Litteraturvetenskap* 1994:1, 112–119; Aris Fioretos: "'Också detta måste man av flera skäl teoretisera' Lönnroth, Longinus och Litteraturteori" i *Tidskrift för Litteraturvetenskap* 1994:2, 81–99; Tomas Forser: "Vårt behov av kriser. Litteraturvetenskapen, kritiken och publiken" i *BLM* 1995:1, 48–52.

75. Se t.ex. Fioretos: *Det kritiska ögonblicket*, xi

76. Se t.ex. "Enkät om litteraturvetenskaplig validitet" med bidrag av Ingemar Algulin, Aris Fioretos, Mats Furberg, Birgitta Holm, Inge Jonsson, Ulla-Britta Lagerroth, Bengt Landgren, Roland Lysell i *Tidskrift för Litteraturvetenskap* 1993:4, 85–98; samt "Enkät om litteraturvetenskaplig validitet" med bidrag av Anders Pettersson, Thure Stenström" i *Tidskrift för Litteraturvetenskap* 1994:1, 107–111. Bl.a. Thure Stenström åberopar en konsensus vad gäller synen på vetenskaplighet inom ämnet, och menar (eller tror) att de flesta är överens om att t.ex. objektivitet visserligen är "svår att uppnå men likafullt eftersträvningsvärd" (ibid., 109).

77. Lönnroth: "Det sublima Genesiscitatet", 117 ff.

78. Uttrycket är Lönnroths eget, ibid., 118.

79. Citerat efter Lysell: "Enkät om litteraturvetenskaplig validitet", 98.

Feministisk teorireception inom litteraturvetenskapen

Claudia Lindén

Feministisk teoretisering har genomgått en explosionsartad utveckling de sista decennierna, både kvalitativt och kvantitativt. Dagens genusforskning är ett heterogent fält, med olika teoribildningar, empiriska och metodologiska inriktningar, med gemensamt fokus på genus som analytisk kategori. Även om utvecklingen har varit intensiv de sista decennierna, bland annat med tillkomsten av genusvetenskap som universitetsämne, har feministisk teoretisering en lång, vindlande historia bakom sig, både i egen rätt och inom olika akademiska discipliner.

Den feministiska teoribildningens långa historia och framförallt dess disciplinära utbredning gör det idag omöjligt att ge en heltäckande beskrivning av feministisk teorireception i allmänhet. Att feministisk litteraturvetenskap kommer att inta en central plats i denna skildring beror dock inte bara på min egen begränsade utblick som litteraturvetare, utan även på att den feministiska teorireceptionen på 80- och 90-talet var särskilt intensiv inom just litteraturvetenskapen.¹ Vad som följer nedan är således en receptions historia ur mitt perspektiv, som litteraturvetare och som feminist med vissa erfarenheter och intressen.

Artikeln är strukturerad kring utvecklingen av ett centralt teoretiskt problem för feminismen – dikotomin essentialism-konstruktivism och dess betydelse för teorireceptionen. Först följer en kort begreppsutredning, därefter ett avstamp i 1970-talets kvinnokulturbegrepp som grund för det som blev kvinnolitteraturhistoria och sedan feministisk litteraturteori och den vetenskapskritik som fortfarande är central för det feministiska projektet. Sen visas hur begreppsparet essentialism-konstruktivism blir verkligt i sin moderna form i Toril Mois bok *Sexual/textual politics* (1985), med dess kritik av amerikansk feminism för att vara essentialistisk, och introducerandet av fransk feminism. Därefter driver jag argumentet att det är just dikotomin essentialism-konstruktivism som är styrande i skiftet från fransk teori till en visserligen fransk och postmodernistiskt inspirerad, men amerikanskt mer politiserad teoribildning. Här lyfter jag också fram betydelsen av det svenska samhällsklimatet under första halvan av 90-talet med en feministisk backlash, i kombination med en ny teoretisering av kroppen. Avslutningsvis kommer jag att säga något kort om intersektionalitetsbegreppet.

Startpunkter – Vad är kvinnan?

När vi talar om teorireception och underförstår något som sträcker sig bakåt cirka 20–30 år är det viktigt att komma ihåg att teorireception och kunskap om vad som händer i andra kultursfärer *alltid* har varit en del av feministisk teoretisering, ”emedan exempel äro de mest bindande bevis” som redan Hedvig Charlotta Nordenflycht skrev i företalet till sin polemiska dikt ”Till Fruentimmrets försvar emot J. J. Rousseau medborgare i Genève” (1761). Med den berömda inlagen gick Nordenflycht in i ett internationellt debattfält, och hänvisade till en fond av ”namnkunniga Kvinnor”, så många att hon inte tyckte sig kunna nämna alla utan att det blir ”ett lexikon”.²

Det internationella som jämförelse tog också Eva Fryxell när hon 1880 skrev *Qvinnofrågan. Jemförelser mellan de tre stora kulturfolkens nutidsåsigter rörande könens psykiska begåfning och sociala ställning*.³ Jämförelsen mellan tyska, franska och engelska teorier om kvinnan fungerar som ett sätt att visa på ”det nära sammanhanget mellan frågans teoretiska och praktiska natur”. För Fryxell består kvinnofrågan av en teoretisk del om kvinnans ”psykiska begåfning”, och en praktisk om lagar och medborgarskap. ”Den teoretiska delen utgör frågans egentliga brännpunkt; ty på utgången af striden mellan de olika uppfattningarna af kvinnans personlighet beror ytterst reformens seger eller nederlag.”⁴ Det är intressant att Fryxell så tydligt kopplar teori till politik. För som hon säger ”beror ytterst reformens seger eller nederlag” på tolkningen av den teoretiska frågan. Teori är politik.

Frågan om kvinnans ”psykiska begåfning”, som Fryxell formulerar det, är liksom hos Nordenflycht ett annat sätt att formulera feminismens klassiska fråga ”Vad är kvinnan?”. Frågan om vad ”kvinnan” är har kommit och gått i den feministiska teorin. Alltid i en ny konstellation, och inte på samma sätt, utan i en ny kontext men ändå i relation till det som sagts tidigare. Den återfinns till exempel i formen av ett svar i Simone de Beauvoirs ofta citerade ord från 1949 ”man föds inte till kvinna man blir det”. Beauvoirs ord har kommit att stå för den moderna feministiska teoretiseringens grundidé; att ”kvinnan” är en kulturell konstruktion. *Konstruktionen* står i motsättning till en föreställning om det ”evigt kvinnliga”, det vill säga föreställningen om en, ofta fysiskt grundad, oföränderlig *essentialistisk* könsidentitet. De filosofiska begreppen *essentialism* och *konstruktivism* har inom feministisk teoretisering kommit att representera en motsättning i synen på könsskillnaden som oföränderlig och fysiskt baserad, eller kulturellt styrd och därmed möjlig att förändra. Men båda begreppen förstås som svar på frågan ”vad är kvinnan?”.

Som ett teoretiskt problem i egen rätt kom dikotomin *essentialism* och *konstruktivism* under sent 80-tal och stora delar av 90-talet att vara en av feminismens viktiga frågor. Rosi Braidotti menade till exempel att det var

som en negativ och kritisk pol som termen *essentialism* hade störst betydelse.⁵ Här är det viktigt att komma ihåg att begreppet aldrig fungerat som en positiv beteckning, det vill säga ingen feminist refererar till sig själv som "essentialist", utan begreppet har endast funktionen av ett kritiskt begrepp.

De engelska begreppen *essentialism* och *konstruktivism* är också länkande till de svenska *särart* och *likhet* (på engelska finns också "equality versus difference").⁶ Det fanns länge en föreställning om att feministisk teoretisering över tiden pendlade mellan de motsatta positionerna *särart* och *likhet* där vissa epoker uppfattas som mer *särartsbetonade* och andra som mer präglade av *likhetstänkande*. Tesen om en pendlingsrörelse genom kvinnorörelsens historia har i svensk forskning sitt ursprung i Yvonne Hirdmans ofta citerade artikel "Särart-likhet: Kvinnorörelsens Scylla och Karybdis" från 1986.⁷

När historiesynen om pendlingen mellan de motsatta positionerna *särart* och *likhet* möter den inomfeministiska kritiken kodad genom dikotomin *essentialism-konstruktivism* framkallas bilden av motsättningen *essentialism-konstruktivism* som konstitutiv för feministisk politik och teoribildning. I takt med att en feministisk metateori och kritik utvecklas under 1980-talet kom begreppen *essentialism-konstruktivism* att bli extremt negativt/positivt värdeladdade. I den meningen kom dikotomin *essentialism-konstruktivism* också att få funktionen som ett normativt verktyg för att exkludera eller sanktionera en viss teori eller teoretiker.

I funktionen av en normerande distinktion har dikotomin *essentialism-konstruktivism*, som jag skall försöka visa, varit styrande i relation till teorireceptionen inom feministisk litteraturvetenskap, särskilt skiftet från amerikansk till fransk teorireception tillbaks till amerikansk igen under 1980- och 90-talen. Under denna tid rör sig dikotomin från att spela en perifer roll till att inta huvudrollen för att sedan träda i bakgrunden på nytt.

Kvinnokultur

Feministisk akademisering står i en särskild relation till begreppet kvinnokultur.

Ulla Manns påpekar också att den "tidiga kvinnoforskningen i Sverige kan beskrivas som en del av tidens kvinnorörelse".⁸ Kvinnokulturbegreppet hämtade inspiration från USA och lanserades i Sverige av Louise Waldén 1973. Kvinnokulturbegreppet hade rötter i marxism/socialistisk feminism och radikalfeminism.⁹ Definition var öppen men formulerades som "kultur som skapats av kvinnor" och "kultur som berättar något om kvinnors verklighet."¹⁰ Överhuvudtaget var förledet "*kvinn*o-" som i *kvinnoforskning*, *kvinnolitteratur* populärt på 70-talet och uppfattades som en radikaliserings.¹¹ Den norska litteraturvetaren Irene Iversen skriver:

I fokus sto utforskningen av kvinnan och det kvinnelige, og opplevelsen av å være på sporet av en ny kunnskap og nye erkjennelser var sterk. Det var også troen på forskningens kritiske og feministiske mulighet. Forskningen var rettet inn mot forandring.¹²

Kvinnokulturbegreppet syftade både till att lyfta fram kultur av kvinnor och att ifrågasätta värdenormer, menar Emma Isaksson. Tanken var att kontra männens företrädare i kulturen genom att lyfta fram den kultur kvinnor faktiskt skapat och samtidigt problematisera genreindelning och status mellan olika kulturformer. Genom den *kunskapsprocess* som tog fart utifrån begreppet kvinnokultur kom dock det svenska kvinnokulturbegreppet att skilja sig från sin amerikanska föregångare och från den mer socialistiska feminismen, skriver Isaksson.¹³

Även om begrepp som *kvinnokultur* och *kvinnoforskning*, sedan övergavs, av flera skäl, banade de väg för den vetenskaps- och kulturkritik som fortfarande är ett viktigt inslag i den feministiska teoretiseringen. Kritiken mot den falska universalismen och androcentrismen i vetenskap och förmedling av kulturtradition, där feminismen påpekade att det som framställs som att det gäller för alla människor i själva verket gäller för *män*, har pågått oavbrutet inom en mängd discipliner och sammanhang sedan dess.¹⁴ ”Att lägga till, att skriva om, att tänka om” var imperativet för den ”kunskapsprocess” som i sin förlängning ledde till kvinnoforskningens etablering inom akademien kring 1980, och som sedan blir ämnet genusvetenskap tjugo år senare. Den ofantliga mängd ny kunnskap om synen på kön och sexualitet i vetenskapen och genom historien som producerats under de senaste fyra decennierna tillsammans med den teoretiska fördjupningen är ett påtagligt faktum och en process som fortfarande pågår.

Litteraturen var en del av det kvinnokulturella projektet på flera plan. 1970-talet var en litterärt expansiv period för kvinnliga författare. Litteraturen kom att knytas till kvinnorörelsen genom att den speglade kvinnors erfarenheter samtidigt som den tematiserade rörelsens eget tankegods.¹⁵ Många svenska och danska böcker blev viktiga; Agneta Klingspors *Inte skära bara rispa* (1977), Kerstin Thorvalls *Det mest förbjudna* (1976), Inger Alfvéns *Dotter till en dotter* (1977), danskorna Susanne Brøggers *Fräls oss ifrån kärleken* (1974), Dea Trier Mørchs *Vinterbarn* (1976), Bente Clods, *Uppbrott* (1978) och Vita Andersens *Håll käften och var söt* (1979). Viktiga böcker från USA var Erica Jongs, *Rädd att flyga* (1973/1975) och Marilyn Frenchs *Kvinnorummet* (1977/1978). Simone de Beauvoirs *Det andra könet* översattes (1949/1973) liksom Kate Millets *Sexualpolitiken* (1969/1970) och Germanie Greers *Den kvinnliga eunucken* (1970/1971).¹⁶

Den starka kopplingen mellan skönlitteratur och kvinnorörelse utgör också en intressant historisk upprepning mellan 1970-talet och 1880-talet,

som hade ett liknande genomslag av kvinnliga författare som debatterade kvinnofrågan i skönlitteratur och i dramatik.¹⁷ På 1970-talet öppnade det också för en återupptäckt av just 1800-talets emancipatoriska litteratur.

Från ideologikritik till kvinnolitteraturforskning

I sin första impuls ledde det historiska intresset på 1970-talet dock till en ideologikritisk undersökning av manliga författares kvinnosyn, vilket kallades *Feministisk litteraturkritik*. Mary Ellmans *Thinking about women* (1968) och Kate Millets *Sexualpolitiken* (1969) är exempel på denna riktning. Millets ideologikritiska avhandling är både en historisk exposé över kvinnosynen i ”patriarkatet”, en term som hon introducerar som analytiskt verktyg, och en närläsning av ett antal manliga författares texter. Millet menade att ”det måste finnas utrymme för en kritik som räknar med också det vidare kulturella sammanhang vari litteraturhistorien föds och skrivs.”¹⁸ Lisbeth Larsson beskriver Millets bok som ”fortfarande unik i sitt slag förenar den mycket av just det – det engagemang, det kulturkritiska perspektivet och de vetenskapliga gränsöverskridandena – som kommit att karakterisera detta forskningsfält”.¹⁹ I sin egenskap av att vara ett av de tidiga radikalfeministiska verken är Millets bok lika viktig för sociologer som för litteraturvetare.²⁰

Liknande ideologikritiska böcker om ”kvinnosynen” i historien kom samtidigt på svenska. Teoretiskt har de påverkats av den radikala kvinnorörelsen. De både synliggör könsproblematiken och kritiserar den. Den tidigaste var Asta Ekenvalls undersökning av bland annat Aristoteles syn på könsskillnaden i *Manligt och kvinnligt. Idéhistoriska studier* (1966). Ruth Nilssons magnifika *Kvinnosyn i Sverige. Från drottning Kristina till Anna Maria Lenngren* (1973) hör också till denna tidiga period. Den för svensk feministisk litteraturforskning så inflytelserika Karin Westman-Berg skrev först *Studier i C. J. L. Almquists kvinnouppfattning* (1966) och sedan antologin *Könsroller i litteraturen från antiken till 1960-talet* (1968) och ett decennium senare *Textanalys från könsrollssynpunkt* (1976). Där beskriver hon forskningens uppgift som ”analys av implicita och explicita könsrollsvärderingar i texter bör ingå som självklara ingredienser i all textanalys, oberoende av textförfattarens kön eller textens tillkomsttid.”²¹ Därefter skall inriktningen vara på studiet av kvinnliga författare ”tills kvinnliga författare är lika väl kända som manliga och tills studenternas tendens till maskulina preferenser vid val av uppsats och avhandlingsämnen upphört.”²² Westman-Berg gjorde ytterligare en antologi, vars titel *Gråt inte – forska!* (1979) kom att bli den nya kvinnoforskningens devis.²³

Utvecklingen av feministisk litteraturteori

Den skönlitterära boomen för kvinnliga författare i kombination med kvinnokulturbegreppet öppnade upp, som redan nämnts, för ett historiskt intresse för tidigare feministisk teori och skönlitteratur. Precis i övergången mellan 70-tal och 80-tal kom flera viktiga feministiskeoretiska verk, både engelskspråkiga och franskspråkiga, vars verkan kom att sträcka sig något decennium framåt. Kvinnolitteraturhistorierna från slutet av 1970-talet kom att fungera som tidig feministisk litteraturteori, och fick snabbt genomslag bland feministiskt intresserade litteraturvetare i Sverige. Fyra litteraturvetenskapliga verk kan tillsammans säga utgöra början på den angloamerikanska feministiska teorin, Ellen Moers *Literary women* (1976), Elaine Showalters *A literature of their own* (1977), Sandra Gilbert och Susan Gubars *The madwoman in the attic* (1979), och Lilian Fadermans verk om lesbiskhet i litteraturen och historien *Surpassing the love of men* (1981). Svenska varianter gjordes också: *Kvinnornas litteraturhistoria från antiken till våra dagar* (1983) och *Kvinnornas litteraturhistoria del 1. 1800-talet – 2. 1900-talet* (1983).²⁴ Ytterligare en parallell mellan sekelskiftet och 1970-talet var det nordiska samarbetet. Ett exempel är fembandsverket *Nordisk kvinnolitteraturhistoria* (1993-2000) som är internationellt unikt i sin ambition att skriva bred kvinnolitteraturhistoria från 1000-talet till 1960-talet.²⁵

När Ellen Moers formulerade projektet att läsa kvinnliga författare, påpekade hon att vi läst dem som allt möjligt tidigare, men aldrig som just som kvinnor: "Thus the task at hand is [...] to track the deep creative strategies of the literary mind at work upon the fact of female."²⁶ I Moers formulering finns fröet till flera av de problemområden som feministisk litteraturteori kom att sysselsätta sig med under det närmsta decenniet och som gällde både vetenskapskritik och frågor kring text och tolkning. Vad är kvalitet och vem avgjorde vad som var kvalitet? Skrev kvinnor på ett annat sätt? Eller fanns det osynliga normer som gjorde att det som kvinnor skrev uppfattades som annorlunda, sämre, inte allmän-giltigt?

Gilbert och Gubar tog i *The madwoman in the attic* (1979) ett steg till med sin tolkningsteori, där de läste kvinnliga 1800-talsförfattares texter som en *palimpsest*, ett tekniskt begrepp för när en text skrivs över en annan på pergament. I en kultur där kvinnan var underordnad måste kvinnors berättelser bli dubbla, en *palimpsest* där yttexten dolde en annan, mer upprorisk och sannare text under. Det bästa exemplet på denna läsart var deras tolkning av Charlotte Brontës *Jane Eyre*, där den rasande kvinnan på vinden blir en metafor för den ilska som finns i texten och som Jane måste hantera för att kunna bli ett friare subjekt. En historia som kan läsas som en metaberrättelse över den kvinnliga författarens kamp för att blir författare.

Utifrån de angloamerikanska texterna växte ett nytt och vitalt forskningsfält fram. Moers, Showalter och Gilbert och Gubar fick ett stort inflytande både internationellt och i Sverige, och avsatte snabbt spår i den svenska forskningen. I *Fredrika Bremer och den borgerliga romanens födelse* (1981) gjorde Birgitta Holm utifrån Gilbert och Gubars palimpsestbegrepp en nytolkning av Bremers debutroman *Familjen H*, och problematiserade därmed även den epokindelning Bremer vanligtvis placerats i. Danskan Pil Dahlerups *Det moderne gennembruds kvinder* (1983) anspelar på Georg Brandes *Det moderne gennembruds maend* (1883) där han formulerade programmet för den moderna litteraturen vid sekelslutet. Titeln signalerade således den feministiska litteraturteorins kritik av manlig litteraturkritik och kanonbildning, samtidigt som Dahlerup markerade ambitionen att lyfta fram de kvinnliga författarna och visa på deras centrala betydelse för den moderna litteraturens utveckling. Synen på den kvinnliga författaren som både utanför och på samma gång representande en kritisk förnyelse av sin samtids kultur och litteratur låg till grund för mycket av den tidiga forskningen kring 1800-talslitteraturen.²⁷

Den läsarorienterade undersökningen fick också ett genomslag med Janice Radways *Reading the romance* (1984). Hennes feministiska tolkning av populärkulturella läspraktiker fick senare betydelse för feministiska medieforskare som Tania Modleski, Teresa de Lauretis och Laura Mulvey för att nämna några. En tidig reception av dessa teorier var Lisbeth Larssons avhandling *En annan historia: om kvinnors läsning och svensk veckopress* (1989).

Den feministiska litteraturforskningens koncentration på kvinnliga författare betonade att kön är en avgörande faktor i *vad, hur och vem* vi läser, det Showalter kallade ”*gynokritik*”. Därmed ifrågasattes de traditionella uppfattningarna för vad det är som styr litterär utveckling, genreindelning och kvalitetsnormer.²⁸ Kritiken av vetenskapens androcentrism tog avstamp i en kvinnlig position, men vem eller vad var detta ”kvinnliga” egentligen? Fanns det inte en risk att bara upprepa de begränsande definitionerna av kvinnlighet som den feministiska teoretiseringen just ville göra sig av med? Den vetenskapskritiska impulsen ledde också vidare till en inomfeministisk kritik som vi skall se nedan.

Toril Moi och den politiska läsningen av Virginia Woolf

Feminismens akademisering i kombination med dess emancipatoriska ambition tvingade fram en kritisk självreflektion, ett metateoretiskt perspektiv, över teorins grundvalar och förutsättningar. Inspirationen hämtades från den franska filosofin.²⁹

Den i särklass mest inflytelserika boken för svensk feministisk litteraturvetenskap var Toril Mojs *Sexual/textual politics. Feminist literary theory* (1985). Mojs bok sände en stötvåg genom den svenska littera-

turvetenskapliga feminismen, där de angloamerikanska teoretikerna just börjat få fäste. *Sexual/Textual Politics* var en reaktion mot vad hon såg som en antiteoretisk feministisk miljö, där teori stod i motsats till politik, men den var också en reaktion mot en akademisk miljö som var alltför angifierad och blind för teoretiska impulser från Frankrike och Tyskland. Syftet var att utifrån angloamerikanska och franska feminister diskutera metoderna, principerna och de politiska funktionerna inom den feministiska teorin. Och framförallt att visa att teori är politisk och att teori som inte är väl tänkt inte heller blir bra politik. I efterordet till nytgåvan skriver Moi att boken var ett försök att visa att de feminister som såg en motsättning mellan teori och politik hade fel:

to make the case for theory by showing that feminists who think they are not theoretical are mistaken. They are not without a theory, I claim, they are in grip of a theory they have failed to recognize as such. If we (feminists) could become more theoretically sophisticated, we would also become more politically astute, more aware of the implications of our own positions.³⁰

Mois syfte var politiskt och teoretiskt, men den ingång hon valde var *estetisk*. Hon tog avstamp i Elaine Showalters negativa läsning av Virginia Woolfs androgynitetsideal. Moi menar att Showalters underliggande syn på både text och kvinnlighet är problemet. Showalter söker realism, identitet, erfarenhet och autenticitet, vilket får henne att läsa Wollfs androgynitet som ett feministiskt misslyckande, som en flykt undan äkta kvinnlighet. Moi nämner inte sexualitet, men tar i sin dekonstruktiva läsart fasta på just det könsöverskridande, subjektupplösande hos Woolf som ”reveals a deeply sceptical attitude to the male-humanist concept of an essential human identity. For what can this self-identical identity be if all meaning is a ceaseless play of difference, if absence as much as presence is the foundation of meaning?”³¹

Första halvan av Moïs bok är en kritisk genomgång av de viktigaste verken inom den angloamerikanska feministiska litteraturtraditionen från Kate Millet till Gilbert och Gubar. Moi pekade på att den centrala paradoxen i den angloamerikanska feminismen var att den trots sitt ofta starka politiska engagemang till slut ändå inte var *tillräckligt* politisk. Problemen uppstår kring viljan att konstruera en enhetlig kvinnlig identitet. Försöket att etablera ett kvinnligt författarsubjekt i motsats till ett manligt är kvar i den manligt centrerade humanismen med dess enhetliga subjekt, som har stött ut kvinnan som den andra. Genom att stiga in i samma västerländska kanon och identitetstänkande som hon kritiserar blir feministen själv en som för detta förtryck vidare genom att inte se att det finns andra kulturer och andra sorters kvinnor än vita västerländska medelklasskvinnor. Viljan att ersätta vetenskapens androcentrism riskerade att skapa en lika förtryckande norm; en *essentialistisk* kvinnlighet.

Frågan om skillnader som klass, ras och sexualitet *mellan* kvinnor är också ett återkommande tema i den feministiska teoribildningens historia. I mitten av 1980-talet aktualiseras denna fråga på nytt och fördjupas teoretiskt genom kritiken av den entydiga fokuseringen på "Kvinna".³² På det sättet kom Moïs bok att på ett avgörande sätt sammankoppla frågor om text och tolkningspraktik med politiska implikationer av feministisk teoretisering. Även om Moi var djupt kritisk mot de angloamerikanska kvinnolitteraturhistorierna så visade hon samtidigt att det var just i tolkningspraktiken som den teoretiska utmaningen låg.

Essentialism, konstruktivism och övergången från amerikansk till fransk feminism

Sexual/textual politics andra del handlade om "French feminist theory" och behandlade de tre kvinnor som vi kommit att förknippa med den franska feminismen; Helene Cixous, Luce Irigaray och Julia Kristeva.³³ Filosofen Michèle Le Doeuff och den lesbiska teoretikern Monique Wittig blev inte översatta till engelska i samma utsträckning, och brukar därför inte nämnas tillsammans med de andra tre. Cixous och Irigaray översattes först i mitten av 80-talet till engelska.³⁴ *Sexual/textual politics* kom därför att fungera som en introduktion till den franska feminismen i Sverige. Bokens uppdelning speglar också, skriver Moi i sin återblick, den allmänna övergången från "litteraturteori" till bara "teori" som fanns i tiden.³⁵

Irene Iversen påpekar att Moi, genom det retoriska tricket att låta Showalters marxistiska realismnorm stå för hela den angloamerikanska litteraturforskningen och sedan ställa fransyskorna som motpol skapar ett "intryck av fransk, teoretisk feminisme som en enhetlig gruppering, ved att den blir stilt opp mot den angloamerikanska feminismen som en ny og bedre teori."³⁶ Moi kritiserade de angloamerikanska feministerna för att hålla fast i en *essentialistisk* kvinnlighet, det vill säga en universell uppsättning karakteristiska med möjlig grund i kroppen. Mot detta ställde hon fransyskornas fokusering på text och mening som en alternativ tolkningspraktik som gav utrymme för en *konstruktivistisk* syn på kvinnlighet som kulturell och historiskt föränderlig. Därmed formades hela argumentationen i *Sexual/Textual Politics* genom dikotomin essentialism–konstruktivism.

Den franska feminismen skiljde sig radikalt från den amerikanska genom sin förankring i en kontinentalfilosofisk tanketradition med många begrepp hämtade från psykoanalys och filosofi, som den i stor utsträckning ägnade sig åt att utveckla och problematisera. Den letade inte efter en genuin kvinnlighet utan försökte förstå hur begreppet "kvinna" och kvinnligheten som position fungerar i en patriarkal tanketradition. Kvinnan förstås då som ett symboliskt begrepp som representerar det radikalt andra.

Sexual/textual politics framgång även på det internationella feministiska litteraturforskningsfältet gjorde att den lade premisen för många av de teoretiska diskussionerna på 1980-talet, skriver Iversen. Liksom jag, ser Iversen hur konfrontationen mellan en ”traditionell” och en ny poststrukturalistisk feministisk litteraturforskning reste viktiga teoretiska frågor, men också, som hon skriver, fört till ”skinndebatter, som ofte har gjort problemstillingene uklare.”

Det var i stor grad en skinndebatt när poststrukturalistisk orienterte feminister hele tiden anklaget ’gamle’ feminister for biologisme og essensialisme, selv om de aller flesta av dem eksplisitt og med grundig argumentasjon gjorde det klart at de så på kvinnelighet og kjønn som historisk og kulturelt skapte størrelser.³⁷

För Iversen är detta i första hand en fråga om felläsning, de äldre feministerna var inte så essentialistiska som Moi och andra poststrukturalister gjort gällande. Det som intresserar mig här är dock inte huruvida Showalter var mer eller mindre essentialistisk, utan på vilket sätt Moïs läsning av de angloamerikanska feministerna skapar ett nytt tolkningsraster med dikotomin essentialism–konstruktivism som kommer att bli absolut styrande för den feministiska litteraturteorins egen självförståelse.

Moi läste även fransyskorna genom dikotomin essentialism–konstruktivism. Kristeva var mest konstruktivistisk, menade Moi, eftersom hon betraktade oppositionen mellan det kvinnliga och det manliga som en kvarleva av gammal metafysik. Cixous och Irigaray var intressanta men problematiska – eftersom det fanns drag av essentialistiskt tänkande hos dem menade Moi. Eftersom Moïs bok var så inflytelserik i Skandinavien bidrog hennes, bitvis missvisande, bild av Cixous och Irigaray till att ingen av dem fick någon större betydelse i den svenska kontexten.³⁸

En annan bidragande orsak var också att franska tänkare under importen till Sverige kom att åtskiljas i två separerade fack: feminism och filosofi. En av konsekvenserna blev att begreppet ”postmodernism” i Sverige främst associeras med de manliga franska tänkarna. Luce Irigaray var den enda kvinnliga originalförfattare som fick ta plats bland dryga tjugotalet män i Symposions serie ”Moderna franska tänkare”, men inte med något av sina viktiga verk utan endast med en tunn antologi.

Moïs bok visade på vikten av att kunna metateoretisera över den feministiska teoribildningen samtidigt som den erbjöd en begreppsapparat för att göra detta. Vanan att dela in feminismen i två motsatta positioner som särart–likhet i historien fanns i Sverige men var liksom det internationella essentialism–konstruktivism ännu inte riktigt etablerat mitten av 80-talet.³⁹ Moi var långt ifrån ensam om dessa tankar, även om hon var tidigt ute, men som norska boende i England intresserad av fransk teori såg hon problematiken utifrån på ett sätt som var lätt att ta till sig från ett svenskt perspektiv.⁴⁰

Den problematiska sidoeffekten av Mois berättigade kritik var att feministisk teoribildning klövs i två *motsatta* sorters feminism. Den underliggande konnotationen av fel och rätt, omodern och modern, medförde att begreppen essentialism och konstruktivism blev starkt värdeladdade. "Essentialism" förstådd som en problematisk implikation av en text som alltför enkelt eller vidlyftigt talar om "kvinnan" i generell mening, blev benämningen på det som gjorde teorin mindre politisk. Under 1990 talet kom essentialismkritiken att associeras med inomfeministisk kritik. Det blev en viktig teoretisk fråga hur feminismens grund kunde formuleras utan att det samtidigt riskerade det emancipatoriska projektet.

Essentialism–konstruktivism och det svenska särart–likhet är inte identiska, men tillräckligt lika för att kunna fungera på samma sätt, även om det senare begreppspar i första hand användes på äldre feminism. Många, både i Sverige och internationellt, påpekade begränsningarna med särart–likhet som ett verktyg för att förstå skiljelinjer inom feminismen.⁴¹ Samtidigt ifrågasattes *inte* dikotomin essentialism–konstruktivism som teoretisk distinktion. När synen på de motsatta historiska positionerna särart och likhet möter den inomfeministiska kritiken kodad genom essentialism–konstruktivism medför det att en dikotom grund framstår som konstitutiv för feministisk teoribildning. Bilden av feminismen kluven i *två motsatta* sorter, som dessutom var starkt värdeladdade, tycks ha gjort det omöjligt att problematisera det djupare liggande problemet att feministisk teoretisering skulle bygga på samma dikotoma fundament som den västerländska idétradition som skulle kritiseras.

Essentialism–konstruktivism som styrande för teorireceptionen

Som ett negativt laddat verktyg, ett teoretiskt exkluderande korrektiv, kom dikotomin essentialism–konstruktivism att få en allt starkare betydelse från sent 80-tal till senare delen av 90-talet, och "konstruktivistisk" blir från mitten av 1980-talet ett nyckelbegrepp. Framförallt som ett riktmarke för teorireception. För den svenska feministiska litteraturteorin fick Mois bok effekten att den i ett enda svep styrde om intresset från amerikansk feminism till fransk teori. Efter Mois bok uppfattades amerikansk feminism som essentialistisk och fransk som konstruktivistisk. I den meningen ligger dikotomin essentialism–konstruktivism på ett avgörande sätt bakom skiftet från anglosaxisk teori till fransk inom den feministiska litteraturteorin under senare delen av 1980-talet. Vad och vem som tolkas som konstruktivistisk förskjuts dock med tiden, som jag skall visa. När skiftet sker tillbaka till amerikansk teori följer argumentet samma linje mellan essentialism och konstruktivism, men då har franskt och amerikanskt bytt plats.

Att Mois bok upplevdes som ett skifte, från något äldre mot något nytt,

där det blev viktigt att markera den egna positionen som tillhörig ”det nya”, vittnar många uttalanden om.⁴² Birgitta Holm säger till exempel, trots att hon ser problem, att ”efter Mois bok torde det bli svårt för en litteraturforskare att undgå att göra sig medveten om sina egna grundpostulat.”⁴³ Catherine Sandbach-Dahlström formulerar det än mer ödesdigert som att ”den akademiska feminismen befinner sig idag i ett avgörande skede. Det gäller dess framtida vägval”.⁴⁴ Två avhandlingar som koncipierats inom ramen för amerikansk teoribildning, men som blir klara strax efter Mois bok markerar i inledningen sin tillhörighet till de nya franska teorierna. Gunilla Domellöf hänvisar till Moi när hon i inledningen till sin avhandling om Karin Boye *I oss är en mångfald levande* (1986) placerar sin forskning i den franskoriterade teoretiska diskussionen, trots bara någon enstaka referens till Kristeva.⁴⁵ I sin avhandling om Krusens-tjerna, *Sanningen om kvinnorna* (1989), använder Birgitta Svanberg både amerikansk feminism och Kristevas abjektbegrepp och markerar sin koppling till de nya teorierna: ”Under den tid som mitt forskningsarbete pågått har kvinnolitteraturforskningen befunnit sig i en snabb dynamisk utveckling. Mitt arbete bär spår av detta”.⁴⁶ Den som i störst utsträckning inkorporerade Kristeva under 80-talet är Ebba Witt-Brattström i *Moa Martinsson. Skrift och drift i trettioalet* (1988), där referenser till Gilbert och Gubar är lika många som till Kristeva. Men det är den senare som Witt-Brattström använder för sina texttolkningar. Att Witt-Brattström hade just Toril Moi till opponent vid sin disputation blev också ett tecken på tillhörigheten till ny feministisk franskoriterad teori.

Vems Kristeva?

Mois utpekande av Kristeva som den mest konstruktivistiska av fransyskorna bekräftas också av att det hos både Domellöf, Svanberg och Witt-Brattström är Kristeva som får representera den nya franska teorin. Importen av ”fransk feminism” med fokus på poststrukturalism, psykoanalys och lingvistik till Sverige kommer därför framförallt att handla om receptionen av Julia Kristevas texter. Kristevaintresset fick också en extra skjuts av att Moi, året efter *Sexual/textual politics*, gav ut textsamlingen *The Kristeva reader* (1986) och sedan antologin *French feminist thought* (1987). Få andra internationella teoretiker har blivit så översatta till svenska, och litteraturstudenter använder fortfarande hennes teorier.⁴⁷

En bred teoretiker som Kristeva kan dock tolkas på olika sätt och Kristevareceptionen i Sverige är också en historia om *vems* Kristeva som skall få bli hegemonisk. Många intresserade sig för det hon skrivit kvinnans position som ”dissident” i språket och kulturen, liksom hennes tolkningar av mor-barn-dyaden under den föroidipala fasen. Kristeva själv arbetade inte med kvinnliga författarskap (ödets ironi är att när hon väl gjorde det vid slutet av 90-talet så var hennes tid som ledande teoretiker

i Sverige över). Kunde hennes teorier användas till sådana läsningar var en tvistefråga i tiden.

Ebba Witt-Brattström intresserade sig för Kristevas betoning på psykoanalys, förspråklighet och moderskropp. Kristevas mest berömda moderstext fick också ge namn åt Witt-Brattströms textsamling: *Stabat Mater. Julia Kristeva i urval* (1990). Även om Witt-Brattström inte nämner angloamerikanskorna eller Moi, så gör hon en liknande positionering i förordet där Kristeva ställs *mot* "sjuttioalets förenklade politiska analyser, vilka förutsattes vara omedelbart tillämpbara även på det sköraste av mänskligt material: den litterära texten."⁴⁸

Kristevaöversättningarna, tillsammans med avhandlingen och hennes andra bok, essäsamlingen *Ur könets mörker. Litteraturanalyser 1983–1993* (1993) befäster under tidigt 90-tal Ebba Witt-Brattström som en av de starkaste representanterna för en psykoanalytiskt orienterad Kristeva-reception med fokus på kropp och moderlighet.⁴⁹ *Ur könets mörker* fungerar som en exempelsamling på hur Kristeva kan användas för att läsa fram en sexualitets- och modersdiskurs i litteraturen.

En annan viktig person för Kristevareceptionen är Carin Franzén, vars Kristevatolkning skiljer sig från Witt-Brattströms, genom att inte fokusera kvinnliga författare och moderdiskurser utan istället lägga tyngdpunkten på Kristevas syn på litteratur och språk i allmänhet. Franzén var kritisk mot Witt-Brattströms sätt att använda Kristeva som feminist och läsa just kvinnliga författare. I en intervju med Kristeva i *Tidskrift för litteraturvetenskap* (1994) låter hon Kristeva själv kritisera en sådan användning av hennes teorier.⁵⁰ Det är en kritik Franzén återkommer till i avhandlingen om Kristeva *Att översätta känslan. En studie i Julia Kristevas psykoanalytiska poetik* (1995).⁵¹

Witt-Brattströms modersorienterade Kristevatolkning blev dock den mest inflytelserika under början av 90-talet. Att Kristeva kom att associeras med just moderskroppen är antagligen avgörande för att hon senare omkodas från konstruktivist till essentialist.

Teori och praktik

Ambitionen att undvika essentialistiska läsningar gjorde projektet att skriva kvinnolitteraturhistoria problematiskt. Litteraturteorin hävdade, efter Barthes och Foucault, att författaren inte fanns och nu fanns inte heller kvinnan längre. Hur är det då möjligt tala om den kvinnliga författaren?⁵² Ett sätt att kringgå problemet med att tala om kvinnor och ändå undvika essentialiseringar blev distinktionen kön-genus. Kön står då för kroppen som uppfattas som ett neutralt fakta och genus blir den kulturella konstruktionen. Denna åtskillnad mellan kön och genus skiljde på den fysiska kvinnan och den kulturellt konstruerade kvinnan (senare skulle kritiken av denna distinktion visa, att den inte hindrade vare sig

dikotomier eller essentialiseringar av den kulturella kvinnan). Genom att sätta ”kvinna” inom citationstecken gick det att undersöka skildringar av kvinnor i litteraturen utan att förutsätta en essentialistisk grund.

När 70-talets kvinnokulturprojekt mötte 80-talets fördjupade teoretisering skedde således inget brott, menar jag. I bästa fall skedde en fusion. Trots att franska teoretiker som Kristeva inte läste kvinnliga författarskap, och nog strikt menade att det inte gick, fortsatte den feministiska litteraturvetenskapen i Sverige att skriva om kvinnliga författare. Att det stora projektet *Nordisk kvinnolitteraturhistoria* både sjösattes och fortsatte under hela 90-talet är ett exempel på detta.

Synen på hur de franska teorierna skall och kan användas var inte självklart i början av 90-talet. Att Witt-Brattströms tolkning av Kristeva blev så tongivande får betydelse för när och hur Kristeva försvinner som representant för frontlinjen inom feministisk teori. Det starka inflytandet från Kristeva börjar tona bort i mitten av 1990-talet. Ett tecken på det är *Kvinnovetenskaplig Tidskrifts (KVT)* nummer ”feministisk litteraturforskning” (1/1994) där Kristin Järnstad ifrågasätter den feministiska användbarheten i Kristevas teorier när de är låsta till icke ifrågasatt begreppsapparat hämtad från Freud och Lacan, som enligt författaren ”förpassar kvinnan till en marginaliserad existens i den fallocentriska strukturen”.⁵³ *KVT*:s nummer vittnar om att något är på väg att hända, som dock ännu inte har hänt. På framsidan står ord som ”Omvärderingar!”, ”Perspektivbyten!”, ”Positionsförändringar!”, ”Mångfald och bredd!”. I numret finns en frågeenkät som *KVT* gjort: ”Vad som är det viktigaste som hänt inom kvinnolitteraturforskningen det senaste decenniet?” De flesta svarar att det är just bredden och mångfalden, att det skrivits flera avhandlingar inom ämnet och att *Nordisk kvinnolitteraturhistoria* nu är igång. Flera tar dock upp frågan om teorins betydelse. Margaretha Fahlgren framhåller särskilt ”den ökade teoretiska medvetenheten under 1980-talet”.⁵⁴ Teorin finns där, men exakt hur skall den användas? *KVT*-numrets tryck på bredd och mångfald och försiktiga teoretiska ställningstaganden bekräftar de praktiska teoretiska svårigheter som feministiska litteraturvetare kämpade med för att kunna sätta en ökad teoretisk medvetenhet i arbete.

Redaktörerna nämner att många i numret refererar till den franske literatursociologen Pierre Bourdieu och ställer sig frågan om ”fransk kultursociologi kommer att bli för 90-talets feministiska litteraturforskning vad *Julia Kristevas* psykolingvistik var för 80-talets?”⁵⁵ Blicken riktades fortfarande mot Frankrike för teoretisk förnyelse. Det var dock inte därifrån den skulle komma utan från USA, från amerikanska feminister som också läst fransk teori, men bearbetat den på ett annat sätt i relation till sin egen politiska bakgrund.

Kroppen

Kring 1990 publiceras i USA flera av de teoretiker som kommer att präglade debatten under det senare 90- och 2000-talet. Metareflectionen som en del av feministisk teoretisering fick en ytterligare fördjupning redan fem år efter Moi med Judith Butlers bok *Gender trouble* (1990) som dock först i mitten av 90-talet fick genomslag här. Den feministiska kritiken av en kroppsligt grundad kvinnlighet ledde också till ett ökat intresse för att teoretisera och historisera kroppen. Samtidigt exploderade den biovetenskapliga backlashen som under 90-talets första år producerar en mängd biologistiska böcker och feminismen i Sverige är upptagen med att svara på detta. Det fick stor betydelse för den fortsatta kodningen av feminismen i dikotomin essentialism–konstruktivism.

Det går inte att förstå svensk feminism under 90-talet utan att titta på de debatter som delvis fördes utanför universitet vid denna tid. Både kvoteringsdebatten och kritiken mot inrättandet av särskilda kvinnotjänster, så kallade Thamtjänster, på universitetet, och den återkommande kritiken av feminismen för att vara för teoretisk (det vill säga reaktionen mot feminism som postmodernism) tolkades som en antifeministisk backlash. Framförallt var det biologistiska böcker och tidningsartiklar, varav flera skrivna av kvinnor, som hävdade att könsskillnaden är grundad i kroppen, som upplevdes som djupt problematiska av många feminister.⁵⁶ Att Nina Björk ägnar halva *Under det rosa täcket* (1996) åt polemik mot de biologistiska åsikterna är ett exempel på hur starkt dessa debatter uppmånade till ett feministiskt svar.

I dagsdebatten hänvisades ständigt till ”ny forskning” om hjärnan och om hormoner. Framförallt ställdes denna vetenskap mot 70-talets jämlikhetsideal som fakta mot ideologi. Så här kunde det låta:

Generellt sett är kvinnor och män olika. Delar av hjärnorna är olika. Hjärnornas mognad och funktion likaså. Det påverkar skolan, det påverkar livet. Men det har varit förbjudet att tala om det. (Annika Dopping i Dagens Nyheter 14/4 -94).⁵⁷

Att läsa citatsamlingen i Nina Björks bok är en kuslig påminnelse om hur utbredda dessa åsikter var. De dök upp i skolutredningar, i dagstidningar, i böcker, och i modepressen. Susan Faludis bok *Backlash* (1992) fick stort genomslag i Sverige och titeln blev ett begrepp även här. Stödstrumpornas framgång, feministisk teoribildnings allt större utbredning på universitetet, tillsammans med de löften om ”sanningen om människan” som genforskningen trodde stod för dörren i början av 90-talet, skapade tillsammans ett hätskt antifeministiskt klimat.

Björks kritik riktades mot föreställningen att en naturgiven könsskillnad skall ligga till grund för en kulturell arbetsfördelning och relation mellan könen. Som analys och kritik av dagsdebatten var hennes bok lysande välformulerad och effektiv. Björk positionerade sig dock inte mot en anti-

feministisk backlash utan i en *inomfeministisk* diskussion kodad just enligt dikotomin essentialism–konstruktivism. Trots att konstruktivismen stått i fokus för feministisk teori sedan minst ett decennium tillbaka ställer Björk sin konstruktivism mot det hon kallar ”livmoderfeminism”, det vill säga essentialism. I Björks bok sammansmälter 90-talets biologism och en schablonbild av 70-talsfeminismen, som hon också ville profilera sig mot, till den essentialistiska ”livmoderfeminismen”; ”ett slentrianmässigt tänkande där det sätts likhetstecken mellan feminism och uppvärderandet av kvinnors traditionella arbete och värderingar”.⁵⁸

Björks *Under det rosa täcket* kom, trots ganska få referenser, att associeras med Judith Butler (referenserna till Simone de Beauvoir är fler och även Kristevas tre steg finns med).⁵⁹ Sara Danius hade presenterat Butler i *Feministisk bruksanvisning* (1995) och då kopplat samman henne med både Austens talaktsteori, Foucaults historisering av kroppen och Thomas Laquers dito i *Making sex* (1990). Men Björks bok året efter kom, med sin större spridning, att räknas som introduktionen av Judith Butler på svenska. Jag kommer nedan bara kort säga något om den svenska Butler-receptionen och hänvisar för en fördjupad bild till Sara Edenheims artikel i denna volym.

Butlers rykte som en teoretiker som betraktade även kroppen som konstruerad kopplades samman med Björks kritik av den så kallade livmoderfeminismen. Det accentuerade både Björk och Butler som just *konstruktivister*. Effekten av att Björk kallade biologisterna för livmodersfeminister blev att dikotomin essentialism–konstruktivism, förstörd som en evig spänning *inom* feminismen, än mer cementerades. Feminismens främsta fiende blev inte antifeminismen, eller en ogenomtänkt feminism, utan *en annan slags* feminism. På det viset bevarades ett dikotomt identitetstänkande inom ramen för feministisk teoretisering.

När amerikanskorna blev konstruktivister blev fransyskorna essentialister

Hos Moi hade essentialism i första hand varit en teoretisk implikation av en feministisk text, i sin förlängning pekande mot en fast kvinnlig identitet. Genom att Björk däremot, i sin vällovliga kritik mot det biologiska tänkandet hos både män och kvinnor, kallar biologisterna ”livmodersfeminister” kom essentialismen att associeras med biologiskt grundad könskonservatism, som hade mycket litet med feminism att göra. Eftersom biologismen, till skillnad från allt feministiskt tänkande, vill bevara åtskillnaden av könen eftersom de menar att den är absolut biologiskt determinerad. Det bidrog till den intensifierade gränsdragningen mellan konstruktivism och essentialism som pågick under 80- och 90-talet inom svensk feministisk litteraturteori.

Den franskinspirerade feminismen i sin svenska tappning som moder-

diskurs kom alltmer att upplevas som essentialistisk. Den tidigare konstruktivisten Kristeva blir under sent 90-tal essentialistiskt problematisk.⁶⁰ I takt med att intresset för Butler ökar i Sverige bidrar också hennes kritik i *Gender trouble* av Kristevas modersbegrepp som en ”beständig metafysisk princip” till att intresset för Kristeva svalnar.⁶¹ Drude Dahlerup påpekar i *KVT* (2001) att om särart-likhet ursprungligen avsåg äldre kvinnorörelse så har en allt intensivare användning av ordet ”essentialistisk” så används det nu även på tiden mellan 1960 och 1980. Dahlerup menar att ”debatten har fått förnyad relevans genom den nya och utbredda användningen av begreppet ’essentialism’”.⁶² Genom att kategorin för vad som kan tolkas som essentialism hela tiden vidgas utan att motståndningen som sådan problematiseras, lever dikotomin vidare.

Att just Toril Moi, som varit så förknippad med det franska tänkandet, under sent 90-tal kritiserar Butler för att driva dekonstruktionen av kroppen för långt, och istället framhåller ett existentialistiskt förhållningssätt utifrån Simone de Beauvoir, bidrar snarast till att det franska inflyandet tonar bort.⁶³ Tio år efter Mois bok är det nu fransk feminism som är essentialistisk och amerikansk som är konstruktivistisk.

Samma år som *Under det rosa täcket* kom Lisbeth Larssons antologi *Feminismer* (1996). Pluralformen var kopplad till det nya teoretiska problematiserandet av identitet; feminismen var inte en och enhetlig utan flera. Att en svängning här äger rum visas genom att *alla* texterna i antologin kommer från USA. Det som förknippats med fransk feminism finns inte alls representerat här, även om de flesta teoretikerna på ett eller annat sätt inspirerats av kontinentalfilosofi och psykoanalys. Larsson kopplar feminismens utveckling i USA till en politisk utveckling som förnyade och vitaliserade feministisk teoribildning. Larsson placerar dem i ”en berättelse där upproret mot 70-talets erfarenhets- och enhetstänkande leder till en närmast programmatisk diversifiering av feminismen vars minsta närmare är anti-essentialismen, vilken i sin tur nyanseras i 90-talets nysubjektivism.”⁶⁴ Dikotomin essentialism–konstruktivism som riktmärke för teorireceptionen består, men aktörerna har bytt plats. För som Larsson skriver är konstruktivismen ”den gemensamma och bärande hållningen inom 80-talets många olikartade feminismer och till de mest *extrema konstruktivisterna* hör Judith Butler”.⁶⁵

Liksom för Björk är det för Larsson det konstruktivistiska hos Butler som ger henne ett slags centralposition. Här sägs inget om Butlers kritik av heteronormativiteten som senare gör henne till en representant också för queerteorin. Men 1996 i ett Sverige som sedan ett decennium identifierat all feministisk teoribildning inom ramen för dikotomin essentialism–konstruktivism, i ett samhällsklimat fixerat vid biologiska förklaringsmodeller, var det Butlers radikaliserade kritik av kroppen som diskursiv som först fick fäste och gjorde att hon uppfattades som den ”mest extrema konstruktivisten”.⁶⁶

Om *Sexual/textual politics* ville visa på sambandet mellan teori och politik och vände sig mot fransk teori för att radikaliserade den feministiska teorin, så är det följdriktigt att stafettpipen sedan går tillbaka till USA, där fransk teori smält samman med amerikansk politik. Butlers *Gender trouble* är en metateoretisk bok som tänker vidare kring feminismens fundament, utifrån lika delar fransk filosofi, psykoanalys och *gay and lesbian studies*, i ett uttalat politiskt syfte. Ambitionen att tänka en teori som inte utestänger genom att vila på dold norm fanns redan hos Moi, men utgick främst från litterära läsarter. Hos Butler vidgas detta till ett generellt plan precis som de franska feministerna problematiserar hon "kvinnan" när hon visar att kvinnan bör vara feminismens objekt, men inte dess subjekt. Feminismens kvinna riskerar alltid att underförstå en viss slags kvinna och därmed skyla över att *skillnader mellan* kvinnor, som sexualitet, klass och etnicitet, kan vara större än likheterna. Överhuvudtaget blir frågor kring inklusion och exklusion temat för det sena 90- och 2000-talets feministiska teoretisering.

Med kritiken av heterosexualiteten plockade Butler upp en tråd från 70-talets feminism, med föregångare som Adrienne Rich och fransyskan Monique Wittig och förde problematiseringen av feminismens grunder ett steg längre.⁶⁷ Till postmodernismens nedmonterande av Subjektet, Författaren, Nationen, etc., kan läggas ytterligare en Stor Berättelse i vår kultur, nämligen att kroppar bara är begripliga som två tydligt åtskilda och identifierbara kön/genus. Dessa två kön definieras hierarkiskt som varandras motsatser genom en överordnad heterosexuell matris. Matrisen är central för vad som uppfattas som socialt godkänt respektive icke-godkänt. Heterosexualiteten som "naturlig" vidmakthålls i kulturen genom heteronormativiteten, det vill säga genom de institutioner, strukturer, handlingar och relationer som fungerar aktivt normerande, baserade på en binär könsuppfattning. Lika lite som "kvinnan" bör "könsskillnaden" hädanefter tas som utgångspunkt för teorin.

Därmed kan feminismens lämna bakom sig ett lika ihärdigt som fruktlöst sysslande med "manligt" mot "kvinnligt". Samtidigt antydde Butler också ett möjligt svar på feminismens gåta: Varför detta förtryck? Insikten att vi lever i en kultur som oavbrutet sysslar med att implementera en heterosexualitet baserad på två motsatta kön, där avvikelser straffas eller obegripliggörs, berövar denna gåta dess arkaiska prägel, och gör den på ett konkret sätt dagsaktuell.

Vitalisering och expansion på 2000-talet

För akademisk feminism fick den teoretiska radikaleringen och politiseringen från andra halvan av 90-talet en vitaliserande effekt. Även om anti-essentialismen var den feministiska teoribildningens "minsta gemensamma nämnare", som Larsson skriver, tonar fixeringen vid dikotomin

som sådan bort när 90-talet övergick i 2000-tal och de två motsatta sorternas feminism blev flera *feminismer*. Det har att göra med den nya teoretiseringens diskursiva förhållande till kroppen.

Butlers kritiserade kön–genus-distinktionen för att den inskrev genus på en förment neutral yta, och därmed placerade genus i ett dikotomt och hierarkiskt förhållande till kön, där genus förhöll sig till kön som kultur till natur. Butler menade att genus föregick kön, istället för tvärtom. Könet var inte längre en neutral yta utan något som performativt skapades av föreställningar om genus. Därmed problematiserades också föreställningen om kausalitet mellan kön, genus och begär. Framförallt försköts betydelsen av genus från ”vara” till ”göra”. Innebörden av denna lilla förskjutning var avgörande.

I ett slag öppnade den upp för ett forskningsfält av samma dignitet som när 70-talets feminister upptäckte kvinnolitteraturhistorien: materialet är oändligt. Om kön, kropp och sexualitet var diskursivt producerade öppnades möjligheten att *undersöka* även kroppen som ett diskursivt objekt. När betydelsen av kroppen inte längre var en metafysisk varafråga frigjordes det feministiska tänkandet från att stå och stampa i dikotomin essentialism–konstruktivism. Likaså öppnades möjligheten att föra in sexualitet och samkönat begär i forskningen på ett helt annat sätt än tidigare.⁶⁸ Under 90- och 00-talet kom den feministiska forskningen, såväl inom litteraturvetenskap som inom andra dicipliner, både internationellt och i Sverige, att dekonstruera, kontextualisera och historisera kropp och sexualitet.⁶⁹

Postkolonialismen, som behandlas i en separat artikel, har på samma sätt bidragit till en fördjupning och breddning av den feministiska problematiken.⁷⁰ Men i Sverige är det kanske främst forskningen kring sexualitet som präglat 2000-talet. Både historiker, idéhistoriker, antropologer och litteraturvetare har använt sig av queer- och postkoloniala teorier som vitaliserat forskningen genom att på olika sätt problematisera heteronormativa och andra hegemoniska maktstrukturer.⁷¹ För feministiska litteraturvetare innebar det att svårigheten att tala om kvinnan och författaren delvis löstes upp när de förflyttades till ett annat plan. Eve Kosofsky Sedgwick's queerifiering av René Girards begrepp om erotiska trianglar i litteraturen, där Sedgwick visat hur det i en triangel mellan två män och en kvinna också alltid finns ett begär *mellan* männen har till exempel använts till läsningar av såväl Victoria Benedictsson, August Strindberg som Agnes von Krusenstjerna.⁷²

Som en förlängning av den teoretiska förskjutningen från vara till göra fungerar intersektionalitetsbegreppet och bekräftar också att den hårda motsättningen mellan essentialism och konstruktivism tonat bort och öppnat för att studera hur hegemoniska maktrelationer som sådana uppstår och vidmakthålls. Begreppet *intersektionalitet* uppstod ur ett samspel mellan feministisk teori, postkolonial teori och Black Feminism. I Sverige

introducerades det av Paulina de los Reyes, Irene Molina och Diana Mulinari.⁷³ Det har sedan diskuterats av Nina Lykke med flera i *KVT* under mitten av 00-talet.⁷⁴

Genus, etnicitet, klass och sexualitet är komplexa föränderliga och situationsbundna konstruktioner utan essentiell grund, skriver Paulina de los Reyes och Satu Gröndahl, och påpekar att en ”intersektionalitet ifrågasätter förgivettagna gränser mellan kategorier för att istället utforska hur dessa kategorier skapar, perforerar och transformerar varandra.”⁷⁵ Det är ambitionen att se fler mönster och att söka de komplexa formerna för samverkan mellan olika förtrycksstrukturer som är nytt. Intersektionalitetsbegreppet är fortfarande under utveckling och kritik har riktats mot begreppet för att det ändå skulle ha blinda fläckar.⁷⁶ Intersektionalitet kan, menar Lykke, fungera för den feministiska teoretiseringen som ”en gemensam nodulpunkt, det vill säga ett samlat ramverk för hur olika fenomen ska begreppsliggöras”.⁷⁷

Intersektionalitetsbegreppet är ingen statisk eller färdig metod utan snarast ett förhållningssätt, en praktik som kan se olika ut från gång till gång. Använt med viss lyhördhet och teoretisk uppmärksamhet för analys-situationens bestämda omständigheter, kan intersektionalitetsbegreppet bidra till fördjupade insikter.

Avslutning

Feministisk teorireception och feministisk teoriutveckling är ingen enkel och rak historia. Tvärtom är det en snårig mångfacetterad och pågående utveckling som delvis rör sig i spiraler. I ständiga omtagningar kommer teorin tillbaka till samma frågor, men på ett annat annorlunda sätt med andra förtecken än gången innan.

Så vad hände då med dikotomin essentialism–konstruktivism? Försvann den helt? Nej, som så ofta med feministisk teoriutveckling försvinner inte saker, men de förändras. Låsningen kring begreppen försvann dock när feminismens självförståelse inte längre kodades i två *motsatta* sorters feminism och den nya teoretiseringens diskursiva förhållande till kroppen försköt betydelsen av genus från ”vara” till ”göra”. Därmed var frågan om ”vad är en kvinna” inte en väsensfråga längre utan något som gick att historisera, kontextualisera och dekonstruera. Feministisk teoribildning, har som Larsson skrev, fortfarande anti-essentialismen som minsta gemensamma nämnare, men sysslandet med *själva dikotomin essentialism–konstruktivism* försvann från dagordningen när betoningen ändrades från ”vara” till ”göra”.

Huruvida teorin är användbar, eller om dess implikationer egentligen går stick i stäv med det emancipatoriska projektet, hur och för vem det ska definieras, är den röda tråd som löper genom feministisk teoriutveckling. Lika lite som vi idag kan grunda en teori på en fast grund kan vi

beskriva historien som att den vilar på en enhetlig och stabil grund. Sekelskiftets kvinnorörelse var allt annat än enhetlig. 1970-talets kvinnorörelse är en brokig mångfald, 1980-talets teoretiska motsättningar öppnade för det som kom senare osv. Feministisk teoribildning är inte *en* monolitisk teori eller *en* metod, den har aldrig varit och är inte heller en serie av från varandra avskilda monolitiska teorier eller metoder. Feministisk teori förändras, utvecklas och står i relation till sin tid, dess kulturella kontext och hegemoniska diskurser, men kopplingen mellan teori och politik finns där hela tiden.

Summary

The reception of feminist theory in literary studies in Sweden. By Claudia Lindén. This text traces the theoretical reception of feminist literary theory in Sweden from the late seventies to the present day. Focus is on how the for feminist theory important but problematic dichotomy essentialism–constructivism came to play a decisive part in the change from Anglo–American theory to French feminist theory and then back to an interest in Anglo–American, though French-inspired, theory again.

This development started with Toril Moi's book *Sexual/textual politics* (1985). Moi took a very polemical stand against Anglo-American feminist literary theory, which, she argued, was too humanistic and created a concept of woman that was essentialistic. Moi saw French feminist theory as an alternative, and especially Julia Kristeva. French theory's more post-modern critique of the subject, the author, etc., was seen as constructivist and therefore more radical. Moi's framing of the opposition within the dichotomy essentialism–constructivism made this dichotomy the leading principle in how feminist literary theory was interpreted during the next decade.

Moi's critique led to the replacement of Anglo-American with French feminism as the "leading theory" in feminist literary research. In combination with a cultural climate in Sweden that was preoccupied with biologism, and also saw a feminist backlash, the critic of essentialism and search for constructivist theories became central for feminist researchers in the field of literature.

The importation of French feminism was adjusted to the Swedish feminist tradition of reading women authors. It was a theoretical radicalization in many ways when feminist researchers used Kristeva's theories and looked, among other things, for motherly aspects in language and thematically. When the search for constructivist theories turned the interest away from French back to Anglo-American theory, it was again within the frame of the dichotomy essentialism–constructivism, but now it was the specific Swedish use of French feminism that was perceived as essentialistic and American theory as constructivist.

By the time of the millennium the focus on the dichotomy as such faded away. The new, continentally inspired, but politicized American theories changed the emphasis from "being" to "doing". That change has vitalized feminist literary research in Sweden.

Noter

1. T.ex. hade *Kvinnovetenskaplig Tidskrift* (KVT) redan 1983 ett specialnummer om kvinnolitteraturforskning, och ett igen tio år senare 1994.

2. Hedvig Charlotta Nordenflycht: "Föreläsning till Fruentimmrets försvar emot J. J. Rousseau medborgare i Genève", *Skrifter*, Svenska klassiker utgivna av Svenska akademien (Stockholm, 1996), 255.

3. Edmund Gammal (pseud. för Eva Fryxell): *Qvinnofrågan. Jemförelser mellan de tre stora kulturfolkens nutidsåsigter rörande könens psykiska begåfning och sociala ställning* (Stockholm, 1880).

4. *Ibid.*, 2. Min kurs.

5. Rosi Braidotti: *Nomadic subjects. Embodiment and sexual difference in contemporary feminist theory* (New York, 1994), 177 f. Försök att tänka bortom dikotomin och ändå tala om "kvinna" utan att det är metafysik, s.k. "sexual difference" teoretiker som Irigaray eller Braidotti, uppfattas ändå som essentialister. Gayatri Spivak blev känd för sitt koncept "strategisk essentialism" en politisk strategi att tala om kvinnor men frikopplat från biologin. Gayatri Chakravorty Spivak, "In a Word. Interview", i Naomi Schor & Elisabeth Weed (red.): *The essential difference*, (Bloomington & Indianapolis, 1994) 153.

6. Se t.ex. Joan W. Scott: "Deconstructing equality-versus-difference. Or, the uses of post-structuralist theory for feminism" i Marianne Hirsch & Evelyn Fox Keller (red.): *Conflicts in feminism* (New York & London 1990) 134–148.

7. Yvonne Hirdman: "Särart-likhet: Kvinnorörelsens Scylla och Karybdis? Reflektioner utifrån spröda empiriska iakttagelser rörande svensk kvinnorörelsens historia under 1900-talet", i Fredriksen och Römer (red.): *Kvinder, mentalitet, arbete. Kvindehistorisk forskning i Norden* (Aarhus, 1986). Hirdman har sedan flera gånger skrivit om särart-likhet, "Mellan likhet och särart – kvinnorörelsens historia i ett annat perspektiv", i E. Anians-

son m.fl. (red.): *Rapport från kvinnouniversitetet. Vetenskap, patriarkat och makt* (Stockholm, 1983), 54. Se även hennes "Rosa Mayraders stora förtvivlan – en analys av det kvinnovetenskapliga dilemmat samart – särart", KVT, nr. 2/92, där "samart" representerar konstruktivism.

8. Ulla Manns: "På två ben i akademien. Om den tidiga kvinnoforskningens projekt", i Monica Einarsson (red.): *Blad till Bladb. En vänbok till Christine våren 2006* (Huddinge, 2006).

9. För en definition och beskrivning av likheter och skillnader mellan feminismens "fyra matriarker" liberalfeminism, marxistisk/socialistisk feminism, radikalfeminism och socialistisk radikalfeminism se Lena Gemzöe: *Feminism* (Stockholm, 2002), 28.

10. Begreppets svenska och danska tappning kom att skilja sig mycket från det amerikanska "women's culture", menar Emma Iskasson: *Kvinnokamp. Synen på underordning och motstånd i den nya kvinnorörelsen* (Stockholm, 2007), 182. Berith Ås skrev också om kvinnokulturbegreppet både på 1970 och 80-talet, se "Om kvinnokultur – en teori om kvinnosolidaritet och aktion" i B. Ås & C. Johnsson: *Kvinnor tillsammans. En handbok i frigörelse* (Stockholm, 1982).

11. I första numret av KVT 1980 gör redaktörerna en distinktion mellan sitt eget projekt "kvinnoforskning" och "jämställdhetsforskning" som motsvarar "kvinnorörelsens borgerligt demokratiska inriktning. Den är oftast kvantitativt inriktad [...] *Kvinnoforskningen* går däremot utöver de ramar som sätts av dagens samhälle och motsvarar närmast kvinnorörelsens socialistiska inriktning. [...] Det gör att kvinnoforskningen är mer *kvantitativt* inriktad." KVT, årg. 1 nr. 1, 1980, 5.

12. Irene Iversen: "Innledning", *Feministisk Litteraturteori* (Oslo, 2002), 18.

13. Isaksson: *Kvinnokamp*, 185.

14. Den feministiska teoretiseringen förmåga att kunna integreras inom alla olika ämnen och discipliner har gett starkast av-

tryck inom humaniora och samhällsvetenskap, där det producerats en mängd forskning under de senaste decennierna. För en sammanfattande redogörelse över den svenska teoriutvecklingen inom litteraturvetenskap respektive sociologi, med korta redogörelser över några relevanta avhandlingar se Jenny Samuelssons avhandling i biblioteks- och informationsvetenskap *På väg från ingenstans. Kritik och emancipation av kunskapsorganisationen för feministisk forskning* (Umeå, 2008). Många moderämnena är dock dåliga på att behålla sina genusforskare och de har istället sugits upp av genusvetenskapen. Men i den första generationen finns betydelsefulla forskare kvar varav flera nu är professorer, t.ex. Karin Johansson i idé- och lärdomshistoria, Maud Edwards i statskunskap, Christina Florin och Christine Bladh i historia, Lisbeth Larsson i litteraturvetenskap för att nämna några.

15. Isaksson: *Kvinnokamp*, 189.

16. En bra sammanställning av det som lästes av både skön- och facklitteratur finns på Genussekretariatets hemsida, <http://www.ub.gu.se/kvinn/portaler/systerskap/>.

17. Till exempel Anne Charlotte Leffler och Victoria Benedictsson. På 1880-talet väcktes också ett historiskt intresse. Dit hör Fryxells *Qvinnofrågan* liksom Alexandra Gripenbergs trebandsverk *Reformarbetet till kvinnans frigörelse* (1893–1903), Ellen Keys *Kvinnorörelsen* (1909) och Lydia Wahlströms *Den svenska kvinnorörelsen* (1904, 1933). Wahlström skriver: "I dessa länder [de skandinaviska] ha rörelsen på 1800-talets mitt framvuxit ur litterära strömningar (Fredrika Bremer, Camilla Collet, Mathilda Fibinger och Fredrika Runeberg samt senare inflytande från Björnsson, Ibsen och Brandes)." Lydia Wahlström: "Kvinnorörelsen", *Nordisk familjebok* (Stockholm, 1911), 415.

18. Kate Millet: *Sexualpolitiken*, sv. övers. Roland Adlerberth (Stockholm, 1971), 8.

19. Lisbeth Larsson: "Feministisk litteraturkritik i förvandling", i Staffan Bergsten (red.): *Litteraturvetenskap. En inledning* (Lund, 1998), 111.

20. Samuelsson: *På väg från ingenstans*, 143.

21. Karin Westman-Berg: *Textanalys från könsrollsynpunkt* (Stockholm, 1976), 111.

22. Ibid.

23. I första numret av KVT (1/1980) finns denna devis med som bild i ledaren.

24. *Kvinnornas litteraturhistoria från antiken till våra dagar*, red. Susanna Roxman (Stockholm, 1983); *Kvinnornas litteraturhistoria. Del 1. 1800-talet – 2. 1900-talet*, red. Ingrid Holmquist och Ebba Witt-Brattström (Stockholm, 1983).

25. En upptakt till NKLH var antologin *Lysthuse. Kvindelitteraturhistorier* (Köpenhamn 1985).

26. Ellen Moers: *Literary women. The great writers* (New York, 1976), xi. Min kurs.

27. Forskningen om just 1880-talet är omfattande inom feministisk litteraturvetenskap, se till exempel Ingeborg Nordin Hennel: *Dömd och glömd. En studie i Albild Agrells liv och dikt* (Umeå, 1981); Eva Heaggestad: *Fången och Fri. 1880-talets kvinnliga författare om hemmet, yrkeslivet och konstnärskapet* (Uppsala, 1991); Git Claeson Pipping: *Med könet som läsanvisning. George Eliot och Victoria Benedictsson i det svenska 1880-talet – en receptionsstudie* (Stockholm/Stehag, 1993); Birgitta Ney *De dubbla berättelserna. Stella Kleve – Mathilda Malling* (Stockholm/Stehag, 1993). Yvonne Leffler har skrivit flera texter om 1880-talslitteraturen, bl.a. *Bakom maskerna. Det dolda budskapet hos kvinnliga 1880-talsförfattare* (Karlstad, 1997).

28. Se t.ex. Anna Williams: *Stjärnor utan stjärnbilder. Kvinnor och kanon i litteraturhistoriska översiktsverk under 1900-talet* (Göteborg, 1996).

29. I KVTs nummer om kvinnolitteraturforskning (nr 2/3 1984) nämns flera av de franska teoretikerna. Gunilla Domellöf ser till exempel fransyskorna som en inspiration, 94–95. Alice Jardines *Gynesis. Configurations of woman and modernity* (1985) var också ett försök att tolka fransk teori med dess begrepp som "kvinna" utifrån ett amerikanskt perspektiv. Birgitta Holm utgick från Jardine när hon skrev om "annekteringen av det kvinnliga" i svensk postmodernistisk teori "Eurydike och den manliga textens P(rosa). Om kvinnan, språket, psyket och det moderna", *Ord och Bild* 3/1988, omtryckt i Claudia Lindén & Ulrika Milles (red.): *Feministisk bruksanvisning* (Stockholm, 1995), 22–47. Birgitta Holm kommenterar betydelsen av denna artikel i *Bangs* postmodernismnummer 3/2006.

30. Toril Moi: "Afterword", *Sexual/textual politics. Feminist literary theory*, 2nd ed. (1985; London & New York, 2002), 175.

31. Ibid., 10.

32. För antropologer, som studerar skillnader mellan kulturer, var denna diskussion välkommen och de hämtade tidigt in post-moderna teorier. Se till exempel Lena Gemzöe, Tove Holmqvist, Don Kulick och Britt-Marie Thurén i *KVT* 1/1989 och Thurén i *KVT* 3–4/1986, och Gemzöe: *Feminism*, 137.

33. Begreppet ”fransk feminism” etablerades av Elaine Marks och Isabelle de Courtivrons *New French feminisms* (1980). Mois mer entydiga bild ersatte pluralismen. Norska Irene Iverssen bekräftar detta när hon skriver: ”Toril Moi bidrog, egentligen ofrivilligt, till att skapa denna bild genom *Sexual/textual politics*.” Irene Iverssen: ”Feministisk litteraturteori”, i Atle Kittang m.fl. (red.): *En introduktion till den moderna litteraturteorin* (Stockholm/Stehag, 1997), 61.

34. Hélène Cixous: ”The laugh of the Medusa” (1975, eng. övers. 1980) och Hélène Cixous & Catherine Clément *The newly born woman* (1975; eng övers. 1986). Både Irigarays *Speculum of the other woman* (1974) och *This sex which is not one* (1977) kom på engelska 1985. Kristevas *Desire in language. A semiotic approach to literature and art* (1969; eng. övers. 1980), antologin *The Kristeva reader* (1986), *Powers of horror. An essay on abjection* (1980; eng. övers. 1982).

35. Moi: ”Afterword”, 177.

36. Iverssen: ”Innledning”, 24.

37. *Ibid.*, 25.

38. Både Irigaray och Cixous presenterades i *KVT* 4/1987. Hélène Cixous har inte översatts alls, förutom en kort text i *Kris* 1987, och en intervju av Ebba Witt-Brattström i ovan nämnda *KVT*. Det är först med Kerstin Muncks *Att föda text. En studie i Hélène Cixous författarskap* (Stockholm/Stehag, 2004), som Cixous fått en bred introduktion på svenska.

39. När begreppen likhets- och särartsfeminism lanserades som ”fräscha instrument i kvinnoforskningen” i början av 1980-talet lär Karin Westman-Berg ha varit kritisk och menat att det var en konstlad konflikt, skriver Birgitta Holm: ”Fem kniviga k:n. Kanon, kön, kvalitet, kritik och kotterier”, Helga Kress (red.): *Litteratur og kjønn i Norden, IASS konferens i 7–12 augusti 1994* (Reykjavik, 1994), 43.

40. Theresa de Lauretis *Technologies of gender. Essays on theory, film, and fiction* (Bloomington, 1987), utgick också från fransk och tysk filosofi och problematiserar

bl.a. begreppet ”genus” ur ett bredare kulturkritiskt perspektiv.

41. Kritiska mot applicering på äldre feminism är Ulla Manns: *Den sanna frigörelsen. Fredrika-Bremerförbundet 1884–1921* (Stockholm, 1997) och Margareta Lindholm: *Talet om det kvinnliga. Studier i feministiskt tänkande under 1930-talet* (Göteborg, 1990). Lindholm menar att begreppsparet är för grovt och vill istället tala om feminismer. Christina Carlsson Wetterberg ifrågasätter relevansen på historisk forskning, ”Equal or different? That’s not the question. Womens political strategies in a historical perspective”, i Drude von der Fehr, Anna G. Jónasdóttir, Bente Rosenbeck (red.): *Is there a Nordic feminism? Nordic feminist thought on culture and society* (London, 1998); se även Christina Carlsson: *Kvinnosyn och kvinnopolitik. En studie av svensk socialdemokrati* (Lund, 1986). Drude Dahlerup vill på ett mer systematiskt sätt problematisera begreppsparet men lämnar möjligheten öppen att det trots allt är användbart på vissa positioner inom feminismen, Dahlerup i *KVT* nr. 1/2001. För ett resonemang kring problematiken med särart-likhet och en redogörelse för den omfattande diskussionen i Sverige, se Claudia Lindén, *Om kärlek. Litteratur, sexualitet och politik hos Ellen Key* (Stockholm/Stehag, 2002), 193–206. Där visar jag även hur dikotomin när den appliceras som tolkningsverktyg leder till en djupt missvisande bild av en teoretiker som Ellen Key.

42. Anna-Clara Bojö bekräftar i en D-uppsats samtidens upplevelse av ett drastiskt teoretiskt skifte (dock inte kopplat till essentialism-konstruktivism), men menar att en ”lingvistisk vändning” egentligen uteblev. ”Mellan kvinno- och ’kvinna’-feminister emellan. En metateoretisk studie om ’den lingvistiska vändningen’ i feministisk litteraturvetenskap”, inst. för litt.vet. Göteborgs universitet VT 2007.

43. Birgitta Holm: ”Toril Moi: feminist literary criticism. Theory and practice” i *Edda* 4/1986, 301. Redan året före Moiss bok hade dock Birgitta Holm använt sig av vissa av Kristevas begrepp, som det semiotiska och det symboliska, i *Selma Lagerlöf och ursprungets roman*. Holm knöt inte själv sin användning av Kristeva till någon förändring av feministisk teori men fick ändå mycket kritik för den teoretiska utgångspunkten bl. a. med hänvisning till att ”Holms paradigm

för kvinnolitteraturforskningen befinner sig i kris”. Se Ulla Britta Lagerroth: ”Recension av Birgitta Holm: Selma Lagerlöf och ursprungets roman”, *Sammlaren* 1985, 116.

44. Catherine Sandbach-Dahlström: ”De-konstruktion och feminism”, *Häften för kritiska studier* 4/1988, 49.

45. Gunilla Domellöf: *I oss är en mångfald levande. Karin Boye som prosamodernist och kritiker* (Umeå/Stockholm, 1986), i-iii och 1–10.

46. Birgitta Svanberg: *Sanningen om kvinnorna. En läsning av Agnes von Krusenstjernas romanserie Fröknarna von Pablen* (Stockholm, 1989), 27 f.

47. På Natur och Kultur kom Julia Kristeva: *Stabat Mater och andra texter*, i urval av Ebba Witt-Brattström, sv. övers. Ann Runnqvist-Vinde, (Stockholm, 1990), *Samurajerna* (Stockholm, 1991) och *Främlingar för oss själva* (Stockholm, 1991). På Daidalos kom *Fasans makt* (Göteborg, 1991). Men intresset för Kristeva i Sverige är fortfarande vitalt se t.ex. Cecilia Sjöholm: *Kristeva and the political* (London, 2005).

48. Ebba Witt-Brattström: ”Förord” i Julia Kristeva: *Stabat Mater. Julia Kristeva i urval*, 7.

49. Det fanns andra som också sysslade med Kristeva på ett liknande sätt men inte med lika stark fokusering på just moderlighet som hos Witt-Brattström. Birgitta Holm, men även Eva Adolfsson, har på ett fruktbart sätt använt Kristeva och fransk teori för litteraturtolkningar som i boken *Ett gränsland* (Stockholm, 1991), liksom i essän ”Ödelandet, kvinnan och skriften”, *Feministisk bruksanvisning*, red. Claudia Lindén & Ulrika Milles (Stockholm, 1995). Synnöve Claesson, som skrev tidigt om fransyskorna men ur ett mer språkteoretiskt perspektiv, tog också avstamp från Moi och betonade än mer viken av att ifrågasätta de traditionella tanke-systemen i ”Språk och kön i psykoanalysens spegel”, *KVT* nr. 1/1990, 43–53.

50. Carin Franzén: ”Litteraturvetenskapen och den subjektiva erfarenheten – en intervju med Julia Kristeva”, *Tidskrift för Litteraturvetenskap*, 1/1994, 104 f.

51. Carin Franzén: *Att översätta känslan. En studie i Julia Kristevas psykoanalytiska poetik* (Stockholm/Stehag, 1995), 151–154.

52. Spänningen i denna fråga för feministisk litteraturteori sammanfattas av den då ofta refererade debatten mellan den dekon-

struktiva Peggy Kamuf och den mer mainstreamfeministiska Nancy K. Miller, se deras respektive texter och gemensamma ”Parisian letters. Between feminism and deconstruction”, i Hirsch & Keller (red.): *Conflicts in feminism*, 105–133.

53. Kristin Järvstad: ”Kristevas teorier i en återvändsgränd”, *KVT* 1/1994, 63.

54. Margaretha Fahlgren: *KVT* 1/1994, 95.

55. ”Från redaktionen”, *Ibid.*, 1.

56. De starkaste representanterna för biologismen var Kerstin Uvnäs Moberg och Rigmor Robert i *Hon och han. Födda olika* (Stockholm, 1993). För vidare exempel på denna debatt inte minst i dagstidningarna se Nina Björk: *Under det rosa täcket. Om kvinnlighetens vara och feministiska strategier* (Stockholm, 1996), 36–114, Claudia Lindén: ”Den politiska biologins kvinnlighet”, i Linden & Milles (red.): *Feministisk bruksanvisning*; Sara Arrhenius: *En riktig kvinna. Om biologism och könsskillnad* (Stockholm, 1999); Bi Puranen: *Att vara kvinna är ingen sjukdom* (Stockholm, 1994).

57. Citerat efter Björk: *Under det rosa täcket*, 40.

58. *Ibid.*, 225.

59. Se till exempel kritiken av kvinnan som feminismens subjekt, *ibid.*, 14. Ett resonemang om Butler återkommer längre fram i boken och handlar om möjligheten att ”härma fel” där Björk dock är kritisk mot Butler, 139–143.

60. Se Järvstad: ”Kristevas teorier i en återvändsgränd”.

61. Judith Butler: *Genustrubbel. Feminismen och identitetens subversion*, sv. övers. Suzanne Almqvist (Göteborg, 2007), kap 3:1, 159.

62. Drude Dahlerup syftar bl.a. på Christina Florin, Lena Sommestad & Ulla Wikander (red.): *Kvinnor mot kvinnor. Om syster-skapets svårigheter* (Stockholm, 1999), där det talas om att 60-talets ”jämlikhetsfeminism” avlöstes av en ny ”särartsfeminism” på 70- och 80-talen. Drude Dahlerup: ”Ambivalenser och strategiska val. Om problem kring begreppen särart och jämlikhet i kvinnorörelsen och i feministisk teori”, i *KVT* 1/2001, 18.

63. Toril Moi skrev först en artikel i *Res Publica* nr. 36 Tema: ”Kön” 1997 som hon sedan utvecklade i boken *What is a woman? And other essays* (Oxford, 1999).

64. Lisbeth Larsson: "Inledning", i Lisbeth Larsson (red.): *Feminismer* (Lund, 1996), 17
65. *Ibid.*, 13. Min kurs.

66. Australiensiskorna Moira Gatens och Elisabeth Grosz, problematiserade också utifrån fransk filosofi feministiska grundbegrepp som kön/genusdistinktionen (Gatens) eller heterosexualiteten (Grosz). Av olika skäl kom ingen av dem att få samma genomslag i Sverige som Judith Butler.

67. Adrienne Rich: *Obligatorisk heterosexualitet och lesbisk existens*, sv. övers. Pia Laskar (1980; Stockholm, 1986) och Monique Wittig "One is not born a woman" (1980) i Linda Martín Alcoff & Eduardo Mendieta (red.): *Identities. Race, class, gender, and nationality* (Malden MA, 2003).

68. Frånvaron av forskning kring sexualitet och samkönat begär före mitten på 90-talet är markant. Trots att lesbiska alltid funnits i kvinnorörelsen har de ofta blivit styvsysterligt behandlade av mainstreamfeminismen påpekar Tiina Rosenberg i *L-ordet. Vart tog alla lesbiska vägen?* (Stockholm, 2006), 49 f. och 99–130. Det har också bidragit till att forskning kring män ur ett genusperspektiv, s.k. maskulinitetsforskning, har tagit fart. Se t.ex. Jørgen Lorentzen & Claes Ekenstam (red.): *Män i Norden. Manlighet och modernitet 1840–1940* (Stockholm, 2006).

69. Michel Foucault har varit viktig för feminister. Framförallt har hans syn på både disciplinering och motdiskurser varit användbar för feministiska (idé)historikers arbete kring sexualitet och prostitution, t.ex. Yvonne Svanström: *Policing public women. Reglementing prostitution in Stockholm 1812–1880* (Stockholm, 2000), Rebecka Lennartsson: *Malaria urbana. Om byråflickan Anna Johannesdotter och prostitutionen i Stockholm kring 1900* (Stockholm/Stehag, 2002), Pia Laskar: *Ett bidrag till heterosexualitetens historia. Kön, sexualitet och njutningsnormer i sexhandböcker 1800–1920* (Stockholm, 2005).

70. Utmärkta exempel på detta är t.ex. Paulina des los Reyes, Irene Molina & Diana Mulinari: *Maktens (o)lika förklådnader. Kön, klass & etnicitet i det postkoloniala Sverige* (Stockholm, 2003).

71. Litteraturvetenskapliga böcker som på ett eller annat sätt arbetar utifrån dessa teorier de senaste åren är bl.a. Kristina Fjelkestam: *Ungkarlsflickor, kamrathustrur och manhaftiga lesbianer* (Stocholm/Stehag, 2002); Anna Williams: *Tillträde till den nya tiden. Fem berättelser om när Sverige blev modernt* (Eslöv, 2002), Eva Heggstad & Anna Williams (red.): *Omklädningsrum. Könsöverskridande och rollbyten från Tintomara till Tant Blomma* (Lund, 2004); Eva Borgström: *Kärlekshistoria. Begär mellan kvinnor i 1800-talets litteratur* (Göteborg, 2008). Inom andra dicipliner se t.ex. arkitekten Katarina Bonnevier: *Behind straight curtains. Towards a queer feminist theory of architecture* (Stockholm, 2007), Don Kulick (red.): *Queersverige* (Stockholm, 2005); socialantropologen Fanny Ambjörnsson: *I en klass för sig. Genus, klass och sexualitet bland gymnasietjejer* (Stockholm, 2004), konsthistorikern Patrik Steorn: *Nakna män. Maskulinitet och kreativitet i svensk bildkultur 1900–1915* (Stockholm, 2006).

72. Se kap 7 om Benedictsson i Lindén: *Om kärlek. Litteratur, sexualitet och politik hos Ellen Key* (2002); Rita Paqvalén: *Kampen om Eros. Erotiska trianglar i Agnes von Krusens tjernas von Pahlenserie* (Helsingfors, 2006); Ann Sofie Lövgren: *Att röra en värld. Erotiska trianglar hos Strindberg* (Uppsala, 2007).

73. Paulina de los Reyes, Irene Molina & Diana Mulinari: "Intersektionalitet som teoretisk ram vs mångfaldighetsperspektivets tomma retorik" i KVT nr. 3–4 2003 och Paulina de los Reyes & Diana Mulinari: *Intersektionalitet. Kritiska reflektioner över (o)jämlighetens landskap* (Stockholm, 2005).

74. Se Nina Lykke i KVT nr. 1 och 3–4 2003 samt nr. 2–3 2005.

75. Paulina de los Reyes och Satu Gröndahl: "Introduktion" i Paulina de los Reyes & Satu Gröndahl (red.): *Framtidens feminismer. Intersektionella interventioner i den feministiska debatten* (Stockholm, 2007), 14.

76. Se KVT nr. 1 och 3–4 2003, samt nr. 2–3 2005. Lykke bemöter kritiken och visar hur vi kan tänka kring begreppet i KVT 2–3 2005.

77. Lykke i KVT 2–3 2005, 9.

Den postprocessuella teorireceptionen inom svensk arkeologi

Kerstin Cassel

1982 är året då britten och Cambridge-arkeologen Ian Hodders bok *Symbols in action*¹ gavs ut – en bok som kan sägas utgöra startskottet för det som kom att benämnas postprocessuell arkeologi. Redan i titeln finner vi ett par av den nya inriktningens nyckelbegrepp, liksom i boken *The present past*² och i Cambridge-antologin *Symbolic and structural archaeology*³ från samma år. Fyra år senare publicerade Hodder *Reading the past*,⁴ en bok som för svenskt vidkommande fick ett än större genomslag.⁵ Att den post-processuella inriktningen hade fått ett bredare fäste inom svensk arkeologi mot slutet av 1980-talet märks inte minst på att boken kom att ingå som kurslitteratur vid flera lärosäten.

Att ge en bild av hur postprocessuell arkeologi, eller Cambridge-arkeologi som den benämns i början, introducerades och bemöttes i svensk arkeologi kan beskrivas som både lätt och svårt. Forskningshistoriskt betonas generellt de starka motsättningarna mellan processuell och post-processuell arkeologi.⁶ Det stämmer också med den bild som jag fick under min studietid på arkeologiska institutionen vid Stockholms universitet. Men om man vänder sig till de tryckta texterna och läser de första årens inlägg och närmande till de nya teorierna inom svensk arkeologi ser bilden lite annorlunda ut. Snarast kan mottagandet beskrivas som försiktigt positivt, och uttryckligen såg man de teoretiska perspektiven som kompletterande snarare än konträra. Inte sällan var det etablerade forskare som kommenterade och recenserade Cambridge-arkeologernas tidiga texter och debattinlägg. Problemet är således att personliga minnesbilder och berättelser om 1980-talets teoristrider inte är alltid lätta att återfinna i text. Det är först i ett senare skede, när postprocessuell arkeologi på allvar etablerat sig i svensk arkeologi, som motsättningarna framträder skarpare i den tryckta debatten. Det gör också att den vanliga karaktärisering av postprocessuell arkeologi som inrymmande så många olika inriktningar att det som förenar framför allt är kritiken mot den processuella arkeologin inte riktigt stämmer för svenskt vidkommande.⁷ Men det ska poängteras att detta gäller den svenska diskussionen – tonen i den brittisk-amerikanska debatten var helt annorlunda och redan i inledningskedet konfrontativ till sin karaktär.

Det finns många sätt att söka fånga teorireception på. Föreliggande framställning av hur den postprocessuella arkeologin möttes i svensk arkeologi lider förstås av brister, och som ovan antytts är ett problem i vilken mån den tryckta debatten speglar debattklimatet i stort. Jag har valt att läsa recensioner av centrala arbeten, studerat några tidiga svenska avhandlingar av postprocessuell karaktär, tittat på hur den yngre generationen förhöll sig till nyheterna och studerat huvuddragen i några av diskussionsinläggen. Det blir förstås en slagsida, inte minst mot etablerade forskare (företrädesvis män) som tar för sig i debatten. När det gäller recensioner av de tidiga brittiska texterna är det tydligt att det var ett fåtal nyfikna etablerade arkeologer som fick chansen att recensera. Mängden publicerade texter har under perioden fram till idag ökat dramatiskt, inte minst vad gäller arkeologiska avhandlingar, och att få en överblick av ämnet idag ter sig inte möjligt för en skribent. Jag har därför koncentrerat mig på introduktionen av postprocessuell arkeologi under 1980-talet och antyder breddningen under 1990-talet framför allt genom exempel på teoretiska referenser. Att stanna i mitten av 1990-talet, då Ian Hodder mottar Svenska Fornminnesföreningens Montelius-medalj, ter sig lämpligt. Då hade den radikale Cambridge-arkeologen uppenbarligen blivit så accepterad bland etablissemangen att han ansågs värdig att få samma utmärkelse som antagonisten Lewis Binford hade mottagit bara fyra år tidigare.⁸

Framför allt belyser texten förhållandet mellan processuell och postprocessuell arkeologi. Självklart försvann inte den tidigare kulturhistoriska/traditionella arkeologin när den processuella introducerades, och mycket av kritiken mot både processuell och postprocessuell arkeologi kommer från den kulturhistoriskt inriktade arkeologin. Att jag ändå valt att sätta processuell och postprocessuell arkeologi i centrum beror på att det är inom dessa inriktningar som teoretiska perspektiv explicit diskuteras, och inte minst för att det retoriskt är så motsättningarna framställs. Från postprocessuell sida lyfts exempelvis den processuella arkeologins positivistiska sida fram, även om den kritiken i lika hög grad kunde riktas mot traditionell arkeologi.

Bakgrunden: den processuella arkeologin

Startskottet för den processuella arkeologin brukar sättas 20 år före den postprocessuella arkeologin, det vill säga 1962. Då kom amerikanen Lewis Binfords artikel "Archaeology as anthropology".⁹ Det arkeologiska klimatet efter andra världskriget hade bäddat för denna förändring; arkeologernas tillkortakommanden och bruket av arkeologi i propagandan hade lagt grunden för drömmen om en objektiv, vetenskaplig och icke-politisk arkeologi. En hel del av kritiken hade varit uppe till diskussion tidigare, men Binfords polemik mot den äldre kulturhistoriska arkeologin var vasare och hans ambitioner var att skapa en helt "ny arkeologi".¹⁰ Det var

också som ”New Archaeology” inriktningen kom att lanseras. Idag möter vi omväxlande begreppen ” New Archaeology” respektive ”processuell arkeologi” om detta övergripande teoretiska perspektiv.

Följande text ska inte behandla receptionen av den processuella arkeologin, men eftersom ifrågasättandet av några av dess centrala idéer utgjorde en så viktig del i den postprocessuella arkeologin från Cambridge är några ord nödvändiga. Överflyttandet av den processuella arkeologin från USA till europeiska och svenska förhållanden medförde relativt stora förändringar. Avståndstagandet från historieämnet, som var en viktig del i Binfords argumentation, fick inte alls samma fäste här. Däremot tog man fasta på objektivitetssträvan och det naturvetenskapliga idealet.¹¹ Det är oftast den naturvetenskapliga slagsidan som brukar framhållas i kritiken,¹² men det är också uppenbart att den processuella arkeologin hämtar många av sina idéer från samhällsvetenskaperna. Antropologin och sociologin var vetenskaper med stark legitimitet inom processuell arkeologi.¹³

Den tidigare kulturarkeologiska (eller ”traditionella”) inriktningen anklagades av processuella arkeologer för att vara deskriptiv och för att inte tillhandahålla några förklaringar till samhällens förändring – förändring som i processuell arkeologi framför allt kom att sökas i påverkan från miljön. Man ville bort från partikulära (historiska) tolkningar av skeenden, och strävade efter att etablera arkeologin som en Vetenskap som kunde bidra med generella förklaringsmodeller.¹⁴

I Skandinavien kom den processuella arkeologin framför allt att utveckla ekologisk–ekonomiska, geografiska och etnoarkeologiska perspektiv. Evolutionistiska teorier som framhävde människans anpassning till den naturliga miljön (kulturekologi) var viktiga och hämtades från antropologiska företrädare som Elman Service och Marshal Sahlins. Detta innebär att naturlandskapet sattes i fokus för det arkeologiska studiet på ett helt nytt sätt.¹⁵ Bilden av samhället som ett system strävande efter jämvikt, och identifierandet av olika subsystem, fick stort genomslag. Men man kan nog konstatera att processuell arkeologi i svensk tappning inte alltid följdes av de tydliga teoretiska deklARATIONER som varit så viktiga i Binfords argumentation.

Den norske forskaren Bjørnar Olsen pekar på ett intressant förhållande inom skandinavisk processuell arkeologi. I sökandet efter generella lagar, testbara resultat och förutsägbarhet inom samhällssystemen, liksom i strävan efter objektivitet, finns starka positivistiska drag. Detta blev emellertid i mycket liten grad föremål för diskussion. Förklaringen ser Olsen i det faktum att man efter universitetsupproren 1968 inom andra discipliner uppfattade positivismen som reaktionär och föråldrad. Eftersom de processuella arkeologerna såg sig själva som ”upprorsmakare och revolutionärer” gick det följaktligen inte att framhålla positivismen som förebild.¹⁶ Olsen ser också detta som en av orsakerna till att den postprocessuella arkeologin fick manöverutrymme.¹⁷

En andra inriktning under 1970-talets arkeologi var den strukturmarxistiska teoribildningen, vars debatter bland annat fördes på de nordiska kontaktseminarierna för arkeologistudenter.¹⁸ Denna inriktning fortsatte att vara stark under 1980- och 1990-talen, vilket gör att den omväxlande kopplas till processuell respektive postprocessuell arkeologi.

Postprocessuell arkeologi – introduktionen i svensk arkeologi

Utan tvivel är det den brittiske arkeologen Ian Hodder och arkeologerna kring honom vid universitetet i Cambridge som utgör centrum för den postprocessuella arkeologins framväxt i början på 1980-talet. I kontrast till processuell arkeologi framhölls betydelsen av samhällets historiska sammanhang, och arkeologi beskrevs som ”long-term history”. Grundläggande inspiration för denna diskussion hämtades bland annat från den brittiske filosofen och historikern R. G. Collingwoods arbeten. Strukturalismen och marxismen utgjorde också viktiga inspirationskällor, även om man såg vissa problem i hur dessa teoribildningar använts i tolkningarna. De postprocessuella arkeologerna ville i högre grad betona den individuella aktören i sitt historiska sammanhang, och ett viktigt antagande var att den materiella kulturen alltid är meningsfullt skapad. Kopplingen till den aktuella humanistiska och samhällsvetenskapliga debatten syns i referenserna till exempelvis Anthony Giddens, Louis Althusser, Pierre Bourdieu, Michel Foucault och Jacques Derrida.

När den postprocessuella arkeologin introducerades följdes den av ett antal återkommande begrepp: symbol, struktur, materiell kultur, aktiv individ, (kon)text, förståelse och kritik/dekonstruktion för att nämna några. Återkommer gör också liknelsen mellan text och materiell kultur. Avstamp tas i en kritik av den processuella arkeologin och framför allt dess företrädare Lewis Binford. Ett mål som kritikerna skjuter in sig på är den processuella scientismen (tron på den naturvetenskapliga metodens överlägsenhet). I stället refererade man till hermeneutiken och betonade starkt den historiska kontextens betydelse för tolkningen, både med avseende på den (för)historiska situationen och på uttolkarens position. Om processuell arkeologi fokuserat på människan som naturvarelse, anpassad till sin naturliga miljö, ser det postprocessuella studiet snarare människan som kulturvarelse, formande sin verklighet. I den brittiska postprocessuella arkeologin var ifrågasättandet av möjligheten till en objektiv forskning framträdande, och i stället betonades det tolkande subjektets roll och arkeologins politiska dimension.

Från att system och miljö befunnits i arkeologins centrum flyttades intresset mot den materiella kulturen. Men det är inte kronologier och typologier som sysselsatt den äldre kulturarkeologin som intresserade den postprocessuelle arkeologen, utan den materiella kulturen som aktiv i individers och grupper ambitioner och maktsträvanden. Den landskaps-

arkeologi som följde lämnade ekologin och näringsekonomin och uppmärksammade i högre grad hur människan strukturerat kulturlandskapet och vilka föreställningar som knutits till det.

Eftersom genusarkeologi/feministisk arkeologi etablerades ungefär samtidigt är det inte ovanligt att den inordnas under postprocessuell arkeologi. Det är dock inte självklart eftersom det från genusarkeologiskt håll riktats skarp kritik även mot postprocessuell arkeologi. Man menade att tolkningarna och den arkeologiska praktiken var minst lika androcentrisk som tidigare, och att förekomsten av kvinnor i de arkeologiska tolkningarna inte automatiskt gör texten genuskritisk.¹⁹

Receptionen i några tidiga arbeten

Exempel på avhandlingar som tidigt visar på öppenhet mot Cambridge-arkeologin är Kristina Jennberts *Den produktiva gåvan* från Lund 1984 och Thomas B. Larssons *The bronze age metalwork in southern Sweden* 1986 från Umeå.²⁰ Ett annat arbete som är intressant att titta närmare på är antologin *Sambällsteori och källmaterial* från 1988, där artiklar av några av Stockholmsinstitutionens doktorander är samlade. Ett liknande temperaturmätare är *Fornvännen* 1990 där två doktorander vid var och en av Sveriges universitetsinstitutioner ombetts att skriva en artikel för 1990-talet.

Men först måste nämnas ett arbete som tydligt visar hur komplext ett skeende är när nya teoretiska inriktningar växer fram, och hur svårt det är att tidfästa det. Jarl Nordbladhs avhandling *Glyfer och rum* publicerades 1980 vid Göteborgs universitet, och delar av den hade tryckts redan under slutet av 1970-talet.²¹ Nordbladhs studerade hållristningarna i ett semiotiskt perspektiv, och de många teoretiker utanför den arkeologiska världen som Nordbladhs använde sig av öppnade fönster mot helt nya perspektiv. Nordbladhs avhandling känns långt före sin tid. Här finner vi referenser till Roland Barthes, Umberto Eco, Ludwig Feuerbach, Maurice Godelier, André Leroi-Gourhan, Claude Lévi-Strauss och Maurice Merleau-Ponty för att nämna några namn – teoretiker som vi dag alldeles självklart kopplar samman med postprocessuell arkeologi. Avhandlingens inledning visar också man redan före postprocessuell arkeologi ifrågasatte den allena rådande sanningen (eller ”den stora berättelsen”), och att många av den postprocessuella arkeologins ”nyheter” låg i tiden.

Men åter till receptionen i mitten av 1980-talet. Gemensamt för de svenska arbeten som redan tidigt lät sig inspireras av Cambridge-arkeologin var att de till skillnad från de brittiska föregångarna inte vände sig mot den processuella arkeologin, utan strävade efter att förena de båda inriktningarna. I Jennberts avhandling från 1984 samsas referenser till processuella tänkare som Lewis Binford och David Clarke, med hänvisningar till Ian Hodder, Michael Shanks, Christopher Tilley och antropo-

logen Edmund Leach.²² Jennberts tolkning visar tydliga influenser från postprocessuell arkeologi, och stor vikt läggs vid interna relationer där variationer i den materiella kulturen (här keramiken) tolkas som att den är involverad i sociala strategier och relationer mellan olika grupper. Att Stig Welinder, som recenserade avhandlingen, är ambivalent inför de nya idéerna står klart i hans avslutande ord: ”Har Kristina Jennbert använt ett dåligt exempel för att illustrera goda idéer, eller är det jag som inte kan hålla isär exempel och idéer? Är också jag känslomässigt engagerad, men i andra idéer än Kristina Jennbert.”²³ Welinder som är mycket aktiv i debatten, är idag professor vid Mittuniversitetet och har under åren varit knuten till flera universitet både i Sverige och i Norge.

Thomas B. Larssons avhandling från 1986 binder även den samman processuell och postprocessuell teoribildning. I sitt förord beskriver Larsson att det var genom kontakten med antropologin han såg möjligheterna till vidare arkeologiska tolkningar.²⁴ Det teoretiska perspektivet i Larssons avhandling tar avstamp i Binford och Clarke, men Larsson menar att dessa idéer behöver utvecklas för att bli starkare. För att göra detta vänder han sig till marxistisk teori. Viktiga referenser är antropologen Jonathan Friedman och arkeologerna Michael Rowlands och Kristian Kristiansen, men även postprocessualister som Michael Shanks och Christopher Tilley. Ett strukturmarxistiskt perspektiv anläggs således för att komplettera förklaringar av social utveckling och förändring. ”Naturally, some approaches are a combination of the ones listed here, particularly of the first three, and it is not my intention to draw any sharp boundaries between the different ‘schools’, but merely to indicate some existing dissimilarities.”²⁵

Antologin *Samhällsteori och källmaterial* samlade 1988 åtta texter skrivna av doktorander vid Stockholmsinstitutionen, och artikelsamlingen har framhållits som ett tecken på att postprocessuell arkeologi etablerats på institutionen.²⁶ Av åtta texter visar dock fem inte något nämnvärt intresse för postprocessuell arkeologi. Att teorierna inte riktigt har fått fäste, eller kanske snarast inte uppfattas som så revolutionerande, kan också avläsas i professor Åke Hyenstrands förord. ”Perioden [1957–1987] innebar att nya konstellationer men även konfliktsituationer skapades. Den teoretiska och ibland politiserade inriktningen inom arkeologin kom i vissa fall att ställas mot den traditionella forskningen, som upplevdes som positivistisk och materialfixerad. En medvetenhet om dessa problem inom riksantikvarieämbetet tycktes dock undanröja en rad missförstånd, och någon starkare konfrontation kom ej till stånd.”²⁷ Hyenstrand poängterar också att volymen inte avser att debattera arkeologins vetenskaps-teori, utan snarast bygger vidare på Mats P. Malmers rationalism, som inte styrs av trender eller politiska förtecken.²⁸ Det första påståendet, att konflikterna inte varit så stora vare sig när processuell eller i postprocessuell arkeologi introducerades får nog ses som en personlig uppfattning,

och upplevdes uppenbarligen annorlunda på många andra håll. Det är också svårt att se att Malmers teoretiska ståndpunkter hade så stark ställning hos doktorandgenerationen vid denna tid. (Som vi ska se är också Malmer en av dem som mycket kraftfullt tar avstånd från de nya idéerna.)

Detta till trots återfinns en hel del av tidens nya tankar i antologin. Här, liksom i de båda behandlade avhandlingarna, saknas dock det konfronteriska anslaget som så här i efterhand brukar framställas som ett av den postprocessuella arkeologins kännetecken. Ronnie Jensens text är en längre introduktion till postprocessuellt tänkande, framför allt med utgångspunkt i Hodders arbete. Jensen uppfattade uppenbarligen inte postprocessuell arkeologi som något som avlöste den processuella: ”Trots att den postprocessuella skolan lever och frodas är det knappast troligt att den på något avgörande sätt kan sänka de teorier och metoder, som nu har utbildats under ett par decennier framför allt i USA. [...] Ett utmärkande drag hos Hodder, Tilley m fl, är den stundtals överdrivna kritiken mot de teorier och metoder (och därigenom de resultat), som har producerats av företrädare för NA [New Archaeology].”²⁹

Även Mats Burströms artikel i samma antologi kombinerar en processuell och postprocessuell arkeologi. Den storskaliga rumsliga analysen kompletteras med en postprocessuellt inspirerad diskussion kring regional identitet. Men att det inte är en renodlat postprocessuell text är tydligt, och trots en reservation inför möjligheterna att finna lagbundenheter hos samhällen framhålls det angelägna i att söka det generella. I de avslutande orden framhålls också vikten av ”vetenskapligt stringenta analyser” för att minska risken för överförande av nutida värderingar.³⁰

1990 ger *Fornvännen* ut ett temanummer som samlar texter av doktorander från Sveriges olika universitet.³¹ Stig Welinder pekar i sitt förord på texternas bredd, och menar att de visar att hittills vedertagna krav på ”god arkeologi” inte längre är självklara. ”Vedertagna krav” är enligt Welinder testbara hypoteser, fullständiga datasammanställningar, objektiv beskrivning, mått och siffror, entydiga definitioner, reproducerbara metoder och så vidare, och han fortsätter ”Det ser ut som om nittioalet skulle kunna ge oss en arkeologi, som låter det humanistiska skapandet av förhistoria och historia komma till sin rätt. Samma sak kan också uttryckas så, att wienerpositivismens och den logiska positivismens vetenskapsideal inte längre är allenarådande inom arkeologin.”³² Efter denna inledning väntar man sig onekligen texter med starka ställningstaganden för de postprocessuella strömningarna. Riktigt så ser det dock inte ut. I Inger Hedengrans artikel ”Skeppet i kretsen” ligger fokus på symbolik, struktur och jämförelser av olika typer av materiell kultur – ämnen som förvisso ligger inom det postprocessuella fältet. Av referenslistan är det dock inte självklart att avläsa detta, endast ett arbete av Ian Hodder finns med. Den ”sjuka” att nämna mängder av kända teoretiker som postprocessuell

arkeologi brukar anklagas för lyser här med sin frånvaro.³³ Saknas gör den även i Mats Burströms artikel om järnframställning och gravritual som utgår från en strukturalistisk teoribildning. Här saknas helt de postprocessuella föregångarna, och den enda teoretiska referensen är till antropologen och strukturalisten Claude Lévi-Strauss. Utan tvivel har postprocessuella perspektiv influerat dessa skribenter, men det överteoretiserande som ofta antas kväva postprocessuella texter saknas, och det är i tolkningsarbetet inspirationen gör sig gällande.

Två av artiklarna, skrivna av Elisabeth Arwill-Nordbladh och Ewa Ryberg, kan karaktäriseras som genus-arkeologi. Men inte heller här finns den inledande kritisk-teoretiska diskussion som vi idag så självklart kopplar samman med detta perspektiv. Något förvånande kan man alltså konstatera att artikelsamlingen från 1990, med nio artiklar skrivna av forskarstuderande från svenska universitet, innehåller en referens till Ian Hodder, ingen till Michel Shanks eller Christopher Tilley eller någon av de postprocessuella arkeologer som debatterades under denna tid. Inte heller teoretiker utanför det arkeologiska fältet som brukar kopplas till den postprocessuella arkeologin som exempelvis Pierre Bourdieu, Jacques Derrida, Michel Foucault eller Anthony Giddens går att hitta bland referenserna.

Syftet med att visa att många av de texter som tidigt influerades av postprocessuell arkeologi också hade fötterna kvar i processuell arkeologi är inte att visa på deras brister. I stället vill jag peka på det problematiska i dagens historieskrivning, där processuell och postprocessuell arkeologi beskrivs som två oförenliga inriktningar som alltid legat i konflikt med varandra. Det gäller säkert striderna mellan den brittiska och amerikanska inriktningen (Hodder vs Binford) men knappast den svenska teoridebatten i det första skedet. I Björn Varenius text om postprocessuell arkeologi åren 1986–1990 går det dock att ana att det pågick en mer intensiv debatt bortom det skrivna ordet. När Mats Burström 1989 kom ut med boken *Arkeologiskt perspektivmedvetande* ska den ha givit upphov till heta diskussioner, och det ska till och med ha framförts krav på att den skulle dras tillbaka.³⁴

Sammanfattningsvis går det att urskilja ett par gemensamma drag i den tidiga receptionen av postprocessuell arkeologi. Visst inbegrep den många inriktningar, men för svenskt vidkommande omfattade receptionen åtminstone inledningsvis framför allt diskussioner kring symboler och strukturalism, liksom en vidare utveckling av strukturmarxismen som redan intresserat processuella arkeologer. Den processuella arkeologin ansågs inte vara tillräcklig för att förstå hela människans värld. Den materiella kulturen och dess betydelse i ett historiskt sammanhang sattes åter i centrum. Att det just var strukturalism och marxism som fick fäste berodde säkert på det faktum att de redan tidigare använts i det arkeologiska tolkningsarbetet. När det gällde marxistiska teorier hade de en stark plats

redan i den skandinaviska processuella arkeologin.³⁵ Här var samhällens utveckling i olika stadier en viktig grund för tolkningen. I den postprocessuella arkeologin kan man i stället se en förskjutning mot maktanalyser, där den materiella kulturen antas spela en viktig roll i legitimering av hierarkier och maktförhållanden.

Antropologin fortsätter att vara en viktig teoretisk inspirationskälla, även om många förkastat den tvärkulturella modellen. Det har påpekats att det paradoxalt nog var just användandet av etnoarkeologi som tydliggjorde den processuella arkeologins problem med generella lagar och dess förenklade syn på den materiella kulturen.³⁶

Även samhällsvetenskaperna fortsätter att stå som modell för många arkeologer. Emellertid betyder detta inte nödvändigtvis en kontinuitet eftersom också dessa vetenskaper genomgått stora förändringar, och många av de teorier man senare hämtar näring ur återfinns knappast i de processuella arbetena. Antropologen och sociologen Pierre Bourdieu och sociologen Anthony Giddens är namn som är vanligt förekommande i den arkeologiska litteraturen i och med postprocessuell arkeologisk genom-brott.

Om den strukturalistiska analysen från början fokuserar på analyser av oppositioner, förändras även den och följer med den poststrukturalistiska kritiken mot strukturalismens universella ambitioner. Med den förändringen ersätts och kompletteras referenser till Claude Lévi-Strauss och Ferdinand de Saussure med hänvisningar till Pierre Bourdieu, Jacques Derrida, Anthony Giddens och Paul Ricoeur.

Recensioner

Ett annat sätt att komma åt reaktionerna på den postprocessuella arkeologin är att läsa recensioner av tidiga arbeten. Gemensamt för dem är närvaron av en klivenhet inför de nya teorierna; de är försiktigt positiva men samtidigt skymtar en tveksamhet om hur användbara teorierna är i det konkreta arbetet med arkeologiska material.

Anders André från Lund presenterar och diskuterar Cambridge-arkeologernas nya idéer i *Medeltidsarkeologernas tidskrift* från 1983. Ian Hodder hade det året besökt Lund för en föreläsningsserie och André utgår i sin text från dessa föreläsningar och Hodders publikationer från 1982. André uppfattar tre huvudpunkter i Hodders kritik mot den processuella arkeologin: kulturbegreppet, förhållande historia-teori och förhållande individ-samhälle. André menar att Hodders betydelse framför allt ligger i de slutsatser som kan dras av kritiken mot mekaniska och direkta samband mellan det arkeologiska materialet och sociala och ekonomiska förhållanden (något som både traditionella och processuella arkeologer gjort sig skyldiga till). Mer tveksam ställer sig André till de tankar som ifrågasätter möjligheten att överhuvudtaget skriva (för)historia samt Hod-

ders starka fokus på samtiden.³⁷ Hodders föreläsningar vid doktorandseminariet i Lund var en del i en föreläsningsserie kring nya teoretiska och metodologiska frågeställningar som också resulterade i en mindre skrift som märkligt nog inte fått så stor spridning.³⁸ Att man så tidigt som 1983 inbjöd brittiska postprocessuella arkeologer till seminariet i Lund är inte heller något som brukar nämnas i postprocessuell forskningshistoria.

Lars Larsson, även han från Lund, anmälde antologin *Symbolic and structural archaeology* som redigerats av Hodder. Recensionen börjar i en något ironisk ton: ”Diaboliskt kan man uttrycka det så att publikationer i dessa serier är ’ett måste’ för dem som vill ta reda på vad som för tillfället är opportunt att behandla för att kunna tillhöra den arkeologiska forskningens ’jet set’. Även inom arkeologin förekommer ju klart urskilda modeinriktningar.”³⁹ Men Larssons fortsatta behandling av ett urval av antologins artiklar måste karaktäriseras som i huvudsak positivt, och recensionen avslutas med förhoppningen att den nya inriktningen ska visa sig fruktbar för att ta arkeologin in på nya vägar.

1989 recenserade Stig Welinder både Ian Hodders *Reading the past. Current approaches to interpretation in archaeology*⁴⁰ och Michael Shanks och Christopher Tilley's *Re-constructing archaeology. Theory and practice*⁴¹ i samma nummer av *Fornvännen*. Dessa böcker hade stort genomslag, och den senare uppfattades av många som kontroversiell och används ofta som ”tillhygge” i relativistdebatten. I sin recension av *Reading the past* saknas det för Welinder så vanliga tydliga ställningstagandet. Han menar att Hodder står för ”underhållande och tankeväckande läsning” som visar på en ”fascinerande personlig intellektuell utveckling och en fascinerande tankelinje i anglosachsisk teoretisk debatt”, men riktigt hur Welinder uppfattar möjligheterna till en kontextuell arkeologi står inte klart. Uppenbart är dock att Welinder har problem med den ”subjektiva”/politiska arkeologin när han kommenterar Hodders uppfattning att olika samhällen skapar olika arkeologier: ”Det känns intuitivt riktigt att hoppas att det finns en ideologiskt, politiskt och moraliskt oavhängig, alla människors sanna arkeologiska förhistoria.”⁴²

I recensionen av *Re-constructing archaeology* känner man mer igen Stig Welinder när han skriver: ”Naturligtvis har jag inte förstått boken. Det skulle vara intressant att veta, om det är mitt eller författarnas fel, men jag räknar knappast att träffa andra läsare, som har förstått annat än fragment av den. Det kanske inte går att få annat än en intuitiv, ordlös förståelse av den”.⁴³ Det är också tydligt att Welinder är betydligt mer tveksam till denna bok som han bland annat finner intolerant i sin kritik. Inte heller är han säker på att den kan användas till att producera arkeologi: ”Den kritiska arkeologin har rätt i sin kritik. Den har intressanta ambitioner. Den har ännu inte visat att dessa ambitioner kan användas till att skriva en trovärdig arkeologi.”⁴⁴ Welinder är också kritisk till de tolkande fallstudierna som han inte finner övertygande, en kritik som

också går igen i Jarl Nordbladhs i övrigt positiva bemötande av Shanks och Tilleys arbeten.⁴⁵

Här ska också nämnas diskussionen i tidskriften *Norwegian archaeological review* som publicerades 1989. Den inleds med en text av britterna Michel Shanks och Christopher Tilley, två av de mer kontroversiella och radikala förespråkarna för en postprocessuell och kritisk arkeologi. Deras bidrag "Archaeology into the 1990s" följs av en rad kommentarer av namnkunniga arkeologer. Omdömena från de svenska arkeologerna var i huvudsak positiva. Jarl Nordbladh beskriver hur det akademiska klimatet var när New Archaeology kom, men också den efterföljande besvikelsen som bäddade för ytterligare nya perspektiv. Han menar att man i efterhand kan se att New Archaeology i Skandinavien framför allt användes av den yngre generationen i ett uppror mot de etablerade arkeologerna. "Thus we judged the quality of the scientific approach by the effects it had on the establishment!"⁴⁶ När man senare upptäckte att den var en relativt konservativ inriktning med brister gällande den humanistiska tolkningen lades också grunden för nästa reaktion och den postprocessuella arkeologin.⁴⁷ Även Uppsala-arkeologien Frands Herschend har i *Norwegian archaeological review* en positiv grundsyn men menar att Shanks och Tilley ibland går för långt. "From what I have already read and from lectures, I know that when reading the book there will come a point where I disagree with S&T. On the other hand I also know that I share most of their views."⁴⁸ Både Nordbladh och Herschend pekar på att Shanks och Tilley ibland argumenterar mot sig själva, och att programmet inte riktigt hänger samman.

Motreaktionen mot postprocessuell arkeologi

Mot slutet av 1980- och i början av 1990-talet blir kritiken och motståndet mot den postprocessuella arkeologin mer uttalade. Kanske berodde det på att teorierna fått bredare fäste, och att de som hoppats på att inriktningen skulle bli kortvarig såg sig tvungna att agera. Kritiken mot de postprocessuella teorierna sköt framför allt in sig på ett par saker: det förment obegripliga i de teoretiska texterna samt på diskussionen om objektivitet/subjektivitet och relativism.⁴⁹ Kritiken kring dessa områden kom också inifrån den postprocessuella arkeologin.

I den debatt som startades av Uppsalaprofessorn Bo Gräslund 1989 börjar vi urskilja tydligare motsättningar uttryckta i skrift. Gräslund inleder med en kritik mot den myckna teoridiskussionen under de senaste decennierna. Kritiken drabbar uppenbarligen både processuell och postprocessuell arkeologi. Texten är skriven i en ironisk stil, där han bland annat liknar vissa arkeologers teoretiska diskussioner med en religion, och texter med teoretiskt innehåll med en liturgi.⁵⁰ Att hans definition av teori är på kollisionskurs med den postprocessuella står klart när han dekla-

rerar att ändamålsenlig teori alltid utgår från en empirisk bas.⁵¹ Huvudpoängen är annars att teoridiskussionen är för ”svårtuggad, svårsmält eller rentav osmältbar”. Intressant nog deklarerar han inte avser att ge några specifika exempel på detta, utan läsaren uppmanas själv välja bland sina egna erfarenheter. En sådan argumentationsteknik gör gällande att alla uppfattar saken på samma sätt som Gräslund och att vi översköljts av exempel på obegripliga texter. Avsikten med att inte lyfta in några exempel är enligt Gräslund att diskussionen ska bli principiell, men det innebär förstås problem för en kritisk läsare som inte kan veta vilka texter Gräslund syftar på. Lite motsägelsefullt beskriver han det teoretiska språket som pretentiöst, mångordigt, frasyllt och uppumpat – vilket han menar skapar en förödande helhet – för att strax därefter kommentera: ”Det är trist att vi skandinaver imponeras av och tar efter sådant, låt vara att det hela brukar serveras i en förrädiskt läcker dräkt.”⁵² Vad denna läckra dräkt består av är inte lätt för läsaren att förstå efter den nedgörande beskrivningen av språket i teoretiska texter.

Reaktionerna blev förstås många på Gräslunds text, och några av dem publicerades i *Forrnämnen* 1990 med Frands Herschend, Uppsala; Bjørnar Olsen, Tromsø och Leif Gren från Riksantikvarieämbetet i Stockholm. Herschend vidgade diskussionen till att även inbegripa Mats Burströms bok *Arkeologiskt perspektivmedvetande* från 1989. Han menar att Burström och Gräslunds argumentation pekar i två helt olika riktningar, men har en sak gemensamt i det att de förespråkar en enkelhet i framställningen för att inte utestänga det stora flertalet från teoridiskussionen.⁵³ Herschend själv är dock inte säker på att svåra teoretiska resonemang kan uttryckas i så enkelt språkbruk.

Olsens starka kritik av Gräslunds debattinlägg riktar in sig på akademiska hierarkier. Vem är det egentligen som talar, definierar och avgör vad som är intressant eller vetenskapligt? Hans poäng är att Gräslund framställer sig som talesman för en tyst majoritet som förtrycks och terroriseras av angloamerikanska teoretiker, trots att det är Gräslund själv som är professor och sitter vid makten på universitet och i forskningsråd. ”En hver ung forsker som forsøker å gå alternative veier har fått føle hvem som bestiter makten (for ikke å si utøver terror). Gräslund og hans meningsfeller har derfor ingen krav på symptai, hans innlegg er derimot (tilsiktet eller ikke) ett ideologik vrengebilde som tjener den herskende traditionens interesser og dermed bevarer status quo.”⁵⁴ Dessutom konstaterar Olsen att frågan om vad som är obegripligt och ett för svårt språkbruk i kontrast till ”vetenskaplig stringens” och enkelhet, inte på något sätt är självklart. Statistik och diagram kräver sina kunskaper, arkeologiska förkortningar och kronologisk och typologisk terminologi sina – förkunskaper som inte på något sätt är mer självklara att ha med sig än teoretiska.

I Gräslunds svar som egentligen inte tillför något nytt kan vi också ana att det inte bara är de teoretiska ställningstagandena som ligger till grund

för acceptandet eller förkastandet av argument, utan förstås också relationen mellan debattanterna. Jag kan inte se annat än att Herschend i lika hög grad som Olsen försvarar den teoretiska diskussionen, liksom att texter ibland kan behöva vara svåra och dunkla. ”För tillfället återstår bara att söka föra en teoretisk diskussion som kanske inte alls är lämpad för arkeologer, eftersom man måste erkänna att dess problem ligger i förhållandet mellan verkligheten och kunskapen om verkligheten. Utan att vara speciellt arkeologiskt är problemet likväl relevant och det kan inte förenklas. Dessutom är det dunkelt och svårt att beskriva redigt och klart.”⁵⁵ Herschend är också tydlig med att han i motsats till Gräslund inte anser att det finns en definitiv teori att basera arkeologin på. Att både Herschend och Gräslund hör hemma på Uppsala-institutionen kan säkert förklara varför Gräslund framför allt ägnar sig åt Olsen i sitt svar.⁵⁶

Att man i den teoretiska debatten ofta talar förbi eller missförstår varandra är naturligtvis inte förvånande. Problemet är bland annat att man inom olika teoretiska traditioner inte brukar begreppen på samma sätt, vilket som ovan konstaterades gäller det för debatten grundläggande begreppet ”teori”. Mats P. Malmer menar att begreppet inte bör användas eftersom det inte går att klart definiera vad det är. I stället förordar han användningen av begreppen ”hypotes” och ”metod”, begrepp som för en postprocessuell arkeolog förstås inte alls är synonyma med teori.⁵⁷ Poängen för en postprocessuell arkeolog är just att teorin är den överordnade ram som ligger till grund för vetenskaplig kunskap och tolkning, det vill säga både bakom våra val av data och hur de ska tolkas.⁵⁸

Emellertid ser även de som välkomnar postprocessuell arkeologi problem med texternas stil. Jarl Nordbladh menar att språkbruket och framställningen knappast lockar till läsning och gör att nya läsare stöts bort, och att ”one may ask what this style is an argument for”.⁵⁹ Det samma säger Kristian Kristiansen (då verksam i Danmark, idag professor i Göteborg) i sin recension av Shanks och Tilleys böcker: ”Although I tend to agree with the message of the chapter, much of it is wrapped up in a pretentious literary style instead of straight-forward writing.”⁶⁰ Som vi såg i Welinders recension delar även han denna uppfattning.

En annan sak som kritikerna gång på gång återkom till är det som uppfattades som postprocessuell arkeologisk relativism. Eftersom de nya teorierna ifrågasatte vetenskapens möjligheter till absolut sanning utmålades postprocessuell arkeologi som ett hyperrelativistiskt hot. Mats P. Malmer återkommer i många av sina texter till just detta. Han menar till och med att arkeologi är den vetenskap där Paul Feyerabends relativism fick störst konsekvenser inom humaniora.⁶¹ Detta påstående är dock svårt att få verifierat eftersom Malmer likt många andra endast exemplifierar med Michael Shanks och Christopher Tilleys *Social theory and archaeology* från 1986. Johan Hegardt, då doktorand vid Uppsala universitet, har på djupet studerat Malmers form av positivism och strävan efter objekti-

vitet. Han menar att den i motsats till vad som hävdas är dogmatisk och ideologisk till sin karaktär. Detta eftersom den förutsätter likformighet och således inte kan acceptera alternativa åsiktsströmningar. ”Sanning och ideologi hör ihop. Varje förhärskande ideologi har därmed försökt monopolisera sanningsidealet.”⁶²

Tittar man på den svenska receptionen av den tidiga postprocessuella arkeologin finner man emellertid att det i motsats till vad motståndarna hävdar är just kring relativismen det råder störst tveksamhet. I en efterföljande debatt till Mats Burströms bok *Arkeologiskt perspektivmedvetande* kommenterade Herschend: ”Det förtjänar att framhållas att den radikala pluralism som Shanks och Tilley uppmuntrar inget har att göra med Burströms plurala verklighet eller mångperspektiviska arkeologimedvetenhet.”⁶³ Att så är fallet står också klart i Burströms svar när han refererar till Shanks och Tilleys ståndpunkt att värderingen av skilda tolkningar endast kan ske på politiska grunder. ”Den bästa tolkningen anses därmed vara den som bäst överensstämmer med den ’rätta’ politiska övertygelsen. Denna ståndpunkt vill jag med skärpa ta avstånd ifrån; om arkeologi endast betraktas som ett verktyg för att uppnå politiska mål i nutiden kan dess existensberättigande med rätta ifrågasättas.”⁶⁴ Det är överhuvudtaget inte lätt att finna någon som stöder tanken om ”hyperrelativism” i svensk arkeologi under denna tid, och även idag är det kanske just detta som stöter på mest motstånd. Shanks och Tilleys tankar om att det inte skulle vara möjligt att nå det förflutna och att allt är nuets konstruktioner står inte heller oemotsagt av Hodder. Han menar att det är en sak att kritiskt granska hur det förflutna konstrueras, men att det lika gärna går att vända på saken och säga att nuet inte skulle kunna finnas utan det förflutna.⁶⁵

En något mindre tillspetsad diskussion kring objektivitet/subjektivitet och vad som konstituerar vetenskapliga sanningar är fortfarande en av de grundläggande frågorna inom arkeologi. Att diskussionen inte på något sätt är ny, eller specifik för postprocessuell arkeologi, står klart vid läsning av Arne B. Johansens debattartikel i *Fornvännen*, som redan 1979 ifrågasätter det objektiva (positivistiska) insamlandet av data. Han påpekar där att vi alla har en förförståelse av det förflutna när data samlas in, och att ett förnekande av detta endast medför att massor av ”banala” fakta samlas in.⁶⁶ Även om Johansens ifrågasättande gjordes utifrån helt andra teoretiska perspektiv, skapade debatttexten en hel del diskussion som har många likheter med reaktionerna mot den postprocessuella arkeologin.

Under 1990-talet får postprocessuell arkeologi utan tvivel en starkare ställning, och många av dess ställningstaganden och perspektiv blir allmänt accepterade. Några forskare håller dock fast vid sin skarpa kritik, varav de mest namnkunniga är den tidigare professorn vid Stockholms universitet Mats P. Malmer (disputerad 1962 i Lund) och Johan Callmer tidigare i Lund (disputerad 1977) och idag i Berlin. Den senares inlägg i

Fornvännen 1995 missbedömer rimligen det teoretiska klimatet när han till exempel menar att hermeneutiken inte kan användas inom arkeologin, och att den "inte ens inom dessa ämnen [litteratur- och konstvetenskap är] någon internationellt sett allmänt accepterad hållning utan problematisk och ifrågasatt".⁶⁷ Läser man professor emeritus Evert Baudous bok från 2004 där hermeneutiken genomsyrar framställningen, blir Callmers felbedömning än tydligare.⁶⁸

Callmers argumentation mot det han kallar kontextarkeologin är inte helt lätt att följa, eftersom han likställer den med strukturalism och ensidig betoning av binära oppositioner.⁶⁹ Hans slutsats är att hermeneutiken och kontextarkeologins genomslag i svensk arkeologi beror på att den vetenskapsteoretiska underbyggnaden i det svenska humanistiska utbildningssystemet är svagt. Att anklaga utbildningssystemet i allmänhet och humanioras vetenskapsteori i synnerhet för förmenta problem i arkeologins teoridiskussion känns igen från tidigare debatter.

Frands Herschend, som framstår som en av de flitigaste debattörerna i teoridebatten, går i svaromål mot Callmer. Han delar inte den "misantropiska" synen på svensk arkeologi eller att den kontextuella arkeologin skulle vara ett hot. I likhet med Hegardts analys av Malmer kommer han fram till att det snarast är Callmer som står för intoleransen, inte postprocessuell arkeologi. "Den av Johan Callmer ofta kritiserade Hodder (som väl ligger närmast till att likt tidigare förförare av ungdom tömma en bägare bolmört på det allmännas bekostnad) är således inte oförmögen att arbeta med generaliseringar (Hodder 1990) och han har en ytterst tolerant inställning till olika arkeologier (Hodder 1991)."⁷⁰ Jag kan inte se annat än att Callmer och Herschend är djupt oense om tillståndet i svensk arkeologi, och att som Baudou se deras inställningar som kompletterande finner jag mycket svårt.⁷¹

Från början av 1990-talet kan man se att debatten ändrar karaktär och följer flera spår. Från att ha argumenterat för och emot en postprocessuell arkeologi flyttar debatten "in" i det postprocessuella fältet, och kommer i hög grad att handla om vad och vem som är en postprocessuell arkeolog. Inte sällan tycks diskussionen handla om institutionstillhörighet snarare än om teoretiska ställningstaganden.

Vem är då en postprocessuell arkeolog och vem har privilegiet att definiera det? Ser man till tidiga texter som behandlar Cambridge-arkeologin framstår en forskare som Frands Herschend från Uppsala som mycket aktiv och övervägande positiv till de nya idéerna. 1990 anklagas han dock av Stockholmsdoktoranden Mikael Jakobsson för att "framföra en modell av traditionellt, positivistiskt snitt" med ett "provokativt reaktionärt budskap".⁷² Reaktionen uteblir inte och 1991 kommer svaret från Svante Norr, doktorand i Uppsala. Så här i backspegeln kan debatten tyckas handla mer om stridigheter mellan lärosäten än om teorier. "Det förefaller som om Jakobsson är offer för något av denna 'signatur-fetischism'.

Den som inte i en teoretisk skrift refererar till de av den stockholmska socialstyrelsen föreskrivna 6–8 teoretiska standardverken per kapitel (?), den är asocial”.⁷³ Tyvärr är det uppenbart att mycket av debatten under 1990- och 2000-talen fortsätter i en sådan agitatorisk och konfrontatorisk anda. Tyvärr – inte för att jag har problem med en intensiv debatt – utan för att man i stället för att fördjupa den kritiska och teoretiska granskningen nöjer sig med att skälla varandra för ”positivist” respektive ”post-processualist” (alternativt ”postmodernist”).

En text om reception handlar egentligen lika mycket om icke-reception och vad som skapade motstånd och debatter. Ett viktigt budskap i Cambridge-arkeologernas introduktion av postprocessuell arkeologi var att all arkeologi är politik, något som inte kan sägas ha satt några större spår i svensk reception. Tvärtom är det detta ställningstagande, som också kopplas samman med den relativistiska hållningen hos en del postprocessuella arkeologer, som mött mest motstånd. Man kan också ana att den postprocessuella arkeologen i högre grad än den processuella uppfattar historiematerialism/marxism mer som ett teoretiskt perspektiv än som ett politiskt. Den tydligaste politiska kopplingen finns inom kritisk arkeologi och genusarkeologi (eller feministisk arkeologi) – inriktningar som inte självklart låter sig inordnas under postprocessuell arkeologi utan också riktar invändningar mot den.⁷⁴

Postprocessuell arkeologis utveckling

Från mitten av 1990-talet var det postprocessuella fältet etablerat och växer ständigt. För en skribent är det inte möjligt att omfatta de olika inriktningarna, och det är inte heller säkert att nya teoretiska perspektiv vill inordna sig under det postprocessuella paraplyet. Några inriktningar som brukar nämnas är konstruktivism, poststrukturalism, kritisk teori, kontextuell arkeologi, genusarkeologi, feministisk arkeologi, queerarkeologi, fenomenologi, tolkande arkeologi och arkeologi med postkoloniala perspektiv. Gemensamt för dessa är att inspiration i hög grad hämtas hos andra discipliner inom humaniora och samhällsvetenskap.⁷⁵ Kanske är det som Cornelius Holtorf och Håkan Karlsson säger i antologin *Philosophy and archaeological practice* från 2000, dags för ytterligare ett nytt paradigm: ”After almost two decades of heated discussion, the well-known differences between ’processualism’ and ’post-processualism’ have largely remained in place, despite endless debates and clarifications, and everyone has grown tired of this polarisation. [---] In recent years, a ’middle ground’ between processual and post-processual archaeologies combining the strengths of both approaches has been sought by more than a few.”⁷⁶ Studerar man den enorma spännvidden i referenslistorna bara i denna antologis bidrag är det dock svårt att föreställa sig att morgondagen kommer att erbjuda ett paradigm som arkeologerna kan enas kring.

Avslutande ord

Idag har det postprocessuella fältet en ansevärd bredd, och flera självklarheter från de tidiga åren har problematiserats. Det gäller bland annat framhållandet av ”den aktiva individen” (inte minst ur ett politiskt/kritiskt perspektiv) och i hur hög grad materiell kultur kan likställas med text. I arbetet med denna artikel har jag också kommit att fundera på vad som finns kvar av postprocessuell arkeologi 30 år efter dess introduktion. Som jag ser det är kärnan en strävan efter förståelse och det nödvändiga i att tolka material och resultat. Naturvetenskapliga eller statistiska resultat uppfattas inte som tillräckliga för att förstå människans värld. Exempelvis räcker det inte att svara på vilken blodgrupp eller vilka gener människor bär på, huvudintresset måste riktas mot hur människor omvandlar till exempel släktskap och olikheter kulturellt, hur de förhåller sig till dem och inkluderar dem i sin världsbild.

Medveten om att förenklingar följer kategoriserande och strukturerande i spåren, menar jag mig ändå kunna utskilja två ”vågor” inom receptionen av postprocessuell arkeologi i Sverige. Den första där teoretiker utanför det arkeologiska facket är relativt få och är hämtade från de brittiska föregångarna, och där man söker inlemma de nya idéerna inom ramarna för rådande teorier. Önskan tycks inte alls vara att bryta med de processuella idealen, snarare finner man inspiration i de nya postprocessuella tankarna men behåller i mångt och mycket arbetssätt från den processuella arkeologin. I det här sammanhanget kan också konstateras att det är många forskare som varit aktiva i den processuella introduktionen som också är med och introducerar postprocessuella texter. Det tycks finnas en besvikelse över att den processuella arkeologin inte nådde längre. Ytterligare en orsak till öppenheten var att andra discipliner i arkeologins närhet hade genomgått stora förändringar och visat på bristerna i det funktionalistiska och systemteoretiska studiet. Det bör också poängteras att det inte går att urskilja en eller ett par institutioner bakom den postprocessuella introduktionen, i stället finner vi att de flesta universitet deltar i den tidiga receptionen.

I den andra vågen ger sig den arkeologiska forskaren i högre grad ut på egen hand och låter sig inspireras av andra discipliner och teoridiskussioner. Receptionen av olika teoretiker ökar och breddandet (somliga skulle kanske säga splittringen) av arkeologifältet är tydligt. Kritiken mot den processuella arkeologin blev kraftigare och skillnaderna markerades, och det ansågs inte längre möjligt att kombinera processuell och postprocessuell arkeologi.

I min arkeologiutbildning har den postprocessuella arkeologins intåg i svensk arkeologi beskrivits som en tid av heta debatter och en hel del oförsonliga ställningstaganden. Och visst har jag funnit en del diskussion publicerad. Det är emellertid tydligt att mycket av debatten fördes i korri-

dorer och vid informella samtal, vilket gör att teoridiskussionen så här 20–30 år senare, och som den manifesteras i det tryckta ordet, kanske inte uppvisar de skarpaste skiljelinjerna. Kanske har man också oreflekterat överfört den heta angloamerikanska debatten till beskrivningen av svenska förhållanden.

Det blir inte mindre komplicerat av att då aktiva arkeologer beskriver mottagandet på helt olika sätt. Evert Baudou, tidigare professor vid Umeå universitet och disputerad i Stockholm 1960, var aktiv både när den processuella och den postprocessuella arkeologin introducerades. Han menar att den förra passade väl in i det arkeologiska klimatet på 1960-talet och inte skapade så stor debatt, under det att tröskeln var högre för den postprocessuella, kontextuella och hermeneutiska arkeologin (de två senare brukar uppfattas som en del i postprocessuell arkeologi).⁷⁷ Andra beskriver det tvärt om. Jarl Nordbladh, verksam i Göteborg, såg protester mot New Archaeology både från studenter ”and of course by the large majority of the professional archaeologists in Sweden”.⁷⁸ Stig Welinder, med bakgrund på flera olika universitet både i Sverige och Norge, beskriver det på ett liknande sätt: ”Det [den skarpa kritiken mot äldre arkeologi] berodde mera på generationsmotsättningar och principiellt avståndstagande mot den äldre arkeologin än på dess uttryckliga innehåll, som faktiskt var New Archaeology på god väg”,⁷⁹ och ”Mitt intryck är att 1960- och 70-talen karaktäriserades av åsiktsbrytningar mellan arkeologer på ett sätt som aldrig förr eller senare inom 1900-talet.”⁸⁰ Welinder menar att New Archaeology drevs av studenter under det att postprocessuell arkeologi drevs igenom av lärarna.⁸¹ Här tror jag ändå att många har invändningar, och åtminstone i vissa av diskussionerna om postprocessuell arkeologi går det utan tvivel att spåra generationsmotsättningar.⁸² Men självklart är det personliga ställningstaganden som gör hur situationen uppfattas, inte minst genom den position man innehar. Stig Welinders *Min svenska arkeologihistoria* och Evert Baudous *Den nordiska arkeologin – historia och tolkningar* är skrivna med helt andra erfarenheter än mina, och förhoppningsvis kan de ställen där våra historier går isär också bidra till förståelsen för förändringarna. Min tid som student under tidigt 1990-tal på Stockholmsinstitutionen har förstås skapat min bild av olika universitetsinstitutioners roll under den postprocessuella introduktionen. Arbetet med föreliggande text har komplicerat den bilden, och för att använda ett postprocessuellt språkbruk tycker jag mig ha funnit fler och delvis andra aktiva aktörer än jag väntat mig.

Summary

The reception of post-processual archaeology in Sweden. By Kerstin Cassel. The University of Cambridge stands out as central for the introduction of post-processual archaeology in the early 1980s. In 1982 the archaeo-

logist Ian Hodder published several books which were significant for the introduction of post-processual ideas. Because of the heavy critique of processualist archaeology, the Anglo-American debate between advocates of processualist and post-processualist approaches soon came to generate strongly antagonistic positions. The critique was primarily directed against positivist ideas that flourished within the processual school, whereas the post-processuals argued for a hermeneutic approach. Post-processual archaeology was soon to be associated with a number of terms and concepts, such as context, the active agent, interpretation, deconstruction, long-term history, reading material culture, structure and symbol.

Turning to the Swedish reception of post-processual archaeology, it is possible to state that there were some differences compared to the Anglo-American debate. In Sweden post-processual archaeology was conceived of as a complementary approach in questions where processual explanations seemed to be insufficient, and processual and post-processual approaches were combined rather than opposed. The early reception of post-processual archaeology in Sweden was primarily directed towards the symbolic meaning-dimensions of material culture and structuralist and social theories. Generally, post-processual ideas were met positively but somewhat cautiously in archaeological debates and reviews. However, there was also a pronounced scepticism toward relativism and the heavy emphasis on the interpreting subject.

During the 1990s conflicts came to the surface, not only between but also within the post-processualist field. It no longer seemed possible to bring together and combine processualism and post-processualism as was done in the early phase. During the last years the number of post-processual works as well as references to disciplines outside the archaeological field have increased, and today it is hard to find a common direction.

Noter

1. Ian Hodder: *Symbols in action. Ethnoarchaeological studies of material culture* (Cambridge, 1982).
2. Ian Hodder: *The present past. An introduction to anthropology for archaeologist* (London, 1982).
3. Ian Hodder (red.): *Symbolic and structural archaeology* (Cambridge, 1982).
4. Ian Hodder: *Reading the past. Current approaches to interpretation in archaeology* (Cambridge, 1986).
5. Evert Baudou: *Den nordiska arkeologin. Historia och tolkningar* (Stockholm 2004), 284.
6. Ola Jensen & Håkan Karlsson: *Aktuell samhällsteori och arkeologi* (1998; Lindome, 2000; Cornelius Holtorf & Håkan Karlsson (red.): *Philosophy and archaeological practice. Perspectives for the 21st century* (Lindome, 2000); Bjørnar Olsen: *Från ting till text. Teoretiska perspektiv i arkeologisk forskning* (Lund, 2003), 65.
7. Björn Varenius: "Post-processual archaeology in Sweden 1986–1990" i *Current Swedish Archaeology*, Vol. 3 (1995), 121.
8. Lewis Binford får medaljen 1990 och Ian Hodder 1994.
9. Lewis R. Binford: "Archaeology as anthropology" i *American Antiquity* 28.
10. Bruce G. Trigger: *A history of archaeological thought* (Cambridge, 1989), 295.
11. Stig Welinder: *Min svenska arkeologi-*

historia. Ett ekonomiskt och social perspektiv på 1900-talet (Lund, 2003), 119 ff.

12. Exempelvis Håkan Karlsson: "Arkeologins dolda epistemologi" i *Res Publica* nr. 53 (2001), 4, 8.

13. Johan Hegardt: "Men gudskelov, att professorer finnas, för vilka sanningen är ganska klar..." i *Tor* 27 (1995), 709; Brit Solli: "Idehistoriske retninger innenfor arkeologi 1970–1990" i *Fornvännen* 87 (1992), 101; se också Anders Andrén: "Arkeologi som kulturvetenskap" i *META* 1 (1983).

14. Olsen: *Från ting till text*, 47 f.

15. För en summering se Stig Welinder: *Det arkeologiska perspektivet* (Stockholm, 1986) och "Swedish society, Swedish archaeology, and the public debate" i *Current Swedish Archaeology*, Vol.3 (1995).

16. Olsen: *Från ting till text*, 47.

17. *Ibid.*, 53.

18. *Ibid.*, 48.

19. Ericka Engelstad: "Images of power and contradiction: feminist theory and post-processual archaeology" i *Antiquity*, Vol. 65 No. 248 (1991); Tove Hjørungdal: "Gender-critical archaeology in Sweden. A review" i *Current Swedish archaeology*, Vol. 3 (1995), se även Elisabeth Arwill-Nordbladh: *Genusforskning inom arkeologin* (Stockholm, 2001), 40 ff.

20. Olsen: *Från ting till text*, 60; Varenius: "Post-processual archaeology in Sweden 1986–1990".

21. Jarl Nordbladh: *Glyfer och rum kring hållristningarna i Kville* (Göteborg, 1980); Jarl Nordbladh: *Glyphs and space. With reference to the petroglyphs of Kville, Bobuslän, Sweden* (Göteborg, 1980).

22. Kristina Jennbert: *Den produktiva gåvan* (Lund, 1984).

23. Stig Welinder: "Recension, Den produktiva gåvan" i *Fornvännen* 80 (1985), 57.

24. Thomas B. Larsson: *The Bronze Age metalwork in southern Sweden* (Umeå 1986), vii.

25. *Ibid.*, 10.

26. Varenius: "Post-processual archaeology in Sweden 1986–1990", 123.

27. Åke Hyenstrand: "Om arkeologi – idag, igår och imorgon" i *Sambällsteori och källmaterial. Aktuell arkeologi II*. (Stockholm, 1988), 13.

28. *Ibid.*, 15.

29. Ronnie Jensen: "Anteckningar om postprocessuell arkeologi" i *Sambällsteori*

och källmaterial. Aktuell arkeologi II. (Stockholm, 1988), 37.

30. Mats Burström: "Regional identitet och territoriell organisation. Exemplet inre Sydsvrige under järnålder" i *Sambällsteori och källmaterial. Aktuell arkeologi II*. (Stockholm, 1988), 114, 125.

31. *Fornvännen* 85 (1990).

32. *Ibid.*, 217.

33. Bo Gräslund: "Den arkeologiska teorens uppgift och bruk" i *Fornvännen* 84 (1989); Svante Norr: "Om en text om en text och om förståelse och kontext – kommentar till en recension och en debatt" i *Fornvännen* 86 (1991).

34. Varenius: *Post-processual archaeology*, 124.

35. Hegardt: "Men gudskelov, att professorer finnas", 681.

36. Olsen: *Från ting till text*, 53 f.

37. Anders Andrén: "Arkeologi som kulturvetenskap" i *META* 1 (1983).

38. Berta Stjernquist (red.): *Perspective on archaeological theory and method* (Lund, 1984).

39. Lars Larsson: "Recension. Symbolic and structural archaeology" i *Fornvännen* 79 (1984), 297.

40. Utgiven 1986.

41. Utgiven 1987. Samma år kom även deras bok *Social theory and archaeology*.

42. Stig Welinder: "Recension. Reading the past" i *Fornvännen* 84 (1989), 107.

43. Stig Welinder: "Recension. Re-constructing archaeology" i *Fornvännen* 84 (1989), 87.

44. *Ibid.*, 89.

45. Nordbladh: "Comments on archaeology into the 1990s" i *Norwegian archaeological review* Vol. 22 no. 1 (1989), 25.

46. *Ibid.*, 25.

47. En analys som för övrigt stämmer väl överens med Olsens, se not 18. Jfr även Anders Andrén: "Arkeologi som kulturvetenskap" i *META* 1 (1983), 40.

48. Frands Herschend: "Comments on archaeology into the 1990s" i *Norwegian archaeological review* Vol. 22 no. 1 (1989), 22.

49. Håkan Karlsson: "Arkeologins dolda epistemologi" i *Res Publica*, (2001), 9 f. Intressant nog menar Karlsson att kritiken kanske snarast har medverkat till att förankra postprocessuell arkeologi vid universitetet, *ibid.*, 11.

50. Bo Gräslund: "Den arkeologiska teo-
rens uppgift och bruk" i *Fornvännen* 84
(1989), 47.
51. *Ibid.*, 48.
52. *Ibid.*, 49.
53. Mats Burström: "Den perspektivbero-
ende förhistorien" i *Fornvännen* 86 (1991),
28.
54. Bjørnar Olsen: "Språk og retorikk i
arkeologien" i *Fornvännen* 85 (1990), 117.
55. Frands Herschend: "Självyklar dunkel-
het" i *Fornvännen* 85 (1990), 114.
56. Bo Gräslund: "Teori, empiri och språk
– en kommentar till Leif Gren, Frands Her-
schend och Bjørnar Olsen." *Fornvännen* 85
(1990).
57. Mats P. Malmer: "On objectivity and
actualism in archaeology" i *Current Swedish
Archaeology*, Vol. 5 (1997), 9.
58. Olsen, *Från ting till text*, 13.
59. Nordbladh: "Comments on archaeol-
ogy into the 1990s" i *Norwegian archaeo-
logical review* Vol. 22 no. 1 (1989), 25.
60. Kristian Kristiansen: "The black and
the red. Shanks & Tilley's programme for
radical archaeology" i *Antiquity*, vol. 62,
no. 236 (1988), 474.
61. Mats P. Malmer: "On theoretical real-
ism in archaeology" i *Current Swedish Ar-
chaeology*, Vol. 1 (1993), 145.
62. Hegardt: "Men gudskelov, att profes-
sorerna finns", 690.
63. Frands Herschend: "Självyklar dunkel-
het" i *Fornvännen* 85 (1990), 110.
64. Mats Burström: "Den perspektivbero-
ende förhistorien" i *Fornvännen* 86 (1991),
28.
65. Ian Hodder: "Comments on archaeol-
ogy into the 1990s" i *Norwegian archaeo-
logical review* Vol. 22 no. 1 (1989), 15 f.,
även Barbara Bender i samma volym, 14.
66. Arne B. Johansen: "Kring prosjektet
Norrlands tidiga bebyggelse" i *Fornvännen*
74 (1979), 126 f.
67. Johan Callmer: "Arkeologins grundläg-
gande perspektiv. Arkeologi idag och i mor-
gon" i *Fornvännen* 90 (1995), 39.
68. Baudou: *Den nordiska arkeologin*.
69. Callmer: "Arkeologins grundläggande
perspektiv", 38 f.
70. Frans Herschend: "Kan man lägga per-
spektiv på framtiden? En kommentar till en
artikel av Johan Callmer" i *Fornvännen* 90
(1995). 260.
71. Baudou: *Den nordiska arkeologin*, 315.
72. Mikael Jakobsson: "Recension av
Frands Herschends: Gräv där de stod" i *Forn-
vännen* 85 (1990), 143 f.
73. Svante Norr: "Om en text om en text
och om förståelse och kontext – kommentar
till en recension och en debatt" i *Fornvännen*
86 (1991), 104.
74. Se tex. Engelstad: "Images of power
and contradiction"; Hjørungdal "Gender-
critical archaeology in Sweden."
75. För genomgång av inspirationskällor,
se bl.a. Hegardt: "Men gudskelov, att profes-
sorerna finns", 707; Jensen & Karlsson:
Aktuell samhällsteori.
76. Holtorf & Karlsson (red.): *Philosophy
and archaeological practice*, 6.
77. Baudou: *Den nordiska arkeologin*,
285.
78. Nordbladh: "Comments on archaeol-
ogy into the 1990s", 24.
79. Welinder: *Min svenska arkeologihisto-
ria*. (Sund, 2003), 111.
80. *Ibid.*, 130.
81. *Ibid.*, 113.
82. Se t.ex. debatten mellan Bjørnar Olsen
och Bo Gräslund i *Fornvännen* 85 (1990).

Edward Saids motstånd

Postkoloniala perspektiv på reception

Klas Grinell

För att det ska vara möjligt att diskutera hur postkolonial teori recipierats i Sverige måste man först ha ett svar på frågan vad postkolonial teori är. Den här artikeln kommer att misslyckas med att ge ett svar. Därför kommer jag istället att diskutera varför vi kanske inte ens bör ge ett svar på frågan, och därmed inte heller tala om en reception av postkolonial teori i Sverige. För att misslyckas måste man dock försöka. Alltså kommer här några svarsförsök.

Vad är postkolonial teori?

Robert J. C. Young, som är en av dem som ägnat mest energi åt att svara på frågan, har hävdat att det finns två initiationsriter till att bli postkolonial kritiker. Dels ska man kritisera Edward Saids bok *Orientalism* – som ofta lyfts fram som fältets grundtext – för dess brist på teoretisk förfining, dels ska man förklara varför postkolonialism är en omöjlig benämning på det perspektiv man har.¹

Det är väl en definition så god som någon, och det finns nog forskare i Sverige som utifrån det kan klassas som postkoloniala.

Ett vanligare sätt att avgränsa postkolonialism är att säga att det inkluderar allt akademiskt arbete som utgår från teoretiserande kring det postkoloniala triumviratets texter; Edward W. Said, Gayatri Chakravorty Spivak och Homi K. Bhabha.²

Enligt Nationalencyklopedins ordbok är postkolonialism ett ”heterogent forskningsfält som utifrån studier av litteratur, konst, historia, samhällsvetenskap och humaniora problematiserar den västerländska kunskapstraditionen och dess förankring i globala relationer av dominans och underordning”.³

Den kanske förste och viktigaste som förde ut dessa diskussioner i den svenska offentligheten var litteraturvetaren och kulturjournalisten Stefan Jonsson, genom sina böcker *De Andra* som utkom i april 1993 och, i högre grad, *Andra platser* från hösten 1995. Speciellt den andra boken har ambitionen att introducera postkolonial teori för en svensk publik. Strömningen verkar emellertid uppfattas som så ny och okänd att den inte omtalas under det namnet i förlagets presentationsmaterial eller bokens baksidestext. I förordet säger Jonsson emellertid att boken kan ”läsas som en provisorisk handledning i så kallad postkolonial teoribildning”.⁴

Av svenska forskare har jag flera gånger hört att Sven Lindqvist inspirerat till intresset för postkoloniala frågor. Framförallt gäller det boken *Utrota varenda jävel* från 1992. Men det går att finna tematiska frön till den studien redan i *Myten om Wu Tao-tzu* från 1967. Samtidigt är det svårt att se någon koppling mellan Sven Lindqvist och de tänkare som brukar räknas till det postkoloniala fältet. Trots att Edward Said disputerade på en avhandling om Joseph Conrad och har skrivit om hans författarskap i nästan alla sina böcker, nämns inte Said en enda gång i *Utrota varenda jävel*, som är centrerad kring Conrads *Mörkrets hjärta*. Däremot är själva fokuseringen på de koloniala relationerna i *Mörkrets hjärta* ett centralt och återkommande exempel inom postkolonial kritik och skulle kunna kallas ett postkolonialt tema.

En av de första att i Sverige anlägga ett postkolonialt perspektiv på Conrad var professorn i engelskspråkig litteratur Raoul Granqvist i en artikel om Olof Lagercrantz bok *Färd med Mörkrets hjärta* i *Västerbotenskuriren* i maj 1984. Granqvists inriktning på afrikansk litteratur ledde honom tidigt in på fältet *post-colonial literatures*.⁵

Med dessa få svenska exempel har en slags motsättning etablerats: består postkolonial kritik av en samling teman, eller är det en teoretisk tradition som formas av vilka idéer och tänkare man influeras av? Ordboksdefinitionen ovan lutar mot den tematiska definitionen, i introducerande texter är traditionsperspektivet ofta starkare. Nämnde Robert Young härleder på ett ställe postkolonialismen till Sartre, på ett annat till den andra kommunistiska internationalen och de antikoloniala motståndsrörelserna.⁶

I handböcker om postkolonialism framstår det nämnda postkoloniala triumviratet som den självklara kärnan; Said, Spivak och Bhabha. Stefan Jonsson, som kan ses som en postkolonial nestor i Sverige, sammanfattar i en DN-artikel om den försenade receptionen av postkolonial teori i Frankrike det hela kärnfullt:

Said angav kärnan i det postkoloniala tänkandet: dels en reflexion över hur kolonialismen än i dag präglar tänkesätten i de gamla kolonialmakterna och i samhällen som varit koloniserade, dels ett försök att utarbeta en ny syn på kulturmötenas dynamik.

Said summerade argumentet i sin banbrytande bok *Orientalism* från 1978. Kort därpå utarbetade Gayatri Spivak och Homi Bhabha liknande sätt att tolka västvärldens förhållande till sin koloniala periferi. Stuart Hall och Paul Gilroy vid den så kallade Birminghamskolan lade samtidigt fram beslättrade perspektiv när de analyserade de etniska relationerna och rasismen i Storbritannien, allt medan Salman Rushdie, Toni Morrison, Derek Walcott, Nadine Gordimer och andra visade hur försöken att nå bortom den koloniala erfarenheten alstrar ett nytt slags världslitteratur. Och i Indien började en rad historiker under Ranajit Guhas ledning skriva Indiens kolonialhistoria underifrån.

Så kan man kortfattat teckna den strömning som slog rot i akademiska och intellektuella miljöer i hela världen omkring 1990, Sverige inbegripet.⁷

På bredare front var det först fram mot sekelskiftet som de postkoloniala strömningarna introducerades och översattes för svensk publicering. Den fylliga introducerande antologin *Globaliseringens kulturer*, där Said, Spivak, Bhabha, Stuart Hall, Fanon med många flera är representerade i urval och introduktion av sociologerna Chatarina Eriksson (sedermera Thörn) och Håkan Thörn, samt freds- och utvecklingsforskaren Maria Eriksson Baaz, publicerades 1999.⁸ Ett begränsat antal texter i urval av vetenskapsteoretikern Catharina Landström presenterades 2001 i antologin *Postkoloniala texter* och året efter kom den av idéhistorikern Mikela Lundahl redigerade *Postkoloniala studier*.⁹ Noterbart är att alla dessa redaktörer var Göteborgsbaserade.

Var går postkolonialismens gränser?

Man kan se att det i ökande grad började talas om postkoloniala teorier i Sverige under 1990-talet. Men var går gränserna mellan det som är postkolonial teori och andra besläktade perspektiv? Hur ska man finna avgränsningar mot fält som till exempel intersektionalitetsteorier, antirasism och *white studies*, världssystemsteori och (anti)globaliseringsteorier? Det är väl uppenbart att de delvis går in i varandra, överlappar och integreras i ett större fält av kritik mot nord/västs globala dominans.

Men varje samlande benämning på en samling drivkrafter och utgångspunkter riskerar att dölja mer än den förklarar. Som vetenskapsociologen John Law uttryckt det: Världen är en röra, vetenskapliga metoder är fyrkantiga. Vad har vi egentligen förklarat genom att utplåna all röra och placera den i fyrkanter med snygga etiketter? Om världen är rörig bör väl snarare vetenskapliga beskrivningar av den också ta fasta på rörligheten och ständigt göra oss påmind om att det enskilda exemplet aldrig passar in i fyrkantiga mallar.¹⁰

Det är i mina ögon en av den idiografiska traditionens viktiga bidrag till en idéhistorisk syn på världen. Om det också är en grundtes inom postkolonial kritik så är ibland hermeneutisk idéhistoria mer postkolonial än många arbeten som räknas som postkoloniala. Förvirrande och motsägelsefullt.

Min preliminära ståndpunkt blir att receptionsstudier nog bara är fruktbara när de fokuserar en enskild tänkare och hennes specifika författarskap. En idiografiskt inriktad humaniora bör värja sig mot den samhällsvetenskapliga modellen att klumpa ihop enskilda situerade försök att förstå specifika problem under etiketter som i sin tur kan klassificeras som teori eller metod och bli till en föga talande innehållsdeklaration i en standardiserad och poängbedömd vetenskaplig produkt för cirkulation på en internationaliserad nord/västlig marknad.

Jag känner ett motstånd mot försöken att skapa ordning genom att sätta etiketter. – ”Men då blir det så svårt att navigera på ett nytt fält”, kan man invända. Jo, visst är det väl så. Men jag tycker inte en inom-idéhistorisk publikation som *Lychmos* är platsen för handboksintroduktioner. I grundläggande introduktionskurser löser etiketter och kategorier pedagogiska problem. Men det är stor skillnad mellan pedagogiska problem och problem som beror på tillvarons rörlighet. Om vi löser det som i grunden är aporier med snygga pedagogiska knep och kategoriseringar har vi möjligen åstadkommit en lättillgänglig framställning. Men om det område vi försöker beskriva inte är lättfattligt kan nyttan med den förklarade förklaringen visa sig vara högst tveksam. Framställningen måste alltså vara mer precis och specifik. Hur?

Låt oss återgå till antagandet att det postkoloniala fältet initierades 1978 med publiceringen av Edward Saids bok *Orientalism*.

***Orientalism* som postkolonialismens grundtext(?)**

Vad i *Orientalism* är det egentligen som är postkolonialt? Ordet förekommer inte där. Boken behandlar ett ganska spretigt material som inte på något entydigt sätt är kolonialt. På ett grundläggande plan handlar det om något som visar sig allra tydligast i Saids andra stora verk på samma tema, *Culture and imperialism* – en argumentation om att den västerländska humanistiska kulturen inte är frikopplad från den västerländska imperialismen. Men det är uppenbart att Said inte var först med att hävda detta. Däremot var han först med att använda för tiden hipa teoretiker som Foucault, Gramsci och Freud för att förklara sambandens former och drivkrafter. *Orientalism* är kanske postkolonial i det sätt på vilket den kombinerar ett tema med en specifik teoretisk tradition.

Orientalism kom som sagt 1978. Carl Rudbeck, då främst kallad litteraturvetare och arabist, recenserade boken i *Svenska dagbladet* den 1 april 1979. I övrigt väckte boken ingen större uppmärksamhet i svensk offentlighet och Edward Said förekom inte i svensk dagspress kulturdebatt förrän under 1990-talets första år, och då främst som palestinsk intellektuell. Den första text av Said jag funnit översatt till svenska är ”Tankar om exil” som publicerades i *Ord och bild*, nr 1, 1986. Said ges en sidas introduktion av Mikael Löfgren som tydligt utgår från att Said är okänd för läsekretsen. Löfgren nämner naturligtvis boken *Orientalism*, Saids perspektiv presenteras som kontrapunktiskt och det finns inget omnämnande av uttalat postkoloniala teman eller begrepp.¹¹

Året därpå publicerade *Häftan för kritiska studier* en översättning av Saids artikel ”Orientalism som imperialism”, som introducerades av religionshistorikern Erik af Edholm. Här får orientalismtanken en bredare presentation. Men det dröjde fram till augusti 1993 innan Ordfront publicerade den svenska översättningen av *Orientalism*. Att boken fick ett

förord av Sigrid Kahle som innehåller en tämligen apologetisk historik över svensk orientalism tyder väl på att det inte fanns någon tydlig postkolonial agenda på förlaget. Hos Kahle finns inget som tar fasta på vilken rörelse Saids bok skapat inom akademien.¹²

Det är således vanskligt att se introduktionen av Edward Saids författarskap i Sverige som synonymt med ett intresse för postkolonial teori. En berättelse om den svenska receptionen av Saids författarskap tar andra vägar och inkluderar en hel del andra personer än vad ett fokus på postkolonialism skulle finna. Även om en saidsk receptionshistoria kan låta sig skrivas blir den något delvis annat. Said själv har dessutom ifrågasatt fruktbarheten i att förflytta en teori från sin tillkomstmiljö till andra platser. Istället för att följa Saids spår i Sverige tänker jag ge mig ner i en av hans texter.

I intervjuer framhöll Said ofta att han aldrig velat skaffa sig lärjungar.¹³ Saids arbete var enligt honom själv aldrig menat att bilda skola eller utveckla en teori som andra skulle använda. Redan under det tidiga 1980-talet, innan han själv blivit en postkolonial ikon, förde Said en mer teoretisk diskussion kring varför teorier ofta förlorar sin kraft när de recipieras i andra sammanhang än det där de utvecklats. I artikeln ”Traveling theory” analyserar han vad som händer när en teori förflyttas från en social kontext till en annan.¹⁴

Teorier kan inte recipieras

Det finns enligt Said tre eller fyra aspekter involverade i teoriers resor. Till att börja med finns det alltid en ursprungsplats; en samling omständigheter som lett till att en teori formulerats. För det andra finns alltid själva resan; ett avstånd som teorin förflyttats, från sitt uppkomstsammanhang till ett annat rum och en annan tid där den får ny uppmärksamhet. För det tredje finns en rad omständigheter som gör det möjligt att teorin uppmärksammas i ett nytt tidrum, omständigheter som alltid oundvikligen förändrar teorin och anpassar den till ett nytt sammanhang. För det fjärde kan det till slut, om resan når sitt mål, finnas en accepterad och anpassad teori som används i det nya sammanhanget och anses ha en självklar plats där.

Frågan är om det kan sägas vara samma teori som används på de två olika platserna? Said menar att det är omöjligt att ge ett generellt svar på den frågan. Vad vi kan göra är att följa specifika teoriers resor och se hur de i varje givet tillfälle påverkas och förändras av sina resor. Därifrån kan vi sedan dra vissa generella slutsatser.

Saids huvudexempel i artikeln är György Lukacs *Historia och klassmedvetande* som han menar är rättmätigt berömd för sin analys av förtingligandet i varufetishismens tidsålder. Said utlägger hur Lukacs genom analyser av Descartes, Kant, Fichte, Hegel och Marx visar hur det borger-

liga subjektet har passiviserats och privatiserats i och med kapitalismen. Lukacs beskriver det på ett sätt som bara en ung tysk filosof skulle kunna, med ett språk övermättat av abstraktioner och metafysik, säger Said. Men, påpekar han, den språkliga formen får inte leda till att vi bortser från att Lukacs också var engagerad i en politisk upprorsakt. Hans teori är formulerad för att utmana förtingligandet och det borgerliga system som det bär upp. Lukacs teori kan framstå som ännu ett uttryck för en världsfrånvänd tysk filosofi, men för honom var den en integrativ del av en revolutionär kamp. För Lukacs handlade det om att skapa ett proletärt klassmedvetande i motstånd mot kapitalismen i hans egen omgivning. Teorin får sin sprängkraft genom att den är en del av en konkret och situerad kamp, menar Said. Lukacs var aktivist och teoretiker samtidigt – de bägge sidorna förstärkte varandra.

Efter att ha lagt ut sin tolkning av Lukacs storhet går Said vidare till Lucien Goldmann, som med boken *Le Dieu caché* enligt Said står för ett av de första och mest imponerande exemplen på en akademisk användning av Lukacs teori om förtingligandet. I Goldmanns analys, som utgår från texter av 1600-talstänkarna Blaise Pascal och Jean Racine, översätts klassmedvetandet till *vision du monde*; ett slags kollektivt medvetande uttryckt i dessa framstående skribenters verk.

Goldmann menar att dessa författare får sin världsbild från de specifika politiska och ekonomiska omständigheter som de delade. Goldmann ser Pascals och Racines texter som uttryck för en specifik världsbild, en världsbild som delades av den jansenitiska grupp de tillhörde och som var ett uttryck format av deras sociala och ekonomiska villkor. Goldmann använder Lukacs för att förklara hur och varför man kan läsa intellektuella texter som historiska uttryck för en specifik social och ekonomisk ordning. Teorin har i Goldmanns händer förvandlats från en integrativ del i en revolutionär strävan, till ett kliniskt forskningsverktyg. Goldmann delar i och för sig Lukacs politiska ståndpunkter, men hans arbete springer inte ur något aktivistiskt behov eller ur några militanta omständigheter, säger Said. Därmed innebär Goldmanns recipiering att teorins upproriska funktion försvinner, och följden är att Goldmann domesticerat teorin. För Lukacs var utforskandet av klassmedvetandet en nödvändighet för att kunna genomföra en revolution han själv var konkret inblandad i att försöka få till stånd. Hans teori kom till för att få proletariatet att se dissonansen mellan medvetande och objektiva förhållanden. Hos Goldmann däremot har teorin förvandlats till ett akademiskt verktyg som möjliggör en materialistisk analys av relationen mellan text och kontext, mellan del och helhet. Lukacs skrev *för* ett sammanhang, inte bara *i* ett sammanhang, hans ambition var sant marxistisk: att förändra världen, inte bara att förklara den. När hans teori flyttas från Ungern efter första världskriget till Paris efter det andra reduceras den till ett forskningsverktyg som används för att förklara historiska samband.

Goldmanns användning av Lukacs togs senare upp av den brittiske marxistiske litteraturvetaren Raymond Williams. Said beskriver hur Williams var skolad i en cambridgsk litteraturforskning där man inte menade sig ha något behov av teori (en ståndpunkt som kan påminna om en lindrothsk syn på idéhistoria). För Williams blev Goldmanns besök i Cambridge 1970 en omstörtande händelse. Cambridges litterära värld mötte en ny kontinental teori. Via Goldmann fick man enligt Williams tillgång till Lukacs teoretisering av den samhälleliga totaliteten, man fick ett redskap för att höja sig över analyserandet av detaljer. Utifrån teoretisk grund kunde man nu tala om en social totalitet där förtingligandet påverkade människors subjektivitet, vilket för Williams var revolutionerande. Said påpekar dock lite raljant att Lukacs hade större och mer praktiska mål med sin teori än att skaka om några brittiska litteraturforskare.

Said noterar samtidigt att Williams såg att det fanns problem med hur Goldmann använde Lukacs som teori. Om teorin hjälper oss se att moderna medvetanden utan undantag produceras av en social totalitet där förtingligandet styr, måste det väl också betyda att alla tillgängliga litteraturanalyser är bestämda av denna totalitet. Hur kan man komma bortom det? Vart tog befrielsen vägen? Det som vid första anblicken framstår som ett metodologiskt genombrott kan visa sig vara en fälla, anmärkte Williams. Den teoretiska insikten kan få oss att tala om att allt är samhälleligt betingat, men med ett anspråk om att vi avtäckar världen på ett sätt som den åberopade teorin hävdar är omöjligt.

Said menar utifrån dessa exempel att en teori som reser och recipieras i ett nytt sammanhang där andra mål knyts till den tenderar att reduceras, kodifieras och institutionaliseras till en fast och lättanvänd dogm.

Ett ytterligare exempel finner Said i Michel Foucaults författarskap, ett författarskap som Said själv var en viktig introduktör av i USA.¹⁵ Foucault har på senare tid hävdat att temat för hans arbete varit relationen mellan kunskap och makt, skriver Said (1982). Men Said menar att kraften i Foucaults tidiga verk, som Said alltid höll högst, kom av att han då inte hade utvecklat någon tydlig teoretisk ram. I de tidiga arbetena talar Foucault väldigt lite om makt. När Foucault senare lämnar de detaljerade arkivbaserade analyserna för mer abstrakta diskussioner om makt blir det som var hans metodologiska genombrott till en teoretisk fälla, menar Said. Det sker alltså redan i Foucaults eget författarskap, men blir än tydligare i receptionen av det, där det som oftast reduceras till ett antal teoretiska ståndpunkter och analysmetoder. Foucaultsk teori har inget att ge den som kämpar för frihet, hävdar Said. Trots att Foucaults arbete är mycket sofistikerat och har inspirerat Said själv till grundanalysen i *Orientalism* menade Said att han hade mer respekt för Noam Chomsky än Foucault, trots Chomskys mycket mer grovmaskiga analys. Chomsky kan inspirera till befrielse, Foucault inspirerar till maktexeges och defaitism, säger Said.¹⁶

En humanistisk kritikers roll är enligt Said inte att recipiera teorier. Hon bör bjuda motstånd mot teorier och öppna dem mot de mångtydigheter som varje konkret situation innehåller, istället för att abstrahera bort det konkreta för att konstruera en effektiv och entydig teori.

Att utgå från sin subjektiva position

Till dessa resonemang bör också läggas Suids insisterande på att det alltid är den förtryckte, inte förtryckaren, som ska utveckla och visa befrielsens vägar.¹⁷ Att till de privilegierade platser som svensk akademi oftast utgör recipiera en teori om förändring utvecklad av motståndsaktörer i olika förtryckande sammanhang är att radikalt förändra deras halt. Bruket av en teori kan inte frikopplas från brukarens perspektiv.

Därför ser jag också en stor skillnad mellan att inspireras av postkoloniala analyser för att analysera koloniala relationer underifrån, och att inspireras av dem till att bedriva en immanent kritik av svenskhetens kopplingar till koloniala strukturer. Maktförhållandena är så skilda att det inte kan utmålas som att vara samma sak. Subjektivitet och makt bör ställas i fokus, snarare än teoretiska influenser och positioneringar. Det kan tyckas vara en ståndpunkt som underkänner traditionell humanistisk inlevelse som en väg till att kunna analysera vilka material som helst. Jo, visst är det så. Att ha egen erfarenhet av utsatta subjektspositioner öppnar en dimension som en intellektuell inlevelse svårigen kan nå. I vissa frågor är nog det bästa vi med genomtableerad hemhörighet kan göra att stiga åt sidan och ge andra plats.

Suids tes om att ett levande teoretiskt arbete springer ur subjektiva behov av befrielse får empiriskt stöd om man betraktar många av dem som brukar kallas postkoloniala tänkare. Teorierna om koloniserade subjekt har till övervägande del utvecklats av personer som själva haft erfarenheter av koloniala situationer, som arbetat med ett västerländskt kulturarv som inte entydigt räknat dem till sina arvtagare, det gäller från negritudetänkare som Senghor och Césaire till den yngste i triumviratet, Homi Bhabha.¹⁸ Det går att spåra en sådan dimension hos de flesta av den postkoloniala kritikens viktigaste tänkare.

Det dominerande vänsterperspektivet inom det postkoloniala tänkandet är naturligtvis kopplat till den marxistiska traditionen. Marx var från en tämligen välmående miljö, men han var en tänkare vars teoretiserande i alla fall under senare delen av hans liv bottnade i ett konkret politiskt, aktivistiskt engagemang. Den koppling Robert Young gör mellan postkolonialismen och de kommunistiska internationalerna är ett försök att stärka den aktivistiska politiska aspekten av det postkoloniala tänkandet.¹⁹

Post-epitetet i postkolonialism delar perspektivet med, och hämtar från, postmodernism, mer precis poststrukturalism. Poststrukturalismen bru-

kar man knyta till Jacques Derrida. Han ses ofta som en universitetsfilosof ganska fjärran från aktivism. Men om vi går till Derridas biografi kan vi se att han liksom flera andra som förknippas med den tidiga postmodernismen har koppling till Algeriet. Derrida var algerisk, sefardisk jude. Han utsattes för Vichyregimens antisemitism, som var extra stark i det algeriska departementet. Han häcklades och blev slagen på grund av sin judiskhet, och avstängdes nästan ett helt år från skolundervisning för att han var jude. Derrida fostrades och undervisades i den franska kulturen samtidigt som dess brutalitet blev allt mer uppenbar och grov i Algeriet. Det bör inte underskattas vad dessa erfarenheter betydde för Derridas förmåga att lokalisera motsättningar i den västerländska traditionen. Man kan säga att hans teoretiska genombrott kommer ur behovet av att bringa reda i djupt personligt upplevda motsättningar.²⁰ Vid sidan av Derrida är Foucault den viktigaste poststrukturalistiska tänkaren som ofta förekommer inom postkoloniala skrifter. Det är inte heller svårt att se att Foucaults känslighet för exkluderingsmekanismer i modernitetens institutioner och diskurser kan böttna i personliga erfarenheter sprungna ur mötet med den normerande sexualiteten i Foucaults uppväxtmiljö.

Den koloniala delen av det postkoloniala tänkandet kan kopplas till antikoloniala ledare och teoretiker som till exempel Kwame Nkrumah, Senghor, Césaire och Julius Nyerere. Personer som väldigt uppenbart teoretiserade för att uppnå praktiska, politiska mål – självständighet.

En av de tidigaste att binda samman en politisk antikolonialism med en mer filosofisk diskussion om subjektet på ett sätt som förebådar postkolonialismen var Frantz Fanon. Även hos Fanon är det uppenbart att hans teoretiska arbete stammar ur ett djupt känt behov att relatera den koloniserades subjektivitet och den antikoloniala kampen till den västerländska tanketraditionen och den egna positionen.

Fanons sista bok *Jordens fördömda* kom på svenska i två olika översättningar på 1960-talet, med Sartres berömda och kritiserade förord, först 1962 och igen 1969.²¹ Skulle man rent av kunna tala om en tidig svensk postkolonialism i receptionen av *Jordens fördömda*? Nja, det är kanske framförallt när det antikoloniala patos som finns i *Jordens fördömda* läses vid sidan av *Svart hud, vita masker* som Fanon kan kallas för en postkolonial banbrytare. Det är ett sätt att förklara skillnaderna, och övergångarna, mellan en antikolonial Fanonreception som koncentrerade sig på kampen och *Jordens fördömda*, och en postkolonial reception som i ljuset av den antikoloniala kampens framgång intresserar sig för hur kolonialismen påverkar de inblandade subjekten och hellre läser *Svart hud, vita masker*. Internationellt har Homi Bhabha varit ledande i den senare riktningen, framförallt genom förordet ”Remembering Fanon: Self, Psyche, and the Colonial Condition” i 1986 års engelska nytgåva av *Black skin, White masks. Svart hud, vita masker* kom på svenska 1995, med förord av idéhistorikern Michael Azar.

Att alla de tidiga postkoloniala tänkarna är migranter med olika slags ursprung i koloniserade områden visar också på att tänkandet sprungit ur personliga upplevelser, att det handlar om att skapa sig ett rum, inte bara om en akademisk kritik. Man kan lägga märke till att i alla fall Said, Spivak och Bhabha alla tre kommer från tämligen aristokratiska miljöer i den koloniserade världen. Det förklarar varför just de fått plats vid de västerländska prestigeuniversiteten, men det kan också vara en orsak till varför de upplevde de exkluderande dimensionerna av den västerländska traditionen djupare.

Att på detta sätt fokusera på varje tänkares subjektiva position vore en möjlig tolkning av vad postkolonial kritik är och kan vara. Det omöjliggör egentligen en reception av någon postkolonialism, möjligen kan man tala om en postkolonial kritik, eller ett perspektiv av vilket man kan inspireras till att använda sina egna upplevelser av traditionens exkluderingar som grund för ett eget kritiskt arbete. Om vi ska tala om en sådan reception handlar det inte så mycket om öppna referenser, och väldigt lite om appliceringar av postkoloniala tänkares modeller. Snarare skulle en influensstudie handla om att finna dem som i relation till postkoloniala författare funnit kraft att utveckla sitt eget perspektiv.

Även om jag på många sätt sympatiserar med en sådan sträng aktivistisk syn inser jag att den inte motsvarar verkligheten. Och på samma sätt som Said kan uppskatta Lucien Goldmanns arbete trots att det akademiserar och domesticerar Lukacs revolutionära teorier kan jag finna exempel på en akademiserad postkolonialism som producerat intressanta arbeten. Men det är viktigt att se och påpeka skillnaden.

Raoul Granqvist, som tidigare nämnts som en av de tidiga förespråkarna för postkoloniala perspektiv i Sverige redigerade den redan 1999 publicerade antologin *Svenska överord. En bok om gränslöshet och begränsningar*. Hans introduktion tar tydligt avstamp i postkoloniala teman och genomsyras av postkoloniala begrepp. Som många antologier följs detta i varierande grad upp i de tretton artiklar som utgör boken, artiklar som är skrivna av litteraturvetare, idéhistoriker, etnologer, religionsvetare, sociologer och statsvetare. Men alla, utom den malplacerade etnologen Åke Daun, utmanar på olika sätt tanken om svenskhet. De tydligaste och mest genomgående teoretiska influenserna kommer från boken *Orientalism*.²²

En annan tidig samling svenska artiklar med uttalat postkolonial inriktning återfinns i den av Louis Faye och Michael McEachrane redigerade *Sverige och de Andra. Postkoloniala perspektiv*, från 2001. Raoul Granqvist medverkar även och den annars inte så postkolonialt inriktade idéhistorikern Mohammad Fazlhashemi känns igen från *Svenska överord*. Till de ämnen som företrädades där läggs nu filosofi, socialantropologi och kulturgeografi.²³

I bägge dessa antologier återkommer spänningen mellan postkolonial i

betydelsen att vissa teman behandlas, och postkolonial i bemärkelsen anknytningar till en specifik teoretisk tradition. Jag vill också framhålla dessa antologiers särskilda plats i att bidra till att applicera olika postkoloniala aspekter på svenska förhållanden. Ett ofta hört, tidigt avfärdande mot postkoloniala perspektiv var att eftersom Sverige inte varit någon kolonialmakt var dessa teorier inte användbara i studier av svenskt material. Detta argument får massivt mothugg i de bägge antologierna. Samtidigt bör man inte helt avfärda argumentet. Varje specifik historia har sina egna omständigheter, och det är skillnad mellan världshärskaren Storbritannien som de flesta postkoloniala teorier utvecklats för att analysera, och det mycket mindre Sverige vars koloniala inblandningar är mer dolda, om än inte nödvändigtvis så mycket mer obetydliga. Däremot är det som jag tidigare hävdade stor skillnad på en intern kritik av en överordnad position och ett försök att skapa tidigare icke erkända subjekspositioner.²⁴

Som jag tidigare påpekat är det mycket svårt att avgränsa vad som ska kallas postkolonialt. Hur skulle man gå till väga för att vaska fram de svenska avhandlingar som skrivits med postkoloniala influenser? Trots alla dessa problem, och min uttalade avrådan från att försöka, ska jag ändå nämna några tidiga avhandlingar om svenska förhållanden som på ganska olika sätt kan sorteras in i fältet. Kulturgeografen Mekonnen Tesfahuney disputerade redan 1998 på en avhandling om föreställningar om invandrare i Sverige där han, ibland ganska svepande, relaterar till postkoloniala teman och texter.²⁵ 2002 kom freds- och utvecklingsforskaren Maria Eriksson Baaz's avhandling som med postkolonial utgångspunkt analyserade svenska biståndsarbeters identitetsskapande.²⁶

Om man ser till vad som producerats i Sverige snarare än vad som handlar om svenskt material bör historikern Hans Hägerdals avhandling från 1996 som applicerar Saids orientalismperspektiv på sinologins historia nämnas.²⁷ Men då återkommer vi till frågan om en reception av delar av Saids författarskap kan uppfattas som synonymt med ett intresse för postkoloniala perspektiv. En bredare bas i postkolonial kritik återfinns i Stefan Helgessons litteraturvetenskapliga avhandling från 1999 om sydafrikanska författare och idéhistorikern Michael Azars avhandling om Algerietkriget, Albert Camus och Franz Fanon från 2001.²⁸

Men varje sådan uppräknning blir i relation till ett så nebulöst begrepp som postkolonialism högst selektiv och tillfällig. Frågan är om den ens är speciellt intressant.

En litteraturvetenskaplig tradition

En mycket mer traditionalistisk berättelse om det postkoloniala tänkandet än den hittills tecknade kan byggas om vi tar fasta på att nästan alla av de tidiga postkoloniala kritikerna kommit fram inom litteraturvetenskap-

liga prestigeinstitutioner. Ordet kritik i postkolonial kritik handlar inte bara om kritik av kolonialt förtryck, det bär också starka kopplingar till litteraturkritik. När Said talar om kritik är det oftast litteratur det handlar om. Om vi letar efter vad i den litteraturvetenskapliga traditionen som fött det postkoloniala perspektivet får vi en ganska annan bild än den subjektscentrerade som jag försökte framhäva ovan. Även denna historia kan skrivas med utgångspunkt i Said, om vi istället börjar från hans sista bok *Humanism and democratic criticism* där han återvänder till sina tidiga influenser, inte minst filologen Erich Auerbach. Även Spivak har med sin bok *Death of a Discipline* givit ett bidrag till en liknande litteraturvetenskaplig historisering. Postkolonialismen härleds här till en komparativ och filologisk litteraturforskning.²⁹

Det svenska ämnet idé- och lärdoms historia brukar söka sina rötter hos den vittfamnade litteraturhistoriska forskning som vid 1900-talets början bedrevs av Henrik Schück. Ur denna tradition att läsa lärda texter för att fånga det svenska kulturklimatet kom idé- och lärdoms historians förste professor Johan Nordström. Det traditionella idéhistoriska metodidealet handlar om att läsa texter för att finna idéinfluenser och att förstå dem i sitt samtida sammanhang, inte att bedöma dem efter hur bra eller dåliga vi finner texterna idag.³⁰ Denna traditionalistiska historieskrivning har modifierats något av Henrik Björck som i *Lychnos* 1996 lyft fram den förmedlande generationen mellan Schück och Nordström. Björck visar hur dessa – främst Anton Blanck, Fredrik Böök, Martin Lamm och Albert Nilsson – var influerade av den på kontinenten framväxande komparativa litteraturforskningen.³¹ Den internationella komparativa litteraturforskningstradition som Henrik Björck menar inspirerat den tidiga svenska idé- och lärdoms historien är den samma som senare fostrat många av de så kallade postkoloniala litteraturvetarna. Med tyskarna Leo Spitzers och Erich Auerbachs flykt undan Nazityskland etablerades traditionen av dem och bland andra den tjeckisk-österrikiske filologen René Wellek i USA och omfattar där sådana som Frederic Jameson, Said, och Spivak. En sådan historisering, som alltså också framförts av Spivak och Said själva, tonar ner de postkoloniala forskarnas traditionsbrott. De utvidgar snarare än bryter med den komparativa traditionen. Litteraturvetaren Emily Apter har till och med kallat dem för den komparativa traditionens naturliga arvtagare.³²

Istället för diverse olika skavande möten med en västerländsk exkluderande kultur hamnar vi i denna berättelse hos några ganska världsfrånvända, spränglärda centraleuropeiska filologer. Det går alltså att finna en gemensam grogrund för svensk lärdoms historia och nordamerikansk postkolonial litteraturkritik. Utifrån en sådan historieskrivning skulle vi kunna kalla receptionen av de postkoloniala forskarna i Sverige för bara ytterligare en fas av de internationella influenser som skapat idé- och lärdoms historieämnet. Kanske kunde man då rent av säga att det revitaliserar

ämnet och återupptar kontakter med en tradition av internationella diskussioner som en mellangeneration av ämnets företrädare inte odlat.

Finns det bra teori?

Även om jag tycker om att framställa postkolonialism som en kusin till svensk idé- och lärdomshistoria är det uppenbart att en sådan traditionsbeskrivning helt saknar den aktivistiska halt och det underifrånperspektiv som Said menar är oundgängliga i en god kritikers arbete. En sådan beskrivning gör postkolonial kritik till en akademisk väg bland andra, till en etablerad karriärväg öppen för den som känner sig hågad.

Men som ovan nämnts har många uttryckt sin motvilja mot att tala i termer av postkolonialism. Det finns ingen sådan ism, säger man. Det handlar om en samling arbeten som hela tiden är i rörelse, vars utsagor alltid är situerade och begränsade till det strategiska sammanhang där de utvecklats. Den poststrukturalistiska delen av det postkoloniala tänkandet motsäger varje försök att utveckla generella ställningstaganden. Att då tala om postkoloniala forskares arbete i termer av postkolonialism reducerar det som var menat som en radikal kritik av västerländska kunskapsanspråk till ett ämne där man kan göra akademisk karriär. Är det ur ett postkolonialt perspektiv verkligen möjligt att ta till sig det postkoloniala förhållningssättet som en teori att använda i etablerad akademisk ordning? Samtidigt kan man fråga: Är det så exklusivt postkolonialt att hävda att det egna revolutionära tänkandet aldrig kan leva ett institutionaliserat liv?

Postkoloniala forskare är naturligtvis på intet sätt ensamma om att hävda att de bryter mot alla tidigare former av akademiskt arbete och att deras tänkande därmed inte kan behandlas enligt de etablerade formerna. Många av oss har väl en tendens att tycka att just vårt arbete är så nytt och unikt att det inte passar in i några tidigare mönster. Det är väl snarare ett tecken på historielöshet och pompösitet än på att det faktiskt inträffat ett kvalitativt språng inom vetenskapen. Jo, jo, skulle man kunna sucka och låta sakerna ha sin gång. Det är väl också vad de flesta gjort. Men jag tycker inte man så lätt ska avfärda Suids argument för varför man inte bör betrakta hans eller någon annans forskargärning som en teori i metodhandboksmaning som kan användas för egna undersökningar.

Jag har haft nytta av teorin, till exempel av Derrida och hela dekonstruktionsköret. Han gör det briljant med sin extrema skepticism, sin ytterliga obestämdhet. Men man kommer inte längre på hans spår nu. [...] Jag tycker man borde kunna behandla alla sorters motsättningar i litterär erfarenhet utan att vara tvungen att använda teorins masker.³³

Said inspirerades av Derrida till sina egna ifrågasättanden av västerländsk metafysik. Men han är starkt kritisk till de flesta poststrukturalister. De

har kopierat formen, men tappat det innehåll som gav Derridas och Foucaults tidiga texter dess kraft. Men så behöver det inte nödvändigtvis gå. Kraften kan behållas om teorin hela tiden förblir i exil, aldrig stannar upp och blir till föremål för undervisning och exeges som mall för andras arbete. De influenser teorin föranleder är i de goda exemplen något mycket mer vagt och otydligt. Det handlar om att inspireras av kraften och översätta den till egna förhållanden, skriver Said i en senare reflektion över resande teori.³⁴

Grundtanken i Suids artikel "Traveling theory reconsidered" är att teorier skall användas, förändras och anpassas snarare än att återges, undervisas och stelna till ortodoxi. Teoretisk reflektion är oundgänglig, men den måste alltid utföras i den situation som ska förändras. Under åren som gått efter "Traveling theory" har Said funnit att teorier också kan radikaliseras av att resa. Han ser hur Lukacs teori om subjekt–objektrelationer radikaliseras av Fanon i *Jordens fördömda*, och försöker spåra en direkt influens från Lukacs till Fanons analys. Genom sin situering i en kolonial befrielsekamp blåser Fanon nytt liv i Lukacs teorier, utan att explicit anknyta till dem. Man kan tolka det som att teorin har kvar sin radikala kraft tack vare att den ger verktyg för befrielse i en annan förtryckande miljö. En teori som förlorar sin maktkritik på resan urvattnas ofrånkomligen på en viktig dimension.

Utifrån en sådan läsning är det förvånande att Suids andra exempel på hur Lukacs teori blivit hårdare och mer oppositionell genom att resa är Theodor Adornos *Philosophie der neuen Musik*, som Said läser som en total uppgörelse med tanken på en lösning på subjekt–objektrelationen. Den moderna musikens uppgörelse med det förfrämligande samhället är total, den avvisar all kommunikation, all humanism och allt annat som konsten stått för, och därigenom försvinner helt enkelt motsatsen subjekt–objekt, skriver Said. Jag har ganska svårt att förstå honom i detta exempel.

Det vore alltför lätt att uppfatta Suids avfärdanden av foucauldianer och derridianer som att han lämnade teoretiskt tänkande och föll tillbaka i ett kulturkonserverat förvaltande av västerländsk humanism. Visst finns en sådan tendens. Man kan i Suids senare texterna se en vändning till just Adorno. I en intervju med journalisten Ari Shavit i den israeliska dagstidningen *Ha'aretz* den 18 augusti 2000 sade Said: "I'm the last Jewish intellectual. [...] The only true follower of Adorno."³⁵

När Said skriver och talar om den Adorno han respekterar är det närmast om en individ och om ett individuellt förhållningssätt till världen som han känner sig befryndad med och inspireras av. Det handlar inte om något teoretiskt bygge eller ens om specifika begrepp eller analyser som han använder. Det handlar snarare om en slags inspiration och utmaning.³⁶

Said slutade inte läsa teoretiska texter, däremot slutade han i det närmaste tala om teori som en väg till förståelse under sina senare år. Texter

som försöker förstå och teoretisera kan inspirera oss. Men de texter som utvecklar våra reflektioner och hjälper oss att se mer av tillvaron och historien förlorar på att tvingas in under ett gemensamt namn, som till exempel postkolonialism. Etiketten döljer de situerade kvaliteter som skapade nya insikter. Därför varken kan eller vill jag skriva om receptionen av postkolonialism i Sverige. Tyvärr.

Summary

Edward Said's resistance. Post colonial perspectives on the reception of theories. By Klas Grinell. This article gives no clear answer to what postcolonialism is, or to how it has been received in Sweden. Instead, it is argued that every generalising label made to signify a variety of situated attempts of explanation and understanding hides more than it shows.

Often all academic work building on the texts of the postcolonial triumvirate – Edward W. Said, Gayatri Chakravorty Spivak and Homi K. Bhabha – is counted as postcolonial. But the early Swedish interest in Edward Said's work discussed in the article can hardly be seen as synonymous with an interest in postcolonialism.

Does postcolonialism denote a collection of themes, or is it rather a theoretical tradition formed by a specific line of thinkers? Can a border be drawn between postcolonial theory and other related perspectives?

The article presents two different narratives about postcolonial theory. One describes it as a series of situated attempts to create a subject position in different excluded orders. Another narrative sees postcolonialism and history of ideas as two outgrowths of the same brand of comparative literature originating in early twentieth-century Central Europe.

The main part of the article is a presentation of the arguments of Edward Said's article "Traveling theory" on how migrations of theories make them bland and domesticated. A humanistic critic should not strive to import theories; she should rather resist simplified theories and open them up to the multilayered reality of any concrete situation.

To import a travelling theory about oppression and resistance to the privileged places of Swedish academia considerably changes its content. Establishing labels and genealogies for theoretical traditions runs the risk of hiding this change of content. That is why this article is not about the reception of postcolonial theory in Sweden.

Noter

1. Robert J. C. Young: *Postcolonialism. An historical introduction* (Oxford, 2001), 57 ff och 384 f.
2. Leela Gandhi: *Postcolonial theory. A critical introduction* (Edinburgh, 1998).
3. *Nationalencyklopedins ordbok* (Höganäs, 2000).
4. Stefan Jonsson: *Andra platser* (Stockholm, 1995), 10.
5. Raoul Granqvist: "Olof Lagercrantz, Joseph Conrad och Afrika" i *Västerbottens-Kuriren*, 29/5 (1984). Han utvecklar temat också i *Häftan för kritiska studier* nr 2, 1989 i relation till reseberättelser.
6. Sartre nämns i Robert J. C. Young: *Colonial desire. Hybridity in theory, culture and race*, (London & New York, 1995), 10. Kopplingen till andra internationalen och antikolonialismen görs i *Postcolonialism*.
7. Stefan Jonsson: "Broderskap – även med barbarerna" i *Dagens Nyheter*, 19/2 (2008).
8. Catharina Eriksson, Maria Eriksson Baaz, Håkan Thörn (red.): *Globaliseringens kulturer. Den postkoloniala paradoxen, rasismen och det mångkulturella samhället* (Nora, 1999).
9. Catharina Landström (red.): *Postkoloniala texter* (Stockholm, 2001) och Mikela Lundahl (red.): *Postkoloniala studier. Skriftserien Kairos Nr. 7* (Stockholm, 2002).
10. John Law: "Making a mess with method" (Lancaster University) <http://www.lancs.ac.uk/fass/sociology/papers/law-making-a-mess-with-method.pdf> (29/4, 2008).
11. Michael Löfgren: "Edward/Said" i *Ord & Bild* nr 1 (1986), 33. Said, Edward, "Tankar om exil" översatt av Löfgren.
12. Sigrid Kahle: "Orientalism i Sverige" i Edward Said, *Orientalism*, (Stockholm, 1993).
13. Viswanathan Gauri (red.): *Power, politics, and culture. Interviews with Edward Said* (New York, 2001).
14. Edward W. Said: "Traveling theory" i *The world, the text, and the critic*, (London, 1984). Hela det kommande avsnittet utgår från denna artikel.
15. Till exempel i artiklarna Edward W. Said: "Abecedarium culturae. Structuralism, absence, writing." i *TriQuarterly* no. 20. (1971), Edward W. Said, "Linguistics and the archeology of mind" i *International Philosophical Quarterly* 11:1 (1971), och Edward W. Said, "Michel Foucault as an intellectual imagination" i *Boundary 2. A journal of post-modern literature* 1, no. 1 (1972).
16. Se t.ex. "Permission to narrate" i Edward W. Said: *The politics of dispossession. The struggle for Palestinian self-determination, 1969–94*, (London, 1995), 262 ff. Eller: "In the end, I think that Chomsky's is the more consistently honorable and admirable position, though it may not be the most emulatable position. It's certainly a less cynical position than Foucault's." i "Literary theory at the crossroads of public life" intervju med Imre Salusinszky 1987 i *Power, politics, and culture*, 77.
17. T.ex. i Edward W. Said: "The screw turns, again" i *Al-Ahram weekly online*, 31 Jan.–6 Feb. (2002). <http://www.ahram.org.eg/weekly/2002/571/op2.htm>, (4/2, 2002).
18. Om negritude kan man läsa i Mikela Lundahl: *Vad är en neger? Negritude, essentialism, strategi* (Göteborg, 2005).
19. Robert Young, *Postcolonialism*, passim.
20. För Derridas biografi, Jason Powell: *Jacques Derrida. A biography*, (London, 2006).
21. 1962 var det Ulla Svedberg som översatt den för Gösta Skoogs förlag, 1969 hade Per-Olov Zennström gjort en mer marxistiskt klingande översättning för Rabén och Sjögren, denna återutgavs 2007 av Leopard förlag med förord av Erik Tängerstad.
22. Raoul Granqvist (red.): *Svenska översord. En bok om gränslöshet och begränsningar* (Stockholm/Stehag, 1999).
23. Louis Faye och Michael McEachrane (red.): *Sverige och de Andra. Postkoloniala perspektiv* (Stockholm, 2001).
24. Jag bör väl påpeka att detta argument också träffar min egen avhandling. Men det bör väl knappast försvaga argumentet. Den här artikeln är inte skriven för att visa mitt eget arbetes förträfflighet. Jag försökte dock diskutera när andra perspektiv hellre borde appliceras. Klas Grinell: *Att sälja världen. Omvärldsbilder i svensk utlandsturism* (Göteborg, 2004).
25. Mekkonen Tesfahuney: *Imag(in)ing the other(s). Migration, racism, and the discursive constructions of migrants* (Uppsala, 1998).
26. Maria Eriksson Baaz: *The white wo/*

- mans burden in the age of partnership. A postcolonial reading of identity in development aid* (Göteborg, 2002).
27. Hans Hägerdal: *The West on the East. China research and China images in the nineteenth and twentieth centuries* (Lund, 1996).
28. Stefan Helgesson: *Sports of culture. Writing the resistant subject in South Africa (readings of Ndebele, Gordimer, Coetzee)* (Uppsala, 1999) och Michael Azar: *Frihet, jämlikhet, brodermord. Revolution och kolonialism hos Albert Camus och Frantz Fanon* (Stockholm/Stehag, 2001).
29. Edward W. Said: *Humanism and democratic criticism* (New York, 2004) och Gayatri Chakravorty Spivak: *Death of a discipline. The Wellek library lectures in critical theory* (New York, 2003).
30. Bo Lindberg och Ingemar Nilsson: "Sunt förnuft och historisk inlevelse", i Nils Andersson och Henrik Björck (red.) *Vad är idéhistoria? Perspektiv på ämnets identitet under sextio år* (Stockholm/Stehag, 1994).
31. Henrik Björck: "Till frågorna om idéhistoriens egenart och rötter" i *Lychnos: Årsbok för idé- och lärdomshistoria* (1996), 27 ff.
32. Emily Apter: "Comparative exile: Competing margins in the history of comparative literature" i Charles Bernheimer (red.) *Comparative literature in the age of multiculturalism* (Baltimore, 1995).
33. Tuva Korsström: *Tidsresor: rapporter om förändringen. En bok om tidsandan efter ideologiernas fall, baserad på läsningar, resor och samtal* (Stockholm/Stehag, 1997) 79.
34. Edward W. Said: "Traveling theory reconsidered" i *Reflections on exile and other essays*, (Cambridge, Mass., 2000).
35. Ari Shavit: "My right of return. Interview with Edward Said" i *Ha'aretz* 18/8 (2000). Said återkommer till Adorno i flera av sina böcker. För Adornos betydelse för Said se t.ex. W. J. T. Mitchell: "The panic of the visual. A conversation with Edward W. Said" i Paul A. Bové (red.) *Edward Said and the work of the critic. Speaking truth to power* (Durham, 2000), 48.
36. Se t.ex. intervjun "Criticism and the art of politics" i *Power, politics, and culture*.

Miscellanea

Johan Nordström och lärdomshistoriens födelse

*Högtidsföreläsning vid
Lärdomshistoriska Samfundets 75-årsjubileum,
hållet den 3 mars 2008, Uppsala universitet, sal X*

Tore Frängsmyr

Donationen

För precis 75 år sedan, den 4 mars 1933, höll Johan Nordström sin installationsföreläsning vid Uppsala universitet som den förste professorn i ämnet idé- och lärdomshistoria. Bakgrunden till denna händelse innehåller spännande inblickar i det akademiska livet, ur både biografisk och ideologisk synvinkel.

Nyheten om den nya professuren avslöjades vid den stora Gustaf Adolfsfesten i november 1932, då 300-årsminnet av hjältekonungens död firades. Samtidigt invigdes den nyrestaureerade rikssalen på Uppsala slott, vilken inte varit i bruk under mycket lång tid, och det var den unge byggmästaren Anders Diös' första storverk. Vi måste påminna oss vilka nationella stämningar som rådde i landet på denna tid. Gustaf II Adolf hade fortfarande starkt grepp om sinnen. Samma år, 1932, utkom Nils Ahnlunds biografi *Gustaf Adolf den store*, och Ahnlund kan lugnt betecknas som den ledande historikern denna tid. Samma år instiftades också i Uppsala Gustaf Adolfs-Akademien, med uppgift att understödja forskning om svenskt folkliiv, allmogehistoria, dialekter etc. Det var självklart att universitetet skulle fira 300-årsminnet, eftersom Gustaf II Adolf med rätta ansågs som universitetets store gynnare.

När man till denna minnesfest skulle skaffa en högtidstalare, var det naturligt att man frågade Johan Nordström. Han var en ledande 1600-talsforskare, och han hade forskat i göticismens intrikata nät av myter och fantasifulle rekonstruktioner. Högtidstalet handlade om "Lejonet från Norden", det vill säga den magnifika tolkningen av konungens roll när han trädde in i trettioåriga kriget. Bibelns berättelse om det lejon som skulle komma och frälsa världen från djävulen blandades med storsvenska idéer ur göticismens innehållsrika skattkammare.

Johan Nordström hade tidigt rykte om sig att vara en lärdomsbjässe av alldeles särskilt format. Redan som doktorand publicerade han flera skarp-sinniga uppsatser, bland annat utredningar om vem som författat vissa omdiskuterade dikter från stormaktstiden. I doktorsavhandlingen om

Georg Stiernhielms filosofiska författarskap gjorde han en analys av filosofiska skolor på kontinenten under första hälften av 1600-talet. Avhandlingen, som är ytterst läsvärd även i dag, hade med säkerhet blivit en europeisk klassiker om den hade publicerats på något av de stora språken. Både på avhandlingen och på försvaret fick Nordström högsta betyg, Berömlig, vilket var mycket ovanligt. Läraren Henrik Schück var synnerligen förnöjd, uppenbarligen räknades Nordström som en av hans verkliga favoritlever. Efter avhandlingen utkom Nordström med fler 1600-talsstudier samt med den vida omtalade skriften *Medeltid och renässans* (1929), en magistral uppgörelse med Jacob Burckhardts renässanstolkning. Nordströms skrift skulle senare översättas till franska.

Men det var en sak att vara bottenlöst lärd, en annan att kunna bli professor. Tiderna var sådana att vi under 1920- och 1930-talen närmast hade ett akademiskt proletariat i landet. Det fanns ytterst få tjänster att tillgå. Antalet professorer var begränsat, nya professorer var sällsynta och det kunde dröja decennier innan de gamla professorerna blev lediga. Docentstipendierna var få och tidsbegränsade, några universitetslektorat existerade ännu inte. Tanken att Nordström borde få en personlig professur hade tidigt väckts av hans vänner och kolleger, bland annat av Schück själv. En som särskilt arbetade för saken var Nordströms gode vän, bibliotekarien Jonas Samzelius. När han fick kännedom om högtidsprogrammet för Gustaf Adolf-firandet kom han på en lysande idé. Johan Nordströms framträdande som högtidstalare just vid detta tillfälle skulle kunna kombineras med inrättandet av en lärostol i svensk kulturhistoria. I köpmannen Gustaf Carlberg i Stockholm såg han en lämplig donator. Carlberg hade tidigare skänkt pengar till universitetet, bland annat till den staty av sångarprinsen Gustaf som står uppställd vid universitetsbiblioteket Carolina Rediviva.

Historien om Jonas Samzelius' intriger med Gustaf Carlberg har broderats ut under årens lopp. Enligt en version som jag själv hörde under studentåren skulle Carlberg ha uppvaktats under flera år, och under dessa övertalningsförsök skulle det storsvenska perspektivet i Nordströms forskning ha fått allt större proportioner. Till sist skulle Carlberg mer eller mindre på dödsbädden och i utmattat tillstånd ha gett sitt medgivande till donationen.

Skröner av detta slag visar sig ofta vara uppdiktade eller i varje fall starkt överdrivna. Som jag har visat i en uppsats i *Lychnos* 2006 finns ett nyfunnet brev, där historien får helt andra proportioner. Hela processen gick nämligen på mindre än en vecka. Samzelius tog kontakt med Carlberg, som just befann sig i Göteborg, på måndag den aktuella veckan. Samzelius ville tillsammans med professor Anton Blanck åka till Göteborg för att diskutera den nyuppkomna idén om en donationsprofessur. De hade beställt tågbiljetterna och var på väg till stationen, när de fick ett avvärjande svar från Carlberg. I telegrammet sade han sig inte vara intres-

serad, det var ingen idé att de kom till Göteborg. Samzelius gav emellertid inte upp. Efter ett par dagars bearbetning per post och telefon hade Carlberg äntligen förstått vilken ära som skulle vederfaras honom om han gjorde sin donation. Allt ordnades nu blixtnabbt. Alla papper gjordes klara på två dagar. Carlberg skrev ett donationsbrev, daterat samma dag som det skulle överlämnas, i vilket han utlovade 350 000 kronor till den nya professuren. Brevet skickades upp med en kurir och överlämnades på förmiddagen fredagen den 5 november till universitetets rektor, professor Otto Lagercrantz. Kungens dödsdag firades således av praktiska skäl en dag för tidigt.

Johan Nordström visste själv ingenting förrän dagen innan. På en kvällspromenad träffade han sin vän Samzelius, som skrockande och hemlighetsfullt berättade att det kanske skulle komma en sensationell nyhet vid högtiden dagen därpå. Nordström blev nyfiken och Samzelius tvingades berätta vad saken gällde. På fredagen efter lunch började högtidligheterna, innehållande högtidsföredrag och promotion. Auditoriet var fullsatt med akademiska dignitärer, och kungen var närvarande tillsammans med prinsarna Wilhelm och Carl. Professor Lagercrantz hälsade välkommen. Därefter meddelade han att universitetet fått en donation till en professur i idé- och lärdomshistoria, samt att denna var avsedd för docent Johan Nordström. Publiken häpnade och gladdes. Effekten blev inte mindre när nästa programpunkt annonserades, nämligen högtidstalet av Nordström.

Med dånande stämman föreläste Nordström om Lejonet från Norden. Hans retorik var pampig, ämnet var storslaget och högtalarna var så kraftigt uppskruvade att gamle Schück klagade över att ljudet var för starkt. Men alla var tagna av stundens allvar. Inte ens Nordströms nära vänner och kolleger hade fått veta något i förväg. Efteråt blev det stor rörelse i folkhavet med mängder av gratulationer och ryggdunkningar.

Rent formellt ordnades tillsättningen i snabbt tempo. Även om Nordström hade nämnts i brevet som förste innehavare, måste vissa formaliteter uppfyllas. Fakulteten beslöt tillsätta tre sakkunniga som skulle bekräfta att Nordström borde sättas före varje annan svensk man, som formuleringen lydde; det var samma formulering som användes när någon kallades till en professur. Till sakkunniga utsågs Henrik Schück, Anton Blanck och Martin Lamm, vilka alla inom en vecka inkom med kortfattade men översvallande utlåtanden. Schück lyckönskade sitt gamla universitet för "att vid sig kunna fästa en man, som genom sin omfattande lärdom, sin vetenskapliga skarpsinnighet och sin idériakedom är och förblir en prydnad för Uppsala universitet". Blanck karakteriserade Nordström som "en originell, djärv, mångsidigt kunnig och lärd, skarpsinnig forskare". Lamm sammanfattade på följande sätt: "Djärvhet i greppet och grundlig lärdom känneteckna docenten Nordströms verk; de äro utförda med skarpsynthet och klarhet. Hans framställningskonst är alltid god,

stundom glänsande. Svensk humanistisk forskning torde ej inom hans generation räkna många jämbördiga företrädare.”

De återkommande karakteriseringarna talar alltså om lärdom, djärvhet och skarpsinnighet. Med denna utgångspunkt var det inga problem att behandla ärendet snabbt. Efter fem dagar röstade fakulteten röstade enhälligt om att Nordström borde utses och detta insändes den 2 december till universitetskanslern. Därifrån gick ärendet till ecklesiastikministern, som då var Arthur Engberg. Den 30 december 1932 undertecknades utnämningens brev av kungen och Engberg.

Utnämningen skulle gälla från den 1 januari 1933. Man kan därför fråga sig om professuren skall dateras från 1932 eller 1933. I regel bör man utgå från tillträdesdatum, för det är egentligen först då man träder i tjänst, men just här är det kanske riktigare att utgå från den 5 november 1932, då faktiskt kungörelsen kom, eftersom där förutsattes att Nordström skulle bli förste innehavare. Att fira detta 75-års jubileum i anslutning till Nordströms installation den 4 mars 1933 kan emellertid ses som en god kompromiss.

Varför idé- och lärdomshistoria?

En grundläggande fråga som man ställer sig är varför Nordström valde formuleringen ”idé- och lärdomshistoria” på sitt ämne; den var ovanlig och ganska tillkrånglad. I bakgrunden har man ibland skymtat begreppet ”allmän kulturhistoria”, men Nordström själv valde en annan form. Granskar man hans utläggningar om ämnet, i installationsföreläsningen, hans artiklar från den första tiden och föredrag som finns kvar i manuskript, skall man finna att det var noga genomtänkt från hans sida. Bakom den krångliga sammanställningen ligger hans historiesyn och hans metod.

Redan i själva donationsbrevet finns en del komplikationer, som har sitt klara intresse. Man kan till och med tala om flera donationsbrev. Det första som innehöll utfästelse om donationen och överlämnades till universitetets rektor den 5 november talade om en professur i ”allmän kulturhistoria”. Drygt en vecka senare (14 november) kom ett utförligare brev till universitetet, där det sades att pengarna skulle översändas den 30 november ”varvid samtidigt överlämnas vederbörligt donationsbrev”. I det tidigare brevet sägs professuren innehålla ämnet ”idé- och lärdomshistoria”, ”vars innehavare skall ägna sig åt det historiska utforskandet av den vetenskapliga tanken och det vetenskapliga arbetet i deras samband med den allmänna kulturen”. I det senare brevet har det lagts till: ”samt framför allt av det svenska andliga framåtskridandet och vår svenska kulturs upprätthållande”.

Utan att göra för mycket av dessa formuleringar, tycks det som om donatorns storsvenska hållning ligger bakom det gjorda tillägget. I alla händelser speglade det inte Nordströms politiska eller kulturella uppfatt-

ning. Nordström var gammal kulturradikal och hade varit aktiv i föreningen Verdandi. Han fungerade till och med som ordförande under två perioder, 1916–17 och 1922–23. Något problem med Carlberg hade Nordström heller inte, när det gällde utformningen av brevet; ett år senare, den 24 november 1933, avled för övrigt Carlberg. Däremot fick Nordström vissa besvär med sonen Carl Ernfrid Carlberg, civilingenjör och gymnast, som var uttalad nazist och grundare av Samfundet Manhem. Denne Carlberg hade i cirkulärskrivelser åberopat Nordströms uppsatser om göticismen som sympatittringar för storsvensk nationalism och pronazistisk ideologi. Nordström protesterade mycket upprörd över tilltaget och skrev att det var ”fullkomligt uteslutet” att han skulle delta i sådana sammanhang; ett samarbete av detta slag vore helt otänkbart. Carlberg framhärskade inte utan fann sig i detta. Nordström tillskrevs också av Birger Furugård, en annan av nazistkoryféerna, men han ställde sig lika skarpt avvisande denna gång. Sammanfattningsvis kan sägas att donationsbrevets vaga beskrivning av ämnet inte på något sätt var förpliktigande och därför inte hämmade Nordström på något sätt.

Något bör väl också tilläggas om donationens ekonomiska förutsättningar. Donationsmedlen hade formen av räntebärande statsobligationer. Avkastningen skulle räcka till en normal professorslön, vilket innebar 12 000 kronor per år, med ett ålderstillägg på 1 000 kr per år efter fem års tjänstgöring. Efter några år förändrades förutsättningarna, och under flera år fick Nordström lägre lön än sina kolleger, en reducering upp till tjugofem procent eller 3 500 kr per år. Universitetet sköt till en mindre summa, och änkan Carlberg kompenserade bortfallet några år. Först 1943 tog riksdagen ett beslut om att universitetet fullt ut skulle garantera full professorslön åt Nordström, och året därpå togs ett beslut om att han också skulle få fullständiga pensionsrättigheter. I båda dessa ärenden hade två riksdagsmän för högern varit pådrivande och skrivit motioner, Herbert Lundh, Uppsalabo och rektor för Lundellska läroverket, samt Elis Håstad, professor i statskunskap i Stockholm och senare (från 1957) landshövding i Uppsala.

Installationsföreläsningen

I sin installationsföreläsning utgår Nordström från det historiska studiet på 1600-talet, vilket var indelat i tre grenar: ”historia sacra”, religionens historia, ”historia profana”, politisk historia, och ”historia litteraria”, lärdomens historia eller ”vetenskapens uppkomst och fortgång genom tiderna”. Under 1700-talet blev historia litteraria mer integrerad med den allmänna historien, och vid 1800-talets början inträffade en nedgång för detta historiska studium. Orsakerna var två enligt Nordström, dels fick naturvetenskaperna ett starkt genombrott och vidgade klyftan mot humanistisk och historisk forskning, dels visade tiden allt större intresse för

skönlitteratur och estetik. Lärdomshistorien blev därmed satt på undantag.

I mitten av 1800-talet inträffade en förändring. Kulturhistorien fick en uppblomstring, bland annat genom Jacob Burckhardts stora arbete om renässansen i Italien, Auguste Comtes positivistiska skrifter om den andliga utvecklingens betydelse och Henry Thomas Buckles arbete om civilisationens historia i England. Gemensamt för dessa arbeten var betoningen av de intellektuella framstegen på bekostnad av krigshistoria och politisk historia, vilka behandlade ”de blodiga parenteserna” i mänsklighetens historia. Kärnan i det intellektuella framsteget utgjordes av vetenskapen, och därför ledde dessa ansträngningar till ett nyväckt intresse för vetenskapernas historia. I Comtes anda tillkom på 1890-talet de två första professurerna i modern vetenskapshistoria, den ena i Lyon, den andra vid Collège de France i Paris. Entusiasten bakom dessa initiativ var den franske matematikhistorikern Paul Tannery, för vilken Nordström uttryckte sig stora beundran.

En annan person som betydde mycket för Nordströms nyorientering var belgaren George Sarton, sedan 1916 verksam vid Harvard-universitetet i USA. Sarton har kallats för ”discipline-builder”, det var han som propagerade för det nya ämnet och som organiserade upp det som akademisk disciplin. Sarton talade om den klyfta som fanns mellan de två kulturerna, mellan naturvetenskap och humaniora. Han såg vetenskapshistoria, History of Science, som en brygga över denna klyfta, ty därigenom skulle humanisterna lättare förstå naturvetarna och naturvetarna i sin tur förstå humanisterna. Sarton kallade detta nya ämne, detta program, för ”the new humanism”; han skrev böcker och artiklar och höll otaliga föredrag om denna sin vision.

Johan Nordström imponerades av Sarton och såg honom som sin läromästare, men han gjorde aldrig riktigt visionen om ”the new humanism” till sin. Sarton agerade som något av en eldsjäl och predikant, Nordström var också en eldsjäl men kanske inte någon predikant; hans temperament i denna fråga räckte kanske inte till. Annars höll han en nära brevkontakt med Sarton under trettiofem år, ända fram till dennes död 1956. Sarton och hans fru besökte Uppsala och Stockholm på sommaren 1934, Nordström tog emot i Uppsala och förevisade universitetet och universitetsbiblioteket.

Undervisning och forskning

Nordström började sin undervisning direkt under vårterminen 1933. Han samlade omkring sig en liten skara entusiaster. En av dem som var med från allra första början, Sten G. Lindberg, avled för två månader sedan, vid nyåret 2007, nästan nittiofyra år gammal. Sten G. brukade berätta hur det gick till i det nya ämnet. Första terminen höll Nordström föreläs-

ningar, där han redogjorde för ämnets bakgrund och förutsättningar, den viktigaste litteraturen och relevanta problemområden.

På hösten 1933 påbörjades seminarieverksamheten, och i fortsättningen skedde all undervisning i form av seminarier. Deltagarna förde anteckningar och skrev protokoll i en viss turordning, så man kan precis se vilka som begärde ordet och vilka åsikter som framfördes. Detta var ganska vanligt i åtminstone humanistiska ämnen, och det ger ett ypperligt material, när man vill se vad som diskuterades – och hur. Ibland ventilerades uppsatser, det gjordes grundligt och kunde dra ut över flera seminarier. Ibland föredrog Nordström resultat från sina egna forskningar. Seminarierna hölls i ett av rummen på Carolina, eftersom Nordström alltid ville ha böcker och handskrifter till hands. Det var för övrigt en tradition som Sten Lindroth fortsatte under sin tid som professor.

I sin forskning koncentrerade sig Nordström på 1600-talet. Dels var det hans gamla intresseområde, dels låg här stora ämnen och väntade på sin utforskning. Den tiden använde man inte ordet projekt som beteckning för stora samlade insatser, men i någon mening var det fråga om projekt. Nordström fungerade som en väldigt effektiv organisatör och propagandist. Han var en av de första som sammankopplade sitt akademiska ämne med en storslagen utåtriktad verksamhet.

Sarton hade redan 1912 grundat tidskriften *Isis*, fortfarande den största och mest spridda tidskriften i history of science, och 1924 grundade han sällskapet The History of Science Society. År 1934 tog Nordström initiativ till ett motsvarande svenskt samfund, Lärdomshistoriska Samfundet, och två år senare började dess årsbok, *Lychnos*, att utkomma. Två år senare tillkom *Lychnos-Bibliotek*, en serie publikationer som skulle innehålla både vetenskapliga grundtexter och avhandlingar. Nordström gick grundligt till väga. Han lusläste *Svensk statskalender* och prickade för alla som kunde tänkas vara kulturhistoriskt intresserade. Sedan skickade han ut inbjudningsbrev till rikets alla hörn, till lärare, läkare, veterinärer, präster, biskopar, landshövdingar, köpmän, militärer med flera. Han fick ett otroligt gensvar. Inbjudningsbrev och reklamförsändelser var inte vanliga företeelser den tiden. De som inte svarade fick påminnelser, både en och två gånger. I Nordströms eget exemplar av *Svensk statskalender*, som finns bevarat, finns förstrykningar med rött, blått och grönt, för att markera vilka utskick som gjorts. År 1937, således efter bara tre år, hade antalet medlemmar i samfundet passerat strecket 3 000, en alldeles enastående prestation. Siffran höll i sig så sent som 1950 och samfundet var då fortfarande störst i världen, vida överlägset det amerikanska samfundet. Undra på att Sarton var imponerad, vilket han också generöst meddelade Nordström. Det var heller inga småsaker som presterades. *Lychnos*-volymerna låg ofta på mellan 500–700 sidor per årgång; det var först under kriget, med bland annat pappersransonering, som årgångarna blev något tunnare.

Inte nog med detta. Nordström skaffade sig också goda kontakter med ett av Sveriges största industriföretag, Stora Kopparberg i Falun; så småningom bytte det namn till ett adjektiv, Stora, och nu finns det inte i sinnevärlden (men i en ny konstellation, Stora Enso). Stora Kopparberg, som brukar kallas världens äldsta aktiebolag, understödde Lärdomshistoriska samfundet på ett otroligt sätt genom att överlåta aktier och genom att direkt bekosta forskningsverksamhet. Sten Lindroth var efter disputationen anställd i tio år för att skriva Stora Kopparbergs historia, ett magnifikt verk i sig, och Henrik Sandblad och andra var anställda flera år i omgångar för att ge ut Christopher Polhems skrifter. En av dem som disputerade för Nordström, Sven Rydberg (som skrev sin avhandling om svenska studieresor till England under frihetstiden) anställdes 1951 som informationsdirektör i Stora Kopparberg, med ansvar för deras arkiv, museum och bibliotek; den tjänsten innehade han till sin pensionering. Detta var så kallad sponsring innan ordet ens var uppfunnet, Nordström torde på motsvarande sätt kunna kallas entreprenör.

”Teori och metod”

Man hör då och då påståendet att Johan Nordström och hans närmaste efterföljare saknade insikter i teori och metod, och att de tillämpade ett empiriskt arbetssätt där man bara staplade fakta i en kronologisk ordning. Detta är en klart felaktig beskrivning, och den bygger framför allt på två utgångspunkter. Den ena är att många faktiskt inte läst de vetenskapliga skrifter som Nordström och hans lärjungar gav ut, troligen för att de ofta behandlar äldre tid, det vill säga tiden före 1800. Det andra beror på att man har en förenklad syn på begreppet teori. I våra dagar kallas enkla modeller, rena spekulationer eller dogmatiska ideologier för teorier, utan att de uppfyller elementära logiska krav på en teori. Såvida man inte går så långt som den norske filosofen Jon Elster och kallar allt detta för kejsarens nya kläder, så kan man vara snäll och säga att teori i denna utslätade mening är detsamma som ”lära”. I Svenska Akademiens Ordlista förklaras ordet ”teori” följaktligen med följande beskrivning: ”vetenskaplig åsikt eller lära eller tankebyggnad; tankemässigt förklaringsförsök m.m.” I denna betydelse, ”vetenskaplig åsikt eller lära”, har termen teori blivit avskalad alla högljudda pretentioner.

På Nordströms tid och i stort fram till 1970 användes knappast termen teori alls i dessa sammanhang. Det vore därför meningslöst att säga att Nordström inte begagnade någon teori i sitt vetenskapliga arbete, ingen annan historiker gjorde det heller i så fall. Däremot tillämpade han, liksom andra, i sina analyser teoretiska instrument som han benämnde med andra ord. Nordström talade om ”historiesyn” eller ”historiskt betraktelsesätt”, och därmed menade han hur vi prioriterar i det historiska materialet, vad vi uppfattar som historiens drivkrafter och därmed mest relevant att lyfta

fram. Nordströms historiesyn präglas av tron på de intellektuella framstegen, som en motsats till krig och politik. Han bygger dels på Comtes positivistiska filosofi om de tre stadierna i mänsklighetens utveckling (utan den vulgärbetydelse som termen positivism fått i våra dagar), dels på den vidare kulturhistoria och civilisationshistoria som Jacob Burckhardt och Comtes lärjunge Buckle utvecklade. I nästa steg kombineras dessa perspektiv i George Sartons plädering för vetenskapshistoria. Det är och förblir vetenskapshistoria som ligger i centrum för Nordströms historieforskning.

När det gäller metoden utgår Nordström från en sund förnufts användning av empiri och källkritik. All forskning måste starta med att man ställer frågor till det empiriska materialet, och därefter måste man analysera källorna; denna källkritik är lika fundamental i dag som på Nordströms tid. Sedan talar han om en "idéhistorisk metod", ungefär vad vi i dag kallar kontextualisering. Han påtalar att man inte bara skall studera vetenskapernas interna utveckling utan också hur vetenskapliga idéerna sprider sig ut i samhället och vilken "funktion" de får. Vi måste "förstå en tid utifrån dess egna förutsättningar", säger han och anknyter till Wilhelm Diltheys hermeneutiska filosofi. Det är här man måste skilja på naturvetenskap och humaniora. Naturvetenskapen vill finna orsaker och "förklara" samband mellan orsak och verkan, medan humaniora vill tolka och "förstå" meningen i en tid eller i ett material. Att "förstå" blir därför för humanisten detsamma som att "förklara": "verstehen" blir detsamma som "erklären".

Det idéhistoriska inslaget är således för Nordström ett perspektiv, en metod, inte ett ämne. Det är därför inte riktigt rätt att rubricera detta jubileum som "Svensk idéhistoria 75 år". Det är ämnet idé- och lärdoms-historia, eller om man så vill institutionen i Uppsala, som är 75 år. Beteckningen idéhistoria för en disciplin kom först 1970, då ämnet infördes i Umeå. Myndigheterna ville att man vid detta nya universitet skulle förnya undervisning och forskning i humaniora, och då följde man den vanliga svenska metoden att ändra på namnet, inte på innehållet. Filosofi kallades således vetenskapsteori, och idé- och lärdoms-historia kallades idéhistoria (det sistnämnda skedde på förslag av Gunnar Aspelin och Sten Lindroth). Men undervisningen och kurserna följde förstås de gamla ämnena, så innehållet blev detsamma.

Vill man förenkla något kan man säga att Nordströms historiesyn utgår från Comtes positivistiska filosofi (i den ursprungliga meningen) och att hans metod bygger på Diltheys hermeneutik. I ingetdera fallet rör det sig om ett dogmatiskt efterföljande utan om att använda modeller och synsätt som instrument, som hjälpmedel, i den historiska analysen. Man kan läsa ut mera mellan raderna. Nordström uttalar sig starkt emot ett anakronistiskt synsätt, vad vi kallar presentism, men utan att använda dessa termer. Han argumenterar vidare starkt för ett externalistiskt synsätt gentemot

ett internalistiskt, det vill säga han vill analysera vetenskapen som en del av samhällets historia och inte se vetenskapens interna utveckling som ett mål i sig. Men inte heller dessa termer, externalism och internalism, hade ännu vunnit burskap.

I sin egen forskning pläderar Nordström kraftigt för en uppvärdering av medeltiden på bekostnad av renässansen, och han bidrar själv till den internationella diskussionen. Det är i synen på medeltid och renässans som den stora diskussionen om den naturvetenskapliga revolutionen tar sin början. Nordström är en av de första som hävdar att vetenskapen inom den islamitiska kulturen gick i spetsen för civilisationen under den tidiga medeltiden, och han välkomnar den forskning som börjat uppmärksamma detta problem: ”Härigenom skall man efterhand vinna en ökad insikt om vidden av det arabiska inflytandets roll i det europeiska kulturlivets pånyttfödelse under 11- och 1200-talen – ett fundamentalt historiskt problem, vars lösning ännu står vid sin begynnelse.” Han nämner särskilt den kontroversiella filosofiska riktning som kallades averroismen som ett angeläget ämne, den var inte bara aktuell i 1200-talets Paris utan skulle få genomslag senare i den italienska renässansen.

Genom sitt studium av mystiska rörelser var Nordström också en av dem som tidigt uppmärksammade mystiken hos såväl Francis Bacon som Isaac Newton; detta stod att läsa redan i hans avhandling från 1924. Internationellt började Newtons alkemi och bibeltolkning inte uppmärksammas förrän omkring 1970.

Johan Nordström var förvisso ingen enkel empirisk samlare. Han var en durkdriven historisk analytiker. Han utgick alltid från det empiriska materialet, hur skall man annars gå till väga, men när han tolkade detta använde han de teoretiska instrument som han fann nödvändiga. Han var djärv i sina slutsatser, vilket ibland påtalades i hans samtid. Har han förlorat i aktualitet i dag, så beror det helt enkelt på att vi inte längre intresserar oss för studiet av 1600-talets intellektuella liv, med något undantag. Trots all denna lärdom och skarpsinnighet kanske vi därför har lättare att se hans stora bestående insats på det organisatoriska planet. Hans engagemang och uthållighet var minst sagt beundransvärda, men så lyckades han också skapa ett nytt universitetsämne i en tid då universiteten höll på att lida sotdöden. Och han skapade ett samfund och en årsbok som lever efter sjuttiofem år. Det är ingen dålig insats av en ensam humanist.

Bibliografi

Grundläggande arbeten om Johan Nordström och ämnets tillblivelse utgör Bo Lindberg & Ingemar Nilsson: ”Sunt förnuft och inlevelse. Den nordströmska traditionen”, i *Humaniora på undantag?*, red. Sven-Eric Liedman (1978), samt några uppsatser i *Lychnos* 1983: Gunnar Broberg: ”Naturvetenskapsmännen om sin egen historia. Halvseklet före Nord-

ström”, Tore Frängsmyr: ”Johan Nordström och lärdomshistoriens etablering i Sverige”, samt Gunnar Eriksson: ”Den nordströmska skolan”. De sistnämnda publicerades även i engelsk version, *History of science in Sweden. The growth of a discipline, 1932–1982*, red. Tore Frängsmyr (1984). Det nyfunna brevet om professurens tillkomst presenteras av Tore Frängsmyr i ”Johan Nordströms professur”, *Lychnos* 2006, 318–323. Ett stort urval texter om ämnets olika aspekter finns samlade i antologin *Idéhistoria i tiden. Perspektiv på ämnets identitet under sjuttiofem år*, red. Nils Andersson & Henrik Björck (2008).

Nationell särart och nordiska gränser

*Föredrag hållet vid Lärdomshistoriska samfundets
75-årsjubileum*

Katarina Leppänen

När man vid ett 75-årsjubileum samlas till att diskutera ämnet idé- och lärdomshistoria i termer av ”utmaningar” blir det uppenbart att man rör sig i en annan tidsram än den inom vilket ett människoliv mäts. Idéhistoria beskrivs fortfarande som ett ungt ämne i förhållande till flera andra humanistiska ämnen. Ämnets uppkomst och utveckling i Sverige är väl dokumenterad och det viktigaste finns samlat i boken *Vad är idéhistoria?* som under våren 2008 har kommit i en reviderad nyutgåva, nu med titeln *Idéhistoria i tiden: Perspektiv på ämnets identitet under 75 år*.¹ Men bilden av ämnets uppkomst är inte helt enhetlig, till exempel visar Henrik Björck att ämnets första professor Johan Nordström troligen var influerad av andra tänkare, än de som länge förts fram av Tore Frängsmyr. Dessa olikheter, liksom varierande argument för ämnets benämning (idéhistoria, idé- och lärdomshistoria) och synpunkter på teoretiska och metodologiska frågor, finns väl redovisade i ovannämnda verk.

När det däremot gäller situationen för ämnet idéhistoria i Norden är kunskaperna hos de flesta i Sverige betydligt sämre. Visserligen hålls regelbundet Nordiska ämneskonferenser men utbytet är i övrigt magert, med undantag för några få individer som ofta självmant söker sig till något grannland. Ett undantag är samarbetet mellan Uleåborg och Umeå där man formaliserat ett lärarutbyte. Hur ser då ämnet idéhistoria ut i våra grannländer Finland och Norge? Vilka utmaningar ställs man inför där? Och, kanske mest intressant, kan vi få ett nytt perspektiv på våra förhållanden genom en jämförelse?²

Ett lärosäte i Finland

Idéhistoria finns sedan 1976 som självständigt ämne vid universitetet i Uleåborg i Finland. Som första professor tillsattes den idag sittande professor Juha Manninen. Ämnet har i Finland, som också i Sverige, sina rötter i *historia litterara* som lades ner i och med universitetsreformen 1852. Studierna av den lärda litteraturen och den sköna litteraturen ersattes med en professur för ”estetik och samtidsfolkens litteratur”.³ Enligt kejsarens beslut lades ansvaret för lärdomshistorien på de enskilda ämnena. Både

Manninen, och före honom von Wright, har påpekat att Helsingfors är den enda nordiska huvudstaden där ämnet inte kan studeras på universitetet.⁴

Man kan hos Manninen skönja en irritation över att ämnet inte finns i Helsingfors. Han argumenterar därför för att det bör införas och han diskuterar också de problem som tydligt framkommit i några omfattande verk när icke-idéhistoriskt skolade personer gett sig på att skriva lärdomens historia. Han går så långt som att tala om att ”den icke-professionella vetenskapshistorien är en form av maktutövning, om man rangordnar döda och levande, skiljer agnarna från vetet”.⁵ De ämnes-egna historierna riskerar att bli både presentistiska och teleologiska.

Manninen kritiserar här två stora verk som publicerats under senare år: *The history of learning and science in Finland 1828–1918*, utgiven av Finska vetenskaps-societeten, och *Suomen tieteenhistoria* [Finlands vetenskapshistoria], utgiven av Vetenskapliga samfundens delegation. Det problematiska sättet att närma sig vetenskapshistorien exemplifierar Manninen genom en närmare analys av Erik Allardts nedteckning av samhällsvetenskapernas uppkomst och framväxt i Finland i det förstnämnda verket.⁶ Allardt begår några kardinalfel, ur idéhistorisk synpunkt, menar Manninen, när han uppger som ett urvalskriterium att det måste vara av intresse för utvecklingen av *nutida* samhällsvetenskaper. Detta leder till ett urval som negligerar idéer, tankar och forskning som varit framgångsrika och även internationellt betydande för sin tid, men som för samhällsvetarna idag känns otidsenlig. Efter att ha lyft fram verkets stora fördelar och uppmärksammat Allardts svåra uppgift slår Manninen ändå fast: ”Att höja nutiden till förebild och att göra det tidigare skedda till ett instrument som lett fram till nutiden, omöjliggör den historiska dialogen, låser utvecklingen i en enkelspårighet och förintar historien som ett alternativens rike”.⁷ Liknande frågor diskuteras även i anslutning till utgivningen av *Suomen tieteenhistoria*. I en recension citerar Jan Rydman redaktör Päiviö Tommilas inledning där han beskriver de riktlinjer som skribenterna till de olika kapitlen fått. De bör koncentrera sig på: ”centrala utvecklingslinjer [...] framstående forskare [...] och forskningsresultat och verk som fört vetenskapen framåt”.⁸ I motsats till Manninen ser dock Rydman positivt på att författarna till vart och ett ämnes historia är utvalda inom det egna ämnet. Redan när det stora projektet skulle dras igång hade nämligen Heikki Ylikangas, professor i historia, ifrågasatt projektets upplägg, kostnader och främst bristen på historiker bland författarna.⁹ I likhet med Manninen menade Ylikangas att de ämnes-egna historierna riskerar att bli memoaraktiga. Trots att recensenten förkastar sådan kritik, han var ju informationschef för den organisation som initierat projektet, finner även han att författarna riskerar att hamna i självpresentation snarare än vetenskapshistoria, och påpekar att uppenbar *name dropping* förekommer på bekostnad av analys av forskning och internationella influenser. Kanske

hotar idéhistorikernas arbete de enskilda ämnenas suveränitet?¹⁰ En liknande diskussion fördes i Sverige i och med ämnets etablering i Lund.

Manninens egen forskning visar också hur en idéhistorikers specialkompetens kan bredda och fördjupa förståelsen av ett ämnes framväxt. Han har särskilt intresserat sig för nations- och statsbegreppens utveckling. Historien om ”Finland” är brokig, kantad av många berättelser och intresen. Nations- och statsbegreppen är under flera hundra år inte självklart knutna till ett landområde, en härskare, ett folk, ett språk eller en nation. Men när börjar det ”nationella uppvaknandet”? Det allra vanligaste är att datera den till mitten av 1800-talet, den så kallade fennofilin, en vurm för det finska språket och allmogekulturen, som ofta beskrivs som kulturell och icke-politisk.¹¹ Men det fanns sedan slutet av 1700-talet flera olika rörelser som diskuterade Finlands framtid – dels en grupp relativt maktlösa officerare (i den då svenska armén), dels universitetslärare och unga universitetsstudenter runt om i landet. De är hos de senare som Manninen finner de tidiga finländska nationalisterna.

Diskussionen om nationen Finland och dess folk spårar Manninen, till skillnad från andra forskare, till mitten av 1600-talet. Daniel Juslenius’ *Vindiciae Fennorum* (1703), är det första klara och tydliga skriftliga försvaret för Finland. Skriften söker erkännande för Finland som nation inom den svenska stormakten. Manninen beskriver det som ett yttryck för en ”partikulär patriotism”¹² i en ”mångkulturell stormakt”.¹³ Fosterlandet kopplas inte här till en självständig stat, Juselius hyllar det finländska folket och Finland, fosterlandet, men ser inget konfliktfyllt med att koppla detta till underordning under den svenska kungen. Och de viktigaste gemenskapskapande elementen inom Sverige är, enligt Juslenius, kungen och krigen.¹⁴ I likhet med göticistiska föreställningen om Sveriges storhet så baserar Juslenius sin nationella historia och Finlands uppkomst på de femton finska kungar som man föreställde sig säkrade nationsgenealogin. Finländarna hade med andra ord en gång varit ”sina egna herrar” som hade skapat en ”union” med Sverige.¹⁵

Även när det gäller att datera de tidiga diskussionerna om en självständig stat lyckas Manninen genom sitt idéhistoriska angreppssätt spåra den till oväntade källor.¹⁶ Där statsvetarna har begränsat sig till publicerat material av redan kända statsmän och statsvetare, mer eller mindre snubblar Manninen (eller en av hans studenter) över studenten Johan Philip Palmers anteckningar från dåvarande filosofiprofessor Johan Jakob Tengströms föreläsningar vid Helsingfors universitet. Tengström, inte alls bekant som hegelian, föreläste redan 1830 om Hegels statslära för sina studenter. Han publicerade av politiska skäl inget i ämnet – det hade varit både akademiskt och politiskt självmord i en tid då den ryska kejsaren misstänksamt bevakade filosofiämnetts företrädare. Bland annat J. V. Snellman, senare känd som hegelian och förespråkare för ett självständiga Finland, var en av Tengströms studenter. Den politiska attityd som Teng-

stöm odlade och spred i de lärda Lördagssällskapet beskriver Manninen som politisk lojalitet utan servilitet, gentemot kejsaren Nikolaj I och generalguvernören Zakrevski.¹⁷

Norge: mellan historia och filosofi

När jag flyttar blicken från den östra till den västra horisonten blir uppgiften genast svårare – med större institutioner finns också fler perspektiv. I fallet Norge har jag läst vad våra norska kollegor skriver om sitt ämne i några publikationer sedan 1990. Hvad är idéhistorie? Och vad är Norge?

I Norge har man inte på samma sätt som i Sverige intresserat sig för ämnets genealogi. Man har ingen motsvarighet till den ”nordströmska skolan”, eller ”winsnesisk skola” som den skulle heta efter den första professorn Andreas H. Winsnes som tillträdde 1946, tvärtom, den tidiga idéhistorien beskrivs som kulturkonserverativ och idealistisk, en reaktion mot den logiska positivismen och den analytiska filosofin, främst företrädd av Arne Næss då det begav sig.¹⁸

När tidskriften *Arr* firar 15-årsjubileum diskuteras idéhistoriens egenart och det enda bidraget som berör ämnets historia är ett nytryck av Halfdan Christophersens artikel ”Noen bemerkninger om idéhistoriens innhold og metode” från 1937, samt en kortare kommentar till denna.¹⁹ Christophersen, som blev Norges första doktorand i idéhistoria 1934, uppehåller sig framför allt vid gränsdragningarna mot historieämnet och då framför allt den dominerande marxismen och materialismen som han tyckte hotade ”idélivets autonomi”, och mot filosofihistoriens historiska blindhet.²⁰ Christophersen menar att varje disciplin i sin barndom befinner sig i en vanskelig situation, som ett ”lam blandt ulvene”!²¹ Han frågar sig om ämnet idéhistoria tvingas erkänna den materialistiska uppfattningen att idéerna är bleka skuggor som lever i bakgrunden av det mäktiga drama som produktionskrafterna utgör. Naturligtvis inte, menar han, idéhistorisk forskning under sådana förutsättningar skulle vara meningslös. Om den materialistiska historieuppfattningen är en ”naturlig fiende” så är filosofihistorien en ”snärjande och moderlig vän som försöker utplåna den genom att dra den innanför sin trollkrets”.²² Idéhistoria är i varje fall inte en betäckning som passar för att beskriva vad filosofihistoria som ämne är, men kunde kanske användas som en betäckning för vad filosofihistorien borde vara! Hur som helst, Christophersen placerar idéhistoria på en punkt mellan dessa extremer, mellan bestämmande materiella betingelser och tids- och platslösa studier av filosofiska idéer.²³

Norskt tankegods var fram till 1990-talet intressant för norsk idéhistoria bara i den grad den lät sig relateras till större europeiska tankeströmningar, alltså en fråga om hur norskt idéliv påverkats av internationella strömningar. Under 2000-talet har det skett en förskjutning från det internationella, det vill säga intresset för Norge främst som mottagare av

idéer utifrån, till en fokusering på det nationella, menar Arnzen och Christensen i samband med starten av ämnet idéhistoria i Telemark 2002.²⁴ Kanske är skillnaden inte så stor, Arnzen och Christensen hävdar ändå att man under de senaste 150–200 åren varit speciellt upptagen med att framhäva och markera det specifikt norska. ”For icke noe er mer særegent for Norge enn at man tematiserer den norske særegenheten”, menar Trond Berg Eriksen i ett annat sammanhang.²⁵

Två stora verk med anknytning till idéhistoria har utgivits i Norge under senare år: *Norsk tro og tanke* (1998–2001) och *Norsk idéhistorie* (2001–2003) och några känner säkert också till den debatt som utgåvorna gett anledning till.²⁶ I ett läge där hela ämnets existens var ifrågasatt blev frågan om vem som har idéhistorisk kompetens, eller om det alls är specialkompetens, brännande. Intressant som ett allmänt idéhistoriskt problem är diskussionen om vem som *kan* skriva idéhistoria, eftersom få idéhistoriker av facket finns representerade bland författarna. I Norge blev det en diskussion om högt eller lågt, kanon-centralt eller marginaliserat, de lärdas historia kontra allmän idéhistoria, då professor Rune Slagstad vid Institutt for samfunnsforskning gick i polemik i *Aftenposten* med professor i idéhistoria i Oslo, Jan-Erik Ebbestad Hansen, redaktör för *Norsk tro og tanke*.²⁷ Slagstad riktar stark kritik, inte bara mot Ebbestad Hansen, utan mot hela idéhistorikerkåren där han menar att norska idéhistoriker inte behärskar norsk idéhistoria, utan främst europeisk sådan, och därför blivit ”okkupert av selvbevisste historikere med liten sans for idéenes historie”.²⁸ Här finner man kopplingar till Manninens analys av de två verken i Finland, där han också ger en indikation på vad den idéhistoriska kompetensen går ut på, det vill säga färdigheten att förstå idéer i sitt sammanhang, med det medföljande kravet att släppa nutidsfokus. Det Slagstad främst efterlyser är dock en traditionell idéhistoria, med betoningen på idé, underförstått att historikernas medverkan orsakat slagsida mot deras disciplin.

När Trond Berg Eriksen ska beskriva ”Hva kan idéhistorikere si om Norge?” i boken *Hva er idéhistorie* som riktar sig till ”nybörjaren”, går han till mastodontverket *Norge i det nittende århundre* (1900).²⁹ Genom verket beskriver han nationalismen så som den framträdde för drygt 100 år sedan – som progressiv, optimistisk och expansiv, inte ängslig och avskärmande, annat än i förhållande till Sverige.³⁰ Men inte heller i sin egen analys av *Norge i det nittende århundre* tar Berg Eriksen fasta på förhållandet till Sverige, utan konstaterar bara kort att i kapitlet ’Norges politiska historia i det nittende århundradet’ berörs konflikterna i unionshistorien.³¹ Berg Eriksen själv väljer alltså att inte här analysera förhållandet till unionen eller Sverige, utan istället väljer han att undersöka hur den Norska nationalismen bygger på föreställningar om ett geologiskt, kulturellt och geografiskt urgammalt självständigt Norge, varför även historien om Norges nationella uppvaknande blir en intern norsk historia.

Avslutande reflektioner

För ämnet idéhistoria i Finland, Norge och Sverige har frågor om nationen och det nationella, om uppkomst och härkomst, varit viktiga idéer att studera. Valet att fokusera just nationalitetsfrågan kommer inte från under-tecknad, utan finns i materialet. När idéhistoriker i Norge ska beskriva vad ämnet kan "göra" så väljer man att visa hur den kan få oss att förstå "oss själva" genom idéer om nationen; i Finland handlar mycket av ämnesprofessorns forskning om nationen, nationalstaten och nationalismen. Men i båda fallen, liksom i Sverige, handlar det också om att försvara ämnets egenart och idéhistorikerns specialkompetens som något utöver antingen expertis som historiker eller expertis inom det område man studerar. Utan att närmare ha fördjupat mig i saken så har jag en känsla av att så inte är fallet för många andra länder. Det här har naturligtvis att göra med de små nationerna och deras ställning – vem ska skriva vår historia om vi inte gör det själva? Drömmar och tankar om det nationella och det nationalistiska har också sin betydelse för hur ämnena utformats. I Sverige var detta en viktig orsak till att ämnet etablerades, i Finland har idéhistoriker på senare tid reviderat synen på den spirande nationalismen genom att placera den i en tydlig politisk och intellektuell kontext hundra år tidigare än man vanligtvis gjort, och i Norge har idéhistoria varit en viktig del i byggandet av nutida idéer om nationell särart. Det handlar till syvende och sist om självreflektion, skriver Trond Berg Eriksen: "Frågan om vem vi är, är kanske idéhistoriens mest omfattande och mest grundläggande tema [...] hur har vi blivit det vi är, och varför vi frågar som vi gör".³²

Manninen ser Sverige som en förebild när det gäller att bygga upp ämnet idéhistoria.³³ Det är ett misstag att ett ämne med sådan kulturell tyngd och ett ämne som dessutom behandlar universitetets och vetenskapernas legitimitet, förändringar, inflytande och så vidare, inte finns representerat vid fler universitet i Finland, framför allt i Helsingfors. Storleksmässigt skiljer sig länderna åt markant, vilket också leder till olika syn på omvärld och orientering. Att ämnet bara finns institutionaliserat på ett lärosäte, betyder att både kurslitteratur, ämnen för uppsatser och framtida arbetsplatser söks utomlands. Manninen beskriver det som en situation där de nationella arkivens placering långt borta i Helsingfors gör att man lika gärna kan ta steget ut i resten av världen. Om ämnet i Finland relaterar sig till lärdomshistoria och vetenskapshistoria i första hand, så befinner sig ämnet i Norge alltid i relation till filosofi. Även Norge är ett litet land i fråga om ämnet, dessutom har idéhistoriens placering i anknytning till andra ämnen ständigt förändrats, från etableringen 1946 tillhörde man Filosofisk institutt. 1966 etablerades institutt for idéhistoria. 1990 genomfördes en omorganisation där ämnet hamnade under Institutt for kultur og samfunn, från 1995 Institutt for Kulturstudier, idag Institutt for filosofi, ide- og kunsthistorie og klassiske språk.³⁴

Innehållsmässigt är frånvaron av det vetenskapshistoriska kanske mest slående i jämförelse mellan Norge å ena sidan, Finland och Sverige å andra sidan. Vidar Enebekk beskriver den norska inställningen till denna gren snarast som vetenskapskritisk och teknikfientlig.³⁵ Och i Trond Berg Eriksens karakterisering av de olika ”typer” ämnet kan ta, är vetenskapernas historia och lärdoms historia inklämt inom något som han kallar ”det intellektuella arbetets historia” och få inte ens en egen rubrik (av 7 möjliga).³⁶ Teknikhistoria nämns inte ens. Nej, i Norge har man nöts och blötts mot filosofi genom åren, i olika konstellationer.³⁷

Sammanfattningsvis kan man alltså säga att idéhistoria sett i ett nordiskt perspektiv handlar mycket om nationen. Detta gäller i allra högsta drag Sverige, trots att jag inte närmare varit inne på det här. Man betraktar världen ur ett nationsperspektiv i läroböcker, och man skriver sitt ämnes historia på nationell basis. Undantaget som bekräftar regeln är *Feuer am Pol. Zum Aufbau der Vernunft im europäischen Norden* där Manninen behandlar upplysningstiden utifrån ett centrum/periferi-perspektiv, snarare än inom nationella ramar.³⁸

Men hur skulle det vara att verkligen skrida över nationens ramar, överge ge gränser som bara under de senaste hundra åren delat in oss i just *dessa* nationalstater. Inom samhällsvetenskaperna kritiseras idag det som kommit att heta metodologisk nationalism.³⁹ Då handlar kritiken om att den sociala/globala/lokala kontext inom vilken ett social fenomen analyseras inte självklart avgränsas av nationsgränserna. Och svensk idé- och lärdoms historia är ju egentligen inte just *svensk* idé- och lärdoms historia, liksom norsk, dansk och finsk historia är den kanske mest latinsk, lite baltisk, svensk, finsk, norsk, polsk eller dansk? Intellektuellt utbyte mellan de nordiska länderna varken börjar eller slutar där politiska territoriella gränser stängs, öppnas eller förflyttas. Att vi idag, när nordismen är på tillbakagång, verkar vara både ovilliga och oförmögna att se våra grannar kan vara en nackdel för ämnet. Utan att hysa någon som helst förhoppning om den slutgiltiga historien är jag övertygad om att ett samlat nordiskt perspektiv skulle ge oss andra frågeställningar och nya svar om vilka vi är och varför vi frågar som vi gör, för att låna Berg Eriksens uttryck. Dessutom borde en sådan utveckling kunna omsättas i kurser, till exempel en nätbaserad kurs om nordisk idéhistoria som riktar sig till studenter vid nordiska och europeiska universitet, eller en nordisk forskarskola. Även om lokala och nationella berättelser är ett legitimt studieobjekt för idéhistoriker kan ju vår uppgift aldrig bli att oreflekterat förstärka de nationella berättelserna.

Noter

1. Nils Andersson & Henrik Björck (red.): *Vad är idéhistoria? Perspektiv på ämnets identitet under sextio år* (Stockholm & Stehag, 1994); Nils Andersson & Henrik Björck (red.): *Idéhistoria i tiden. Perspektiv på ämnets identitet under 75 år* (Stockholm & Stehag, 2008).
2. Urvalet blir naturligtvis begränsat – jag har inte läst den variationsrika floran av idéhistorisk forskning som produceras, utan fokuserat på vad idéhistorikerna skrivit om sitt eget ämne. Därför faller också närliggande projekt, som till exempel forskningsgruppen kring Concepta, den internationella forskarskolan i begreppshistoria och politiskt tänkande (<http://www.concepta-net.org>), bort i mitt urval. Begreppshistoria har ju i Sverige en självklar plats inom ämnet.
3. Juha Manninen: "Mihin aate- ja oppihistoriaa tarvitaan?" i *Tieteessä tapahtuu* 96:8 (1998), 1.
4. *Ibid.*, 2. I Köpenhamn finns ingen självständig institution för idéhistoria men idéhistorisk forskning och undervisning drivs på ämnesinstitutionerna.
5. *Ibid.*, 4.
6. Erik Allardt: *The history of the social sciences in Finland 1828–1918* (Helsinki, 1997).
7. Manninen: "Mihin aate- ja oppihistoriaa tarvitaan?", 7.
8. Jan Rydman: "Tieteen historiaa – vaan ei ongelmattomasti" i *Yliopisto-lehti* 8 (2002). Rydman var redaktör för tidskriften *Tieteessä tapahtuu*.
9. En debatt fördes i tidskriften *Hiidenkivi* under 1995.
10. Manninen: "Mihin aate- ja oppihistoriaa tarvitaan?", 8.
11. För en beskrivning av fennofilin och dess motsvarighet svekomanin, Erik Allardt: *Språkgränser och samhällsstruktur. Finlands-svenskarna i ett jämförande perspektiv* (Stockholm, 1981).
12. Manninen lånar begreppet från Matti Klinge.
13. Juha Manninen: "Kansakunnan aatteen synty Ruotsissa ja Suomessa" i *Tieteessä tapahtuu* 100:1 (2002), 5.
14. *Ibid.*, 7.
15. Finländare är för övrigt de som är födda och uppfostrade i Finland. Språket avgjorde inte nationalitet. Den egna nationen sågs som tvåspråkig, plus det tredje språket latin. Kanske var finländarna till och med speciellt benägna att tillägna sig två språk?
16. Juha Manninen: *Miten oppi modernista valtiosta syntyi Suomessa* (Oulu, 2003).
17. Juha Manninen: "Valoa valtion yössä. Modernin valtion oppi Suomessa 1830–1831" i *Historiallinen aikakauskirja* 101:2 (2003).
18. Sverre Bagge: "Fra jordlapp og pengekstykke til mentalitet og diskurs. Historiens forhold til idéhistorien" i Sven Arntzen & Otto Christensen (red.): *Hvor kommer idéhistorien fra?* (Kristiansand, 2003), 96. Redaktörerna för *Helhet på tvers. 50 år med idéhistoria i Norge* konstaterar att Winsnes redan är "behørig husket og hyllet" i Liv Biksrud & Asbjørn Aarnes (red.): *Spor etter Mennesket* (Oslo, 1989).
19. Lars Berntzen: "Bakgrunn for H. O. Christophersens tekst" i *ARR: Idéhistorisk tidsskrift* 4 (2004).
20. *Ibid.*, 36–37. Halfdan Olof Christophersens: "Noen bemerkninger om idéhistoriens innhold og metode" i *ARR: Idéhistorisk tidsskrift* 4 (2004).
21. Christophersens: "Noen bemerkninger om idéhistoriens innhold og metode", 39.
22. *Ibid.*, 41.
23. *Ibid.*, 44.
24. Sven Arntzen & Otto Christensen: "Hvor kommer idéhistorien fra?" i Arntzen & Christensen (red.): *Hvor kommer idéhistorien fra?*, 11.
25. Trond Berg Eriksen: "Hva kan idéhistorikere si om Norge?" i Arntzen & Christensen (red.): *Hvor kommer idéhistorien fra?*, 41.
26. Jan-Erik Ebbestad Hansen (red.): *Norsk tro og tanke* (Oslo, 1998–2001), Øystein Sørensen, Andreas Hompland, Eivind Tjønneland & Trond Berg Eriksen (red.): *Norsk idéhistorie* (Oslo, 2001–2003).
27. Rune Slagstad: "Den idéhistoriske revisjonismen" *Aftenposten*, 03.11.2001. Jan Erik Ebbestad Hansen: "Slagstad er gammelmodig" *Aftenposten*, 04.09.2001.
28. Slagstad: "Den idéhistoriske revisjonismen".
29. Nordahl Rolfsen & Erik Werenskiold (red.): *Norge i det nittende århundre* (Kristiania, 1900).
30. Berg Eriksen: "Hva kan idéhistorikere si om Norge?", 48.

31. *Ibid.*, 42.
32. Trond Berg Eriksen: *Hva er idéhistorie* (Oslo, 2003), 10. *Min översättning.*
33. Manninen: "Mihin aate- ja oppihistoriaa tarvitaan?", 13–15.
34. Arntzen & Christensen: "Hvor kommer idéhistorien fra?", 9.
35. Vidar Enebakk: "Vitenskapshistoriens veiskiller" i *ARR* 4 (2004), 61.
36. Berg Eriksen: *Hva er idéhistorie*, 14–16.
37. Se Randi Davenport, Kristin Gjerpe & Kari B. Sletnes: *Helhet på tvers. 50 år med idéhistorie i Norge* (Oslo, 1996).
38. Juha Manninen: *Feuer am Pol: Zum Aufbau der Vernunft im europäischen Norden* (Frankfurt am Main & Berlin & Bern & New York & Paris & Wien, 1996).
39. Se till exempel Ulrich Beck, Ciaran Cronin & Edgar Grande: *Cosmopolitan Europe* (Cambridge, 2007); Ulrich Beck: *Det kosmopolitiska Europa: Samhälle och politik under den andra moderniteten* (Göteborg, 2006).

Avhandlingsrecensioner

Kulturen och arbetarrörelsen

Per Sundgren: *Kulturen och arbetarrörelsen. Kulturpolitiska strävanden från August Palm till Tage Erlander*. Stockholm: Carlssons, 2007. 391 s. ISBN 978-91-7331-056-7.

Kulturpolitikens utveckling och historia har inte rönt något större forskningsintresse bland svenska humanister och samhällsvetare. Jämför man antalet kulturpolitiskt inriktade avhandlingar under de sista 30 åren med avhandlingar kring socialpolitik, energipolitik, bostadspolitik, förvaltningspolitik och utbildningspolitik framstår det som ett mysterium varför kulturpolitiken fått en sådan liten släng av den våldsamt växande akademiska avhandlingssleven.

En anledning kunde vara att det kulturpolitiska fältet är oenhetligt, oklart avgränsat och officiellt utpekat som ett eget politikområde först under senare hälften av 1900-talet. I dagsläget består kulturpolitik officiellt av konst- och konstnärspolitik, mediepolitik, kulturarvspolitik (museer, arkiv och kulturmiljövård), folkbildnings- och bibliotekspolitik, religions- och kyrkopolitik och ett antal mindre oklart avgränsade frågor rörande bland annat design, etniska minoriteter och språk. Även om alla de nämnda delområdena har en mycket lång historia så är det först sedan 1970-talet som de har börjat ses som delar av ett sammanhängande kulturpolitiskt fält. Inte ens ett numera separat kulturdepartement gör den samtida identifieringen av området självklar. Typiskt nog är det officiella huvudmålet för kulturpolitiken värnet av yttrandefriheten, alltså en fråga som tillhör justitiedepartementet, medan den utgiftsmässigt sett största av de statliga kulturpolitiska delområdena – folkbildningen – sköts av utbildningsdepartementet.

En annan anledning till bristande forskningsintresse kunde vara politikområdets ringa betydelse, ekonomiskt och realpolitiskt. Statens utgifter för kultur är ungefär 1 % av statsbudgeten och det är ovanligt att kulturpolitik alls uppmärksammas i allmänna val, på ledarsidor eller i partiledardebatter. Kanske bedömer statsvetare och historiker fältet som alltför obetydligt att ägna sig åt. För konst-,

litteratur-, teater-, film- och andra konststartsvetare synes studier av politik och institutionsbyggnad på dessa områden ha låg ämnespolitiskt prioritet.

Ett tredje skäl kunde vara ett särdrag hos det kulturpolitiska fältet som har med föreställningar om kulturens autonomi att göra. En dominerande politisk åsikt under de sista 100 åren i Sverige är att statens uppgift är främja produktionen, värnet och distribution av god kultur men inte styra den och inte lägga sig i frågan om vad som räknas till god kultur. Avgörandet av detta har främst lagts i de kulturella professionernas och institutionernas händer. Det betyder att den politiska debatten på kulturområdet tömtes på intresseväckande värderingsmotsättningar.

Det politiska systemets självpåtagna återhållsamhet när det gäller formuleringen av vad som gäller för god kultur och en bestående kulturidealiskit vördnad för kulturens höga egenvärde är förenat med ett annat slående drag nämligen den låga konfliktnivån och frånvaron av bestående höger-vänstermotsättningar. Det innebär att området har ett underskott av det dynamiska stoff – intressemotsättningar, klasstrider, principiella ideologiska motsättningar, kamp om problemformuleringsprivilegiet och kamp om gränserna och formerna för statens ansvarstagande – som gör andra politikområden intressanta för forskningen. Vi finner dem i kulturpolitikens äldre historia men i ringa utsträckning under de sista hundra åren.

Möjligen är dock den svenska forskningens begränsade intresse för kulturpolitiken på väg att upphöra. Översikter av idéhistorikern Anders Frenander, litteraturvetaren Sven Nilsson och statsvetarna Rolf Hugoson och Tobias Harding har nyligen publicerats. På det konstpolitiska fältet har ett halvdussin avhandlingar lagts fram, av bland andra. Li Bennich-Björkman, Roger Blomgren, Helene Egeland, Martin Gustavsson, Rikard Hoogland, Jenny Johansson och Katja Lindkvist. Vissa kulturpolitiska delfält har haft en stark sentida forskningstillväxt. Det gäller särskilt det mediepolitiska området i kölvattnet av etableringen av medie- och kommunikationsstudier

som ett stort nytt universitetsämne. Forskning om kulturarvsfältets politiska, institutionella och idémässiga utveckling har likaså fått ett markant uppsving, exempelvis genom Peter Aronsson & Magdalena Hillström.

Ytterligare ett kulturpolitiskt delfält åtnjuter sedan länge ett stadigt intresse från den historiskt inriktade idéforskningens sida. Det gäller folkbildningen och angränsande frågor om allmän kultursyn och bildningsarbetets mål, organisering och ansvarsförhållanden i samhället och inom olika folkrörelser. Här är några nestorer som litteratursociologen Lars Furuland och historikern Gunnar Richardson fortfarande aktiva. Här finns också ett tital avhandlingar eller större studier. Det är närmast till denna ingång i det kulturpolitiska forskningsfältet som Per Sundgrens nya avhandling i idéhistoria vid Stockholms universitet anknäper.

Sundgrens avhandling presenterar sig som studier över ett tema: ”Temat är kulturpolitiska strävanden inom den svenska arbetarrörelsen från August Palm till Tage Erlander, från den organiserade folkbildningens första stapplande steg i slutet på 1800-talet till de första kulturpolitiska programmen femtio år senare” (11). Någon heltäckande bild av denna långa period vill avhandlingen inte ge utan snarare ett bidrag till den ännu i hög grad outförda grundforskningen på området.

Formuleringen ”studier över ett tema” innebär konkret att avhandlingen består av sex fristående, löst sammanfogade delstudier varav fyra är mer eller mindre bearbetade versioner av tidigare publicerade artiklar. På flera ställen i avhandlingen dyker också tankar och formuleringar upp från en femte artikel ”Smakfostran: en attityd i folkbildning och kulturliv” senast publicerad i *Lychnos* 2002. Till formen är avhandlingen alltså en till monografiavhandling lätt maskerad sammanläggningsavhandling eller en hybrid mellan de två formerna. De två första kapitlen i avhandlingen fokuserar på folkbildningsfrågorna i början av 1900-talet, de två följande på fronddör mot en dominerande bildningssyn inom arbetarrörelsen på 1910- och 20-talen och de två sista på allmänna kulturpolitiska programansatser inom SKP och SAP omkring 1950.

I ett det inledande avsnittet om syfte och frågeställningar specificeras ”arbetarrörelsens kulturpolitiska strävanden” till att ”i första hand avse de idéer om kultur och bildning som kommit till uttryck inom det socialdemokra-

tiska arbetarpartiet (SAP), det socialdemokratiska vänsterpartiet SSV/SKP och den folkbildning som är knuten till arbetarrörelsen, i första hand Arbetarnas bildningsförbund (ABF), men också studiecirkelverksamhet inom godtemplarrörelsen (IOGT)” (11). Att cirkelverksamheten inom IOGT behandlas trots att det inte finns någon formell koppling mellan IOGT och arbetarrörelsens organisationer motiveras av att denna cirkelverksamhet drevs av en ledande socialdemokratisk politiker Oscar Olsson och att IOGT bildningscirklar blev ett mönster för hela arbetarrörelsen. Också utan formell koppling till arbetarrörelsens organisationer räknas Johan Saxon och dennes veckotidning *Säningsmannen* som en arbetarrörelsens närstående kulturpolitisk aktör på vänsterkanten.

De sex studierna i avhandlingen beskrivs alla som ”starkt empiriskt” inriktade och viktiga frågeställningar sägs ha växt fram ”under arbetet med och analysen av det skiftande källmaterialet” (12). Vägledande för arbetet har varit en ”tankefigur” – nämligen konflikten mellan högt och lågt. ”Inom denna tankefigur ryms också spänningen mellan andligt och materiellt, själ och kropp, elit och massa, överklass och underklass, och så förstå – eftersom det handlar om kultur – spänningen mellan i samhället etablerad kultur och kommersiell masskultur, mellan finkultur och populärkultur, mellan professionell kultur och amatörkultur. Spänningen mellan högt och lågt utgör också ”förutsättningen för den smakfostrande attityd – att några vet och andra måste upplysas – som genomsyrat folkbildning och kulturliv under 1900-talet” (12).

Distinktion hög-låg anges också som utgångspunkt för teorier som varit betydelsefulla för författaren – som framhåller att ”ingen av dessa teoribildningar i sin helhet har utgjort den teoretiskt grunden för min forskning” (12). Närmast i förbigående nämns Pierre Bourdieus begrepp *kulturellt kapital*, *cultural studies*-traditionen och *frankfurtskolan*, som vägledande. I anslutning till Jürgen Habermas begrepp *borgerlig offentlighet* formuleras frågan om ”vi kan tala om arbetarrörelsen folkbildning och kulturverksamhet som kulturella motoffentligheter” (14). Via Antonio Gramscis *hegemonibegrepp* ställs frågan om arbetarkulturen uppträtt som en mothegemonisk kraft till den dominanta borgerliga kultursynen. En gemensam nämnare för dessa frågor är den om arbetarrörel-

sen under undersökningsperioden företrätt någon annan åsikt om vad som är god kultur än den gängse borgerliga uppfattningen. Detta är alltså avhandlingens huvudfråga.

Om avhandlings metod sägs mycket lite. ”Min metod handlar, i god idéhistorisk tradition om att läsa och analysera texter och sätta in dem i deras historiska sammanhang” (15). Uppmärksamhet på den ofta dolda tankefiguren högt och lågt – dold eftersom den är så självklar för de historiska aktörerna – nämns som en mer specifik metodisk riktlinje för analysen. Vikten att läsa mellan raderna och att frilägga texterna intressen framhålls. De texter som använts är arbetarrörelsens organisationsmaterial kompletterat med officiellt tryck, debattmaterial från tidningar och tidskrifter och en del memoarverk från framträdande personer.

Begrepp som kultur, kulturpolitik, arbetarrörelse, borgerlig är naturligen centrala för avhandlingen och de får en kortfattad kommentar i inledningen (17–21). Av denna framgår att för de tre fjärdedelar av boken som behandlar 1900-talets första decennier så är det folkbildningen som dominerar arbetarrörelsen perspektiv på kulturpolitik och inom detta så är litteraturfrågorna de centrala. I de avslutande studierna av de två kulturpolitiska programmen från mitten av 1900-talet har kulturpolitik en väsentligen annorlunda innebörd. Det systematiserade kulturpolitiska begrepp – innefattande konsterna, medierna, kulturarven och folkbildningen – som artikuleras i 1974 års kulturpolitiska proposition är alltså inte föremål för närmare studier.

I genomgången av forskningsläget framgår att kulturpolitikens översiktliga svenska historia ännu i hög grad är oskriven. I våra nordiska grannländer är däremot läget helt annorlunda. Dock framgår det att det finns en relativt omfattande svensk forskning om folkbildningens historia och om arbetarrörelsens idéutveckling i allmänhet vars resultat och bedömningar författaren förhåller sig till. Det är här mycket av avhandlingens polemiska anslag träder fram, där de mest pregnanta resultaten i flera delstudier typiskt fått formen av kritik av den tidigare forskningens ståndpunkter. Tidigare forskare som betonat att en traditionell borgerlig kultursyn dominerat inom arbetarrörelsen, som Lars Furuland, Sven Nilsson, Tor Larsson och Anders Frenander, står författarens egna bedömningar närmare, än forskare som velat se verkliga alter-

nativ till den etablerade bildnings- och kultursynen inom arbetarrörelsen som Bernt Gustavsson, Crister Skoglund, Lars Arvidsson och Jonas Åkerstedt.

I det *första kapitlet – Kulturpolitisk prolog* – dras linjerna bakåt upp. De första ansatserna till en programmatisk bildnings- och kultursyn inom arbetarrörelsen lyfts fram, med en klassisk avstamp i konflikten mellan Anton Nyström och August Palm i den så kallade Magfrågan. Folkbildningsfrågor utgör ursprungsarena för arbetarrörelsens kulturpolitiska självorientering. På partikongresser 1907 och 1908 liksom tidigare i magfrågedebatten framträder en spänning både i värderingen av folkbildningens relativa politiska vikt och i inställningen till vad det är för kultur som bildningsarbetet skall verka för. Det kraftfulla upproppet mot smutslitteraturen vid ungdomsförbundets kongress 1907 betraktar Sundgren som en inträdesbiljett för arbetarrörelsen till den legitima kulturpolitiska arena. Kampen mot den kommersiella masskulturen framträder här som ett bestående kännetecken för den dominerande kultursynen inom arbetarrörelsen.

Principiellt grundade krav på statligt stöd till Brunnsviks folkhögskola blir en annan markör av en icke-antagonistisk bildnings- och kultursyn företrädd av bland andra Hjalmar Branting. Huvudinnehållet i kapitlet rör tolkningen av 1912 års biblioteksreform som innebar att det redan 1905 införda statliga stödet till socken-, folk- och arbetarbibliotek utvidgades och modifierades så att folkrörelseanknutna bibliotek också blev bidragsberättigade under förutsättning att de bildade riksorganisationer. Sundgren kritiserar forskare som velat se en traditionell höger-vänstermot-sättning i frågan om statligt stöd och en konflikt mellan utredaren Valfrid Palmgren och de övriga sakkunniga i utredningen däribland den legendariske Oscar Olsson. Författaren betonar i stället den politiska enigheten både mellan partier och inom utredningen och föreslår att här 1912 tas de första stegen mot folkhemsstatens korporativistiska kulturpolitik.

I det *andra kapitlet – Studiecirklar och bildningsideal* – är Oscar Olsson den historiska huvudperson som skapare av den mönsterbildande formen av självbildning i studiecirklar. Vetenskapligt är huvudpersonerna andra forskare som Sundgren kritiserar för att de i Oscar Olssons program velat se en bildningssyn som

både skiljer sig tydligt från den i borgerlig bildningsideologi gängse – och som dessutom utgör ett distinkt kulturpolitiskt alternativ till borgerligheten. Flera forskare står här i skottlinjen bland andra Bengt Åkerstedt, Lars Arvidsson, Bernt Gustavsson och Crister Skoglund. Dessa, menar författaren har starkt överdrivit olikheter och särdrag i Oscar Olssons bildningsprogram och undertryckt hans likhet med borgerlig bildningssyn.

Det tredje kapitlet handlar om *Johan Saxon* och hans veckotidning *Såningsmannen*. Tidningens vänsterpopulistiska kritik av Oscar Olsson och den etablerade arbetarrörelsens folkbildningsattityder beskrivs. Saxon försvarade den folkliga litteratur- och konstsmaken med spetsarna riktad både mot den traditionella finkultursyn som dominerade folkbildningen och den modernistiska kultursynen. Saxons rötter i ett antimodernistiskt, landsbygdsförgyllande kulturkritisk tradition framhålls.

Det fjärde kapitlet behandlar den vänsterfalang under Zäta Höglunds ledning som utslöts vid SAP:s partikongress 1917 och som senare splittrades och gav upphov till Sverige Kommunistiska Parti. Frågan gäller om dessa grupperingar representerade någon distinkt avvikande bildnings- och kultursyn. Kapitlet består av fyra mindre delstudier av ledande personer: Carl Lindhagen, Zäta Höglund, Nils Flyg och Ture Nerman. Sammantaget ger dessa ett mycket splittrat intryck från Carl Lindhagen högstämda humanistiska bildningsidealism till Ture Nerman lika högstämt idealistiska men bolsjevikiskt draperade kultursyn. Måltavlan i kapitlet är de forskare – främst Jonas Åkerstedt och Crister Skoglund – som menat att det faktiskt framträdde ett marxistiskt och leninistiskt inspirerat elitistiskt folkbildningsprogram inom vänstern runt 1920. Sundgren menar att så ingalunda var fallet.

De två avslutande delstudierna behandlar de första formuleringarna av kulturpolitiska program inom den politiska arbetarrörelsen omkring 1950. I fokus står å ena sidan SKP:s *Demokratiskt partiprogram* antaget vid kongressen 1948 och det betänkande *Människan och nutiden* som behandlades på SAP:s kongress 1952. Bägge dessa aktstycken är märkliga.

Det kommunistiska programmet framhålls som märkligt av flera anledningar: (1) för att det är det första kulturpolitiska partiprogram-

met någonsin i Sverige, (2) för att dess konkreta förslag framstår som mycket framsynta – som förelöpare till senare socialdemokratisk kulturpolitik, (3) för att det i realiteten inte bär några spår av den officiella sovjetiska kultursynen, (4) för att det lyckades hantera motsättningen mellan traditionell folkbildningsidealism och estetisk modernism som så besvärade socialdemokratin och (5) för att det markerar en vändpunkt i det svenska kulturpolitiska tänkandets historia där folkbildningens dominanta perspektiv ersätts av ett perspektiv som fokuserar på stödet av professionella konstutövare och distributionen av kvalitetskultur till medborgarna.

Av dessa frågor är det den bjärta kontrasten mellan SKP:s program och den officiella sovjetiska kulturpolitiska hållningen som står i centrum. Hur var det möjligt för ett kommunistiskt och självmedvetet sovjetmarxistiskt parti att anta ett reformistiskt, politiskt neutralt, icke-moraliserande kulturpolitiskt program som uttryckligen träder till försvar för det svenska finkulturella arvet? Sundgren erbjuder flera förklaringar till detta. En är att programmet ursprungligen var tänkt som ett bidrag till ett för arbetarrörelsen gemensamt i tillägg till SKP:s anslutning till *Arbetarrörelsen Efterkrigsprogram* från 1944. En annan var ett försök till anpassning till kadermönster inom andra västeuropeiska kommunistpartier som till skillnad från SKP, attraherade många konstutövare. Programmet skulle locka kulturarbetarna till SKP. Uppslutningen kring det svensknationella ädelkulturella arvet (i kontrast till en sovjetdefinierad internationell proletärkultur) kan ses som rester av den folkfrontspolitik som framträtt i kölvattnet på Kominterns haveri på 1930-talet. Men man kan också se den som uttryck för en ny sovjetanpassad dimension av traditionell kritik av kommersiell masskultur i form av anti-amerikanism. En övergripande förklaringen till framgången i SKP:s formulering av ett svenskt kulturpolitiskt program var, enligt Sundgren, att man väsentligen lyckades undvika frågan om kulturens innehåll och kvalitet.

Den sista delstudien behandlar SAP:s kulturpolitiska utredningsförslag – *Människan och nutiden* – som framlades på partikongressen 1952. Arbetet med programmet initieras på kongressen 1948 och Sundgren menar att det var SKP-programmets framgångar hos kulturarbetarna som förmådde SAP att också formulera sig för att inte förlora terräng i

denna viktiga opinionsgrupp. Också detta program är märkligt på flera sätt. Utgångspunkten för Sundgrens analys är att det *inte* antogs som kulturpolitiskt program av kongressen 1952 – vilket han påpekar att tidigare forskare inte noterat. Analysen ordnas efter frågan om varför det inte antogs. En anledning var att kultursynen i förslaget innebar ett radikalt antropologiserat, sociologiserat och psykologiserat kulturbegrepp parat med ett rationalistiskt planeringstänkande som inte hade något egentligt fotfäste i partiet. Utredningen ville förskjuta arbetarrörelsens politiska fokus från det materiella välfärdsprojektet till en vetenskapligt grundad andlig–kulturell omvandling av medborgarna och hela samhället. För ledande partimedlemmar som Tage Erlander hade kulturpolitik inte dessa omvälvande dimensioner utan handlade främst om spridningen av kvalitetskulturen till alla folklager. Erlander och andra fruktade också att antagandet av ett kulturpolitiskt program skulle kunna leda till anklagelser för en socialistisk dirigism på kulturområdet från borgerligt håll och från ledande kulturpersonligheter. Programmet hade sin idémässiga upprinnelse i radikala strömningar under de första efterkrigsåren men hamnade på bordet när det Kalla krigets hukande försiktighet rådde 1952. Det var inte läge för något nytänkande.

Avhandlingen slutar i en sammanfattande kommentar. ”Som redan noterats finns en relativt stor enlighet inom forskningen om att arbetarrörelsens ambition gått ut på erövra och till folkets breda lager sprida den borgerliga kulturen. Frågan måste därför ställas om det överhuvudtaget i eller utanför arbetarrörelsen funnits ett alternativ till denna borgerliga kultur. Vilket var i så fall alternativet? Arbetarkulturen eller bondekulturen? Och hur skall vi se på folkbildningen? Fanns det i arbetarrörelsens folkbildning rent av en ambition att erbjuda ett alternativ till den borgerliga kulturen, att verkligen utmana den borgerliga hegemonin?” (353) Sundgrens svar på dessa frågor är ju som framgått nej. Dessa alternativ har inte existerat. En underström av antielitistisk kultursyn med skepsis mot finkulturen har funnits från August Palm och ibland har den bubblat upp till ytan, men den har aldrig blivit vägledande. Den röda klasskampskultur som associeras med Ture Nerman och idén om en särskild proletär kultur, är en skrivbordsprodukt som inte har något med arbetarkulturen att göra. Bondekulturen har aldrig varit en

reell utmaning av borgerlig kultur och de anti-modernistiska strömningarna inom ungdoms- och hembygdsrörelser vid seklets början skall ses som ”bondekulturens svanesång och nostalgiska inkorporering i den borgerliga kulturen” (355). Utmaningen som modernism och funktionalism utgjorde mot folkbildningens traditionella bildningsidealism plockades under mellankrigstiden inte upp av SAP. Arthur Engberg – en utpräglad bildningsidealist fick ansvar för kulturfrågorna och traditionell bildning sågs som ett motgift mot modernitetens och teknikutvecklingens nedbrytande krafter. Utan att konfronteras levde modernism och traditionell bildningsidealism sida vid sida inom socialdemokratien. Försöken att integrera dessa i ett vetenskapligt smakförstrande projekt i programmet från 1952 realiserades inte. I en avslutande framåtblick pekar Sundgren på misslyckande försök från radikala ungliberals sida på 1960-talet att göra rent hus med högt-och-lågt-tänkandet på kulturområdet genom att hävda den ”kulturnihilistiska” tesen att staten överhuvudtaget inte bör befatta sig med smak- och kvalitetsfrågor. Men vid 1974 års kulturpolitiska proposition ställer sig en enig riksdag bakom parollen att motverka ”kommersialismens negativa verkningar”, som om just ingenting hade hänt sedan sekelskiftet 1900.

Per Sundgrens avhandling har många stora förtjänster. Den är välskriven, energisk och tydlig i sina teser, polemiken med tidigare forskning och i sina resultat. Genom sin långa tidsperiod bearbetar den ett mycket stort material. Den är lärd och lärorik. Bristen på översikter av den kulturpolitiska idéutvecklingen i Sverige gör Sundgrens insats särskilt välkommen. Av de sex delstudierna är den som behandlar tillkomsten av SKP:s kulturpolitiska program den originellaste. Den rör sig på jungfrulig mark och här behöver inte författaren lägga krut på den polemik med tidigare forskning som är ett framträdande, och i något fall tyngande drag i de föregående delstudierna. Till de ovanliga kvaliteterna hör författarens långa egen erfarenhet av kulturpolitik bland annat som vänsterpartistiskt kulturborgarråd i Stockholm. Denna har givit honom en ovanlig blick, särskilt i analysen av de två kulturpolitiska programskrivningarna i SAP och SKP, för hur politiskt programarbetet speglar komplexa förhandlingar, tillfälligheter och opportunistiska hänsynstaganden bakom kulisserna.

Den långa tidsperioden och det omfattande källmaterialet skapar också frågetecken. Avhandlingen är i realiteten en sammanläggning av fristående studier. Tematiskt sonderfaller avhandlingen i tre delar och tidsmässigt i två. Två inledande kapitel behandlar folkbildningssideologi. De två följande handlar om frondörer mot en dominerande kultursyn inom arbetarrörelsen. Tidsmässigt rör dessa huvudsakligen 1910-talet fram till ett par år in på 1920-talet. De två sista kapitlen behandlar kulturpolitisk programskrivning inom SKP och SAP omkring 1950. Mellan delarna finns inte bara ett gap på ca 25 år av oredovisade kulturpolitisk idéutveckling utan också en väsentlig karaktärsskillnad i kulturpolitisk problematik, aktörer och i typ av källmaterial. Att sammanbinda dessa delar med en övergripande fråga – hade arbetarrörelsen från August Palm till Tage Erlander ett alternativ till den borgerliga kultursynen – är därmed lite äventyrligt, i synnerhet som någon direkt redovisning av jämförelseobjektet – den borgerliga kultursynen under en 50-årsperiod inte föreligger.

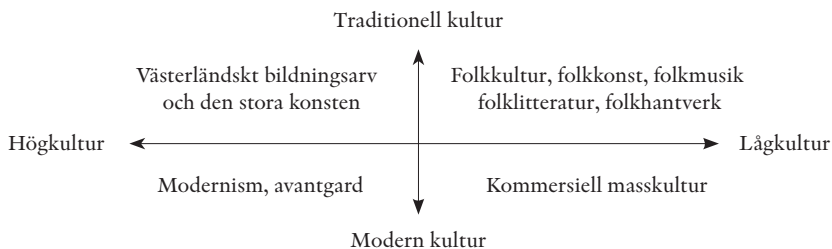
Tankefiguren *högt och lågt* tjänar i avhandlingen rollen som sammanbindande huvudtema för den kulturpolitiska idéutvecklingen. Distinktioner som ande–materia, själ–kropp, elit–massa, överklass–underklass, etablerad kultur–kommersiell masskultur, högkultur–lågkultur, finkultur–populärkultur, borgerlig kultur–folklig kultur, professionell kultur–amatörkultur bildar en enhetlig polaritet som håller det kulturpolitiska tänkandet i ett järngrepp.

På en central punkt blir Sundgrens förenkling av motsättningsmönstret dock direkt vilseledande och hans tes om en hegemonisk borgerlig kultursyn överdriven. Det gäller den kultur- och smakpolitiska inställningen till modernismen under 1900-talets första hälft. Den centrala motsättningen estetisk modernism – traditionalism bryter rakt igenom mot-

sättningen högt–lågt. För att mer adekvat kunna ordna de viktigaste konfliktmönstren i kultursyn så skulle Sundgren ha behövt en modell ungefär som i figuren nedan.

Genom att undertrycka konfliktdimensionen traditionell–modern överdrivs uppslutningen kring den traditionella högkulturen inom arbetarrörelsen och genom att begrepp som ”borgerlig” och ”hög” kultur definieras som liktydiga med ”etablerad kultur” så trolas också motsättningarna om modernismen inom borgerlig kultursyn bort. När Sundgren skall förtydliga det märkliga med SKP:s kulturprogram från 1940-talet framhåller han att man lyckades formulera sig förbi motsättningen mellan modernism och traditionalism i kultursynen. Detta är en rimlig bedömning just därför att denna konfliktdimension faktiskt var central. Det är den genomgående negativa hållningen till kommersiell masskultur som skapar intrycket av smakpolitisk enighet. Mot denna har nu inte bara traditionell högkultur ställts utan också modernismens högkultur och den i många läger omhuldade folkkonstens tradition.

Avhandlingens huvudtes – att det inom arbetarrörelsen aldrig formulerats att ett seriöst alternativ till den borgerliga kultursynen – är både tydlig och undanglidande. Tydlig är tesen i formen av polemiken med de relativt många forskare som behandlat folkbildningsfrågor under 1900-talets första decennier och som hävdade att flera sådana alternativ helt visst hade formulerats. Undanglidande är tesen genom att den borgerliga kultursynen inte klarläggs i den grad som tesen förutsätter. Det finns också en vekhet i tesen genom att vad som skall räknas som seriösa alternativ inte så lätt låter sig preciseras. Är verkligen Oscar Olsson självbildningsideal inte ett alternativ även om hans estetiska värderingar hade konventionella borgerliga drag? Är Ture Nermans ansatser till en sovjetinspirerad kultursyn inget alternativ på grund av sina tvivelaktiga

retoriska manér och ringa efterföljd? Är det ur den kulturpolitiska traditionens synvinkel starkt avvikande programmet *Människan och nutiden* 1952 inget alternativ eftersom det inte formellt antogs som ett reguljärt kulturpolitiskt program för SAP? Är det inte märkvärdigt att stora delar av partiapparaten ställde sig bakom formuleringen av ett sådant program?

Vad är ett alternativ? Att de positioner som formulerats inom arbetarrörelsen aldrig haft karaktär av en mothegemonisk kultursyn är knappast ägnat att förvåna. Hade en sådan funnits så borde vi för länge sedan hört talas om den.

Jag hade önskat mig att Sundgren i högre grad uppmärksammat andra hämmande faktorer som bidrar till att förklarar varför inga långväga höger-vänsterkonflikter uppträder på det kulturpolitiska fältet. Den kulturidea-

listiska traditionens vördnad för den höga konsten är inte bara ett uttryck för att man smakpolitisk föredrar Goethe framför Nick Carter. Den bär också upp en föreställning om kulturens egenvärde och helgd som gör den till ett säreget politikområde. Tage Erlanders rädsla 1952 att antagandet av ett kulturpolitiskt program skulle leda till anklagelser för statlig dirigism från borgerlig sida var, tror jag inte, ett taktiskt uttryck för den stora allmänna reträtten inom SAP från de starka planhushållningsappellerna från krigsslutet. Jag tror den främst speglar en allmänt utbredd hämning att driva en kulturpolitik som går utöver det obestämda främjande av den goda kultur som definieras utanför det politiska systemet. Denna hämning fanns långt före det att fascismen förknippat aktiv kulturpolitik med totalitärt tänkande.

Svante Beckman

Kvinnokamp

Emma Isaksson: *Kvinnokamp. Synen på underordning och motstånd i den nya kvinnorörelsen* Stockholm: Bokförlaget Atlas, 2007. 396 s. ISBN 978-91-7389-178-3.

Emma Isakssons bok är en gedigen idéhistorisk avhandling om den nya kvinnorörelsen i Sverige under 1970-talet. Till skillnad från många andra länder i västvärlden har det i Sverige hittills inte skrivits någon systematisk och samlad analys av 1970-talets nya kvinnorörelse. Det är kanske symptomatiskt att Stockholms Stadsteaters föreställning, *Jösses flickor – Återkomsten*, nästan uteslutande handlade om den äldre kvinnorörelsen och unga kvinnors problem på 90-talet medan 70-talets kamp i stort sett var frånvarande!

Avhandlingens syfte beskrivs som: "Det övergripande syftet med denna avhandling är att analysera ideologiska hållningar inom den nya kvinnorörelsen i Sverige under 1970-talet. Mer specifikt riktar jag mitt intresse mot tre centrala begrepp inom den nya kvinnorörelsen: förtryck, kamp och frigörelse" (9). Dessa tre för avhandlingen centrala begrepp ges följande innehåll:

Kvinnoförtryck – "dess karaktär, konsekvenser och bakomliggande mekanismer" (9)
Kvinnokamp – "frågan om hur det skulle upp-

hävas, dvs. strategier för hur framgångsrik kvinnokamp borde utformas och organiseras." (10)

Frigörelse – kvinnokampens mål (10).

Enligt avhandlingen aktualiseras dessa övergripande frågeställningar ytterligare frågor: hur "kvinnorörelsen förändrades över tid"; och "hur man inom rörelsen förhöll sig till män, till rådande könsnormer, till andra delar av 1970-talets radikaliseringsrörelse och till samtida utländsk – främst amerikansk – feminism liksom till tidigare feminism och kvinnorörelse" (10).

När det skrivs att avhandlingens "övergripande frågeställningar [är] *hur* man inom den nya kvinnorörelsen sökte kunskap kring kvinnors underordning i syfte att bekämpa den" (181, min kursivering) bör detta tolkas som ett primärt idéhistoriskt och inte ett rörelsehistoriskt *hur* – även om dessa perspektiv hänger ihop. Det är idéerna, inte rörelsen som är i fokus för Emma Isaksson. Avhandlingen ska då också bedömas som en idéhistorisk avhandling.

Avhandlingen är tematiskt disponerad, men "speglar samtidigt förändringar över tid" (19). I avhandlingen identifieras tre "dominerande ideologiska projekt" i 1970-talets nya svenska kvinnorörelse (11). 1) Det socialistiskt feministiska projektet, 2) det kvinnokulturella

projektet och 3) det lesbiskt feministiska projektet. Dessa behandlas vardera i tre tematiska huvudkapitel (kap. 2–4). I det ganska långa kapitel 1 ”En ny kvinnorörelse” (ca 65 sidor) presenteras dock en primärt kronologisk framställning av bakgrunden till 1970-talets kvinnorörelse samt rörelsens centrala organisationer och krav. Kapitlet inleds med Eva Mobergs liberal–feministiska kritik av ”kvinnornas villkorliga frigivning” och den nordiska könsrolldebatten, som var viktiga *forerunners* för den nya radikala och socialistiska kvinnorörelsen som utvecklades under 70-talet i Skandinavien.

Bokens analys är baserad på studier av ett mycket omfattande källmaterial bestående av kvinnorörelsens många tidskrifter, interna organisationspapper från diverse arkiv samt – vilket är ett intressant val – samtida utställningskatalogers programförklaringar. Artiklar i dagstidningar är endast sporadiskt medtagna. Fem supplerande *face-to-face* intervjuer har genomförts. Detta imponerande arbete med källorna, av vilka några finns på Riksarkivet, andra på Kvinnohistoriska Samlingarna eller Arbetarrörelsens Arkiv och bibliotek, illustrerar behovet för ett systematiskt insamlingsarbete av 70-talets kvinnorörelsens arkivalier. Ökande digitalisering skulle kunna ge studenter och elever bättre möjligheter för uppsatsskrivning inom ämnet. Mycket av det spretiga materialet från 70-talets kvinnorörelsens många grupper riskerar att gå förlorat om det inte sker en systematisk insamling från tidigare aktivisters privata arkiv och hem.

Avhandlingen anlägger i sin analys av den nya kvinnorörelsen ett så kallat ”Stockholmsperspektiv”. Den har inte en komparativ ansats, men utländska texter och författare används i analysen, dels för att komplettera det svenska materialet med utländska texter som blev översatta och användes i den svenska kvinnorörelsen, dels genom att Isakssons begreppsdiskussion tar stöd i internationell forskning.

Kvinnorörelsen ses som en social rörelse, och Isaksson hämtar sitt centrala teoretiska perspektiv från den sociala rörelseteorin. Det valda teoretiska perspektivet ligger i linje med det analytiska perspektivet hos Ron Eyerman och Andrew Jamison i *Social movements. A cognitive approach* från 1991 och i min bok om de danska röststrumporna, *Rødstrømperne. Den danske Rødstrømpebevægelses udvikling, nytænkning og gennemslag 1970–1985* från 1998 (13).

Rörelsen som producent av *kunskap* är avhandlingens centrala begrepp, hämtat från Ron Eyerman och Andrew Jamison, som talar om ”cognitive praxis” och ”movements as bearers of new ideas” (Eyerman & Jamison, 3). Sociala rörelser ses som producenter av nya sätt att tänka och att handla på vilket ger upphov till nya förhållningssätt, nya värderingar, nya medvetandeformer och identiteter. Isaksson menar att detta synsätt är speciellt lämpligt när det gäller den nya kvinnorörelsen eftersom ”kunskaps törsten var stor” (15). För att göra en breddning av kunskapsbegreppet tar Isaksson hjälp av idéhistorikern Sven-Eric Liedmans förståelse av politisk ideologi som handlingsinriktade föreställningar. Det nya med avhandlingens angreppssätt blir därmed att tydligare än Eyerman och Jamison understryka att kunskapsproduktionen var kopplad till de politiska ambitionerna om att förändra världen och att tydligare än i min bok om de danska röststrumporna understryka den teoretiska ”kunskaps törsten” som fanns inom kvinnorörelsen.

Jag ser det som ett mycket intressant och nytt analytisk grepp att analysera kvinnorörelsen i form av tre olika *ideologiska projekt*. Avhandlingen är uppbyggd kring tesen att dessa projekt var ”tre [...] dominerande ideologiska projekt” och att de representerar ”tre olika sätt att förhålla sig till frågorna om kvinnoförtryck, kvinnokamp och kvinnofrigörelse” (11). Emma Isakssons ambition är att belysa den idémässiga mångfald som fanns inom den nya kvinnorörelsen. Avhandlingens tematiska disposition är ändamålsenlig, men medför dock en del upprepningar kring organisationernas historiska utveckling. Identifieringen av de tre ideologiska projekt utgör avhandlingens styrka och originalitet. Jag återvänder senare till avhandlingens problem med att identifiera vad som då var gemensamt för dessa tre projekt. Generellt är det teoretiska perspektivet förträffligt för avhandlingens syfte, och inte minst i kapitlet om det lesbiskt feministiska projektet ger avhandlingens konsekventa fokus på rörelsen som kunskapsproducent omkring kvinnoförtryck (diagnosen), kvinnokamp (strategi) och frigörelse (målet) nya insikter.

I teoriavsnittet talas om ”Ideologi- och kunskapsproduktion” och ”Kontext och process” (12, 17). Avhandlingens idéhistoriska analys är således kontext- och processinriktad, i det att rörelsens kunskapsproduktion ses som en

fortlöpande historisk process. Men när författaren inte uppfattar kunskapsbegreppet som väsensskilt från ideologibegreppet "utan [...] snarast som närbesläktade och kompletterande" (16), förväntar man sig ett svar på hur denna komplementaritet ska förstås och användas. Detta svar får man emellertid aldrig. Det är kunskapsbegreppet som används mest, och i realiteten görs ingen skillnad mellan ideologi- och kunskapsproduktion i avhandlingens analys. Men det var väl inte heller nödvändigt?

Trots att avhandlingen innehåller en omfattande notapparat och referenslista har jag dock några kritiska frågor. Referenslistan är uppdelad i "samtida publikationer" och "litteratur", vilket kan uppfattas som att en särskiljning mellan primära och sekundära källor har gjorts. Utöver enskilda uppenbara felplaceringar, reser sig här det principiella problemet om användning av texter från aktivister i rörelsen, som samtidig var och är forskare. När Ebba Witt-Brattström i en tillbakablick i *Kvinnobulletinen* 1982 skriver att hälsningsfrasen "kvinnor/kamrater" vid 70-talets gav plats för tilltalet "syster" (vilket EWB själv var med att driva fram) beskriver Isaksson detta som "ett belysande exempel på förändringen" i rörelsen (169). Men detta uttalande kunde likaväl tolkas som en konstruktion som ingick i den samtida debatten – med konsekvensen att texten då hade placerats som en samtida källa i referenslistan, där också övriga av EWBs texter är placerade.

I sin behandling av de fem intervjuerna är Emma Isaksson mycket noggrann med att precisera att dessa utsagor är framställda i efterhand. Mot intervjupersonernas minnesbild hävdar Isaksson t.ex., att den centrala parollen, "Det personliga är politiskt" inte användes i Grupp 8 under de första åren (170–171, se också not 181). Intervjuer är gjorda med fyra centrala aktörer från grupp 8 i Stockholm: Birgitta Bolinder, Iréne Matthis, Louise Walden och Ann Mari Langemar samt med Eva Bohlin, som var aktiv i Lesbisk Front. Urvalskriterier omnämns inte. Speciellt kunde man ha önskat reflektioner kring Louise Waldéns roll som både dåtida deltagare och källa eftersom att hon framstår som den centrala figuren i Emma Isakssons historieskrivning av 70-talets nya kvinnorörelse i Sverige.

Som tidigare nämnts är avhandlingen uppbyggd kring vad författaren identifierar som 70-talets kvinnorörelsens tre dominerande

ideologiska projekt. I boken finns i varje kapitel projektkaraktäristiska illustrationer.

Det socialistisk-feministiska projektet (kap. 2). Aktörerna i detta kapitel är främst Grupp 8 och Arbetets Kvinnor med huvudvikt på grupperna i Stockholmstrakten. Det socialistiskt feministiska projektet illustreras i boken bl.a. av teckningen från framsidan av *Kvinnobulletinens* första nummer (1971), där den cigarrökande kapitalisten sitter på arbetarens rygg, som i sin tur står på den ständande kvinnans böjda rygg under överskriften "Det dubbla förtrycket" (103). Men, frågar avhandlingen, ska kvinnan på teckningen symbolisera en ständande hemmafru utan specifik klasstillhörighet eller arbetarkvinnan? (102).

Det första ledet i projektets kända slogan "Ingen klasskamp utan kvinnokamp" var en kritik mot den samtida vänsterrörelsen för att den bortsåg från kvinnoförtrycket i samhället och även inom den egna rörelsen. Det andra ledet: "Ingen kvinnokamp utan klasskamp" skulle däremot understryka rörelsens socialistiska fundament i motsättning till 60-talets liberala könsrolldebatt med bl.a. Eva Moberg. Det socialistiskt feministiska projektet hämtade inspiration från klassiska marxistiska texter av Friedrich Engels, August Bebel, Clara Zetkin och Alexandra Kollontaj, vilka alla utom Clara Zetkin nu kom i nya svenska översättningar. I Danmark utgavs texter av Clara Zetkin i översättning (*Arbejderkvinder i alle lande... Et Clara Zetkin-udvalg*, 1976). Det är okänt om boken blev läst i Sverige. I gengäld blev Iréne Matthis och Dick Urban Vestbros *Kvinnokamp. För en revolutionär kvinnorörelse*, 1971 mycket använd i den nya danska kvinnorörelsen. Generellt anser Emma Isaksson att socialismen och den historiska materialismen satte starkare präg på den nya kvinnorörelsen i Sverige än i USA eller i Danmark.

Avhandlingen argumenterar övertygande för att projektet att kombinera klasskamp och kvinnokamp var "fyllt av teoretiska såväl som praktiska svårigheter" (116) och att detta delvis berodde på att kvinnokampsbegreppet är tvetydigt. Klasskampsbegreppet rör sig om motsättningar mellan två klasser, och den feministiska motsvarigheten borde lyda "könskamp". Men inom den nya kvinnorörelsen kom det istället att bli "kvinnokamp" – i egna organisationer. Avsaknaden av ett formellt beslut om mäns icke-deltagande i Grupp 8 (det fanns i perioder enskilda manliga medlemmar)

tolkas i ljuset av marxismens starka ställning inom Grupp 8, vilket bidrog till att fokus låg på klass (119). Men samtidigt uppmärksammar avhandlingen, i överensstämmelse med Maud Eduards resonemang i boken *Förbjuden handling*, att Grupp 8:s i praktiken nästan uteslutande separatistiska organisationsform ”tydliggjorde maktrelationen mellan kvinnor och män, oavsett om medlemmarna förnekade den eller inte” (140).

Emma Isaksson drar den ganska anmärkningsvärda slutsatsen att när man bortser från det fokus som lades vid sexualitet och kvinnors kroppsliga integritet låg de (konkreta) krav som ställdes i detta projekt väl i linje med dem som kommit till uttryck under 1960-talet inom den liberalt orienterade könsrolldebatten (98).

Avhandlingen lyfter fram Svenska Kvinnors Vänsterförbunds (SKV) relation till Grupp 8. Men det var inte organisationen SKV, utan dess tidskrift *Vi Mänskor* (fram till 1968 *Vi Kvinnor*) som blev ”ett viktigt språkrör för den nya svenska kvinnorörelsen under 70-talet” (58). Detta berodde delvis på att en av Grupp 8:s grundare, Louise Waldén, från 1971 fungerade som redaktör för *Vi Mänskor*. SKV:s koppling till den nya kvinnorörelsen var dock inte problemfri och många av SKV:s äldre medlemmar upprördes över ”de yngre kvinnornas frispråkighet kring frågor rörande sexualitet” (63).

Det kvinnokulturella projektet (kap.3). Det kvinnokulturella projektet dateras i avhandlingen till framförallt andra hälften av 1970-talet. I Emma Isakssons framställning har Kvinnokulturprojektet ingen fast organisatorisk bas som de andra två projekten utan ”rörelsens” budskap fördes fram genom demonstrationer, aktioner, tidningar, debattböcker, sånger samt konstnärliga och kulturella manifestationer (188). Det var inte i Grupp 8:s *Kvinnobulletinen*, och inte heller i *Rödbättan*, utan i SKV:s *Vi Mänskor* som kvinnokulturprojektet primärt kom till uttryck. Mest känd blev kvinnolitteraturen, kvinnomusiken, kvinnoutställningarna och kvinnoteatern (t.ex. *Jösses flickor! Befrielsen är nära*).

Men det kvinnokulturella projektet var enligt Emma Isaksson inte endast en mångfald av manifestationer, utan även ett eget ideologiskt projekt. Det var en beteckning på ett specifikt kvinnligt förhållningssätt och nya kvinnoidentiteter. Kvinnors egna erfarenheter skulle vara kvinnokampens basis – detta som

en reaktion mot den marxistiska teorins dominans, i vilken mannen, enligt kritiken på 70-talets mitt, ansågs var normen. Kvinnors liv och arbete skulle synliggöras och uppvärderas efter årtusendens nedvärdering. Det kom därför ett nytt intresse för kvinnor i historien, inte enbart som förtryckta, utan också som starka kulturbärare. Elin Wägner fick en renässans och moderskapet kom återigen i fokus.

Diskussionerna kring det kvinnokulturella projektet var emellertid många. I *Dagens Nyheter* talade Barbro Backberger, en av Grupp 8:s grundare, mycket kritiskt om ”livmodermystik” och kallade Elin Wagners bok *Väckarklocka* (1941) för ”totalt politiskt oanvändbar”. I valet mellan Elin Wägner och Simone de Beauvoir var, enligt Backberger, den sistnämnda klart att föredra. Journalisten och litteraturvetaren Maria Bergom-Larsson svarade att hon inte finner livmoderromantik i den svenska kvinnorörelsen: ”Däremot ser jag en växande medvetenhet om att assimilation i manssamhället inte är kvinnofrigörelsens mål, utan kampen gäller ett kvalitativt anorlunda samhälle” (239). Avhandlingens tolkning är att det kvinnokulturella projektet låg närmare Bergom-Larssons än Backbergers tolkning. (Trots hennes skarpa kritik, hittades under arbetet med denna opposition Barbro Backbergers namn som ”revisorsuppleant” i föreningen *Kvinnokultur*, stencilerad kallelse till årsmöte i föreningen 27.9.1978, ABA).

Emma Isaksson argumenterar vidare för att relationen mellan dessa kvinnokulturella manifestationer och den alternativa kulturrörelsen och alternativrörelsen i stort (freds- och miljörörelsen mm.) kan jämföras med den mellan Grupp 8 och vänsterrörelsen (191, 223). Däremot var Lesbisk Front och lesbiskhet i stort, i författarens tolkning, marginal i det kvinnokulturella projektet – till skillnad från situationen i USA – och i Danmark, kan jag tillägga.

Det lesbiskt feministiska projektet (kap.4). Det tredje ideologiska projektet dateras till den senare delen av 1970-talet. Detta projekt tillskrivs en tydlig aktör: *Lesbisk Front*, vars ursprung var homorörelsen och RFSL. Avhandlingen pekar på tydliga influenser från USA och från Danmark (bl.a. tog sig många svenskor till rödstrumpornas sommarläger på danska Femö).

Kapitlet är unikt i svensk idéhistorisk forskning om kvinnorörelsen. Det handlar inte i första hand om samkönad kärlek, eller om

lesbiskhet i allmänhet, utan om den kvinno-politiska politiseringen av lesbiskhet som blev en del av kvinnorörelsen i alla västliga länder, dock med olika betydelse. Kanske ännu mer uttalat än i kapitel 2 och 3 är kunskapsproduktionen här i centrum. Från att ha varit en stigmatiserad, skambelagd och privat angelägenhet lyftes lesbiskhet av detta projekt fram som ett principiellt uppror mot patriarkatet. Kapitlet analyserar hur man inom detta projekt analyserade kvinnoförtryckets orsaker, strategi och mål. Emma Isaksson skriver att delar av den lesbiska feminismen såg lesbiska som kvinnokampens avantgarde som frigjort sig från männen, inte bara ekonomiskt utan också känslomässigt och sexuellt – illustrerat i den populära sloganen ”en kvinna utan en man är som en fisk utan en cykel”, här stickat på en tröja och avbildat på framsidan av Lesbisk Fronts informationsbroschyr från 1978 (284).

Avhandlingen analyserar hur det lesbiska feministiska projektet utmanade de heteronormativa föreställningarna inom den nya kvinnorörelsen och utanför denna (”tvångsheterosexualitet”) – om analysen av kvinnoförtryckets orsaker visar att heterosexuella relationer per definition är ojämlika så bör den givna strategin vara att göra uppror mot heterosexuella relationer! Allt som allt var enligt Emma Isaksson dock det lesbiskt feministiska projektet inte av ”den mer dogmatiska typen”, förmodligen på grund av förankringen i Vänstern. Vidare anförs, att ”radikalfeminismen” hade förhållandevis svagt inflytande i den stockholmska delen av rörelsen (306). Denna utsaga vilar på en jämförelse, t.ex. mellan Göteborg och Malmö, som man som läsare inte får ta del av.

Socialism och radikalfeminism. Följande avsnitt utgör en närmare diskussion av avhandlingens definition av det socialistiskt feministiska frigörelsesprojektet. Med utgångspunkt i diskussionen inom kvinnorörelsen av engelska Juliet Mitchells uppdelning mellan ”radical feminists” och ”abstract socialists” diskuterar boken försöken, inte minst inom Grupp 8, att förena kapitalism- och patriarkatskritik. Vad var orsaken till kvinnoförtrycket – patriarkatet eller kapitalismen? I den socialistiska feminismen är diagnosen både och, och därmed blev strategin: både kvinnokamp och klasskamp.

Ändå fanns det, som också avhandlingen redogör för, många motsättningar i detta pro-

jekt. Men var detta en motsättning mellan marxismen och feminismen i största allmänhet, eller en specifik motsättning mellan marxismen/socialismen och radikalfeminismen? I en viktig not (355, not 154) anför Emma Isaksson att hon för egen del inte tänker använda begreppet *socialistisk radikalfeminism*, som Lena Gemzöe föredrar (*Feminism*, 2002), därför att ”det radikalfeministiska draget var svagt i den svenska rörelsen”. Men ändå beskrivs i avhandlingen på flera ställen konflikten som en motsättning mellan just radikalfeminismen och socialismen/marxismen (t.ex. 163, 169, 180, 311). Det finns här ett uppenbart behov av preciserande definitioner av radikalfeminism.

I boken *Feminist political theory. An introduction* (2003) definierar den engelska forskaren Valerie Bryson radikalfeminismen utifrån fyra delelement (Bryson, 163). Emma Isakssons återgivning av Bryson är inte helt tillfredsställande och gör den mindre operationell för analysen (146).

Radical feminism has 4 elements:

1. Radical feminism goes to the roots of women's oppression. It is a theory of, by and for women, based on women's own experiences and perceptions.
2. It sees the oppression of women as the most fundamental and universal form of domination.
3. Women as a group has interests opposed to those of men (common sisterhood).
4. Male power is not confined to the public world, but is extended into private life (”The private is political”).

Jag menar att Brysons fyra element öppnar upp för två alternativa bestämningar av radikalfeminism. Avgörande är punkt 2. Jag skulle definiera ”stark radikalfeminism” som 1–4, och därmed klart oförenlig med, ja antagonistisk, i relation till marxismen som aldrig skulle uppfatta patriarkatet som den mest fundamentala förtrycksstrukturen (punkt 2). Också de flesta varianter av socialismen har problem med punkt 2. Den amerikanska forskaren Alice Echols, som avhandlingen gör en del referenser till, definierar radikalfeminismen som oförenlig med den socialistiska feminismen, just därför att den ser kön (inte ras eller klass) som den primära motsättningen i samhället (*Daring to be bad. Radical feminism in America 1967–75*, 1989). Vad

jag vill definiera som ”svag radikalfeminism” talar om kvinnoförtryck enligt punkterna 1, 3 och 4, men utelämnar punkt 2.

Avhandlingen berättar om ”Åttornas” dramatiska resa (”Lundaresan”) till en internationell konferens för engelska, danska och svenska kvinnor hos den mer radikala *Kvinnoligan i Lund*, där Grupp 8 konfronterades med den totalt anti-autoritära stilen hos Rödstrumporna och hos kvinnorna från Women’s Lib. i England, och själva fick kritik för sin ”hierarkiska” debattform. Lundaresan blev, argumenterar Emma Isaksson, tillsammans med intryck från en stor internationell kvinnokonferens i Stockholm 1971, början till en mjukare arbetsform inom Grupp 8. ”Feminism” var innan dess ett problematiskt begrepp inom Grupp 8 därför att det tolkades som motstridigt med socialismen men nu ändrades kursen i en mera ”feministisk” riktning – samtidigt som Vänstern i övrigt blev alltmer dogmatisk (”bokstavsvänstern”). Just denna ändring i Grupp 8 resulterade i bildandet av Arbetets Kvinnor (1973/74) med tidskriften *Rödbättan*. Feminismen betraktades inom den nya sammanslutningen som en ”en borgerlig klassprodukt”, influerad av amerikanskorna (157).

I avhandlingen beskrivs detta som Grupp 8:s förändring från socialistisk feminism till, ja vad då? Var det ”feminismen” eller ”radikalfeminismen” som avhandlingen menar att Grupp 8 började acceptera efter ”Lundaresan” och som gav anledning till att Arbetets Kvinnor bröt sig ut? Emma Isaksson och jag kan förmodligen bli överens om att Grupp 8 aldrig blev radikalfeminister i den starka versionen. De var och förblev socialistiska feminister som ville kombinera kvinnokamp och klasskamp. Nästa fråga är, hur ska vi då definiera detta projekt?

Den engelska forskaren Sylvia Walbys fyra feminismkategorier kan vara användbara i denna diskussion (*Patriarchy at work*, 1986, 5):

Four categories of writings on gender inequality:

1. Gender inequality as derivative from capitalist relations
Marxist feminism
2. Gender inequality as a result of an autonomous system of patriarchy, which is the primary form of social inequality
Strong radical feminism

3. Gender inequality as resulting from patriarchal relations so intertwined with capitalist relations that they form one system of capitalist patriarchy.

(Ex. Sheila Eisenstein: *Capitalist patriarchy*, 1979).

4. Gender inequality as the consequence of the interaction of autonomous systems of patriarchy and capitalism – dual theory.

(Ex. Heidi Hartmann: ”The unhappy marriage of marxism and feminism. Towards a more progressive union”, 1979).

Grupp 8 tillhörde varken radikalfeminismen eller den marxistiska feminismen. Men det krävs en närmare analys av olika strömningar inom rörelsen för att placera dem i kategori 3 eller 4. (Under disputationen kommenterade Iréne Matthis från auditoriet: Kategori 4!)

”*Cultural feminism*”. Författarens konklusion är att det kvinnokulturella projektet var ett försök att skapa en ny kvinnoidentitet, där mannen inte utgjorde normen. Men strategin var tveeggad: ”Den hade ett klart utmanande och frigörande syfte men tenderade samtidigt att låsa fast kvinnor i nya generaliseringar om kvinnligheten” (199). Men man var medveten om ”att kvinnokampen inte enbart handlade om att erövra områden som kvinnor var utslutna från [utan] också om att uppmärksamma och omvärdera de traditioner och sysslor som främst kvinnor ägnat och ägnat sig åt” (246–247).

Emma Isakssons tolkning av det kvinnokulturella projektet är delvis ny och går emot Ulla Wikanders tes att kvinnokulturen bar på kvinnorörelsens upplösning i och med att ”jämlikhetsfeminismen” avlöstes av en ”särartsfeminism”. Wikanders bild avvisas i avhandlingen som onyanserad (247), vilket jag till stor del håller med om. Jag har personligen blivit förvånad över att denna, med Emma Isakssons ord ”missvisande”, motsättning tycks präglat svensk debatt tills idag.

Med hjälp av Judith Evans uppdelning mellan ”strong cultural feminism” (biologistisk, essentialistisk) och ”weak cultural feminism” (de kvinnliga egenskaper ska uppvärderas, men är kulturellt konstruerade) karakteriserar boken det svenska kvinnokulturella projektet som ”svagt”, och utan uttalade könskomplementära, biologiska resonemang. Därtill var den materialistiska förankringen för stark,

”Den nya kvinnorörelsen på 70-talet”

	Förtryck	Kamp	Frigörelse
Socialistisk Feminism	Kapitalism + Patriarkat	Kvinnokamp + Klasskamp	En socialistisk feministisk utopi?
Kvinnokultur	Mannen som norm	Uppvärdning av kvinno-kulturen	Kvinnokultur måste påverka hela samhället
Lesbisk feminism	Hetero-sexualiteten som norm	Lesbisk feminism	Kvinnokollektivet

enligt Emma Isakssons välargumenterade tolkning.

Som redan nämnt är avhandlingens uppdelning av analysen i tre ideologiska projekt ett mycket bra analytisk grepp. Analyserna av de tre projekten är intressant och konklusionerna generellt övertygande. Men författaren besvarar inte frågan om vad som var det *gemensamma* med de tre projekten. I avhandlingen talas om den nya 70-talsrörelsen i singularis. Jag instämmer i denna singularis, men hur ska detta definieras idéhistoriskt? Vilket var det gemensamma ideologiska projekt som skiljer den ”nya” kvinnorörelsen på 70-talet från tidigare, såväl som andra samtida kvinnorörelser som t.ex. från Fredrika Bremerförbundet eller Socialdemokratiska Kvinnoförbundet?

Emma Isakssons fokus på rörelsens kunskapsproduktion leder till att skillnader i diagnos, strategi och mål mellan de tre ideologiska projekten framhävs. Bokens slutsats av de tre projekten kan sammanställas som i figuren ovan.

Avhandlingens stora förtjänst är att ha identifierat dessa tre projekt och att i en kompetent och gedigen analys lyckats visa deras olika bidrag till rörelsens samlade kunskapsproduktion. Kvarstår gör dock frågan om vad som var gemensamt. Emma Isaksson är inte nöjd med de beteckningar som hittills har framkom-

mit för att markera det gemensamma och nya med 1970-talets kvinnorörelser: Women’s Liberation Movement i motsättning till Women’s Right Movement (Jo Freeman, 1975) och min egen ”kvindefrigörelsefeminismen – en radikal och venstreorienteret kvindevælgelse” (44–49). Det ska tilläggas att begreppet ”den nya kvinnorörelsen” naturligtvis inte kan hålla för evigt. För definitionen är det avgörande vad som anses utgöra det nya i denna omfattande kvinnopolitiska mobilisering som uppstod över hela västvärlden vid slutet av 60-talet och början av 70-talet. Kanske låg det i, de i marxistiska kretsar så föraktade, elementen av just radikalfeminism såsom den beskrivs av Valerie Bryson i punkterna 1, 3 och 4 (se ovan). Man kunde önska att detta skulle bli nästa projekt som Emma Isakson tillämpar sina rika analytiska färdigheter på.

Sedan Emma Isakssons disputation har Eva Schmitz disputerat med avhandlingen *Systemskap som politisk handling: kvinnors organisering i Sverige 1968 till 1982* vid Sociologiska Institutionen, Lunds Universitet 2007. Tack till Katarina Bivald, som bistod med arkivarbete under arbetet med oppositionen. Också tack till Livia Johannesson, som språkgranskat denna artikel.

Drude Dahlerup

Samhälle, vetenskap och obstetrik

Emma Shirran: *Samhälle, vetenskap och obstetrik. Elis Essen-Möller och kvinnokliniken i Lund*. Uppsala Studies in History of Ideas no. 37. Uppsala: Institutionen för idé- och lärdomshistoria, Uppsala universitet, 2007. 252 s. ISBN 978-91-554-6979-5.

Samhälle, vetenskap och obstetrik. Elis Essen-Möller och kvinnokliniken i Lund är en avhandling som behandlar samspelet mellan medicinens framväxt och samhällsutvecklingen under 1900-talets första decennier. Den uppmärksammar maktrelationer inom och mellan vissa akademiska eliter som vi inte så ofta har sett belysas i tidigare vetenskaps- och medicinhistorisk forskning. Avhandlingen visar att det fanns starka kopplingar mellan obstetrikens etablering i Lund och en större samhällspolitisk kontext.

Avhandlingens syfte finns uttryckt redan i inledningens första mening: ”Det övergripande syftet med denna bok är att via en mikrostudie illustrera dialektiken samhälle–medicin under de för Sveriges del omvälvande åren vid 1900-talets början, då urbaniseringen tog fart, folkhemmet byggdes och de socialpolitiska ledorden var hygien och folkhälsa” (13). Mera specifikt är avsikten att med fokus på obstetrikens etablering i Lund under ledning av Elis Essen-Möller studera ”sociala strukturer i den akademiska medicinens elit” (15), och de miljöer som dessa system lade grunden till. Ett delsyfte är ”att ge den svenska obstetrikern en historik, samt att påvisa den kulturspecifika medikaliserings av förlossningsproceduren som under 1900-talet har förpassat den gravida kvinnan till läkaren och kliniken” (13). Slutligen finns även ett så kallat sidospår formulerat: ”Svenska kvinnors väg mot obligatorisk sjukhusförlossning” (13).

Avhandlingen tar sin utgångspunkt framförallt i två teoretiska perspektiv som presenteras i inledningen. För det första poängteras att den är ett vetenskapshistoriskt arbete som ansluter sig till de internationella forskningsområdena *history of science, sociology of scientific knowledge* och *science and technology studies*. För det andra utgår studien från Bourdieus fältteori kompletterat av en form av nätverksteori. Detta perspektiv beskrivs utförligare (på hela 14 sidor) jämföras med knappt två för det vetenskapshistoriska. Dessutom presenteras två kompletterande teoretiska per-

spektiv som rör sociala, kulturella och rumsliga geografer. Dels handlar det om Foucaults makt- och disciplinerings teorier kopplade till plats och rumslighet, dels berör det tidsgeografien som denna har formulerats av Torsten Hägerstrand. I inledningens avslutande del artikuleras också en historiografiskt grundad kritik av ”modern genusteori”, och i synnerhet ställer sig författaren frågande till det sätt som hon menar att genusanalys har använts i tidigare forskning om det förra sekelskiftets gynekologi och obstetrik.

Avhandlingen består av fyra kapitel, en epilog och en avslutande diskussion. Kapitel 1 är en redogörelse för den historiska bakgrunden till Lunds universitetssjukhus med visst fokus på obstetrikens roll vid lasarettet och det äldre barnbördshuset. Framförallt behandlas två framträdande konflikter som utspelade sig under senare delen av 1800-talet. Den första stridigheten rörde frågan om den medicinska fakultetens rätt till klinisk undervisning på lasarettet. Med tiden fick detta problem sin lösning genom att universitetet erbjöd lasarettet fri utvidgning på sin mark i utbyte mot en större volym av klinisk undervisning. Den andra konflikten handlade om en infekterad professorstillsättning. Turerna i detta ärende visar hur en äldre organisationsform grundad i informella överenskommelser och nätverk fortfarande var rådande trots försöket att införa en ny och mer formaliserad organisationsordning på lasarettet.

Kapitel 2 behandlar etablerandet av en ny professionell struktur och en ny gynekologisk/obstetrisk disciplin. I synnerhet presenteras två läkare som kom att spela en central roll i lasarettets nya organisation: Jacques Borelius, professor i kirurgi och sedermera lasarettets direktör, och Elis Essen-Möller, professor i obstetrik och föreståndare för den nya kvinnokliniken. En slutsats som dras i kapitlet – om än med vissa reservationer – är att det går en skiljelinje mellan det äldre och nyare systemet för professionella relationer kring 1900. En annan slutsats är att obstetrikens etablering i Lund hängde samman dels med akademiseringen av lasarettet, dels ämnets nära koppling till kirurgin. På detta sätt skapades också en ny medicinsk elit med stora maktbefogenheter i samhället.

Kapitel 3 fokuserar på den nya kvinnokliniken i Lund som invigdes 1918. Detta kapitel

är indelat i fyra huvudavsnitt. Det första avsnittet beskriver de gamla lokalerna på norra delen av Paradislyckans tomt och den verksamhet som under en längre period nästan uteslutande sköttes av barnmorskan Christina Nilsson. Det andra avsnittet undersöker den nya kliniken arkitektur för att försöka få en uppfattning om sociala maktstrukturer och den tidiga 1900-talsmedicinens ideal. Med hjälp av ritningsmaterial visas bland annat hur graden av tillgänglighet för olika grupper kan kopplas till social inkludering och exkludering vid kliniken. Det tredje huvudavsnittet behandlar barnmorskans professionella roll i skarven mellan barnbördshus och kvinnoklinik, samt relationen till läkarna. I detta avsnitt diskuteras också kliniken som rumslig förutsättning för teknologisk dominans. Det fjärde och sista huvudavsnittet kallas "Obstetrisk ritualisering – Avslutande ord". Med hjälp av såväl Foucaults begrepp "heterotopi" som social- och kulturantropologisk teori analyseras kliniken sociala och kulturella roller. En slutsats är att kliniken födelse i Lund ska ses som en del av ett större samhällsprojekt; den tjänade ett disciplinerande och uppfostrande syfte.

Kapitel 4 behandlar framför allt den tidiga medicinska diskussionen kring steriliseringspraktiken, samt den debatt om lagförslag som fördes av jurister. Kapitlet har fem huvudavsnitt. Det första avsnittet belyser nätverkets betydelse för legitimeringen av en osäker praktik genom att titta närmare på Essen-Möllers två första eugeniskt motiverade steriliseringar 1906 och 1914. Båda dessa operationer genomfördes utan stöd i formell lagstiftning. Essen-Möller diskuterade dock ärendet med vänner och kolleger, och merparten tycks ha manat till försiktighet. Det andra avsnittet utgår från tidigare forskning, samt exemplet med Essen-Möllers första steriliseringsgrepp för att diskutera hur föreställningar om manligt och kvinnligt präglade resonemang kring negativ rashygien. I det tredje avsnittet ligger tonvikten på debatten kring det förslag till steriliseringslag som den statliga utredning i vilken Essen-Möller ingick som en av de sakkunniga presenterade 1929. En analys av denna debatt visar att förhållningssätten till steriliseringar inte var så entydigt positiva som ofta gjorts gällande. Initialt fanns ett hävdande av individens okränkbarhet och sterilisering som straffbar handling, men dessa principer ogiltigförklarades av den medicinska och juri-

diska elit som hade större inflytande på beslutsprocessen. Det fjärde avsnittet belyser med Elis Essen-Möllers son – Erik Essen-Möller – som främsta exempel hur flertalet aktörer inom den svenska institutionaliserade rasbiologin hade kopplingar till varandra på både ett professionellt och privat plan. I det femte avsnittet sker en summering. Bland annat understryks att å ena sidan gynekologen/obstetrikern och kvinnokliniken, å andra sidan steriliseringsoperationen "var varandras orsak och verkan" (211).

I epilogen plockas sidospåret upp om utvecklingen mot en institutionaliserad förlösningssvård i Sverige under 1900-talet. Den diskuterar bland annat olika faktorer som kan ha påverkat anstaltsförlösningens popularitet. En annan tråd är olika typer av mödravård och förlösningssvård och hur dessa till en början var kopplade till patienters olika socialgrupp. Slutligen berörs också den befolkningspolitiska bakgrunden till förlösningssvårdens utveckling.

Den avslutande diskussionen har fyra huvudrubriker. Under "Klinik" sammanfattas de olika kapitlens analyser av obstetrikens etablering i Lund under ledning av Essen-Möller med hjälp av begreppen fält, kapital, habitus, elit och nätverk. "Rum" belyser likheter och skillnader mellan 1600-talets vetenskapliga miljöer och medicinens kliniker kring sekelskiftet 1900. "Rashygien" pekar ut Essen-Möllers habitus och de strukturella sammanhang han verkade inom – från samhället och läkarvetenskapens fält till det sociala nätverket och kliniken – som viktiga faktorer för att få en mer nyanserad bild av kontexten för 1920- och 30-talets steriliseringsdebatt. Slutligen följer också "Avslutande ord kring obstetrik – en summering". Här lyfter författaren fram och beskriver obstetrikens olika historiska perioder som tre skilda kunskaps- och organisationsmodeller vilka bör betraktas som fristående från varandra och utan rangordning: 1800-talets prekirurgiska obstetrik, det tidiga 1900-talets "rena" kirurgiska obstetrik, samt den sentida endokrinologiska laboratorieobstetrik.

Som helhet betraktad är detta ett spännande arbete med flera förtjänster. Avhandlingens centrala forskningsfråga om hur makt skapas och utövas i vetenskapliga miljöer är mycket intressant. Den nöjer sig inte med att registrera enstaka sociala och personliga relationer inom den medicinska eliten under den aktu-

ella tidsperioden, utan kastar ljus över hur denna elit har vuxit fram och i samspel med andra eliter agerat inom en samhällspolitisk kontext. Argumentationen för de analytiska fördelarna med att sammankoppla fält- och nätverksteorier är övertygande. Det ska också framhållas att det finns flera exempel på väl genomförda och uppslagsrika analyser – i synnerhet vill jag peka på analysen av rumsliga och sociala aspekter av Lunds nya kvinnoklinik. Diskussionen i anslutning till tillgänglighetsschemat (128–129) är verkligen belysande. Även beskrivningen i kapitel 3 av den ritualiserade granskningen av placentor i ett särskilt rum på kliniken är fascinerande och originell. Ett värde med avhandlingen är också att den bidrar med ny kunskap om Essen-Möllers verksamhet och den tidiga obstetrikens historia i Sverige.

Men avhandlingen är långt ifrån invändningsfri, och med avseende på det metodiska och teoretiska finns en hel del frågetecken. Beträffande den formella sidan måste flera anmärkningar göras. Framställningen störs av en rad korrektur- och redigeringsfel. Ett exempel är att rubrikerna i inledningens presentation av dispositionen (37–41) inte är desamma som rubrikerna i innehållsförteckningen och för de olika kapitlen. Det finns också rena felaktigheter i presentationen av hur de fyra kapitlen är disponerade. Vidare framstår notapparaten som bitvis problematisk. Ibland saknas belägg, andra gånger är referaten omtiverat långa. I flera fotnoter upprepas resonemang som har förts i tidigare kapitel. Andra fotnoter innehåller utförliga resonemang kring centrala begrepp – särskilt de bourdieuska – som snarare borde ha integrerats i brödtexten. Till flera av bilderna i boken saknas också källhänvisningar.

Det är positivt att författaren vill göra sina teoretiska perspektiv och analysverktyg synliga i framställningen. Texten hade dock vunnit på en språklig genomarbetning där de teoretiska begreppen hade integrerats med analysen på ett smidigare sätt. Det hade också varit önskvärt att författaren tagit ett större pedagogiskt grepp på helheten. Tydligare inledning och sammanfattningar av de olika kapitlen hade varit till en hjälp för läsaren liksom att övergångarna mellan olika kapitel-avsnitt hade varit mer utvecklade.

Avhandlingen har en bred teoretisk ansats, vilken är både intressant och delvis originell. Det finns dock en del oklarheter i presentatio-

nen av de teoretiska perspektiven. En sådan otydlighet rör aktör–nätverksteorin som avhandlingen säger sig vara till viss del kritisk mot, men detta påstående preciseras inte närmare. I Bourdieu-avsnittet introduceras ett annat nätverksbegrepp, vilket till en början är något förvirrande eftersom man tror att detta ska relateras till den tidigare diskussionen om aktör–nätverksteorin. En annan oklarhet rör tidsgeografins relevans för denna historiska studie. De olika perspektiven knyts heller inte ihop ordentligt. Möjligen hade här begreppet *co-production* eller ”samproduktion” som under senare år har lanserats av bland andra Sheila Jasanoff kunnat vara till en hjälp. Detta begrepp – som utgör en syntes av insikter från tidigare forskning inom teknik- och vetenskapsstudier – erbjuder ett ramverk för att analysera samproduktionen av vetenskaplig kunskap och samhälllig ordning.

Ett annat problem är att de teoretiska begreppen inte alltid följs upp. Det vetenskaps-historiska perspektivet är på det hela taget rätt frånvarande i analyserna. Aktör–nätverksteorin nämns efter inledningen överhuvudtaget inte. Tidsgeografien har nästan inte lämnat några avtryck alls. Å andra sidan bygger vissa avsnitt på begrepp som inte har presenterats i inledningens teoretiska diskussion – jag tänker framför allt på den kultur- och socialantropologiska teori som spelar en viktig roll i kapitel 3.

Ett metodiskt problem är oklarheten ifråga om vad som studeras i avhandlingen. Det är inte alltid helt lätt att veta var avhandlingens centrum befinner sig: Är det Essen-Möller och hans obstetrisk-gynekologiska verksamhet i Lund? Är det utbytet inom en samhällselit? Är det relationen mellan läkare och barnmorska? Är det förlösningens utveckling? Är det synen på och hanteringen av kvinnokroppen? Frånvaron av tydlig fokus kan kopplas till de strukturella problem som avhandlingen lider av. Ett sådant problem är att det finns vissa teman och uppgifter som upprepas i flera kapitel på ett sätt som inte är motiverat. Ett annat problem är att de stimulerande diskussionerna i de omfattande kapitlen 3 och 4 helt enkelt spänner över för mycket; de blir för många olika kontexter, teman och frågor på en gång och trådarna vävs heller inte samman ordentligt. Dessa grundläggande struktureringsproblem i texten återverkar tyvärr på förståelsen av vad avhandlingen vill säga.

Ett sätt att undvika några av dessa problem

hade möjligen varit att ta fasta på den prosopografiska metod eller fältanalys som avhandlingen säger sig vara inspirerad av. Det förs en högst intressant diskussion om för- respektive nackdelar med en prosopografisk metod/fältanalys och nätverksanalyser. Fältanalysen antas ge en övergripande bild eller rentav helhetsbild, medan nätverksanalysen ger en närbild. Dessa två verktyg sägs därför kunna komplettera varandra. Samtidigt framhålls också att analysverktygen inte har använts fullt ut; exempelvis har statistiska uppgifter valts bort. Men det borde ändå ha varit möjligt att växla ut mer av fält- och nätverksanalyserna genom att i större detalj kartlägga aktörernas vetenskapliga kapital och nätverksrelationer: exempelvis laborationsmeriter, internationella studieresor, textproduktion, medlemskap i lärda sällskap, nya operationstekniker och instrument.

Ett centralt tema i avhandlingen är kliniken födelse. Kliniken framstår i boken som en plats för många parallella aktiviteter och skeenden: det är där nya praktiker och professionella mönster etableras, det är en plats för kroppslig och mental disciplinering av kvinnor koordinerad av staten och en akademisk elit, och det är även en ritualiserad plats. På samma gång är kliniken ett rumsligt vetenskapligt ideal och en standardmodell som återskapas vid institutioner på andra platser. Den är också en symbol för den kliniska medicinens auktoritet. Flera starka påståenden görs alltså med hänvisning till kliniken rumslighet. Beskrivningarna är ofta suggestiva: "Skapandet av en steril individ, i flertalet fall kvinnlig, blev därmed en slags negativ motsvarighet till skapandet av Modern – båda åtgärderna innebar individens metamorfos från en identitet till en annan, för samhället önskvärd sådan. Förvandlingen medierades av obstetrikern och gynekologen, vilka förenats i en och samma person, verksam under kvinnokliniken samlande tak" (182). Den empiriska grund som denna beskrivning vilar på framstår emellertid som relativt svag. I början av kapitel 4 nämns de två steriliseringsoperationer som utfördes 1906 och 1914 på Kirurgiska kliniken. Längre fram i kapitlet (efter den citerade passagen) uppges att fem eugeniskt motiverade steriliseringar utfördes vid Kvinnokliniken i Lund 1922. Om nu inte "kvinnokliniken samlande tak" enbart ska förstås metaforiskt – vilket skulle strida mot betonandet av kliniken konkreta rumslighet – framstår resonemanget kring den

steriliserade kvinnan om inte vilseledande så åtminstone mycket försvagat. Operationerna som citatet rimligen åsyftar på genomfördes ju på den kirurgiska kliniken flera år före den nya kvinnokliniken inrättande.

Ett annat argument rör kliniken genomslag hos så kallade breda samhällslager. Exempelvis hävdas att när "kliniken väl presenterats och etablerats som enhetlig institution blev den en effektiv symbol för medicinens och läkarvetenskapens fält" (136). Vidare talas det om det "allmänna erkännandet av kliniken och medicinen som auktoritet" (161). Detta påstående visar sig vid närmare betraktande nästa uteslutande bygga på tidigare forskning (se exempelvis 136–138), samt iakttagelser ur ett efterhandsperspektiv. Och hur var det egentligen med erkännandet av kliniken (om man i avhandlingens efterföljd tänker sig kliniken och steriliseringspraktiken som förenade)? Med avseende på vetenskapliga kretsar är det ju en av avhandlingens huvudpoänger att det under 1910- och 1920-talet generellt sett fanns en ambivalens i synen på steriliseringspraktiken hos läkare och jurister. Beträffande genomslaget hos breda samhällslager framhålls bland annat i epilogen att det inte alls gick så snabbt att etablera kvinnokliniken och den institutionaliserade förlossningsvården. Det finns alltså en spänning mellan olika perspektiv och tolkningar i texten vilket skapar ytterligare oklarhet om vad avhandlingen vill säga.

Ett annat tema handlar om den svenska obstetrikens historia. Det hade varit klagörande med en diskussion om *vilken* slags historia som studien siktar på att skriva. En nationell disciplinshistoria av det slag som ofta skildras i avhandlingar är det inte: De institutionella miljöerna i Stockholm och Uppsala beskrivs bara i korta ordalag. Det finns ingen förteckning över professorer i ämnet eller årtal för starten av undervisning. Inte heller finns en samlad beskrivning av obstetriska tekniker. Istället ligger fokus på kvinnokliniken i Lund och Essen-Möllers verksamhet, och en motivering är att författaren anser det troligt att "utvecklingen i Lund var representativ för den svenska obstetrikern i sin helhet, åtminstone ifråga om övergripande förändringar i ämnets identitet" (14). Detta argument förefaller delvis ha övertagits från samtida källor vilka utpekade kvinnokliniken i Lund som "den första moderna i sitt slag" (14). Tidigare medicin- och vetenskapshistorisk forskning har

tydligt visat att sådana retoriska uttalanden ska betraktas med en viss skepsis, och det vore i alla händelser intressant om frågan om Lunds representativitet hade kvalificerats genom bland annat en diskussion om de resultat som tidigare forskning har kommit fram till. En sådan saknas till stor del. I inledningen redovisas visserligen en mängd tidigare litteratur om obstetrikens och gynekologins historia. Men det hade varit bättre med ett urval av denna litteratur som behandlats mer ingående. Inte minst hade detta kunnat förtydliga vad avhandlingens eget bidrag i relation till tidigare forskning består i.

Ett annat spännande tema som går genom hela avhandlingen är det historiografiska. Särskilt framträdande är kritiken av tidigare gynekologi- och obstetrikhistorisk forskning som enligt författaren till viss del har "skapat en *ny sanning* om sekelskiftesmedicinen, modularad i kölvattnet på medikaliseringskritisk genusteori och feministiska tankemodeller" (49). Det är givetvis både legitimt och nödvändigt att ständigt reflektera över de modeller och utgångspunkter som historieskrivningen inom olika områden bygger på. Problemet är att avhandlingen själv tillämpar de perspektiv och begrepp som den säger sig vara kritisk till.

Den medikaliseringskritik som var framträdande inom medicinhistoria från 1960- och in på 1990-talet, har satt tydliga spår på flera ställen i boken både i form av enstaka ord och längre formuleringar: "Genom den gradvisa övergången till förlossning i sjukhusmiljö problematiserades smärtan och reducerades till ett medicinskt problem. Den har därmed patologiserats och fråntagits kvinnan" (151). Det finns flera liknande exempel (13, 132, 159, 216). Detta bidrar kanske till att det blir svårt för avhandlingen att fullfölja den i inledningen uttryckta ambitionen att med hjälp av Foucaults heterogena maktperspektiv distansera sig från medikaliseringskritiken. Deborah Lupton påpekar i en artikel publicerad i antologin *Foucault, health and medicine* (1997) – som avhandlingen refererar till – att det finns både likheter och skillnader mellan medikaliseringskritiken och Foucaults tankar om social kontroll och disciplinering. I *Sambälle, vetenskap och obstetrik* kanske likheterna trots allt överväger. Möjligen hade detta kunna överkommas om avhandlingen hade utgått från Foucaults senare arbeten vilka i större utsträckning intresserar sig för "the practices of the self" – det hade varit i linje med Luptons diskussion.

Trots de inledande kritiska kommentarerna till "modern genusteori" bygger analysen, särskilt i avsnittet "Abnorm, imbecill och libidinös" i kapitel 4, på genusteoretisk forskning. Detta är något som även författaren själv framhåller: "Nu blir min analys indirekt ändå genusteoretisk, eftersom jag adresserar sociala och kulturella processer vilka utgör delar av bakgrunden till att vi så starkt förknippar reproduktionens problem och framgångar med det kvinnliga könet" (50). Men det förblir oklart vilka delar av denna teoribildning som avhandlingen omfattar respektive förkastar. Exempelvis saknas en diskussion om hur författaren ser på relationen mellan begreppen "kön" och "genus".

Eftersom avhandlingens analyser så påtagligt präglas av såväl medikaliseringsperspektivet som en viss typ av genusteori övertygar inte den historiografiska kritiken. Det kan inte ställas krav på att all forskning ska anlägga ett genus- och könsperspektiv. Men i det här specifika fallet är det svårt att inte se konstruktionen av kön som en väsentlig del av de maktrelationer som den tidiga obstetrikern var insnärjd i. Om författaren hade valt att mer självständigt utveckla en genus- och könsteoretisk diskussion hade det kanske också kunnat uppstå en dialog med avhandlingens övriga teoretiska perspektiv. Exempelvis hade det varit möjligt att fundera över om inte ett könsperspektiv kunde ha kompletterat nätverksanalysen. Den broderliga och jämlika kultur som Elis Essen-Möllers sociala nätverk sägs ha präglats av reser många viktiga frågor om makt, medicin och maskulinitet.

Sammanfattningsvis är huvudproblemet att denna avhandling saknar skarpt fokus, vilket mängden av teoretiska begrepp och ingångar som inte riktigt knyts ihop även bidrar till. Jag menar också att vissa av de slutsatser som dras går långt utöver de genomförda empiriska studierna. Trots dessa invändningar är *Sambälle, vetenskap och obstetrik* en i många stycken intressant och tankeväckande avhandling. Genom att på ett kreativt sätt kombinera perspektiv från olika fält tillförs ändå den vetenskapshistoriska forskningen fruktbara analysverktyg. Shirrans avhandling visar hur den tidiga obstetrikens företrädare ingick i och utövade makt inom ett nätverk av professionella och sociala relationer. Den ger oss därigenom ny kunskap om samproduktionen av medicin och samhälle i det tidiga 1900-talets Sverige.

Solveig Jülich

Den sjunde världsdelen

Benny Jacobsson: *Den sjunde världsdelen. Västgötar och Västergötland 1646–1771 – en identitetshistoria*. Stockholm: Institutionen för litteraturvetenskap och idéhistoria, 2008. 498 s. ISBN 978-91-628-7506-0.

Benny Jacobsson uttrycker mångskiftande syften med sin avhandling. De beskrivs som (12 f.): att ”skildra den västgötska identitetens idéhistoriska utveckling”; att ”beskriva och analysera regional identitet under tidigmodern tid, med materialet hämtat från västgötars utsagor”; att ”på basis av detta formulera en teori om identitetens utseende och utveckling”; att ”undersöka hur detta rum (Västergötland) beskrivs i dessa identitetsutsagor”; att ”undersöka hur aktörerna praktiskt gick tillväga när de satte samman sina utsagor”; att ”utreda förutsättningarna för det nutida bruket av identitetstermen”.

Om dessa syften kondenseras något är Jacobsson ute efter att beskriva regional identitet i Västergötland under 1600- och 1700-talet och utifrån detta exempel vill han leverera en övergripande teori om hur kollektiva, främst regionala, identiteter formas och utvecklas. Detta gör Jacobsson i fem omfattande empiriska kapitel, plus inledning och avslutning.

Inledningskapitlet ger teoretiska överväganden kring ämnesvalet och presenterar delar av litteraturen inom den livaktiga identitetsforskningen. Diskussionen mynnar ut i en tredelad typologi där Jacobsson talar om monumentalistisk identitet, inventarisk identitet samt kritisk identitet. Läsaren får redan nu veta att huvuddelen av materialet kommer att ge uttryck för en monumentalistisk identitet, mot undersökningsperiodens slut uppträder en del exempel på en inventarisk identitet, medan den kritiska identiteten framför allt hör till en senare tid.

En *monumentalistisk identitet* lägger vikt vid ett storslaget förflutet och framhåller det som föredöme för sin samtid. Den frågar bara efter vissa spår – de storslagna. En *inventarisk identitet*, däremot, efterfrågar alla avtryck som gjorts av den egna gruppen – stort eller litet kvittar lika. Den är lika gärna samtidsinriktad som bakåtblickande. Den *kritiska identiteten*, slutligen, blickar egentligen varken framåt eller bakåt utan är förändringsbenägen. Den kritiska identiteten skall rädda kollektivet undan ett hotande förfall.

I kapitel 2 gör Jacobsson en noggrann genomgång av två 1600-talsorationer från akademierna i Åbo respektive Uppsala och som båda lovsjunger Västergötlands härlighet.

I kapitel 3 ger Jacobsson en bakgrund till dessa orationer och beskriver genrens utveckling, den historiska kontexten samt det institutionella ramverket, det vill säga universitetsvärldens sociala universum, framför allt dess studentnationer.

I kapitel 4 stannar Jacobsson kvar i universitetsvärlden och studerar de dissertationer han funnit – 21 stycken – från perioden 1699–1769 som har Västergötland och det västgötska till ämne. Dissertationernas tillkomstsituation nagelfars. I dessa avhandlingar, heter det, gavs primärt uttryck för en monumentalistisk identitet.

Kapitel 5 behandlar i första hand en persons, Sven Wilskmans, lärda mödor med att få ihop en topografisk beskrivning av Västergötland. Wilskman var en präst som efter studier i Uppsala verkade i Västergötland. I hans ofullbordade projekt, som framför allt hör 1740-talet till, kan man enligt Jacobsson se en utvecklingsgång från ett intresse för det monumentalistiska till en mer inventarisk identitet.

Denna inventariska identitet kan man även se uttryckt i de sammanhang som studeras i kapitel 6: verser framställda av gymnasiestudenter från Skara, rektorstal från samma ställe samt det kortlivade topografiska sällskapet i Skara. I detta material tycker sig Jacobsson också se enskilda uttryck för en kritisk identitet.

I det sjunde och sista kapitlet knyts undersökningen ihop genom en regelrätt sammanfattning av delstudierna följd av en diskussion om förändringen från en monumentalistisk till en inventarisk identitet. Det konstateras att Västgöta nation vid Uppsala universitet har haft stor betydelse för utvecklingen av en västgötsk identitet och det görs en genomgång av *patria*- eller fäderneslandsbegreppet. Jacobsson konstaterar att det allmänna och det särskilda eller det stora och det lilla fäderneslandet inte behövde kollidera med varandra. Detta ser han som förklaringen till att den västgötska regionala identiteten inte frammejlades i kontrast till andra landskap eller regioner. Den formades utan hjälp av kontrasterande motbilder – utan *den Andre*.

Utifrån detta vill Jacobsson så konstruera en teori om regionala identiteter. Han menar att man måste skilja på det ”självskrivna” och det ”tillskrivna”; endast det självskrivna kan utgöra grund för en identitet. Han lanserar också tre analytiska begrepp: identitet, stereotyp och stigma. Identiteten är självskriven medan stereotyp och stigma är tillskrivna karakteristika av positiv eller värdenneutral respektive negativ karaktär.

Variationer i den regionala identiteten uppträder såväl över tid (diakront) som vid en given tidpunkt (synkront). Dessa variationer vill Jacobsson för tidigmodern och modern tid sammanfatta med de numera välbekanta metaforiska uttrycken monumentalistisk, inventarisk och kritisk identitet. Dessa beskriver i princip en kronologisk utveckling, men kan även uppträda samtidigt i en region, konstaterar han.

Jacobssons avhandling är gedigen och rik på information. Samtidigt brottas den med ett par allvarliga problem, vilka kommer att diskuteras i det följande. Det ena rör Jacobssons uppfattning om identitetsformering, det andra rör avhandlingens struktur. Mina invändningar skall emellertid inte skymma det faktum att Jacobsson är en mycket ambitiös, noggrann och kunnig forskare.

En viktig del i Jacobssons analys är förhållandet mellan det lilla och det stora fäderneslandet, mellan, i detta fall, landskapet och riket. Redan Cicero konstaterade att det stora fäderneslandet hade prioritet över det lilla.

”Det är denna prioritet åt det större fäderneslandet som också förklarar att det mindre fäderneslandets identitet, västgötaidentiteten, inte konstrueras gentemot ’den andre’ i smålänningens eller värmlänningens skepnad. Ett sådant konstruerande, kanske genom verbala och andra strider, skulle vara kontraproduktivt för konstruerandet av det större fäderneslandets identitet, den nationella, överordnade och tyngre vägande svenska identiteten.” (455)

I det konkreta empiriska fallet har jag inga egentliga problem med den slutsats som Jacobsson här når. Övergripande teoretiskt vill jag dock resa en del invändningar. För det första kan konstateras att talet om kontraproduktivitet i sammanhanget förutsätter en intentionalitet och rationalitet som jag tror är främmande för en i grunden emotionell

identitetsformering. För det andra, och viktigare, har jag synpunkter på den ganska snäva avgränsning av den Andre som Jacobsson gör. Den framskyntar i stycket efter det som just citerats. Jacobsson kallar det ”närmast en förlöpning” när gymnasisten Johan Falck 1751 jämförde grannlandskapens karga natur med Västergötlands sköna nejder. ”Det är också det enda exempel jag funnit på att en västgöte, från den tid som här studerats, framställde sitt landskaps identitet *i kontrast mot andra namngivna landskap.*” (455, min kursivering.) Här är inte plats för en diskussion om vad tidens censurförhållanden tillät och inte tillät, men det kan konstateras att Jacobsson gör just nämnda avgränsning på flera håll och han förutsätter att den Andre måste vara en jämförbar storhet (ett annat landskap), och dessutom att det måste vara explicit utpekad. Detta menar jag är en felaktig och alltför hårdragen användning av detta analytiska begrepp. Vad mer är, Jacobsson menar att regionala identiteter är artsbildade från andra identiteter. Den Andre, hävdar han, kan ha betydelse för identitetsformeringen på nationellt plan eller på grupp-nivå, men inte för den mellanliggande regionala identiteten. Detta finner jag teoretiskt ohållbart.

I min läsning överflödar Jacobssons avhandling av exempel på kontrastiv identitetsskapande, både på en analytisk och på en empirisk nivå. Tydligast sker det kanske i diskussionen om vilka regionala tillnamn som användes av svenska studenter i utlandet under medeltiden (178–186). ”Utomlands var alla från Sverige landsmän”, skriver Jacobsson. ”Vid de svenska universiteten var man västgöte, sörmänning etc., och man var landsman med de[m] som kom från samma landskap. Om landsmannaskapet utgår från landskapet eller riket avgörs så av kontexten.” Tydligare kan det inte formuleras och Jacobsson vidgår uttryckligen kontextens/den Andres betydelse för vilken, i den uppsättning potentiella identiteter varje människa bär med sig, som aktiveras för stunden.

I inledningskapitlets omsorgsfulla genomgång av identitetsbegreppets etymologi och möjliga former är förhållandet mellan en personlig och en kollektiv identitet något som inte riktigt utreds. Och det är här förnekandet av den Andres betydelse blir som mest problematiskt. Jag menar förvisso att man kan tala om kollektiva identiteter, men Jacobsson tycks

utgå från att den kollektiva identitet som kan ges en objektiv bestämning (svensk, västgöte, idéhistoriker) upplevs lika av alla som omfattar den.

Den positiva eller ”självskrivna” identiteten, som Jacobsson föredrar att kalla den, benämner han *ipse*-identitet, medan en tillskriven identitet kallas *idem*-identitet (exempelvis 41). Nu menar jag att en *ipse*-identitet i det fall den är kollektiv (och av någon betydande omfattning) alltid kräver att de andra gruppmedlemmarna *tillskrivs* en identitet, det vill säga ges en *idem*-identitet.

Jacobsson, däremot, tycks förutsätta att *ipse*-identiteten alltid beskriver samma känslor hos dem som i en objektiv mening ingår i gruppen. ”Utsagor om *ipse*itet, om självhet, uppträder således i första person, jag, mig, vi och oss. Med utsagor om vår identitet, om vilka vi är, så speglar vi oss i våra självbilder”, säger han (456). Men uttalanden i första person plural innebär alltid någon form av tillskrivande, att man gör sig till röst för andra, vill jag hävda. Alternativet vore att man gav luft åt en metafysisk *Volksgeist* som genomsvadade alla gruppmedlemmar.

Som tankeexperiment kan man föreställa sig att en kollektiv identitet inte kräver andra grupper att kontrastera sig emot. Den egna gruppidentiteten fordrar dock att det finns andra människor som kan ingå i gemenskapen. För att formulera en vi-känsla nödgas individen därför att utan deras hörande tillskriva en mängd andra människor grupp-specifika egenskaper. Då frammanas en grupp med till namnet gemensam identitet, men de enskilda medlemmarna fyller inte nödvändigtvis denna identitet med samma innehåll. Några kan rentav tillskriva sig egenskapen att vara de enda *riktiga* gruppmedlemmarna, medan de andra får representera urartade gruppkaraktäristika. *Ipse* och *idem* förskjuts så inom gruppen.

Jacobssons analys mynnar ut i en ”teori om regionala identiteter” där tre begrepp är centrala (456): *Identitet* är den självskrivna föreställning en person har om sig själv; *stereotyp* är den tillskrivna föreställning en person har om andra; *stigma* är den nedvärderande attribuering som tillskrivs andra. Av skäl som redan framgått menar jag att denna bild är alltför enkel. Man kan tänka sig alla möjliga kombinationer där en persons *idem*- och *ipse*-identitet sammanfaller eller inte sammanfaller, tillskrivs eller fräntas ett sammanfall med en större grupp eller annan individ. Den trede-

	En själv <i>Ipse</i> (självskrivna)	En annan <i>Idem</i> (tillskriven)
Positivt	Individ Kollektiv	Individ Kollektiv
Negativt	Individ Kollektiv	Individ Kollektiv

lade taxonomin måste därför (åtminstone) ersättas med en fyrfältare.

En identitetsanalys måste alltså laborera med positiva och negativa egenskaper som är såväl självskrivna som tillskrivna (härvid framgår också vilken ruta som saknas i Jacobssons förslag). ”Vi” kan vara både *idem* och *ipse* och sammanhanget avgör vad man är eller inte är. Detta kan illustreras med en mer än decenniegammal lustighet av komikern Ronny Eriksson: ”När Anders Björck reste sig upp i Europarådet och sade att han skämdes över att vara svensk höll jag för en gångs skull med honom. Jag har nämligen också alltid skämts över att Anders Björck är svensk.” Den som vill analysera dimensionerna i denna kvickhet kan med fördel dissekera rollerna och placera in dem i fyrfältaren ovan. (Flera lösningar är möjliga.)

Fyrfältaren är ingen ”teori”, i meningen att vissa förklaringar anses givna eller vissa utfall följer automatiskt under bestämda förutsättningar. Det är i stället en analysmodell till hjälp för att strukturera empiriska iakttagelser och för att i de enskilda sammanhangen kunna avgöra hur en identitet formeras eller vilket innehåll den ges.

Vad innehåller en identitet enligt Jacobsson? På ett ställe heter det exempelvis att ”Den inventariska identitetens grundtema är *ikttagande, kartläggande och registrerande av samtiden till samtidens gagn och nöje*” (449). Detta är dock inte ett svar på frågan om hur en identitet ser ut och jag saknar ett led i argumentationen. Analysen i dessa stycken rör snarare *formerna för* och inte *innehållet i* det Jacobsson ger sig ut för att studera. Möjligen *uttrycktes* identiteten under 1600-talet genom fornhistoriska utredningar och under 1700-

talet genom naturinventeringar, men vad den specifika västgötaregionalismen hade för *innehåll* får läsaren aldrig reda på. Till denna invändning kan fogas att förändringen från det monumentalistiska till det inventariska ju går att spåra på många fler områden än västgötska landskapsbeskrivningar. Det var en allmän genreförändring som i sig själv inte säger mycket om den regionala identiteten.

Härmed har redan snuddats vid det som jag uppfattar som avhandlingens stora svaghet. Det mesta är mycket grundligt och pålitligt, det är genomgående lärt, oftast intressant – och nästan alltid vid sidan av det föregivna ämnet. Förutom att vara ofokuserad är berättelsen framtung och har en låg grad av problematisering. Detta ger ett ineffektivt berättande som gör det svårt att begripa avsikten med de olika avsnitten. Jacobsson ställer alltför höga krav på läsaren och förväntar sig att de olika utredningarnas plats i helheten skall vara självförklarande.

Problemen grundas i att det genomgående är materialet som fått styra framställningen, inte frågeställningarna. Ofta har kronologin varit enda ordnade princip. Resultatet blir att Jacobsson går på djupet med *lärdoms*-frågorna – och delger därunder många nyttiga kunskaper – men inte med de *identitets*-frågor som var tänkta att stå i centrum. På tyska skulle man säga att han gjort sig skyldig till *Themaverfehlung*. Det kan också uttryckas som att Jacobsson lägger grunden men han bygger aldrig huset.

Dessa problem präglar hela avhandlingen, men kan illustreras med avsnittet om Jacob Chronander i kapitel 2 (67–102). Avsnittet framstår som en textkritisk edition nästan utan problematisering. Den förekommande analysen – som oftast har karaktär av att utreda sakförhållanden kring orations- och disputationsväsendet och kring Chronanders källor – är huvudsakligen förlagd till noterna. Det ges ingen introduktion till det problem som skall utredas, väldigt lite ledning under loppet av genomgången och avslutningen består av en utförlig och mestadels irrelevant kartläggning av Chronanders biografi (99–102). Läsaren får med eftertryck veta att Chronanders oration var en retorisk produkt och inga detaljer lämnas därhän. Ingenstans klargörs emellertid exakt på vilket sätt den noggranna retoriska analysen berikar vår förståelse av den västgötska patriotismen, vilket ju – till skillnad från retorikanalysen – hör till avhand-

lingens syften. Det förblir oklart vad som är avsnittets huvudsakliga resultat.

I sammanfattningen (112–115) refereras det mesta igen med en utförlighet som kanske hade varit tillräcklig för hela kapitlet. Summeringens båda viktigaste synpunkter sammanfattas i två stycken: I det nästa sista stycket (114 f.) konstateras att orationerna gav uttryck åt ett positivt och inte ett kontrastivt identitetsskapande. Detta ligger i linje med avhandlingens grundläggande problemställning, men att detta också var avsikten med kapitlet har ingenstans antytts. Det hängs på som ett konstaterande i kapitlets avslutning.

Det som däremot utgör tonvikten i kapitlets resonerande delar – den retoriska formen – avhandlas i andra stycket på sidan 113. Där meddelas att orationen i första hand skulle uttrycka talarens bildning. Ämnet var mera sekundärt (!) och kunskap om den retoriska formen ger oss därför egentligen ingen fördjupad bild av västgotapatriotismen. Det var ”i viss mening” behovet av lovtal som födde dessa beskrivningar av Västergötland, inte tvärtom! Om därför inte retorikanalysen tillför något väsentligt till sakfrågan – västgotapatriotismen – varför har den då ägnats detta stora utrymme, frågar man sig. Misstanken infinner sig att ämnesspåret (västgotaidentiteten) inte givit tillräckligt och att Jacobsson därför tvingas följa materialspåret (den akademiska formen m.m.).

Den utförliga diskussion om studentnationerna, som upptar större delen av kapitel 3, lider av samma problem. Den motivering som ges till det långa avsnittet klaras av i en mening (147): ”Studentmiljön har genom seklen utgjort en drivbänk för den västgötska identiteten.” Efter denna minst sagt summariska problemformulering drar berättelsen igång med universitetsnationerna i Bologna på 1100-talet. Den europeiska universitetshistorien avhandlas och skildringen når så småningom 1600-talets Uppsala där studentnationerna, berättar Jacobsson, motarbetades av universitetsledningen och så småningom rentav förbjöds. Genom mångtaliga exempel får vi lära oss om gruppsammanhållning men även om pennalism och konflikter inom dessa mer eller mindre klandestina organisationer. (Exakt vad det har med västgötsk identitet att göra är inte alltid klart; exemplen hämtas från Upplands nation och andra håll; 155 ff.)

Slutligen hamnar vi så i 1740-talets Uppsala. Formellt var studentnationerna ännu

förbjudna om också tolererade av universitetsledningen. Från denna tid redovisar Jacobsson emellertid en konflikt där medlemskap snarast framstod som påbjudet (161 ff.). Hur detta gått till och när förblir oklart.

Frågan är i sig mer än en detalj eftersom den utgör ett led i Jacobssons bevisföring. I ett senare avsnitt uppger han att dissertationsförfattarna vanligen angav nationsbeteckning – här: ”västgöte” – på sina avhandlingar och att detta ”var en markering av identitet, av tillhörighet” (280). Jag är dock tveksam till om något som var i det närmaste obligatoriskt verkligen bör tas som intäkt för en upplevd identitet. Resonemanget förs emellertid än längre och formar till sist ett präktigt cirkelslut. Det hävdas nämligen att medlemskap i Västgöta nation var ”den gemensamma nämnaren för dem som i skrift gav uttryck för västgötsk identitet” (296, även 339).

Genom att ingå i studentnationen uttryckte medlemmarna alltså en regional identitet, menar Jacobsson. Nationen framstår rentav som ”alstrare och danare av den regionala identiteten” och ”[p]raktiskt taget alla personer, som i denna studie har granskats, har haft en bakgrund i studentnationen vid något av universiteten” (449). Jag frågar mig om det hade varit möjligt för Jacobsson att nå någon annan slutsats mot bakgrund av att medlemskapet var påbjudet och att allt material han använt emanerar från lärda kretsar vid eller kring universiteten.

Jacobssons avhandling innehåller förhållandevis lite polemik, diskussion eller problematisering utifrån befintlig forskning. Eftersom framställningen ofta frångår temat rör bemötandena heller inte de centrala frågorna. Den kanske utförligaste polemiken rör exempelvis synen på överflöd under 1700-talet, och där menar jag att Jacobsson har fel i sak.

Jacobsson vill gendriva etnologen Maria Adolfssons ståndpunkt i frågan om prästerskapets inställning till ”lyxkläder” bland allmogen (363 f.). Adolfsson har hämtat stöd hos Robert Darnton i sin uppfattning att prästerskapet här uttryckte en rädsla för ”gränsöverskridanden” som hotade leda till ”oordning, kaos och social mobilitet”. Detta, menar Jacobsson, är att ”falla undan för en under sent 1900-tal populär teori, en teori som därigenom inskrivs i det historiska materialet” (364). Den egentliga orsaken till prästernas upprördhet var i stället deras oro ”över sina församlingsbors moral och själ”. De uttryckte

ingen oro över att den sociala ordningen var hotad, ”det är moralen det handlar om”, säger Jacobsson.

Nu var ju samhällets orörliga och statiska karaktär en grundbult i den aristotelisk-lutherska samhällsordningen som, alla upplysningstankar till trots, ännu var starkt levande i breda samhällslager under 1700-talet. Berömd är ju Schering Rosenhanes emblematiska bild av ståndssamhällets pyramidformade struktur: *Turbato ordine ruit* – om ordningen rubbas går den under. Lika tydligt förekom tanken i hustavlan och man kan sedan diskutera huruvida den uttryckte en samhällelig eller en moralisk ordning. Självt tror jag att det är omöjligt att separera dessa aspekter.

Jag tycker alltså att det finns anledning att ta Maria Adolfssons tolkning på allvar; inte minst eftersom hon ju också modererar sin uppfattning (cit. 364). Jacobsson nämner i sammanhanget överflödsförordningarna, ett ämne som Anders Johan von Höpken avhandlade i sitt välkända *Tal om yppighets nytta* (1740). Höpken sade sig vilja tala om nyttan av överflödet ”och således uti et förmuftigt samqväm försvara hvad jag ibland den tanklösa hopen alltid är sinnad med eder angripa, ogilla och fördömma”. Vissa saker som inte var lämpade för gement folks begrundan gick alltså för sig att diskutera i belevade samhällskretsar. ”Det är icke anständigt, Mine Herrar! at friheten at tänka skal vara bunden och inskränkt hos alla, fast den än äger en skadelig verkan ibland en menighet.”

Inför de jämlikar Höpken adresserade kunde han däremot tala klarspråk: de levde i ett samhälle där var och en måste veta sin plats och överflödet var belöningen för de strävsammas flit. Men vad säger man, funderade Höpken, om någon frågar om överflöd?

”Jo, svarar man, överflöd är et syndigt missbruk af Guds gåfvor, [det] förvärrar helsan och följakteligen förkärftar lifstiden; det bebådar alltid hela rikens undergång, särskilta slägters utarmande, allehanda oordentligheter uti samfundet, fattigdom och magtlöshet, med flera olägenheter.”

Här uttrycks, vill jag hävda, i en samtida källa och utan omsvep just den tolkning som Robert Darnton gör och som Maria Adolfsson för vidare. Visst nämnde Höpken moralen, men det var – för att bruka modern terminologi – klassamhället som skulle försvaras.

Benny Jacobsson har skrivit en gedigen, mycket grundlig, genomgående lärd och på många sätt intressant avhandling. Undersökningen karakteriseras av stor noggrannhet och pålitlighet. Som referens till arbetsformer och nätverk inom 1600- och 1700-talets lärda värld kommer avhandlingen att kunna fungera som ett nyttigt om än något svåröverskådligt uppslagsverk.

Med detta tangeras också det jag uppfattar som avhandlingens stora problem: bristen på fokus. Även om läsaren lägger ifrån sig boken väsentligt berikad i sina kunskaper är det tveksamt om han eller hon blivit så mycket klokare i det som var undersökningens huvudfråga: regional identitet i Västergötland. Avhandlingen behandlar inte riktigt, för att uttrycka det försiktigt, det som den säger att den skall behandla. En alternativ men mer adekvat undertitel hade varit något i stil med *Studier av lärda arbetsformer och sammanhang med koncentration på 1600- och 1700-talen och med ämnet Västergötland som åskådningsexempel*. Det är i utredningarna av lärd praktik som den stora behållningen ligger.

Jag delar flera av Jacobssons grundläggande slutsatser – såsom att en regional identitet inte behöver stå i motsatsställning till andra regio-

nala identiteter och att de snarare befruktat en övergripande nationell identitet. Jag menar däremot att denna diskussion inte är tillräckligt väl förankrad i befintligt forskningsläge och att den möda som läggs ned på problemet därför ibland blir missriktad, ibland onödigt stor. Den vetenskapliga positioneringen görs inte alltid i förhållande till de relevanta forskningsfrågorna och det förblir därför många gånger oklart om det Jacobsson presenterar som nya tolkningar verkligen är så nytt.

När det gäller nedlagd forskarmöda är det svårt att inte imponeras. Jacobsson har följt de flesta spår till vägs ände. Arbetet kännetecknas genomgående av stor lärdom och god akribi. En slutredigering med sikte på tydligare problematisering och som tydligare tagit fasta på den avhandling Jacobsson skrivit och inte den han haft för avsikt att skriva hade därför med ganska enkla medel kunnat förhöja värdet av undersökningen. En hel del betydelsefulla iakttagelser riskerar nu att hamna i skymundan därför att den informationstörstande helt enkelt inte kommer att veta att det är i Jacobssons avhandling man bör titta.

Jonas Nordin

Drömmen om det ouppnåeliga

Henrik Lång: *Drömmen om det ouppnåeliga. Anarkistiska tankelinjer hos Hinke Bergegren, Gustaf Henriksson-Holmberg och Einar Håkansson* (Umeå: Institutionen för historiska studier, 2007) 264 s. ISBN 978-91-7264-402-1.

Det finns en omfattande forskning om svensk arbetarrörelse och politisk radikalism på svensk botten. Förhållandevis lite behandlar dock anarkistiska idéer och man kan fråga sig om detta beror på en forskningsmässig försummelse eller på att det inte finns så mycken anarkism i Sverige att skriva om.

Nu finns dock en idéhistorisk avhandling som behandlar detta, nämligen Henrik Långs *Drömmen om det ouppnåeliga. Anarkistiska tankelinjer hos Hinke Bergegren, Gustaf Henriksson-Holmberg och Einar Håkansson*. Avhandlingen behandlar ”anarkistiska tankelinjer” i den kulturella och politiska debatten från 1880 till 1930. Tyngdpunkten ligger dock på tiden mellan 1890 och 1910, det vill säga tiden

från socialdemokraternas första allvarliga försök att göra rent hus med anarkistiska idéer på kongressen 1891 fram till bildandet av det syndikalistiska fackförbundet SAC 1910.

Det är en väl vald tidsperiod, eftersom diskussionerna om anarkismen då var synnerligen livliga. Det sammanhänge med att ett antal spektakulära våldsdåd utfördes på högt uppsatta personer - kungar, presidenter och andra statsöverhuvuden – i olika västerländska länder som, ibland med rätt och ibland med orätt, tillskrevs anarkister.

Att använda sig av våldshandlingar som politiskt medel var en taktik som omfattades av vissa anarkister. Man hävdade att man med metoden, den så kallade handlingens propaganda, skulle kunna väcka folket till revolutionära handlingar med målet att åstadkomma en radikal samhällsomvandling. Metoden väckte naturligt nog stor avsky inte bara utanför utan också inom de anarkistiska leden, och flera anarkister tog bestämt avstånd från denna typ av våldshandlingar.

Dåden skapade en skräck för anarkister som påminner om dagens rädsla för terrorism och den drabbade också de anarkister som tog avstånd från metoden. Överhuvudtaget kom de grymma attentaten att prägla bilden av anarkismen vid det förra sekelskiftet, såväl för motståndarna som för anhängarna. Det gällde också i Sverige, även om det här inte fanns någon motsvarighet till de dramatiska attentat som utfördes runtom i Europa. En mycket uppmärksam händelse var dock det så kallade Amaltheadådet 1908, då ett antal engelska strejkbrytare på en båt utanför Malmö hamn utsattes för en sprängladdning som inte hade till avsikt att döda men som fick den tragiska följden att en arbetare dog och ett flertal skadades.

Det är mot denna bakgrund Långs studie avtecknar sig. I avhandlingen görs dock inte någon allmän rundmålning av anarkistiska idéer i tiden, utan författaren koncentrerar sig på tre personer som var, eller åtminstone ansågs vara, företrädare för anarkismen; Hinke Bergegren, Einar Håkansson och Gustaf Henriksson-Holmberg. Genom dessa avser Lång ”dels att ge personbundna exempel på hur anarkistiska idéer kunde artikuleras under denna tid, dels presentera ett större politiskt sammanhang åt den svenska sekelskiftes-anarkismen”.

Genom att utgå från dessa tre kan, menar Lång, *konkretion* ges åt de politiska idéerna. Han hänvisar till en idébiografisk metod men framhåller att det inte är fråga om några idébiografier i egentlig mening, bland annat eftersom han valt att begränsa sig till offentliga yttringar av de tre människors verksamhet. Större betydelse rent metodiskt ges en ideologi-analytisk metod som inspirerats av Michael Freedens lingvistiskt influerade synsätt. I enlighet med denna söker Lång identifiera vissa centrala begrepp inom anarkismen som särskiljer den från andra närliggande ideologier, framför allt liberalism och socialism av annat slag än anarkismen – även om han också framhåller svårigheterna i att ringa in en så undflyende ideologi som anarkismen. Som särskilda kännetecken lyfter Lång fram det konsekventa avståndstagandet till parlamentarismen och den representativa demokratin och avvisandet av dessa som en väg till samhällsförändring och som grund för det ideala samhället. Han lägger också stor vikt vid anarkismens människosyn, som kännetecknas av en tro på människan som varande moralisk av naturen – en

tanke som ligger till grund för visionen om att det inte behövs någon stat eller auktoritet för att samhället ska fungera. Det finns, framhåller Lång, snarast en tendens att inom anarkismen se auktoriteter och yttre styrning som något som kan förkväva människans naturliga moraliska instinkter.

Av de tre personerna ges Hinke Bergegren störst utrymme. Han är förmodligen också den som mer än någon annan har förknippats med svensk anarkism. Detta trots att Bergegren själv i flera fall tog avstånd från beteckningen anarkist och trots att Lång instämmer i det som också andra forskare har kommit fram till när det gäller Bergegren, nämligen att han förmodligen aldrig var någon anarkist. Turererna kring den socialdemokratiska kongressen 1891 behandlas utförligt och Lång ansluter sig till forskare som kommit fram till att motsättningarna på kongressen i första hand bör ses som uttryck för det nya partiets behov av att markera distans till anarkismen och att framhålla den parlamentariska inriktningen.

Lång visar också att motsättningarna i förhållande till socialdemokratin blev större när Bergegren mot slutet av 1890-talet återkom till Sverige efter en utlandsvistelse. Han engagerade sig då i socialdemokraternas ungdomsförbund, den så kallade ungsocialismen, och var mellan åren 1904 och 1916 redaktör för tidningen *Brand*. I den beryktade Norra klubben i Stockholm odlade han sin kritik av partiet och det var vid den här tiden som bilden av Bergegren som samhällsomstörtande agitator växte fram. Lång redogör för hur Bergegren i kölvattnet av Amaltheadådet utslöts ur partiet 1908. Att han tog avstånd från attentatet hjälpte föga gentemot socialdemokratiens behov av en person att projicera kritiken av anarkismen på.

Sammanfattningsvis menar Lång att man om Bergegren under den här perioden kan säga att han rent idémässigt visserligen uppvisade vissa likheter med anarkismen, framför allt i antimilitarismen, kritiken av parlamentarismen och tron på generalstrejken, men att han i grunden snarast var att beteckna som revolutionär socialist eller till och med marxist.

Avsnittet om Håkansson är kortare, delvis beroende på att denne dog redan vid 23 års ålder. I analysen av dennes idéer använder sig Lång också av skönlitterärt material. Håkansson beskrivs som ”en fullfjädrad och konsekvent anarkist” vilket motiveras med den konsekventa kritiken av staten. Lång lyfter

fram Håkanssonns starka tilltro till människans möjligheter att skapa ett fungerande socialt liv utan statlig myndighet. Håkansson beskrivs överhuvudtaget som en stor idealist, vilket bland annat kom till uttryck i hans engagemang för esperantismen, en rörelse som inrymde drömmar om mänsklighetens framtida förbrödring. Håkanssonns fräna kristendoms-kritik behandlas och Lång menar att denna saknar motstycke i den ungsocialistiska rörelsens historia. Denna kritik fick för övrigt den bisarra följden att Håkansson efter sin död 1907 dömdes till fem månaders fängelse för hädelse i novellsamlingen *Draksådd – fem otrons artiklar*.

Den tredje personen i studien är kanske den minst omskrivne av de tre, Gustaf Henriksson-Holmberg. Han var en produktiv författare som bland annat verkade som introduktör av ett flertal radikala tänkare i Sverige. Lång beskriver honom som en bokmal och teoretiker snarare än agitator och han ägnar stor möda åt att reda ut de teoretiska inspirationskällor som Henriksson-Holmberg tillägnade sig under en längre tids vistelse i Berlin på 1890-talet. Här möter tänkare som Eugen Dühring, Anton Menger och den så kallade juristsocialismen, men även den svenske 1800-talsutopisten Herman Quiding, som kanske mer än någon annan formade Henriksson-Holmbergs tänkande.

Till skillnad från de andra två engagerade sig Henriksson-Holmberg för lantarbetarnas roll i den revolutionära kampen – vilket kanske inte var så konstigt med tanke på att han själv var utbildad agronom. Lång redogör också för Henriksson-Holmbergs intresse för de rättsliga aspekterna av samhällsutvecklingen och för uppfattningen att juridiken bör vara ett medel att förändra samhället. Han konstaterar att Henriksson-Holmberg, från att i sin ungdom haft en relativt oklar politisk hållning, med tiden kom att bli allt mer sympatiskt inställd till anarkistiska idéer. Han var också positiv till syndikalismen och bidrog till att introducera denna i Sverige.

I en kort summering av studien konstaterar Lång att det verkligen fanns anarkistiska idéer i Sverige under den aktuella tidsperioden, bland annat företrädna av dessa tre personer – om än med reservationer när det gäller Bergegren. Han menar att det visserligen fanns skillnader mellan dem men att de förenades av en kompromisslös hållning i vissa politiska frågor, framför allt i kritiken av parlamenta-

rismen. Överlag framstod för dem, liksom även för andra radikaler i samtiden, anarkismen som ett lockande alternativ till den parlamentariskt inriktade socialism som blev alltmer dominerande inom det socialdemokratiska partiet.

Lång har skrivit en lättillgänglig och läsvärd bok. Avhandlingen är informativ och ger en bild av hur anarkismen diskuterades i vissa politiska kretsar vid det förra sekelskiftet. De tolkningar som görs av såväl texter som skendanden ter sig rimliga och resonemangen ger överlag ett tillförlitligt intryck. Det finns en del formella slarvfel, men sällan av mer allvarligt slag. En stor brist är dock avsaknaden av personregister.

Förhållandet till den forskning som trots allt finns i ämnet kunde ha gjorts tydligare. Vare sig Lennart Steen, Hans Lagerberg, Per Holmer eller Åke Lilliestam som skrivit om de personer som behandlas nämns i presentationen av forskningsläget, trots att deras arbeten ofta återopas i framställningen. Det blir heller inte riktigt tydligt på vilket sätt Långs forskning förhåller sig till deras arbeten. Man hade också önskat ett mer kritiskt förhållningssätt till en del av den litteratur som används och som är författad av personer som själva var delaktiga i den historia som omskrivs. Det gäller exempelvis Karl Fernströms krönika över ungsocialismen som Lång utnyttjar som källa, vilken självklart präglas av författarens delaktighet i det han skriver om.

Även i förhållande till en del av litteraturen rörande anarkismen i stort hade källkritiska kommentarer varit på sin plats. Det gäller exempelvis sådan litteratur som tillkom på 1970-talet och som framställer anarkismen som en irrlärlig avstickare från en mer renlärlig marxism. I vissa fall tenderar Lång att på ett lite okritiskt sätt reproducera bilder av anarkister som naiva och osystematiska och som ett slags historiens förlorare utan kontakt med verkligheten. Gentemot detta kan man framhålla det ”moderna” i de anarkistiska idéerna, exempelvis vad gäller civilisations- och teknik-kritiken, ett i flera fall stort ekologiskt medvetande och intressanta resonemang om demokratins utformning. Lång tar emellertid inte fasta på just detta och han uttrycker sig väl defensivt om värdet av att studera dessa idéer.

En central fråga i avhandlingen rör avgränsningen av själva begreppet anarkism. Det är inte helt klart vad Lång avser när han exempelvis frågar sig om Bergegren var anarkist

eller inte. Det beror på att Lång inte gör någon klar åtskillnad mellan vad man i den tid han skriver om avsåg med begreppet och vad han själv menar är rimligt att avse med det. Det är naturligtvis viktigt att göra en sådan åtskillnad, särskilt som det är ett så ytterligt mångtydigt och laddat begrepp. Vid det förra sekelskiftet var ordet anarkism för många, ja, kanske de flesta, ett skällsord och det satte givetvis sin prägel på hur man använde sig av det. När det gäller Bergegren tycks han i flera fall ha nyttjat det medvetet provokativt, vilket man naturligtvis måste ta med i beräkningen när man tolkar hans uttalanden. Synen på anarkismen förändrades också över tid. Den anarkism som diskuterades i samband med den socialdemokratiska kongressen 1891 var självklart inte samma anarkism som Henriks-son-Holmberg förhöll sig till flera decennier senare. Även om Lång framhåller vikten av att beakta ideologins förändring, skulle man gärna ha sett mer påtagliga spår av detta i framställningen.

En intressant fråga är hur den svenska anarkismen förhöll sig till idéer utanför landets gränser. Det är uppenbart att Sverige var ett mottagarland vad gäller anarkistiska idéer och det framgår också av Längs framställning men utan att detta diskuteras mer ingående. Man kan överhuvudtaget fråga sig vilken grogrund som egentligen fanns för de anarkistiska idéerna i Sverige. Den bild som ofta ges av den tidens svenska arbetarrörelse är att den präglades av ett skötsamhetsideal som kan synas ligga långt ifrån den mer vildvuxna radikalism som anarkismen representerar. Att flera av de omtalade anarkisterna, Bakunin, Krapotkin och Goldman, var ryssar kan också synas naturligt, med tanke på de auktoritära traditioner och den brist på utrymme för radikal agitation som präglade det ryska samhället. Det hade varit intressant om Lång ställt frågor om hur idéer tillkomna i en sådan situation lät sig omplanteras till svenska förhållanden.

En relevant fråga är också vilken typ av anarkism som blev den mest betydelsefulla i Sverige. Det är vanligt att dela in anarkismen i två skilda varianter, och det görs också i Längs avhandling; å ena sidan en individualistisk anarkism, som har beröringspunkter med liberalismen och å andra sidan en kollektivistisk, eller rentav kommunistisk, form av anarkism som ligger nära vissa former av socialism. Lång tycks mena att det var den kollektivistiska varianten som fick störst fäste

bland svenska radikaler. Helt säkert kan man dock inte vara på att det är det han menar, eftersom han är rätt otydlig i frågan. De belägg som ges kan också diskuteras. Så gör Lång det felet som ofta görs när det gäller anarkismen: han kopplar teorin om handlingens propaganda till den individualistiska anarkismen. Det kan synas naturligt, om man nämligen ser våldshandlingarna som ett sätt att framhäva individen gentemot kollektivet. I själva verket var många kommunistiska anarkister ivriga anhängare till denna metod, som de såg som ett sätt för individen att offra sig för folkets bästa. Här var det alltså fråga om en "individualism" som lade stor vikt vid individens ansvar för kollektivet. I flera fall kom detta att leda till ett förhållningssätt som liknade ett religiöst martyrskap. Även om de mest extrema uttrycken för en sådan hållning inte förekom i Sverige tycks idéer i anslutning till denna här ha fått visst fäste.

Man skulle även önska att Lång mer utförligt hade diskuterat valet av de tre personer han behandlar, liksom den kontext han har valt. I avhandlingen behandlas idéer inom socialdemokratin och i anslutning till ungsocialismen men det blir inte riktigt klart hur stor utbredning de anarkistiska idéerna egentligen hade i dessa organisationer. Inte heller diskuterar Lång om det fanns andra möjliga fora där anarkistiska idéer var betydelsefulla. Det gör att redogörelsen för de tre tänkarnas idéer tenderar att i någon mån sväva fritt.

När det gäller de tre personerna framstår valet av Bergegren som mest problematiskt. Dels är det som sagt tveksamt om han alls ska kallas anarkist, dels är han redan relativt utforskad – det gäller åtminstone konflikterna med Hjalmar Branting inom socialdemokratin vilka Lång ägnar stor uppmärksamhet. Det finns också en tendens hos Lång att reproducera bilden av Bergegren som en eklektisk tänkare, vars idéer man inte riktigt behöver ta på allvar. Man frågar sig om det inte hade varit mer intressant att fokusera på sidor av Bergegren som är mindre utforskade och som synes mer spännande – såsom hans engagemang för kvinnornas roll i den politiska kampen och uppfattningen om det intima förhållandet mellan konst och politik.

Huvudproblemet med Längs framställning är dock att redogörelsen för Bergegrens konflikter med Branting tenderar att säga mer om socialdemokratin syn på anarkismen än om de anarkistiska idéerna. Detsamma gäller inte

de andra två – här är det verkligen de anarkistiska idéerna som står i centrum. Därigenom uppstår dock en bristande symmetri som gör att jämförelsen mellan de tre gestalternas tänkande haltar något. Valet av Håkansson och Henriksson-Holmberg framstår dock som mer naturligt och Lång visar att de omfattade idéer som med fog kan kallas anarkistiska. Även om deras livsöden saknar den dramatik som var häftad vid Bergegrens liv är redogörelsen för dessa två mer intressant och också mer inklämmande – det gäller särskilt Håkansson vars porträtt tecknas i ljusa färger. Inte heller beträffande dessa blir man dock klar över hur representativa de var för svensk anarkism i stort.

Avsaknaden av resonemang kring urval och representativiteten när det gäller såväl personer som kontext gör att det inte är helt lätt att dra några mer generella slutsatser om svensk

anarkism utifrån Långs avhandling. Lång är också såväl kortfattad som försiktig i sina slutsatser. Han tycks mena att de tre omfattade idéer som liknar de anarkistiska men han hävdar att dessa egentligen inte var så särskilt avvikande från andra politiskt radikala idéer i samtiden. Det verkar alltså som om han menar att det verkligen fanns ”anarkistiska tankelinjer” i Sverige, men att dessa inte på något tydligt sätt utmärkte sig från annan radikalism.

De försiktiga resonemangen i slutet är förmodligen befogade. Lång är inte spekulativ och det han faktiskt behandlar i framställningen ger, som sagt, ett trovärdigt intryck. Även om avhandlingen lämnar många frågor kring svensk anarkism vid det förra sekelskiftet obesvarade kan den därför utgöra en bra utgångspunkt för vidare studier i ämnet.

Inga Sanner

Nietzsche

Tobias Dahlkvist: *Nietzsche and the philosophy of pessimism. A study of Nietzsche's relation to the pessimistic tradition: Schopenhauer, Hartmann, Leopardi*. Uppsala Studies in History of Ideas no. 35. Uppsala: Uppsala universitet, Institutionen för idé- och lärdomshistoria, 2007. 301 s. ISBN 978-91-554-6963-4.

Pessimism seems to be a subject of actual relevance. However, the question of Tobias Dahlkvist's doctoral dissertation is not, whether we are or should become pessimists, but how the pessimist tradition has been established, developed and transformed in the philosophy of the 19th century. The temporal frame of his book reaches from Arthur Schopenhauer (1788–1860) to Friedrich Nietzsche (1844–1900), more precisely from 1844 to the last year of Nietzsche's philosophical activity, 1888. In 1844, not only Nietzsche was born, but also the second edition of Schopenhauer's main work *Die Welt als Wille und Vorstellung* was published. There, Schopenhauer introduced the term ”pessimism”. Although the word pessimism already occurred in the middle of the 18th century, it received its philosophical significance through Schopenhauer, whose philosophy was labelled ”pessimistic” by some reviewers of his works

rather lately in the 1850's. Schopenhauer himself accepted the label ”pessimism” for his own thinking, but he did not overemphasize it. In fact, his philosophical system was – without the label ”pessimism” – already fixed in 1819, when he published the first edition of *Die Welt als Wille und Vorstellung*.

Dahlkvist explores how this philosophical pessimism could rise in Germany, how it became a prominent part, even a fashion within the intellectual discussion of the 1860's and 1870's, how it was criticized by contemporary philosophers and finally how Nietzsche used the challenge of pessimism to found his own philosophy, that pretended to be beyond pessimism and optimism. In the first of three parts, Dahlkvist begins with the different meanings of pessimism and its early history. Albeit, one could argue that there were always pessimistic tendencies in the history of ideas since Antiquity, pessimism in a narrower meaning of the term is a rather modern invention. In this narrower, philosophical meaning, ”pessimism” can first signify the counter-position to metaphysical optimism, namely the leading idea of Leibniz that we inhabit the best of all possible worlds. Then, pessimism would be the conviction that we inhabit not the best, but the worst of all possible worlds. If this world was only a tiny bit worse, it would cease

to exist, Schopenhauer once supposed. However, in Dahlkvist's view, a second philosophical meaning of "pessimism" is of much greater importance, namely the conviction that non-existence is to be preferred to existence, that the overall balance of life is always negative.

Still in the first part of his dissertation, Dahlkvist shows how Schopenhauer gained his so-called pessimist position and how he found in art, in compassion and in asceticism practical solutions to the problem how the blind will, that is the very essence of the world, can be tranquilized or even overcome. Inspired by Schopenhauer, there occurred a real pessimism hype in German thought. Some of the now mainly forgotten authors presented by Dahlkvist tried to establish a "scientific pessimism". Particularly prominent and influential in this group was Eduard von Hartmann (1842–1906) with his successful *Philosophie des Unbewussten*. To Hartmann, the end of the historical process is the extinction of the unconscious, Hartmann's name of the world's essence and another name for Schopenhauer's will. Hartmann strived to prove with the help of natural sciences that mankind went through a historical process of growing self-awareness leading to the insight that mankind has to give up itself. Dahlkvist adds to the presentation of Hartmann a chapter on his wife Agnes Taubert, herself also a philosophical author with the ability to summarize the thinking of her husband. Then we find in Dahlkvist's book another group of philosophers propagating a rather metaphysical variety of pessimism. The relevant names here are Julius Bahnsen (1830–1881) and Philipp Mainländer (1841–1876). Bahnsen saw self-contradiction already in the will, hence in the essence of the world itself. This leads him to a hopeless pessimistic nihilism. Mainländer on the other hand conceptualized a *Philosophie der Erlösung*, a philosophy of redemption, supposing this redemption would be the collective suicide of mankind, because the existing world was already the agony of God. Dahlkvist does not only ask how these authors evolved and used their specific concepts of pessimism, but also how their antagonists criticized this pessimism. The dissertation uses Jürgen Bona Meyer (1829–1897), James Sully (1842–1923), Elme Marie Caro (1826–1887) and Max Nordau (1849–1923) as examples. It is absorbing to learn how these anti-pessimists began to see pessimism rather as a disease than as a philosophi-

cal conception. However, for the reception of pessimism particularly in the case of Nietzsche even more important was Eugen Dühring (1833–1921), himself also highly critical of pessimism, but defending Schopenhauer against the charge of pessimism. His most prominent book in this context already tells its intention in the title *Der Werth des Lebens*: Life has a positive value.

The first part of the thesis closes with a chapter on the Italian poet and philologist Giacomo Leopardi (1798–1837), who has been seen by many as the "Italian Schopenhauer". Dahlkvist intends to show that albeit Leopardi could be judged as a pessimist (104), he was not denying life nor was he really part of the pessimistic tradition.

In the second part of his book, Dahlkvist presents Friedrich Nietzsche as a creative user and transformer of the pessimistic tradition. This part covers the years 1864 to 1878, mainly the first period of Nietzsche's philosophical work and its preparation. Therefore Dahlkvist begins with an analysis of Nietzsche's posthumous notes from 1864 to 1872, exploring how Nietzsche got acquainted with Schopenhauer, and also with Hartmann and other pessimists. While Nietzsche seems to have associated pessimism with the ancient Greeks in his earliest notes, his never uncritical interest in Schopenhauer did not lead him immediately to see in pessimism a philosophical problem. Until Nietzsche's arrival as a professor for classical philology at the University of Basel in 1869, according to Dahlkvist there is practically no reflection about a philosophical problem of pessimism in his notes visible. But from 1869 to 1872, the reading of Hartmann's *Philosophie des Unbewussten* created a growing awareness of pessimism as a philosophical problem. Dahlkvist works out that pessimism, and particularly the question of the positive or negative value of life, became a driving force in Nietzsche's thinking of these years. However, Nietzsche did not assume science or knowledge could help against the pessimistic challenge, but that art was the way to pacify the threat that non-existence might be better than existence. In his first philosophical book, *Die Geburt der Tragödie* of 1872, Nietzsche elaborates on this assumption: The Dionysian is the place of pessimistic insight into the very essence of the world, but what is needed is a synthesis of the Dionysian and the Apollinian in art: Art has to protect mankind

from comfortless knowledge. Therefore Nietzsche looks for an aesthetic justification of the world. Schopenhauer is a crucial reference figure in the *Birth of tragedy*, but nevertheless already surmounted in many respects.

In a further chapter of the second part, Dahlkvist investigates the four *Unzeitgemässe Betrachtungen* again with the question about the role of pessimism in these writings in mind. Here, the posthumous fragments give valuable hints, too. While the *First untimely meditation* (1873) polemicalises against David Friedrich Strauß as representative of the optimistic, philistine spirit of the age and against the lack of unity in German culture, Dahlkvist detects in the *Second untimely meditation* on the advantage and disadvantage of history for life (1874) also an attack against a particular figure of the contemporary intellectual life, namely the pessimistic process philosopher Eduard von Hartmann. In his analysis of the *Third untimely meditation* on Schopenhauer as Educator, Dahlkvist points out that this book only uses Schopenhauer as exemplary man and is not really interested in his philosophy. Pessimism works here as a tool against wrong tendencies in present times. The *Fourth* and last *untimely meditation* is devoted to Wagner who was adapting Schopenhauer's pessimism himself. Nevertheless, Dahlkvist is able to demonstrate that the subject "pessimism" has gradually lost its importance for Nietzsche after the publication of the *Birth of tragedy*, a fact that is very obvious in the last *Untimely meditation*, but also in the posthumous fragments from 1875 to 1878. It turns out that Nietzsche was never a pessimist in the sense of his contemporaries, but took the question if life could be justified very seriously.

In the third, last and shortest part of his thesis, Tobias Dahlkvist identifies some "pessimistic themes" in Nietzsche's later writings. A first and important question is how pessimism is related to nihilism, a crucial topic in Nietzsche's oeuvre in the 1880's. Dahlkvist remarks that the question of the value of life is replaced here by the question about the meaning of life (cf. 225). He also emphasizes that the pessimism of strength the later Nietzsche opts for is the acknowledgment "that life is painful and cruel, and wanting life to be just as it is" (232). The second chapter is rather a study in a literary motif quite prominent already in early Nietzsche, namely the motif of Hamlet. The Hamlet theme is connected with

another underlying interest of Dahlkvist's entire research – the interest to find out what relation exists between the discourse of melancholy and the discourse of pessimism. At least, in Nietzsche's later writings, a rather ambiguous attitude towards Hamlet and his melancholy can be observed. In a third chapter, Dahlkvist uses the change in Nietzsche's initially very positive reception of Leopardi into a very critical and reserved approach to the Italian poet to illustrate "how pessimism gradually changes from a sign of courage and intelligence to a symptom of perversion and pathology" (246). Finally, the last chapter gives an alternative interpretation of Nietzsche's late concept of the Eternal Recurrence, *Ewige Wiederkunft des Gleichen*. Dahlkvist sees this concept already prepared in the *Second untimely meditation* on history, where Nietzsche mentioned the Pythagorean idea of recurrence; but there also the question was posed whether one would like to live the last ten or twenty years of one's own life again if one had the option to do so. The source of this passage can be identified: it is once again Eduard von Hartmann. Hence, Dahlkvist argues that the motivation for the Eternal Recurrence originates in the pessimistic question if life is worth to be lived.

A superficial reader consulting only the contents of Dahlkvist's book could be seduced to ask why the third part was much shorter than the first and the second one. Is there so few to be said about pessimism in later Nietzsche that this shortness is justified by the matter itself? The possible objection of a superficial reader may lead to some observations on Dahlkvist's methodology: In fact, he employs in all three parts different approaches: The first one summarizes prominent and less prominent philosophical positions in the pessimism debate often in the style of an extended encyclopaedic article – with the exception of Schopenhauer, whose thinking is presented broadly. The second part follows closely a chronological path through Nietzsche's works and posthumous notes isolating the relevant passages on pessimism and pessimistic themes. To a certain extent, the third part is a collection of essays on different subjects related somehow with pessimism. These essays serve rather as an illustration that the pessimistic challenge is still present even in later Nietzsche than as a proof that even the Nietzsche of the 1880's was in his philosophy still entirely determined by pes-

simism. Dahlkvist is much too cautious to propose such a strong hypothesis. Therefore, it makes sense to restrict the size of the third part radically and to present only some essays as a kind of appetizer for future research.

In the case of Nietzsche, Dahlkvist is never tempted to fall into the trap of *Nachlass-metaphysik*, i.e. into the assumption that the "real Nietzsche" is to be found only in the posthumous fragments, so we would have the right to neglect the books published by Nietzsche himself. Dahlkvist uses the *Nachlass* merely in order to show in what correlation of reading and thinking certain ideas appeared for the first time and how they developed before they did or did not become part of a book. Sometimes, Dahlkvist could have reflected more on the form of the texts he interrogates: They are certainly not sheer conglomerates of propositions, but follow very specific textual strategies.

In his short introductory history of the notion of pessimism Dahlkvist mentions that the expression "pessimism" was coined in 1759, but does not mention that the person against which this notion was coined was obviously Voltaire with his *Poème sur le désastre de Lisbonne* and his *Candide*, both works attacking metaphysical optimism held by Leibniz and Alexander Pope. Although Voltaire seems to be a reference figure for pessimism in late Nietzsche, he is only quoted once in Dahlkvist's book and not even to be found in the index. This has to do with the fact that Dahlkvist tries to exclude the debate about optimism in the 18th century and opts therefore against the definition Schopenhauer once gave in contradiction of Leibniz, namely that we live in the worst possible world (14). Contrary to this definition Dahlkvist holds that philosophical pessimism is rather characterized by the assumption that the balance of life is negative and that being pessimists we would have to prefer non-existence to existence. At a later point of the book (113), the worst-possible-world-type of pessimism is even subsumed to the negative-life-balance type.

However, reintroducing Voltaire in the pessimism discourse, one could also assume that the pessimism debate in the 19th century is still related to the theodicy debate of the 18th century. This has to do with the question of justification. Justification may be originally a theological notion (42, but cf. 146), but in fact it is also a juridical one. And therefore it is the

main pattern of the optimist Leibniz project of theodicy: God has to be justified in view of the evil in the world. And in the 19th century pessimistic discourse, many participants seem to remain within this theodicy game of justification: e.g. Nietzsche turns the project of God's justification into the project of justifying the world: Cosmodicy instead of theodicy is his intention, and justification is, according to Nietzsche, to be found in art (cf. 151). Therefore it seems to be problematic to neglect the worst-possible-world-type of pessimism in favour of the negative-life-balance-type, because the question of justification seems to be inevitably connected to the theodicy or cosmodyc project. Does not Mephisto's self-characterization in the first part of Goethe's *Faust* express the very essence of the conjunction of the worst-possible-world- and negative-life-balance-type of pessimism: "Ich bin der Geist der stets verneint! / Und das mit Recht; denn alles was entsteht / Ist werth daß es zu Grunde geht; / Drum besser wär's daß nichts entstünde"? (*Faust*, verses 1338–1341) It is highly symptomatic that Nietzsche seems to give up the idea of justification in the *Gay science* as a metaphysical idea (cf. 223).

In the parts on Nietzsche, Dahlkvist does not just give an example of *Quellenforschung*, of sources investigation practised quite frequently in Nietzsche research today, following the only intention to identify Nietzsche's readings. He goes further, because he wants to understand how Nietzsche used and changed the ideas and thoughts he read. Only with such an intention *Quellenforschung* can be more than sheer positivism. The decision to take into consideration only those pessimistic influences where a direct reception of the respective works can be traced in Nietzsche's notes or books, is the reason for the fact that Dahlkvist does – with the exception of Richard Wagner – not consider the personal Schopenhauerian context of Nietzsche. Jacob Burckhardt, strongly impressed by Schopenhauer, does play a marginal role (cf. 132), while Nietzsche's closest friend Franz Overbeck, himself one of the first to adapt Schopenhauer for the understanding of the growth and history of Christianity, is never mentioned at all. Even Nietzsche's school mate Paul Deussen, once named as the founder of the Schopenhauer-Gesellschaft (130, n. 315) is lacking, although he already in his *Elemente der Metaphysik* (1877) tried to combine Schopenhauer's

pessimism with Christianity and later on also with Indian philosophy. However, Dahlkvist does not find enough evidence of a pessimistic dialogue with these friends justifying their inclusion. Nonetheless, the reflection on the concepts of historiography held e.g. by Burckhardt and Overbeck could have helped to avoid a one-sided view on the *Second untimely meditation* reflecting in Dahlkvist's account mainly Nietzsche's despise of Hartmann as process philosopher (cf. 180 and 188).

With Schopenhauer's philosophy of will in mind, one could be wondering why Nietzsche's idea of *Wille zur Macht*, Will to Power, seems not to be worth to be discussed in the third part of the dissertation. At least since the research of Wolfgang Müller-Lauter we know that Nietzsche did not conceptualize a unity and singularity of will when he spoke about Will to Power, but a plurality of will, of will quantities. Therefore one could see here a resolute avoidance of Schopenhauerian metaphysics of will by pluralizing the only and unique will. Though, on the other hand, another pessimist thinker, namely Julius Bahnsen, had already given up the concept of one and unique will: He only accepted individual wills as original potencies of reality, without a unique will above or beyond them. The *Entzweiung des Willens* is a problem every individual has to face. This concept seems to have great resemblances to Nietzsche's ideas about wills to power. In a footnote (272, n. 697) it is furthermore mentioned that Nietzsche was well aware of the "plurality of wills" in the concept of another pessimist philosopher, namely Mainländer. It is a pity that Dahlkvist does not discuss the issue of will in a chapter of its own, while he has strong arguments for the connection of the pessimism problem and the nihilism problem in late Nietzsche. The reader may have desired simi-

larly strong arguments for the insinuated connection between the discourse of melancholy and the discourse of pessimism, to which Dahlkvist already early in his books hints to, but does not develop this point any further unless the above mentioned chapter on Hamlet as a symbol for melancholy as well as for pessimism.

Dahlkvist argues that from the beginning of anti-pessimism in the case of authors like Meyer or Nordau, the suspicion is uttered that pessimism is a kind of insanity. The late Nietzsche seems to pick up this option in order to delegitimize pessimism. One would like to learn more about how significant it was for the transformation of the concept of pessimism that at the beginning of its career as well as at its end pessimism has been pathologized. Is there a motif visible why one had obviously great difficulties to accept pessimism as a real philosophical position and not only as a state of mental and physical disruption?

Dahlkvist does not only give a profound introduction into the mostly forgotten tradition of German philosophical pessimism, but investigates also its motifs, its perspectives, the reasons of its rise and of its decline. This book gives a highly valuable overview of the pessimistic tradition in German philosophy of the 19th century and also of the attempts to face and to solve the problems introduced by pessimism. It is a well-balanced thick description of the continuities, but also of the discontinuities within the pessimistic tradition. As motto Dahlkvist quotes a sentence from Cioran's *Syllogismes de l'amertume*: "Plus je lis les pessimistes, plus j'aime la vie". One may now be tempted to change this sentence into: "Plus je lis Tobias Dahlkvist, plus j'aime les pessimistes".

Andreas Urs Sommer

Läkaren, döden och brottet

Tony Gustafsson: *Läkaren, döden och brottet. Studier i den svenska rättsmedicinens etablering*, Uppsala Studies in History of Ideas no. 36. Uppsala: Uppsala universitet, Institutionen för idé- och lärdomshistoria, 2007. 443 s. ISBN 978-91-554-6964-1.

I Tony Gustafssons avhandling *Läkaren, döden och brottet. Studier i den svenska rätts-*

medicinens etablering (Uppsala 2007) glimtar en mängd märkvärdiga personer och situationer fram ur den idéhistoriska prosan. Inte så att författaren lyfter fram det säregna eller bisarra i historien, men jag som läsare kan inte låta blir att fastna för det. Tänk dig till exempel 1830-talets Sigtuna. En man stryper en mängd katter. Systematiskt. Han stryper också hundvalpar. Ibland dränker han dem

istället i olja, eller vatten blandat med bläck eller gurkmeja. Han observerar djurens döds-kamp och obducerar dem. (Man undrar vad grannarna tänkte, om de visste. Och tjänstefolket.) Sedan jämför han resultaten. Skiljer sig utseendet hos luftvägar och lungor åt beroende på dödsättet? Hur långt ner i, och till vilka delar av lungorna har det färgade vattnet trängt? (304)

Mannen som ströp katter var provinsialläkaren August Timoleon Wistrand. Hans experiment var originella, utförda flera decennier innan den experimentella fysiologin etablerades i Sverige. Inte bara det, han publicerade också sina resultat på ett avancerat vis, i relation till en grundlig genomgång av det internationella forskningsläget. Med sitt systematiska tillvägagångssätt lyfte A. T. Wistrand, till att börja med utanför alla institutionella sammanhang, den medikolegala kunskapsutvecklingen i Sverige till en ny nivå och etablerade ett modernt rättsmedicinskt förhållnings-sätt. Och tillsammans med brodern Alfred Hilarion Wistrand (vilka underbara namn!), som var lärare på Karolinska institutet, skrev han en inflytelserik lärobok i ämnet (303 ff., kap. 6).

Wistrand är kanske den mest fascinerande personligheten av alla som figurerar i Gustafssons avhandling, vilken är den första som skrivits om rättsmedicinens (idé)historia i Sverige. Som sådan är den mycket värdefull, inte minst för den som vill forska vidare i ämnet. Det ligger ett gediget forskningsarbete bakom denna avhandling; Gustafsson har gått igenom enorma mängder källmaterial, vilket är en betydande prestation i sig. Avhandlingen är också full av intelligenta iakttagelser som bara den kan göra som har riktigt god koll på käll-läget. Författaren lyfter fram många olikartade aspekter på rättsmedicin genom de delstudier som strukturerar avhandlingens upplägg och som fungerar som facetter av helheten.

Särskilt intressant är att han lyckas visa hur nyckfull och oförutsägbar etableringen av ett kunskapsfält, en vetenskaplig disciplin kan vara. I förstona kan det för en vetenskapshistoriker verka typiskt och självklart att rättsmedicin i modern mening blir till under mitten av 1800-talet, under den tid då så många andra medicinska specialiteter växer fram. Men genom att närstudera etableringsprocessen har Gustafsson visat att den bär unika drag, där historiska tillfälligheter och enskilda personers handlingar och livsval sam-

spelar med institutionella förutsättningar och större samhällseliga skeenden.

Begreppet rättsmedicin använder Gustafsson analytiskt och historiskt specifikt, som dels en medicinsk disciplin och dels en samhällelig verksamhet. Första gången ordet bevisligen använts i Sverige var 1848. De äldre oreglerade praktiker där medicinsk kunskap togs i anspråk i rättsliga ärenden benämns medikolegala frågor, *medicina legalis*, eller medicinal-lagfarenhet (19 ff.). Under tidigmodern tid, och fram till mitten av 1800-talet, uppfattades denna verksamhet som den mångfald frågor som rättsväsendet behövde få hjälp av läkare och kirurger att besvara. Verksamhetsområdet innefattade det som vi idag kallar rättsmedicin, rättspsykiatri, rättskemi, och kriminalteknik. Vid mitten 1800-talet blev rättsmedicin en disciplin i egentlig mening, ett eget kunskapsområde med den döda kroppen, och det miss-tänkta brottet i centrum (16 ff.).

En första förändringsfas inleddes under 1600-talet då hovrätterna och Collegium medicum inrättades. Dessa inledde en kommunikation om rättsfall, vilket ledde till en första reglering av den medikolegala praktiken. I slutet av samma århundrade började också obduktionen som praktik etableras i Stockholm. En andra förändringsfas tog fart efter 1750 då medicinalväsendet reformerades och provinsialläkarsystemet expanderade. Den tredje och viktigaste förändringsfasen inträffade från omkring 1820 till mitten av 1830-talet, då undervisningen ordnades, praktiken systematiserades, obduktionerna standardiserades och normaliserades, och rättsmedicin etablerades som modern samhällsinstitution. Alldeles efter denna period följer den fjärde fasen, då rättsmedicin även etableras som kunskapsfält och medicinsk disciplin. Gustafsson beskriver alla dessa förändringar i detalj, analyserar dem noggrant, vrider och vänder på källmaterialet. Han utvinnet mycket. Kanske för mycket. Framställningen hade kunnat vinna på en tydligare avgränsning av den undersökta tidsperioden och på en mindre detaljrik berättelse om sådant som det tidiga 1800-talets riksdagsdebatter (se kap. 3), Fredrik Theodor Bergs vindlande karriär (se kap. 4), och debatten om den så kallade ”lethalitetsdoktrinen” (se kap. 6). Närstudier av de här sakerna är både trovärdiga och intelligenta, men kunde ha sammanfattats för att göra texten som helhet mer fokuserad.

Historien om rättsmedicinens tillblivelse i

Sverige har enligt författaren ett visst mått av kontinuitet. *Praktiken* har en kärna bestående av att läkare och kirurger bistått vid våldsbrottsutredningar (till en början främst vid undersökningar av icke-dödande skador, så kallade sårsmål). På den *juridiskt-formella* nivån består kontinuiteten av det ”rättsmedicinska imperativet”, uppfattningen att alla de dödsfall ska utredas där dödsorsaker eller döds sätt är oklara, där det finns en misstanke om brott (103). Historien präglas dock mer av diskontinuiteter, hävdar Gustafsson; processen var heterogen och växlingsrik. Verksamheten var i grunden beroende av statsmakten och av politiska initiativ, och generellt uppvisade läkare mycket litet intresse för rättsmedicinska frågor. Trots detta innebar rättsmedicinens etablering en genomgripande medicalisering av en rad samhälleliga institutioner.

Syftet med avhandlingen är trefaldigt: att ”studera den historiska process genom vilken rättsmedicin etablerades i Sverige”; att ”identifiera de historiska förutsättningarna” för denna process; samt att undersöka betydelsen av rättsmedicinens särart, som en praktik i skärningspunkten mellan rättsskipningens och medicinens områden. Under rubriken ”Rättsmedicin – ett problematiskt studieobjekt”, definierar författaren först det speciella med rättsmedicinens verksamhetsområde i gränslandet mellan lag och medicin, där den å ena sidan utvecklats till en självständig medicinsk specialitet, och å andra sidan alltid varit knuten till, och beroende av rättsväsendet. Med denna utgångspunkt uppfattar han rättsmedicin som *problematisk* att studera och *kluvan* som verksamhet, en grundläggande klivenhet som hämmade den vetenskapliga utvecklingen på området (17 f.).

Teoretiskt anknyter Gustafsson här till Michel Foucaults förståelse av rättsmedicin så som den framträder i *Abnormal. Lectures at the Collège France 1974–75* (1999). Foucault ser inte rättsmedicin som sprungen ur å ena sidan medicinens område och å andra sidan lagens, utan som något eget, en ny diskursiv praktik, en kvalitativt annorlunda verksamhet. Självt har jag svårt att se detta som ett stöd för uppfattningen om rättsmedicin som *kluvan*. Med den syn på makt som Foucault utgår från, och som Gustafsson tyvärr förbigår, framträder istället en medicinsk praktik som är egenartad i sin *sammansmältning* med juridiken och rättsapparaten. (Foucault studerar visserligen detta i förhållande till rättspsykiatri och pro-

blemet med den avvikande individen, men hans studie har bäring även på detta sammanhang.) Rättsmedicin har enligt Foucault en särskild sorts makt med egna regler och en egen autonomi. Denna makt utövas i rättsalen, bygger på juridik och medicin, men går utöver dessa och liksom *förminskar* och *koloniserar* den medicinska makten. Detta kan, anser jag, vara en delförklaring till att läkarkåren i gemen inte var så engagerad i och intresserad av rättsmedicin under den intensiva professionaliseringsfas och det förvetenskapligande som medicinen genomgick under 1800-talet. Liksom till att de läkare som *var* intresserade ansåg att det var viktigt att karva ut ett utrymme de kunde kontrollera och ha makt över. Foucault skriver att läkare och jurister tillsammans bildar en slags expertpakt med makt att utesluta allmänheten, lekmännen, ur rättsskipningsprocessen.

Hela fältet rättsmedicin kan ses i analogi med rättspsykiatri som Foucault ser den: läkarna arbetar i sin rättsmedicinska roll inte med medicinens uppdrag – de försöker inte kurera sjuka människor. Här har läkarens verksamhet att göra med rekonstruktionen av ett begånget brott, vilket Gustafsson också tar upp i samband med ett resonemang om att läkarna blir ett slags domare då de hjälper till att binda någon vid ett brott. Med stöd av Foucault skulle man alltså kunna säga att rättsmedicinens egenart består av att den är en med juridiken och rättsapparaten kombinerad, syntetiserad medicinsk praktik, snarare än att den är kluvan. Då Gustafsson väljer bort maktperspektivet, missar han alltså värdefulla aspekter av Foucaults analys, och det teoretiska perspektiv han själv har valt får en snävare räckvidd än vad som varit möjligt.

Gustafsson tar också stöd hos Foucault för en elegant kritik av de bedrägliga begreppen *tradition* och *utveckling*. Han anser begreppen direkt olämpliga att använda då de tenderar att ge komplexa historiska skeenden missledande drag av enhetlighet och kontinuitet (20 f.). En stor del av den äldre historieskrivning vi ofta bygger våra studier på använder dock dessa begrepp mer eller mindre oreflekterat, och förmedlar en tro på historisk kontinuitet, kausalitet, och kumulativ kunskapsutveckling. Det är svårt att undvika att föra detta språkbruk vidare, och därmed den kunskapsyn det sammanhänger med. Gustafsson fastnar tyvärr själv rätt ofta i den fällan, inte minst då han lutar sig mot Erwin Ackerknecht. Ackerknecht är visserligen en pålitlig histori-

ker, men hans artiklar om rättsmedicinen är från 1950–51 och är fulla av sin tids värderingar, och inte minst av hans påtagliga utvecklings- och framstegsperspektiv (se t.ex. 40). Det finns flera liknande exempel i avhandlingen, bland annat från utvecklingen om patologins historia, vilken bygger på äldre sekundärlitteratur. Det här är inte några banala exempel på felskrivningar, det handlar om en kunskapsyn som det är svårt att göra sig kvitt, och som motsäger den teoretiska grunden för avhandlingen.

Valet att fokusera studien på rättsmedicinens förhållande till den döda kroppen har också konsekvenser. Inledningen skriver Gustafsson att avhandlingen handlar om den döda kroppen (men inte den döda kroppen i allmänhet, utan en som omges av oro, tvivel och miss-tankar om begångna brott) och de yrkesgrupper och institutioner som tog den i anspråk (15 f.). Utredningen av det misstänkta dödsfallet är här rättsmedicinens kärna, och undersökningar av levande kroppar nämns mest i förbigående (med undantag för sårmaålen). En genomgång av de handböcker i rättsmedicin som publicerades i Sverige under den avhandlade tidsperioden (från Kiernanders 1776 till bröderna Wistrands från 1852) visar dock att verksamheten omfattade mycket mer. Här behandlas kemiska undersökningar, psykundersökningar med mera, och de ämnen som tas upp är tämligen konstanta över tid.

Det mest slående i dessa handböcker är att de till absolut största delen handlar om att kontrollera *sexualitet*: utreda impotens, känna igen en hermafrodit, avslöja sodomiter med mera. Framförallt handlar de om kontroll av den *kvinnliga* sexualiteten: där är sida upp och sida ner om tecknen på att en kvinna haft samlag eller nyligen varit gravid, vilket ju speglar en tid med radikalt annorlunda värderingar i Sverige än dagens, och ett samhälle med hårda villkor för kvinnor som födde barn utanför äktenskapet (även besattheten vid att finna goda sätt att utreda om ett spädbarn varit dödfött eller bragts om livet kan sägas höra till denna kategori). Frågor om sexualitet och kön är dock slående frånvarande i Gustafssons avhandling.

Analysen av rättsmedicinens etableringsprocess skulle enligt min mening kunnat göras rikare om aspekter på kön, sexualitet och klass inkluderats – detta hade också varit mer på sin plats än några av alla de ansatser som används i avhandlingen (till exempel annon-

seras ett nätverksperspektiv som inte genomförs fullt ut). Det handlar inte om att anpassa sina frågeställningar efter vad som är trendigt eller politiskt korrekt, utan om att utvinna mesta möjliga ur materialet. Ett könsperspektiv hade kunnat tillföra en viktig dimension till analysen.

Ett exempel på detta är hur professionaliseringsperspektivet, som också är svagt utvecklat, hade kunnat stärkas genom en diskussion om den maskulint kodade medicinska professionaliteten. Läkarnas egna ord om verksamheten som heroisk, intellektuellt ansträngande, pliktuppfyllande och samhällligt uppbyggande hade kunnat ses i detta perspektiv. Kön görs ju inte enbart i relationellt samspel män och kvinnor emellan, utan även i sådana enkönade, homosociala miljöer som de som figurerar här, där män interagerar med andra män i likställda, underordnade och överordnade sociala positioner. Det har betydelse att det endast var män som var läkare, domare, jurister, lagstiftare, poliser... Eva Bergenlöf har i sin avhandling, *Skuld och oskuld. Barnamord och barnkvävning i rättslig diskurs och praxis omkring 1680–1800* (2004), visat att barnlik under den tidigmoderna tiden oftast inspekterades av kvinnor, jordemödrar, trovärdiga matronor, eller barnmorskor, men att den gradvisa professionaliseringen och formaliseringen av den medikolegala praktiken innebar att den också maskuliniserades (det här har paralleller i många olika professionaliseringshistorier). Detta nämns här, men genusaspekterna förbigås helt.

Kapitel fem, som handlar om den rättsmedicinska praktiken, är den mest originella delen i avhandlingen. Här visar Gustafsson hur praktiken är beroende av den patologiska anatomin, men analyserar också dess egenart. Perspektivet är här synkront: istället för att följa ämnet över tid har författaren koncentrerat sig på hur den rättsmedicinska praktiken, och då särskilt obduktionerna, såg ut kring 1840. Obduktioner utfördes oftast under enkla förhållanden, helst i avskildhet, allra oftast i den dödas hem, eller i ett uthus eller till och med på mordplatsen. Vanligtvis var förutom läkaren en representant för rättsväsendet (t.ex. länsman), och två lekmanavittnen närvarande. Praktiken var alltså långt från vetenskapens institutioner och resurser, och den var tydligt ställd i rättvisans tjänst. Ibland, och särskilt vid uppmärksammade stora rättsfall, såg det annorlunda ut: obduk-

tioner kunde till exempel utföras på KI:s anatomisal med såväl studenter som flera experter och jurister närvarande, och ibland till och med den morddåtalade. Obduktionen hade då en helt annan, offentlig karaktär. Läkaren hade också olika roller att spela: från förhållsledarens, till kriminalteknikerns och vittnets. Även rättspsykiatriska uppgifter ingick.

Arbetet med den döda kroppen innebar att rättsmedicinaren fokuserade den medicinska vetenskapens centrala objekt – som Foucault har visat byggde kunskapsutvecklingen inom den nya vetenskapliga medicinen under början av 1800-talet på att kroppen sågs ”från dödens synvinkel”. Men rättsmedicinens praktik skilde sig på många sätt från den anatomiskpatologiska i syfte, metoder och resultat. Här visar författaren hur fullständigt kroppen sönderdelades, och hur alla delar granskades metodiskt i obduktionsprocessen. Med skärpt blick och känslig hand analyserades kroppens helhet och delar utifrån och in. Läkaren tolkade tecknen för att skilja patologiska förändringar och dödens kadaverösa tecken från de rättsmedicinska. Denna teckentolkning uppvisar grundläggande likheter med den moderna medicinska diagnostiken, men innehåller också likheter med en äldre medicinsk teckentolkningsmetod, den semiotiska modellen (jfr Karin Johannisson *Tecknen. Läkaren och konsten att läsa kroppar* (2004)). Framförallt gäller det uppfattningen av tecknen som *spår*, konkreta avtryck i kroppen av vad den blivit utsatt för. Den teckentydning som rättsmedicinaren ägnar sig åt är mycket spännande: hur ska man kunna skilja mellan tjugotre nyanser av rött, till exempel?

Gustafsson skildrar också hur rättsmedicinarens vardag skilde sig åt i staden och på landet. Särskilt i Stockholm var så kallade vattenlik vanliga, medan provinsialläkarna på landsorten ofta fick resa mycket för att undersöka tre huvudkategorier av lik: självmördare, mördade barn, och män som dött på fyllan. Läkaren mötte i sin praktik stora intellektuella och praktiska utmaningar, konfronterades med mänskligt lidande och fick stå ut med mycket äckel. Arbetet präglades av ansvar gentemot individer och samhälle och rollen som rättsmedicinare skilde sig från läkarens vanliga roll: att rädda liv, att bota eller lindra sjukdom. Detta kunde leda till inre och yttre konflikter, vilka rättsmedicinare bemötte med olika strategier, såsom att betona praktikens nödvändighet eller att distansera sig.

Genom pressens rapportering från olika rättsfall gavs allmänheten en inblick i verksamheten och den blev också kritiskt granskad. Läkaren framträdde ofta som en suspekt figur och obduktionspraktiken betraktades med misstänksamhet. Här hade jag velat se en djupare diskussion om hur rättsmedicin uppfattades i olika kontexter, och de konflikter som uppstod kring obduktionspraktiken och läkarens roll. Jag är skeptisk till uppgifterna tidigare i boken om att rättsmedicinska obduktioner ansågs ”normala” redan under det tidiga 1830-talet, att det sista motståndet mot obduktioner övervunnits och inga protester mot obduktioner hördes från anhöriga till avlidna på Garnisonssjukhuset från 1838 (176). Gustafsson påpekar själv att sjukhusets ledning redan 1818 fastställde att inget fick stå i vägen för obduktionerna och att det var upp till läkaren att bestämma om ingreppet skulle utföras eller ej (anhöriga hade ingen rätt till kroppen) (176, not 644). Jag hade hellre valt att läsa uppgiften om att alla avlidna obducerades från 1838 som ett exempel på den allt större räckvidd läkares maktutövning tog sig under perioden. Här är ett exempel (bland många) på hur Gustafsson ibland valt att ta källorna på orden där det hade kunnat var mer fruktbart med en ”misstänkens hermeneutik”. Med stöd i min egen forskning skulle jag vilja påstå att obduktioner betraktades med misstänksamhet och motvilja under hela Gustafssons undersökningsperiod, och långt senare. Konflikter kring behovet att obducera uppstod mellan läkare och anhöriga (jfr *Döden, kroppen och moderniteten*, Eva Åhrén Snickare (2002), kap 2). Och den kulturella bilden av rättsläkaren är ännu idag mörk och tvetydig (jfr Lynn Åkesson, *Mellan levande och döda. Föreställningar om kropp och ritual* (1997)). Det är snarare märkligt att protesterna mot obduktioner och dissektioner var så få i Sverige jämfört med i Storbritannien och USA till exempel (jfr Ruth Richardson, *Death, Dissection, and the Destitute* (1987), och Michael Sappol, *A Traffic of Dead Bodies. Anatomy and Embodied Social Identity in Nineteenth-Century America* (2002)).

I kapitel fem tillämpar Gustafsson ett sätt att förstå och arbeta med historiskt material som närmast kan beskrivas som kulturhistoriskt. Jag hade velat se mer av detta. Hur spännande hade det inte varit att till exempel få följa ett rättsfall i dess helhet (vad som hände i rättsalen; hur den medikolegala undersök-

ningen gick till i detalj; hur den relaterades i pressen...)? Det hela hänger på hur man ställer frågorna, vad man letar efter och vad man sedan väljer att berätta om. Och resultatet behöver inte bli sämre idé- eller vetenskaps-historia, snarare tvärtom.

Mina invändningar till trots vill jag avslutningsvis åter framhålla att *Läkaren, döden och brottet* är en mycket gedigen och intressant avhandling som bidrar med ny kunskap om ett hittills tämligen utforskat fält av svensk historia, och som ger många uppslag att gå vidare med. Tony Gustafsson har visat en utomordentlig förmåga att hantera ett stort och mångfasetterat material. Han har gjort intel-

ligenta analyser och intressanta tolkningar av materialet och presterat en läsvärd avhandling med både djup och bredd. Det ska bli spännande att följa vad han kan åstadkomma framöver. Jag skulle också vilja uppmuntra honom att omarbeta avhandlingen till en bok med bredare tilltal. Jag är övertygad om att en sådan bok skulle kunna få många läsare (särskilt om sidantalet hamnar på ungefär hälften av avhandlingens) – ämnet är så spännande och Gustafsson har en ovanlig förmåga att skriva på en gång humoristiskt, lärorikt och medryckande.

Eva Åhrén

Recensioner

Allmän idé- och lärdoms historia

Svante Nordin: *Humaniora i Sverige. Framväxt, guldålder, kris*. Stockholm: Atlantis, 2008. 316 s. ISBN 978-91-7353-225-9, inb.

De senaste årens tidvis intensiva debatt om svensk humanioras öden har nu fått ytterligare ett tillskott i form av Svante Nordins monografi *Humaniora i Sverige. Framväxt, guldålder, kris*. Med denna volym griper den produktive Nordin in i en högst aktuell och brännande diskussion som bör angå var och en med engagemang för humanistisk forskning och för humanioras ställning i den allmänna kulturen. Men författarens ärende är inte endast att söka position på en samtida debattarena. Hans bok utgör därtill en historisk exposé över de svenska humanistiska disciplinerna, deras förhistoria, framväxt och – som Nordin ser det – deras gyllene tid under perioden från sekelskiftet till mitten av 1960-talet. Resonansbotten för hela framställningen är Nordins egen generationserfarenhet och bildningsgång. Föremålen för hans intresse är framför allt ämnena filosofi, idé- och lärdoms historia, litteraturvetenskap och historia.

Den första hälften av *Humaniora i Sverige* vigs åt den mer avlägsna historiska bakgrunden till vår samtida situation. Efter en kort diskussion om själva innebörden av begreppet humaniora arbetar sig Nordin effektivt från medeltiden och renässansen över 1800-talets formativa år fram till efterkrigstiden. Genomgången är kunskapsrik och klart gestaltad, även om den också blir summarisk på ett antal punkter. Författarens ärende är att pedagogiskt och tydligt frilägga de längre linjerna, och då måste självfallet detaljer och nyanser maka på sig. Sett till helheten fungerar hans översikt ändå väl som en introduktion till vårt eget humanistiska förflutna.

När Nordin så närmar sig den tid i vilken han själv verkat blir frågetecknen i marginalen mer frekventa. Till att börja med vill han lokalisera begynnelsen av den kris han iakttar i vår samtid till sextiotalets slut och till den marxistiska teorins genomslag i akademien. Förvisso har Nordin i någon mån rätt i sin kritik. Det mest tvärsäkra och svärmiskt revolutionära

testuggandet framstår onekligen för eftervärlden som tankemässigt genomsterilt. Men för att på en mer grundläggande nivå förstå humanioras belägenhet vid denna tid bör man väga in de omvandlingar och den expansion som utmärkte den högre utbildningen. Till bilden måste även den allmänna samhällsutvecklingen fogas – efterkrigstidens sociala förändringsprocesser, de intensifierade rationaliseringssträvandena, den tilltagande globaliseringen och medielandskapets omvandling med televisionens genomslag. Vad kunde och borde humaniora vara mot bakgrund av sådana omständigheter? Ett forskningsprojekt som 1970-talets Humaniora på undantag – för att endast nämna ett av Nordins många eländesexempel – framstår i efterhand som ett försök att formulera svar på sådana frågor. I det fallet rörde det sig dessutom om ett särskilt ambitiöst och intellektuellt vitalt försök. Men istället för att kontextualisera vill Nordin – liksom för övrigt en gång Allan Bloom i *The closing of the American mind* (1987) – förstå utvecklingen som ett internt förfall på tänkandets och idéernas område.

Än fler frågetecken hopar sig i marginalen när Nordin delger läsaren sin syn på dagens situation. Jag nöjer mig här med ett exempel. Det gäller då påståendet om att den så kallade postmodernismen väsentligen är en historiepessimistisk utlöpare av den revolutionära marxismen som lett till ett ointresse för det förflutna. En enkel kontroll i källorna ger en långt mer komplex bild vid handen. Hos en tänkare som Derrida – han spelar en skurkroll på flera håll i Nordins framställning – är frågan om historien och traditionen helt central. Även i Sverige ser vi tydliga och viktiga avtryck av denna inställning, trots inflödet av historielös amerikansk *pomo*-litteratur. Skevheter som denna drivs i Nordins framställning inte sällan mer än lovligt långt. Direkta missuppfattningar om de nyare kontinentala tankeriktningarnas innebörder – till exempel deras kunskapsteoretiska implikationer – saknas heller inte.

Trots dessa invändningar vill jag till sist delvis instämma med Nordin på den allmänna symptombeskrivningens nivå. Det finns idag

en rad oroande tecken i vår humanistiska verksamhet. Studenternas förkunskaper försämrades kontinuerligt, och populärkulturens tilltagande dominans ställer oss inför nya och svåra utmaningar. Presentistiska ryggradsreflexer visavi historien är legio, och de lättköpta relativismerna är välspredda. Oklarheten kring hur vårt kritiska uppdrag egentligen bör formuleras och realiserats är dessutom stor. Men det leder fel om man vill förstå dessa fenomen som enbart effekter av skiftande idékonjunkturen. Jag tror istället att de är förbundna med mycket mer fundamentala samhällsliga tendenser: de försvagade banden till det förflutna, utbildningens fortgående instrumentalisering, bildningens marginalisering, kulturens kommersialisering, den permanenta revolutionen på medieteknikernas område, den expanderande naturvetenskapens utmaningar. Kanske måste humaniora i ljuset av sådana företeelser alltid framträda som en kris – oavsett vilka teoretiska eller ideologiska riktningar som för tillfället dominerar.

Thomas Karlsruhn

Maija Runcis: *Makten över barnen. Tvångsomhändertagande av barn 1928–1968*. Stockholm: Atlas, 2007. 288 s. ISBN: 978-91-7389-306-0, inb.

Ungefär samtidigt som medierna debatterade fallet Lousie kom Maija Runcis med sin bok om tvångsomhändertagande av barn, *Makten över barnen*. I fallet Louise fick sociala myndigheter klä skott för att inget hade gjorts. Trots varningssignaler, trots rop på hjälp, trots i princip alla indicier på att en ung människa inte hade det bra, ingrep ingen. I stället tvingades flickan bo kvar med sin psykisk minst sagt labila och missbrukande pappa.

Alla tycktes undra över varför ingen gjort något. Och samtidigt kom alltså Runcis bok om tvångsomhändertaganden. Runcis bok handlar precis som i fallet Louise om tvångsomhändertaganden av barn, men med den skillnaden att myndigheterna i Runcis undersökning har gripit in. Syftet har varit att undersöka föräldrars möjligheter att medverka i och påverka besluten. I den mån det gått har Runcis också försökt att undersöka barnens inflytande. Det handlar om hur föräldrar reagerade på tvångsingenripanden mot barnen under 1930- till 1950-talet. Det är ett viktigt och angeläget ämne.

I linje med sin förra bok vill Runcis belysa det som allt oftare kallas folkhemmets baksida, experternas tilltagande makt över medborgarna och i synnerhet över dem som var allra svagast. Hon visar hur det ofta fanns klassaspekter med i bedömningen och att man långt in på 1950-talet kunde argumentera i linje med äldre rasbiologiska linjer.

Liksom många andra inom detta fält utgår Maija Runcis från Michel Foucault och teoretiker i hans efterföljd som Nikolas Rose. De ser friheten som en följd av kontrollen. Experter har fått makten att lära folk det rätta, och folk har sedan fått friheten att göra som experterna vill. Runcis betonar att man bör betrakta folkhemmet och välfärdsstatens åtgärder både som emanciperande och det disciplinerande. Detta är fullt rimligt och numera ganska vanligt bland folkhemsforskare. Så trist det än kan verka var mycket av de åtgärder och den politik som utformades både och, både emanciperande och disciplinerande, både kontrollerande och frigörande.

Men genom blotta frågan ligger fokus på just den baksida som hon teoretiskt sett vill bortse från, på folkhemmets disciplinerande drag. Och föga förvånande visar Runcis att föräldrars protester i de allra flesta fall inte hjälpte alls. Man kan dock fråga sig om resultatet hade sett annorlunda ut om hon i stället undersökt hela processen, det vill säga redan från det skede då familjerna uppmärksammades av barnavårdsnämnden. Men det är möjligt att det inte hade varit möjligt att undersöka.

Nu visar det sig att det inte spelade någon roll om föräldrarna försökte förbättra sig eller om bara protesterade mot barnavårdsnämnden och beslutet i allmänhet, eller om de hänvisade till sina känslor för barnen. Moderskänslor och liknande bet inte på barnavårdsnämnden. Myndigheterna var kalla inför vädjanden och överklaganden. Den som en gång blivit klassad som en dålig förälder hade inte stor chans att återfå sina barn. Dels för att man menade att många av dessa föräldrar bara såg barnen som källa till mer bidrag, dels för att man med tiden menade att också de fosterföräldrar som tog hand om barnen och barnens anknytning till dem, var viktigt att ta hänsyn till. Slutligen menade myndigheterna sig se till barnens bästa.

Här menar jag att Runcis hade kunnat göra mer. Att hänvisa till någons bästa är tveeggat, men själva argumentet – barnens bästa – är

också det som förs fram i dag. Vi vill, då liksom nu, barnens bästa, men vad som är bäst för barnen förändras över tid och rum. Där tror jag att Runcis hade kunnat göra mer av sitt material. Dessutom är jag tveksam till Runcis sätt att antyda att myndigheterna gjort för mycket, ingripit fel och för tidigt. Det tror jag inte man utifrån hennes undersökning kan uttala sig om.

Jag känner mig dock fullt övertygad om Runcis resultat att föräldrars protester inte hjälpte och att det var svårt att som enskild individ, i synnerhet om man blivit klassad som misskötsam, få inflytande.

Bra är också det kapitel som handlar om 1940-talets kritik mot administrativa frihetsberövanden, vilket tvångsomhändertaganden kategoriserades som. Här går Runcis igenom den samtida debatten och kritiken av de problematiska tvångsomhändertagandena. Det intressanta med detta är hon visar att det inte bara är utifrån vår utikispunkt 2007 som ingripandena kan te sig orättvisa.

Jenny Björkman

Thomas Westerborn: *Arkitektur och politik. Lantdagens hus och representationsreformen i Finland 1906*. Helsingfors: Svenska litteratursällskapet i Finland, 2006. ISBN 951-583-131-8, inb.

1906 fick Finland en ny lantdagsordning och en ny vallag. Därmed infördes ett enkammar-system samt allmän och lika rösträtt i nationella val för både män och kvinnor. Även om detta inte innebar en omedelbar genomgripande demokratisering av den finländska politiken, hade reformen påtagliga konsekvenser för landets politiska kultur. Detta är förstas en välbekant historia. Mindre väl känd och utforskad är däremot den fråga om byggandet av nya lokaler för lantdagen, som uppstod i kölvattnet av representationsreformen. Någon som tagit fasta på det senare är historikern Thomas Westerborn. Författaren har ägnat många års studier åt de politiska turerna kring lantdagens hus, vilket bland annat resulterat i en doktorsavhandling som lades fram vid Helsingfors universitet 2004. *Arkitektur och politik. Lantdagens hus och representationsreformen i Finland 1906* är en omarbetad och rikt illustrerad version av denna avhandling, utgiven lagom till hundraårsjubileet av representationsreformen.

Genom en diskussion av tidigare forskning om parlamentshus placerar författaren in de finländska diskussionerna om ett hus för lantdagen i ett vidare, västerländskt sammanhang, samtidigt som han redogör för olika sätt att närma sig parlamentshusen som studieobjekt. Dessa byggnader har studerats ur en mängd olika perspektiv, inte minst konsthistoriska, statsvetenskapliga och kulturteoretiska. Westlund väljer dock mer traditionellt politiskt-historiska utgångspunkter för sin studie, något som motiveras med att lantdagshusfrågans politiska dimensioner hör till dem som blivit minst beaktade i tidigare forskning. Några riktigt klara frågeställningar formuleras just aldrig, men den uppgift författaren gett sig i kast med är ändå ganska tydlig. Till stor del består den i att följa ärendets behandling i olika politiska instanser, samt att utreda vilka motiv och intressen som låg till grund för partiernas och enskilda politikernas och andra intressenters agerande.

Författaren beskriver noggrant hur frågan om ett nytt hus för lantdagen politiserades, och redogör för alla de svårigheter, motsättningar och intressekonflikter som följde. Diskussioner uppstod kring frågor om praktiska och estetiska hänsyn vid utformandet av de nya lokalerna, om huruvida man skulle bygga nytt eller endast bygga till, om önskvärdheten av monumentalitet, placeringen av ett eventuellt nybygge och andra praktiska och ekonomiska spörsmål. Frågans symboliska innebörd blir inte minst tydlig i en jämförelse mellan de olika partierna. En tillbyggnad till det befintliga Ständerhuset representerade kontinuitet i politiken, medan en nybyggnad blev en sinnebild för förnyelse, något som bland andra socialdemokraterna förespråkade. Det symboliska var lika tydligt i Eliel Saarinens vinnande förslag i den arkitekttävling för ett nytt hus som utlystes 1908. Författaren beskriver tävlingsbidraget som starkt utopiskt och visionärt, med anknytningar till det amerikanska Capitolium i Washington. Huset skulle ha blivit en symbol för folksuveräniteten och en demonstration av strävandena till oavhängighet i förhållande till Ryssland.

I slutändan uppfördes inga nya lokaler för lantdagen. Detta gör dock inte ämnet mindre intressant. Tvärtom gör Westerborn det till en viktig fråga att utreda hur och varför planerna till slut stoppades. I polemik mot tidigare uppfattningar i forskningen menar han att det inte var symboliska eller estetiska avgöranden som

avgjorde frågans nederlag. Westerborg ansluter i stället närmare till uppfattningar som uttrycktes redan i samtiden, och gör gällande att ytterst handlade det om politiska och finansiella konflikter rörande de militäravgifter som Ryssland krävde att Finland skulle betala. Ett nytt hus för lantdagen fick vänta tills efter självständigheten.

Arkitektur och politik är en kompetent och omsorgsfull studie över lantdagshusfrågans politiska historia, skriven av en historiker som behärskar sitt ämne väl. Samtidigt tycks potentialen i ämnet inte riktigt ha utnyttjats till fullo. Lantdagshusfrågan tenderar i alltför hög utsträckning att bli ett studieobjekt i egen rätt,

i stället för att fungera som en fallstudie med sikte på att i första hand bidra till en bredare historieskrivning om den finländska politiska kulturen. Den avslutande diskussionen om den politiska kulturen i Finland i början på 1900-talet är tämligen kortfattad, och exakt vad som undersökningen egentligen lagt till kunskapen om denna förefaller inte helt uppenbart. Även förhållandet till tidigare forskning hade i vissa fall vunnit på att formuleras skarpare. Invändningarna till trots torde det stå klart att Westlund har författat en bok med klar relevans för de som är intresserade av finländsk politisk historia.

Petter Tistedt

Kulturhistoria

Tomas Berglund: *Det goda faderskapet. I svenskt 1800-tal*. Stockholm: Carlsson, 2007. 345 s. ISBN 978 91 7331 052 9, inb.

Tomas Berglunds avhandling, *Det goda faderskapet i svenskt 1800-tal* tar avstamp i vår samtids diskussioner kring faderskap och jämställdhet, där "den frånvarande fadern" varit en återkommande figur. Ibland har det sagts att forna tiders fäder var mer närvarande och engagerade, ibland att de var förtryckande patriarker. Bilden av det förflutna är ofta vag och schablonartad. Den lilla forskning som finns är framför allt anglosaxisk.

Tidigare har man urskiljt tre faser i faderskapets historia. Den första utgörs av ett traditionellt faderskap i tidigmodern tid. Produktionen sker i anslutning till hemmet och sönerna lär sig yrke, kunskaper och värderingar direkt av fadern. Faderskapet är högt värderat. Den andra fasen präglas av industrialisering, kommersialism och upplysning. Kärlek och känslomhet uppvärderades inom familjen. En process inleds som gör att fäderna börjar försvinna hemifrån för lönearbete på avlägsna kontor och fabriker. Försörjarrollen ersätter delvis fadersrollen, medan moderskapet uppvärderas. I en tredje fas, under 1900-tal, sker ånyo stora förändringar, då gamla tiders patriarkalism demonteras. Nu framträder en engagerad, snäll pappa som leker med barnen.

Vissa forskare menar att den andra fasen är fullt synlig kring sekelskiftet 1800. Historikern John Tosh hävdar tvärtom att det sker en uppvärdering av familjeliv och faderskap under

den viktorianska eran. Därmed ifrågasätts John Gillis tidigare så inflytelserika tes om ett radikalt brott i det starka faderskapet i och med moderniseringen.

Berglund menar att detta perspektiv influerats av teorin om de två sfärerna. Man har därför tagit för givet att fädernas betydelse i familjen minskade och deras frånvaro ökade. Berglund menar att denna negativa förväntan, felaktigt gjort männen osynliga i privatsfären även för forskarna.

Det empiriska materialet består, dels av rådgivningslitteratur på temat uppfostran och faderskap, dels omfattande samlingar av privata brev. Materialet bearbetas med hjälp av tre analytiska nivåer. Ur uppfostringslitteraturen har ett sjuttioal slumpmässigt utvalda titlar använts i framställningen, för att fånga den aktuella periodens "kör av röster". Här framträder de samhälleliga ideal männen hade att förhålla sig till (främst kyrkliga och statliga). Genom breven får vi kunskap om fädernas egna tolkningar av det goda faderskapet. Emellanåt ges dessutom inblickar i hur man faktiskt levde. Denna tredje nivå fångar åtminstone glimtvis fädernas reella erfarenheter. Det övergripande syftet sågs vara att komma åt medelklassmännens syn på faderskap, och hur de såg på sig själva som fäder, vid tiden för det moderna samhällets framväxt.

Berglund för en utförlig historiografisk diskussion om svårigheterna och möjligheterna i att kunna säga något om det förflutnas föräldraskap. Förutom gängse källkritiska elementa ansluter sig författaren till en hermeneutisk tradition med Paul Ricoeur som centralt namn.

Tolkningen innebär ett tänkande om det förflutna, inte ett försök att återskapa det.

Rådgivningslitteraturen är starkt präglad av sin kristna kontext, även om andra motive-ringar kommer in vid periodens slut (sammhällsnyttan). Detta sker dock inte på faderskapets bekostnad, utan snarare på hela familjens. Föräldrarnas plikt är att i barnet ingjuta gudsfuktan, lära det skilja på gott och ont. Det finns även en återkommande föreställningen om en naturgiven ömhet och mildhet hos föräldrarna i förhållande till barnet, samtidigt som det varnas mot överdriven kärlek ("klemighet").

Begreppet aga har delvis en annan innebörd än senare. Berglund menar att det därför är viktigt att frikoppla sig från våra egna associationer i mötet med dätidens texter. Aga kan lika väl avse en kärleksfull förmaning eller anmärkning som fysisk bestraffning. I litteraturen finns en skiljelinje mellan de författare som menar att detta senare är oundvikligt och de som inte vill nyttja riset. Istället betonas det goda exemplet.

Ett mer komplementärt sätt att beskriva de två föräldrarna kommer gradvis in under 1800-talet. Fadern ses dock alltid som överordnad modern, strukturen förblir patriarkal. Denna hustavlans värld präglas av maktrelationer, men kärleken skall likväl genomsyra attityden till barnen. Berglund finner också gott om uttryck för glädje, omsorg och stolthet över barnen i breven. Man oroar sig när barnen är sjuka och uttrycker smärta vid förluster. De många uttrycken för ömhet hotar inte männens manlighet. I materialet framträder snarare en mjuk manlighet, än sträng patriarkalism.

Berglund ser i motsats till tidigare forskning mer av kontinuitet än förändring i faderskapets historia, trots att en del blir annorlunda. Han ställer därvidlag den provocerande frågan om historiker ibland är så upptagna med att finna förändringar i historien, att de överbetonar detta på bekostnad av kontinuitet, även när fakta talar för det senare. Faderskapet står sig genom perioden och karaktäriseras som "en icke-auktoritär patriarkal fadersidentitet". Olika roller för fäder och mödrar ökar i betydelse, vilket påstås sammanhänga med ändrade könsroller snarare än nya föräldraroller. Det gemensamma föräldraskapet står sig likväl.

Berglund betonar att likheterna mellan faderskap och moderskap generellt oftast är

större än skillnaderna, förutsatt att man bortser från de politiska och kulturella innebörder som i skilda perioder gett begreppen ett mer särpräglat innehåll. Att vara far eller mor är olika benämningar på när män och kvinnor uppfyller funktionen föräldraskap, skriver han. Genom att begreppen under 1800-talets ges så starka kopplingar till manlighet och kvinnlighet har emellertid skillnaderna förstärkts.

Det goda faderskapet. I svenskt 1800-tal sammanfattar en imponerande forskningsinsats och utgör ett svenskt pionjärbete på området. Framställningen erbjuder en engagerande läsning som ger nya kunskaper. Som en god avhandling skall göra väcker den ibland protester. Ibland undrar jag exempelvis om inte den legitima ambitionen att vilja demonstrera existensen av faderlig kärlek, i polemik mot tidigare ibland ensidigt negativa bilder, kan skapa tendentiösa tolkningar. Trots en i huvudsak nyanserad framställning kan en underliggande polarisering anas mellan antingen existensen av omsorg, engagemang och kärlek, eller likgiltighet och sträng auktoritet. Men det finns ju många nyanser däremellan. Och vad är egentligen kärlek? Det är nog en fråga som borde ha belysts även från andra utgångspunkter än dätidens syn på "rätt kärlek".

Den nyansering av begreppet aga som Berglund gör är viktig. Men likväl skall barnets vilja undertryckas. Barn får inte bli arga och skall lyda. Berglund konstaterar att oavsett vilket av agans medel som användes, skulle det göras av kärlek och för barnets bästa. Detta klingar väl mycket av rationalisering. Här blir författarens läsning av 1800-talets pedagoger ibland överslättande. Den empatiska läsningen av rådgivningsböcker och brev kunde gott ha kryddats med en dos av mistankens hermeneutik. Här finns exempelvis goda möjligheter att även analysera materialet utifrån ett foucaultskt disciplineringsperspektiv.

Trots att syftet är att studera just det goda faderskapet hade framställningen vunnit på att differentiera mellan olika slags faderskap eller hållningar. Tosh gör en brukbar distinktion i sin studie av viktorianismens engelska faderskap. Här finns den då allt vanligare *frånvarande fadern* och den *tyranniske fadern*, men även den inte är fullt så disciplinära *distanserade fadern*, upptagen av att fostra, om än parat med äkta engagemang och välvilja. Slutligen finns den *intime fadern*, som är fysiskt och emotionellt nära sina barn. Förmod-

ligen är Berglunds goda faderskap närmast den sista kategorin, men materialet ger utrymme även för andra tolkningar som med fördel kunde ha diskuterats i förhållande till Toshs begrepp.

Claes Ekenstam

Kenne Fant: *Torgny Segerstedt. En levnadsskildring*. Stockholm: Bokförlaget Atlantis, 2007. 379 s. ISBN 978-91-7353-160-3, inb.

Torgny Segerstedt (1876–1945) är svensk journalistiks allra mest omtalade gestalt och vårt lands kanske främsta publicist genom tiderna. Han blev världens mest observerade antinazist, åtskilliga gånger citerad i BBC:s sändningar från London under pågående världskrig. Hävdandet av pressens rätt till fri kritik i opposition mot den svenska samlingsregeringens tyskvänliga neutralitetspolitik, har rönt stor uppmärksamhet. De mer utförliga studierna om Segerstedt är anmärkningsvärt få och till väsentlig del ålderstigna. Mycket är utforskat och inte tillräckligt belyst när det gäller publicisten. Kenne Fant, författare till biografen *Alfred Bernhard Nobel* som efter auktorisering av Nobelstiftelsen översatts till 14 språk, vill med sin levnadsskildring fylla den luckan.

Baggrunden tecknas. Efter sin studentexamen blev Segerstedt anmanad av fadern att läsa till präst, då det i tidigare släktled funnits många präster. Han predikade några gånger men lät aldrig prästviga sig. Han disputerade för en docentur vid Uppsala universitet 1903, och blev docent i religionshistorisk teologi vid Lunds universitet senare samma år på doktorsavhandlingen *Till frågan om polyteismens uppkomst*. Mot en enhällig sakkunskap underkändes avhandlingen av teologiska fakulteten i Uppsala av konfessionella skäl. Formellt blev han inte teologie doktor förrän 1912. Efter att ha blivit ratad som professor i Lund 1912, kallades Segerstedt året därpå till en konfessionslös donationsprofessur i religionshistoria vid Stockholms högskola. Innan han blev tidningsman axlade han under några år redaktörskapet för den frisinnade veckotidskriften *Forum*, ägd av Bonnier. Med den meriten i bagaget blev han tidningsman.

Boken behandlar därefter chefspositionen på *Göteborgs Handels- och Sjöfarts-Tidning*. År 1917, vid fyllda 41, blev Segerstedt tidningens huvudredaktör efter Henrik Hedlund.

Samtidigt lämnade han sin professur. Ett idealiskt uttrycksmedel för hans polemik blev hans ”I dag”-artiklar på ledarplats, varvid han utvecklade en egenartad stilistik. Stilen är inte lätt att beskriva med sina aforismer, upprepningar och bilder. Den är skenbart enkel med sina korta meningar, elegant, retorisk, spirituell, stundvis ironisk, nästan kåserande.

Segerstedt respekterade C. G. Ekman och propagerade för borgerliga antisocialistiska uppslutningar. Segerstedts attacker mot den svenska arbetarrörelsen var åtskilliga under 20-talet. Han blev såtillvida en hård kritiker av välfärdsstaten. Egenintresset är många gånger en god egenskap genom att den sporrar envar att anstränga sig. De viktiga uppgörelser som träffas, de åstadkoms av finansmännen. Deras lösningar fungerar som en buffert mot dålig statskonst. Etiken blev för intelligensaristokraten Segerstedt stundom analog med god affär och betydande män liktydigt med framgångsrika och starka män. När han högstämt talade om personlighetens rätt till rörelsefrihet kunde det hända att han applåderades från högerhåll. Under 1920-talet höll han sig inte för god för att sympatisera med Mussolini, vars statsvälvning hade undanröjt den demokratiska ordningen, samlat statsviljan och räddat Italien från bolsjevismen.

Mer än hälften av boken riktar blickfånget mot åren 1933–45. I ledarspalterna återkom oavbrutet artiklar som gjorde klart att den nazistiska regimen i Berlin bestod av en samling galna kriminaldårar. Svenska folket kunde dock vara lugna när det gällde världspolitikens utveckling, ty i den ständiga kampen mellan Gud och Djävulen segrar alltid det goda. Stridens utgång var alltså given av rent metafysiska grunder. Det framgår inte så väl av boken, men ofta var det inte den politiska liberalismen som vägledde Segerstedt utan idealistiska bevekelsegrunder som leder tanken till 1800-talet. Det viktigaste i en kraftmätning är inte själva resultatet utan att man i kampen har ”burit en liten låga genom natt och storm”, ”burit sin anpart av det mänskliga”. I sin kamp mot nazismen trodde sig Segerstedt vara ett Guds sändebud, som levde sig in i och led med nazismens offer.

Torgny Segerstedt betraktades som en svensk säkerhetsrisk men lät sig aldrig nedslås eller tystas oavsett krigskonjunkturen och påtryckningarna från annonsörer eller statsmakterna. Sveriges självständighet och oberoende var en bärande tanke i hans gärning. Hans

kritik mot Per Albin Hanssons och Christian Günthers anpasslighet och inskränkning av pressfriheten var inte nådig. ”Hariga” och ”räddhågade” gav de efter för Hitlers krav i stället för att hävda strikt neutralitet. Det handlar om två roller: realpolitikern kontra sanningssökaren, den kompromissvilliga pragmatikern och den principfasta idealisten.

Gustaf V kallade Segerstedt till slottet där kungen krävde att han omedelbart upphörde med sina skrivelser. De hotade att störta landet i krig och skadade Sveriges intressen. Med romantisk stilenighet fortsatte Segerstedt att gå sina egna vägar. Kanske hade han gärna sett att Sverige dragits in i kriget på västmakternas sida, men vågade inte skriva det. 100-årsminnet av hans födelse förbigicks med nästan total tystnad i svenska tidningar. Fant drar slutsatsen att Segerstedt med sitt starka ifrågasättande av samlingsregeringens politik än idag är ”kontroversiell”. Man skulle likväl kunna säga att det finns ett intresse för Segerstedts allmänna inriktning mot bakgrund av de senaste årens uppmärksamhet kring diktaturer och extrema rörelser, mänskliga rättigheter och yttrandefrihetsdebatt, den liberala politiska kritikens tystnad i samband med Muhammed-teckningarna, Tibet och Kina-OS.

Märkligt nog har Kenne Fant inte tagit del av material i Segerstedt- och GHT-arkivet på Göteborgs universitetsbibliotek, som omfattar tusentals handlingar. Författaren säger sig ha fått ”mycket stor hjälp” från tyska arkiv i Berlin, London och Washington. Oklart på vilket sätt detta har lämnat avtryck i studien. Han har gjort det lite lätt för sig vad gäller primärmaterialen genom att mestadels använda Segerstedts bok *När stormen klarar sikten. Artiklar 1933–45*, inte några av de oräkneliga fristående artiklarna. Det borde vidare ha framkommit vad Estrid Anckers digra Segerstedt-biografi (1962) har betytt för framställningen. Beträffande referenser saknar jag Mia Leche Löfgrens 150-sidiga essä om Segerstedt i hennes bok *Hård tid* (1946).

Källhänvisningar lyser med sin frånvaro eller så är de diffusa. Fel i Segerstedt-citaten är legio. Av någon anledning ersätts vissa Segerstedt-ord av andra ord, meningar och stycken hoppas över utan att detta markeras, otaliga kommatecken är bortplockade. Även ett Fredrik Böök-citat från dennes bok *Oktober 1938* är förvanskad. Som vanligt i biografier figurerar ett flertal personer i texten – trots det saknas ett personregister. En av under-

rubrikerna heter ”Propp i hjärtat” med anledning av vad Segerstedt råkade ut för i december 1944. Så är inte fallet, han drabbades av en propp i hjärnan, vilket förklarar förlamningen i ena sidan.

Likväl är det en yrkesbiografi som är lätt att tycka om. Om än inte mycket nytt tillförs ur forskningssynpunkt, så måste boken sägas vara den hittills mest lyckade framställningen om publicisten Torgny Segerstedt: väl disponerad, vettigt urval, engagerad och rapp i sin berättande stil. Sammantaget ger den en tydlig och god bild av en tidningsman och motståndsmän, ett ekande samvete och moraliskt föredöme, vars insats under perioden 1933–45 låg på ett plan som utesluter varje betygsättning.

Ingmar Lundkvist

Anna Larsson: *Musik, bildning, utbildning. Ideal och praktik i folkbildningens musikpedagogiska utbildningar 1930–1978* (Göteborg: Makadam Förlag, 2007), ISBN 978-91-7061-039-4, häftad.

Är det en brist eller en styrka hos en bok, när den ofta leder läsaren till att fundera över sådant som inte står däri? Anna Larssons *Musik, bildning, utbildning. Ideal och praktik i folkbildningens musikpedagogiska utbildningar 1930–1978* får mig titt som tätt att återkomma till denna fråga. Som framgår av titeln intresserar sig Larsson för musiken inom folkbildningen och den centrala kopplingen mellan musik, bildning och utbildning. Det övergripande syftet med boken formulerar Larsson som att ”undersöka framväxten och utvecklingen av folkbildningens musikpedagogiska utbildning och lyfta fram och analysera de idémässiga förutsättningarna”. Syftet operationaliseras genom studier av tre olika, om än relaterade, områden: debatten om musik inom folkbildningen under 1930-, 40- och 50-talen, etablerandet och framväxten av Framnäs folkhögskola och dess musiklinje, samt utbildningen av musikpedagoger inom folkbildningen.

1868 startades de första svenska folkhögskolorna, och deras antal kom snabbt att stiga. Redan från början intog musiken en central ställning. Vid sidan av internatboendet och de nära relationerna mellan lärare och elever kan folkhögskolesången räknas som en viktig faktor i skapandet av den särskilda folkhögskole-

andan. Att musiken tillskrevs sådan betydelse var inte unikt för folkhögskolan: också inom andra verksamheter, exempelvis folkbildningsrörelsen, ansågs sång och musik främja identitet och gemenskap, verka bildande, personlighetsutvecklande och smakförhöjande. Naturligtvis gällde inte detta all slags musik. Att komma dragande med ett dragspel, i tron att en Jularbo-dånga skulle förädla personligheten, skulle enligt den stora majoriteten av tidens debattörer ha varit en grov missuppfattning, för att inte säga ett hån mot allt vad bildning och god smak hette. Detta är ett hårdraget exempel på ett tema som genomsyrar Larssons studie: den ständiga konflikten kring vilka musikaliska uttryck, vilka instrument och vilka genrer, som bäst uppfyllde de önskvärda idealen, som främjade individernas musikaliska bildning och personlighetsutveckling – och inte minst de förändringar som skedde i fråga om dessa uppfattningar.

En viktig bakgrund för Larssons studie är de musikcirklar som från 1930-talet och framåt tydligt ändrade karaktär. Istället för lyssnandet kom det egna spelandet att stå i centrum. Denna typ av amatörmusicerande ansågs av flera debattörer vara ett sätt att höja den allmänna (musik)kulturnivån hos befolkningen – men som framgått av ovan var detta inte helt oproblematiskt. Studiecirklar kräver sina ledare – och det är här frågan om folkbildningens musikpedagoger, kort sagt utbildningen av musiklärare, kommer in. 1952 inrättades Framnäs folkhögskola, och dess speciella musiklinje, i ett försök att möta detta behov.

Framnäs folkhögskola intar en central ställning i Larssons studie, och bokens längsta kapitel – som symptomatiskt nog ligger nästan rakt i mitten – ägnas helt åt skolan, dess etablering och verksamhet, dess elever och personal. I de därpå följande kapitlen fungerar Framnäs som en fond, som ett konkret exempel som resonemangen hela tiden kan föras tillbaka till. Tanken är god, men riskerar ibland att förvirra läsaren: handlar undersökningen om Framnäs, eller är Framnäs exempel på någonting mer generellt? I förlängningen handlar detta om vilken abstraktions- och analysnivå studien egentligen ligger på.

Vilka frågor är det då som Larssons studie väcker, och som undertecknad gärna skulle ha sett hade utvecklats en smula? En första fråga gäller den ständigt närvarande, ständigt föränderliga och ständigt problematiska amatö-

ren och amatörbegreppet. Vad innebar exempelvis amatörens relation till den professionella i denna musik(ut)bildningskontext? Skulle folkhögskolans musiklinje utbilda amatörer till att bli musikpedagoger, eller skulle utbildningen syfta till att göra fullfjädrade musiker/konstnärer av eleverna? Som framgår av debatten i tiden var gränsen mellan amatör och konstnär/professionell inte en okontroversiell fråga. Därför kan man fundera över vad folkhögskolans musikutbildning innebar för denna relation, liksom för begreppen som sådana. Larsson snuddar vid dessa frågor, men hon hade gärna kunnat accentuera dem ytterligare.

En annan fråga handlar om gränsen mellan musik som bildning och musik som förströelse. Larsson konstaterar att musikutbildningen hade en uttalad yrkesinriktning som var för folkhögskolan unik. Skulle man inte kunna tänka sig att musikutbildningen *måste* ha denna uttalade yrkesinriktning, för att utbildningen inte skulle klassas som enbart nöje och förströelse? Kort sagt att yrkesinriktningen blev ett sätt att betona den kanske inte alltid omedelbara nyttan i musiken och utbildningen av musikpedagoger för allmänhetens gagn? Här återkommer vi också till frågan om yrke och yrke – musiklärare är ett yrke, men är konstnär det? Vad för typ av yrkesinriktning var det med andra ord som folkhögskolornas musikutbildning stod för?

Musik, bildning, utbildning är en gedigen och välskriven studie. Att man ibland kan ställa sig frågande inför materialhanteringen, och inför påståenden som inte riktigt får något belägg, eller att undersökningens fokus stundom framstår som otidligt liksom inriktningen som något snäv, är mindre skönhetsfläckar som inte har någon avgörande betydelse för helhetsintrycket. Dessutom framstår det som oerhört befriande med en undersökning som inte kommer med några svulstiga anspråk, utan som håller strikta tyglar inom ett väl avgränsat problemområde. Även om det hade varit intressant att se Larsson själv utveckla några av de frågor som hennes undersökning väcker, är detta att betrakta som ett uttryck om önskemål snarare än ett påpekade av brister. Larsson håller sig inom trygga ramar vilket är helt i sin ordning – men tänk så spännande de hade blivit, om hon för en stund lämnat denna trygghet och spetsat resonemangen ytterligare, om hon kommit med alternativa tolkningar och förklaringar! Förhoppningsvis får

vi se mer av sådana problematiserande utflykter i kommande studier. Klart står att *Musik, bildning, utbildning* är en stabil grund att utgå från.

My Klockar Linder

Sture Linnér: *Herodotos. Den förste globalisten*. Stockholm: Norstedts förlag, 2008. 224 s. ISBN 978-91-1-301830-0, inb.

Källkritiskt fostrade historiker finner genant, att Herodotos räknas som portalgestalt till den vetenskap de själva företräder. Hör verkligen en kolportör av skepparhistorier och kritiklöst utbroderade skrönor hemma i en vetenskaplig tradition? I fallet Herodotos bryter sig misstrogheten mot godtrogheten, behovet av empirisk svalka mot intresset för det främmande och udda. Hur mycket mer verklighetsinriktad och kritiskt reflekterande framstår då inte den något yngre Tukydidens, som i sin historia om det utdragna kriget mellan Aten och Sparta aldrig lämnar en känd hellensk värld för att kasta sig ut i det fantastiska och exklusiva. När Tukydidens återberättar, gör han det med ögon- och öronvittnets auktoritet. Herodotos å sin sida sökte trovärdighet för mycket som ingen omdömesgill grek kunde införliva med en nedärvd världsbild. Så har många fackhistoriker velat uppfatta honom.

Likafullt har senare tiders arkeologiska utgrävningar liksom etnografiska utredningar om avlägsna folkgrupper i räjonger som Herodotos berättar om visat att mycket i hans framställning har sanningsbakgrund. Historieskrivaren från Halikarnassos kan visserligen ibland ha feltolkat eller generaliserat utifrån otillräckliga utgångspunkter, men bakom företeelser han skildrat har nog så ofta visat sig finnas substans. Många antikhistoriker har under senare år försiktigt börjat omvärdera Herodotos *Historia*, berättelsen om perserkrigen i ett brett perspektiv med vida utblickar mot folkslag och kulturer i Afrika och Asien.

Sture Linnérs bok om Herodotos är den första som skrivits av en svensk i detta ämne. Det är en lärorik framställning. Boken resonerar klokt och inträngande kring sanningsfrågor i anslutning till olika avsnitt hos greken. Utgående från stor beläsenhet och inträngande kunskaper om tiden kan Linnér kosta på sig att med förståelse teckna de förutsättningar som var Herodotos givna. Före Herodotos

hade i huvudsak funnits två slags texter som skildrade det västasiatiska och afrikanska närområdet: genealogiska redogörelser och framställningar vari etnografi och geografi vävdes samman. Därutöver hade *logografer* – historieberättare – berättat om sina resor i Västasien, men deras rapporter har inte bevarats till eftervärlden. Herodotos – ”historiens fader” – blev den förste att foga samman etnografi, geografi och historia i ett brett panorama.

Linnér menar, att ingenting talar för att Herodotos skulle ha stått främmande inför samtidens filosofiska rön. Sju mil norr om födelsestaden Halikarnassos låg Miletos vid floden Meanders utlopp i Medelhavet. I Miletos hade tänkare som Tales, Anaximandros och Anaximenes verkat. Allt talar för, att Herodotos världsbild påverkats av den intellektuella atmosfären i Mindre Asiens joniska kustområden. Av vad han skrivit framgår, att han omfattade *isonomia* – principen om likhet inför lagen. Han försvarade den atenska demokratin som statsform. Dialektiska inslag med kontrastering av skäl och motskäl tillämpas när han ger sig i kast med skilda politiska modeller. Så oreflekterande som en tidigare generations historiker velat göra honom var han uppenbarligen inte!

Kritiska forskare har ifrågasatt om Herodotos någonsin rörde sig bortom Athens murar, sedan han väl flyttat över till Perikles stad från Halikarnassos. Dessa misstrognas har hävdad, att han byggt sin framställning på andrahandsrapportering. Den klarögd nyfikenheten på konkreta ting inom jordmån, agrikultur, gruvdrift och landskapets karakteristika i *Historia* säger emellertid något annat. Linnér kan berätta om hur sentida utgrävningar och textfynd i flera fall jävat misstrognas bedömningsar. Mycket talar i stället för, att Herodotos i likhet med sena tiders rapportboks författare, rört sig över vidsträckt områden – från Svarta havets kuster, genom Mindre Asien, Syrien, Irak (längs Eufrat, kanske ända ned till Babylon och Susa), de palestinska kustområdena, längs Nilen från deltat ned till trakterna kring Assuan, längs libyska kusten och slutligen över till den grekiska kolonin Turioi på italienska stövelns klack, varefter han slog sig ned och omkring 420 f.Kr tycks ha lagt ned sin rörpenna för gott. Konkreta detaljer och skarpögd iakttagelser i Herodotos *Historia* – av bibliotekarier i Alexandria längre fram uppdelad i nio böcker – talar förvisso ett annat än hörsägnernas språk.

Linnér redogör för uppbyggnad och tillvägagångssätt bakom Herodotos verk. Han presenterar den världsbild som ligger till grund för grekernas framställning. Klargör avsikter och influenser. Inte minst intressant att se är hur ekon från de homeriska dikterna gör sig påminta i vissa detaljer och i textstruktur. Men det verkligt ”moderna” hos Herodotos ligger ändå i hans ambition att avläsa och förstå olika samhällen efter ett brett spektrum. Den trånga bestämning av begreppet ”historia”, som fram till våra dagar har behärskat uppfattningen om vad som är väsentligt i det förångna, framhöll diplomati, militära operationer och konstitutionella förhållanden som centrala angelägenheter vid förståelsen av ett rike eller en kultur. En mer öppen attityd inför historieämnets omfattning har under senare årtionden gjort sig gällande. Detta har påverkat även antikhistorien. Religiösa bruk och uppfattningar, kvinnor, sexuella vanor, barn, uppfostran, åldringvård och begravningsritualer har blivit föremål för historikers uppmärksamhet. Men just sådana ting avhandlades faktiskt redan av Herodotos! Hans väldiga bok är späckad med intressanta skildringar av ting som dessa. Inte minst med hänvisning till detta har han gjort sig förtjänt av epitetet ”historiens fader”.

Linnér förmedlar med inlevelse och bred kunskap väsentliga perspektiv för den som närmare vill blicka in i den västerländska historieskrivningens framväxt.

Olof Hägerstrand

Ebba Witt-Brattström: *Dekadensens kön. Ola Hansson och Laura Marholm*. Stockholm: Norstedts, 2007. 415 sidor. ISBN: 978-91-1301415-9, inb.

Under 1890-talet ägnade det äkta paret Ola Hansson och Laura Marholm en rad böcker åt frågan om kvinnans roll i det moderna samhället. Hansson behandlar i novellform (den manliga) sexualiteten i *Sensitiva amorosa* (1887) och den moderna kvinna som berättarjaget i denna bok åtrår i *Tidens kvinnor* (först utgiven på tyska som *Alltagsfrauen* 1891). Marholm söker framför allt i essäer som *Wir Frauen und unsere Dichter* (1895) och *Das Buch der Frauen* (samma år) utveckla ett program för hur litteraturen kan ställas i tjänst hos utvecklingen av en ny kvinnotyp. Båda kom de att bli ökända; tillsam-

mans kom de att betraktas som ett litteraturrens ”banditpar”. När nu Ebba Witt-Brattström behandlar banditparets verksamhet så är det dessa kvinnoskildringar, tydligt besläktade, lika tydligt väsensskilda, som står i centrum. Mot en kontext av dekadenslitteraturens genrekonventioner och dess rötter i tidens medicin och filosofi söker Witt-Brattström belysa Hanssons och Marholms skrifter. Men den huvudsakliga kontexten för respektive författarskap är makens/makans skrifter.

Boken är indelad i två huvuddelar där Hanssons skrifter behandlas i den första och Marholms i den andra. Av Hanssons författarskap är det särskilt novellsamlingen *Tidens kvinnor* som behandlas, med en del utflykter till främst *Sensitiva amorosa* och *Parias*. Detta är den epok i Hanssons författarskap som forskningen ägnat absolut störst uppmärksamhet åt, och det märks en del. Den som är bekant med Hansson-forskningen möter inga större överraskningar. Särskilt hos Ingvar Holm och Inger Månesköld-Öberg finner man mer utförliga beskrivningar av kontexten och närläsningar som är mer givande. Det vore synd att kalla denna del utfyllnad, för det är den sannerligen inte. Men Witt-Brattströms intressen och beläsenhet kommer mer till sin rätt när hon behandlar Hanssons maka.

Delen om Marholm är därför på många sätt intressantare. Witt-Brattströms ambivalens inför Marholm skiner igenom rätt tydligt här. Å ena sidan är det lätt att uppskatta den driftiga, spirituella, intelligent person som oförskräckt flyttar utomlands när den lettiska hembygden känns för trång, skapar sig Euro-parykte som kvinnosaksförfattare samtidigt som hon översätter sin man och hans vänner och med stor framgång fungerar som litterär agent. Å andra sidan är det tydligt att det hos Marholm finns en grälsjuk sida: skildringarna av tandagnisslandet när Lou Andreas-Salomé hinner publicera en bok om Ibsens kvinnoskildringar före Marholm. Tillsammans med det rätt respektlösa utnyttjandet av Victoria Benedictssons självmod som ett litterärt motiv blir det väldigt tydligt att det rör sig om en person med mörka sidor. Avsnittet är alls inget försök till äreräddning av Marholm. Däremot lyckas Witt-Brattström tydligt visa att Marholms mödramystik och särartstänkande alls inte är antifeministiskt utan tvärtom, givet de samhälleliga och intellektuella förutsättningarna, var en position med stark femi-

nistisk sprängkraft. Jag ställer mig visserligen tveksam till Witt-Brattströms påstående att Marholms ”författarskap [är] bortglömt” (362); det är trots allt så att det finns en mycket välskriven och gedigen biografi över Marholm – Susan Brantlys *The Life and Writings of Laura Marholm* (1988) – men däremot ingen av Hansson. Icke desto mindre är det värdefullt att Marholms författarskap här ges en omfattande och historiserande presentation.

Dekadensens kön är en spännande bok. Två av de mest fascinerande gestalterna ur det välrikaste och mest fascinerande skedet i den svenska litteraturen läses ingående mot bakgrund av en helt igenom relevant och därtill spännande idéhistorisk kontext. Med hjälp av väl valda nyckeltexter, av t.ex. Nordau, Krafft-Ebing, Lombroso, och stridsfrågor – diskussionen av syfilisens utbredning under 1890-talet gör åskådligt hur de krav som delar av kvinnorörelsen reste att också mannen skulle vara oskuld vid äktenskapets ingående alls inte bara var moralism utan i högsta grad kunde vara en fråga om liv och död – levandegörs den bakgrund mot vilken Hanssons och Marholms verk skrevs. Dock finns en del brister i behandlingen av den idéhistoriska kontexten. Ett centralt tema i Hanssondelen av boken är Hanssons skildringar av det omedvetna, som Witt-Brattström vill koppla samman med Freud. Att kunskaper om Ola Hansson är nödvändiga för den som vill förstå Freud utifrån sin tids vetenskapliga och kulturella förutsättningar är en fullt rimlig hypotes. Och det lyckas Witt-Brattström mycket väl att visa att så är fallet. Jag skulle kunna tänka mig att en renodling av detta tema – åtminstone om hon gjorde ett avsteg från sina principer om vikten av att skriva på sitt modersmål och gjorde en utflykt till tyskan eller engelskan – skulle kunna bli ett viktigt bidrag till Freudforskningen.

Att man behöver Freud, eller ens har någon glädje av Freud, för att förstå Hansson är däremot inte alls självklart. Här tycks det mig som att Witt-Brattström alltför snabbt och alltför lätt bestämmer sig för att Freud måste kunna bidra till förståelsen. Det leder till att begreppet ”det omedvetna” ges en psykologisk, närmast proto-freudiansk, tolkning närhelst Hansson använder sig av det. Men faktum är att ”det omedvetna” runt 1890 inte alls hade de psykologiska konnotationer som det skulle komma att äga tjugo eller trettio

eller hundratjugo år senare. På Ola Hanssons tid är det i första hand ett metafysiskt begrepp, använt i anslutning till Eduard von Hartmann, tidens modetänkare. Det hade inte försvagat Witt-Brattströms tes om hon kopplat Hansson samman med den pessimistiska metafysiken istället för med Freud: tvärtom är sexualiteten hos Hartmann och hans kumpaner väl så central, och könsrollerna väl så stereotypa, som hos denne. Det hade inte försvagat hennes tes med en utflykt till de pessimistiska metafysikerna, men det hade gjort den historiska underbyggnaden stabilare.

Boken innehåller en del störande brister: här möter en del väl tvärsäkra omdömen om vilka författare som präglade Hanssons och Marholms böcker sticker också i ögonen: när Marholm exempelvis ser kvinnan som en ”driftsnatur” (219) är det verkligen inte självklart att det är ett eko av Lombroso som Witt-Brattström utan argument hävdar. Vidare innehåller språket litet för mycket skönhetsfläckar. Jag vet inte om pluralformerna ”Lonas, Noras och Rebeckas” (216) är germanismer eller anglicismer, men falskt klingar de i alla fall. Och nog hade väl en katakres som ”Man formligen ser Strindbergs små öron vifta som lyckliga taxsvansar” (241) eller de många talspråkliga vändningarna (”hela klabbet”, ”gilla läget”) kunnat besparas läsaren. Likaledes finner en pedantisk läsare en del brister vad gäller akribin. Det är ju inte Zarathustra som Nietzsche ”låter [...] varna män för att glömma piskan när de går till kvinnan” (252) utan en gammal kvinna som läxar upp Zarathustra. Som den litteraturvetare hon är vet Witt-Brattström naturligtvis att det inte saknar betydelse vilken fiktiv person i ett verk som uttalar en viss åsikt. Här citeras vidare Przybyszewskis flitigt åberopade självbiografi efter en utgåva från 1965 trots att den nyligen utgivna verkutgåvan *Werke, Aufzeichnungen und ausgewählte Briefe* (9 vol. 1990–2003) innehåller en mer komplett version. Och i den utförliga litteraturlistan saknar man faktiskt den allra senaste monografin om Hansson: Wiczysław Niemirowskis polska (men tyskspråkiga) avhandling *Der Schriftsteller Ola Hansson in Berlin 1890–1893* (2000) som behandlar just den fas av Hanssons författarskap som Witt-Brattström mest ägnar sig åt.

Det är, det skall sist av allt framhållas, en elegant bok, en vacker bok; dessutom är det en bok vars skönhet är betydelsebärande. Från omslagets slingor och typsnitt i jugendstil till

författarporträttet, där Witt-Brattström med ett självsäkert småleende möter läsarens blick och där *Månadsjournalens* nummer med ”kulturens kungapar” skymtas i bakgrunden (en porträttbild som kunde förtjäna en egen recension, faktiskt): utan att formgivningen alls

är påträngande lyckas den visa att form inte kan skiljas från innehåll. Däremot vill vi ta tillfället i akt att tillönska den ängsliga förlagsredaktör som valt bort fotnoter en myckenhet mardrömmar och matsmåltingsbesvär.

Tobias Dahlkvist

Filosofi och teologi

Jan Olof Bengtsson: *The worldview of personalism: Origins and early development*. Oxford: Oxford University Press, 2006. 310 s. ISBN 978-0-19-929719-1, inb.

Amerikansk och brittisk personalism är en filosofisk strömning som inte så ofta låter höra tala om sig i Sverige. Genom boken *The worldview of personalism*, som ingår i serien *Oxford theological monographs* och väsentligen är en omarbetning av författarens doktorsavhandling, får man dock möjlighet att stifta närmare bekantskap med tidiga former av denna på många håll inflytelserika skolbildning. Centrala idéer i denna typ av personalism är personen som en grundläggande realitet, ofta kopplat till judisk-kristen teism, och ett därmed sammanhängande avvisande av hegeliansk metafysik och upplysningsfilosofi. I personalismen understryks också vikten av relationen, och en jag-du-filosofi kan också spåra sina rötter här. En av de mest kända personalisterna under förra århundradet, kort nämnd i boken, var förre påven Karol Wojtyła, bättre känd under namnet Johannes Paulus II.

Boken spårar denna filosofiska skolbildnings rötter till Friedrich Heinrich Jacobi (1743–1819) och den senare Friedrich Schelling (1775–1854). Från dessa leder sedan spåren vidare genom 1800-talets tyska reaktion mot Hegel till brittiska och amerikanska företrädare som Charles Barnes Upton (1831–1910), John Richardson Illingwood (1848–1915) och Seth Pringle-Pattison (1856–1931). I boken skildras också en personalistisk strömning i den svenska filosofin, hos filosofer som Samuel Grubbe (1786–1853) och Erik Gustaf Geijer (1783–1847).

Just utvecklingen till de svenska filosoferna utgör dock ett av bokens mer problematiska drag. De utförliga skildringarna av svenska personalister passar helt enkelt inte så väl in i en utvecklingshistoria av detta slag, då sambandet mellan dessa och de anglosaxiska per-

sonalisterna, som får sägas utgör bokens huvudfokus, förblir oklar. Visst är det intressant att se hur senare tankegångar förebådas hos svenska filosofer som Grubbe, Atterbom (1790–1855) och Geijer, och skildringen av dessa har ju också sitt egenvärde, speciellt i en engelsk språkkontext där flera av dessa mig veterligen annars är oätkomliga. Inte desto mindre gör denna ”avstickare” till det svenska sidospåret att framställningsgången överlag haltar betänkligt. Detta märks inte minst i de många och långa fotnoterna i inledningskapitlet, som tydligt bär spår av en vilja att säga mer om de svenska förhållandena än den föresatta ramen för boken medger. I linjen från tysk till anglosaxisk personalism blir de svenska personalisterna en alltför lång parentes.

En annan egendomlighet i boken är att i bokens första kapitel, med titeln ”The current view of personalism and its origins”, ges en översikt över personalismens historia utifrån boken *The philosophy of personalism* av Albert Knudson från 1927. Utifrån kapitlets rubrik förväntar sig läsaren, kanske oberättigat, att få en genomgång över det nuvarande forskningsläget kring personalismens historia, men får alltså istället en genomgång av historien utifrån denna över 80-åriga bok (som väl snarast får räknas som ett studieobjekt i sammanhanget, och också står uppräknad såsom primärlitteratur i bibliografin). Visserligen ges genom hela boken inblickar i olika perspektiv i dagens forskning om personalismens historia, men intrycket består ändå att författaren med detta första kapitel missade chansen att ta ett samlat grepp på dagens forskningsläge i frågan.

Bortsett från dessa drag är dock boken mycket läsvärd. På ett systematiskt sätt går den igenom filosofin hos ovan nämnda och många andra företrädare för tidiga former av personalismen. I det första huvudkapitlet behandlas hur ett personligt förnuft (”reason”) ställdes mot ett opersonligt förstående (”understanding”) i den personalistiska epistemologin. I det andra huvudkapitlet fördjupas

bilden av personbegreppet då framställningen leds över till personalisternas behandling av Gud, den Absoluta Personen; här ställs personalisternas tänkande också i relief mot en "klassisk" judisk-kristen teism. I det tredje och sista huvudkapitlet syntetiseras dessa båda teman till en framställning av personalisternas grundläggande verklighetsförståelse. I den tidiga personalismen kan man, naturligt nog, finna en form av jag-du-filosofi, senare mer fullödig utvecklad av Buber, där relationen blir en grundläggande kategori i verklighetens uppbyggnad.

Det är i denna bokstavligen trinitariska struktur som författaren utvecklar sina slutsatser. Boken är ur den aspekten väl sammanhållen, att den övertygande lyckas argumentera för de teser den i inledningen och slutsatserna utger sig för att driva. Möjligen förblir förhållandet mellan personalismen och den kristna trinitetsteologin något oklar, och författaren tycks också vackla mellan att utveckla en brotts och en kontinuitets hermeneutik på detta område. Men det starka sambandet mellan tysk och anglosaxisk personalism, som får sägas utgöra bokens huvudtes, står efter läsningen utom allt tvivel. Författaren lyckas också väl i sin föresats att visa att de personalister som framställs i boken är relevanta tänkare också för vår tid. Boken kan därför läsas med behållning av alla som vill stifta bekantskap med det tidiga skedet i denna fortfarande livskraftiga och relevanta filosofiska skola.

Erik Åkerlund

Carl Cederberg (red): *Att läsa Platon*. Stockholm/Stehag: Brutus Östlings Bokförlag Symposition, 2007. 220 s. ISBN 978-91-7139-730-0, häftad.

Som framgår av M. Cavalcante Schubacks inledning är syftet med boken att med hjälp av framstående interpretationsexempel (sju filosofiska och ett filologiskt) försöka visa, att en fenomenologisk tolkning i förening med filologisk exeges är den bästa vägen till förståelsen av Platon. Enligt Cavalcante Schuback har nämligen debatten mellan idealism och realism först genom Husserls definition av varat som "framträdande" (*Erscheinung*) fått en tillfredsställande lösning. Boken presenterar således ett urval av texter som behandlar Platons uppfattning av varat.

1) Enligt M. Heideggers artikel "Platons lära om sanningen" (1931/32) förlorar begreppet sanning (*alétheia*) i och med Platons grottliknelse sin ursprungliga betydelse av oförborgadhet (*Unverborgenheit*): Platon uppfattar nämligen uppstigningen till sanningen som en bildningsprocess och förknippar varat med idéerna (*eîdos* av *ideîn* = se). Därmed förlägger han sanningens väsen till människans egen insiktsprocess. Sanningen blir subjektiv.

2) I sin uppsats "Odödlighetsbevisen i Platons *Faidon*" (1973) tolkar H. G. Gadamer dialogen *Faidon* som den platoniske Sokrates kritiska uppgörelse med Kebes och Simmias, två företrädare för en ny generation av pythagoreer, för vilken de tidigare religiösa grundvalarna har fått träda tillbaka till förmån för rationell vetenskap. Gadamer hävdar, att Platon är ute efter att med ett antal bevis klargöra, att ett naturvetenskapligt synsätt inte förmår att rubba tron på själens odödlighet; däremot har han inte haft som syfte att ge bevis för denna övertygelse som sådan, eftersom det inte är möjligt för människan att uppnå full visshet i frågan. Alla ställen, där Platon medvetet avstår från en fullständig utläggning av sin lära (*Aussparungsstellen*), misstolkas av Gadamer som Platons fenomenologiska bekännelse till sin egen okunskap.

3) Mot bakgrund av det som Aristoteles har förmedlat om Platons oskrivna lära tolkar J. Klein, "Om Platons *Filebos*" (1972), denna dialog som en komedi riktad mot tidens filosofiska strömningar. Genom sin bristande avrundning, sina talrika övergångar och sin skenbara brist på struktur ger *Filebos* en bild av lust i form av *apeiron* ("det gränslösa", "det obestämda").

4) I "Det godas supremati över andra begrepp" (1967) omtolkar I. Murdoch grottliknelsen i fenomenologisk riktning utan att skilja mellan textinterpretation och egna åsikter. Enligt Murdoch står vägen från grottvägen upp till solen inte för någonting annat än vägen från vår egen självcentrering till det moraliska godas princip. Även om vi kan finna denna princip exemplifierad inom områden som natur, konst och vetenskap, kan vi på grund av vårt eget väsens begränsning aldrig se den helt och klart. Den kan därför bara uttryckas metaforiskt.

5) Enligt J. Patoka, "Den undersökta själen" (1973) är omsorgen om själen hållningen hos den ständigt sökande, som när han erfar sitt ovetande, erfar sitt egentliga väsen. Filo-

sofen formar sig själv som en varelse för vilken världen, dvs. den ontokosmologiska världen samt samhället och själen, uppenbaras. Patoka beskriver Platons matematiskt strukturerade hierarkiska indelning av världen som förklarar enheternas framträdande inom de många, och hävdar, att Platon avstod från att skriva ner denna lära därför han inte uppfattade filosofin som ett avslutat system utan som ett levande arbete. På samma sätt skall filosofen genom att leva för samhället och helheten förneka sig själv.

6) J. Sallis jämför i sin uppsats ”Timaios tal om chôra” (1995) varandets slag och blivandets slag (och deras respektive kunskapsteoretiska motsvarigheter) i första delen av Timaios tal med det tredje slaget, chôra, och insikten därom genom den ”oäkta uträkningen”. I den obestämdhet som karakteriserar chôra ser Sallis orsaken till dess oprecisa behandling och den ”början” på dialogen som det ges i uppdrag att söka efter redan i 29b. Det fjärde tal som ställs i utsikt i dialogens inledande samtal visar enligt Sallis på ett oartikulerat tal av själva chôra som är begynnelsen till allt.

7) I en egen uppsats beskriver och kommenterar utgivaren E. Levinas förhållande till Platon. Levinas skiljer mellan jagsfären (det som ingår i en bekant och manipulerbar kategori: detsamma) och den andre som lär oss se bortom oss själva (deneutralisering av varat: begrepp ersätts av personer). Genom att vara för den andre transcenderas varat och det goda uppenbaras. På samma sätt som hos Murdoch reduceras alltså det platoniska ena till det moraliskt goda och etiken blir den första filosofin.

8) I den filologiska uppsatsen ”Idéernas terminologi” (1936), som undersöker huruvida idéerna är transcendentia eller immanenta, drar G. F. Else slutsatsen, att Platon till en början övertagit orden *eidōs* och *idéa* i deras betydelse av slag och art så som de återfinns i naturen (dvs. i immanent betydelse) från Hipokrates, men att han i sin strävan efter klarhet och pålitlighet i definierandet av tingen och deras kategorier så småningom antog transcendentia entiteter. I dialogerna förekommer dessa dock nästan uteslutande bara i mytisk dräkt och har i övrigt förbehållits undervisningen inom Akademien. På dessa esoteriska skäl använder sig definitionsdialogerna återigen av det immanenta kategoriseringsbegreppet. Else iakttagelser innebär dock inte nöd-

vändigtvis att vi måste anta en konsekvent tankeutveckling utan kan lika gärna förklaras utifrån de respektive dialogernas litterära särart.

Sammanfattningsvis kan boken sägas ge en god överblick över den fenomenologiska Platontolkningen. De fenomenologiska texterna belyser förhållandet mellan varat och blivandet och därmed också vägen till insikt på ett fascinerande sätt. Däremot avlägsnar de sig från Platon genom att förneka det metafysiska varat och bestrida möjligheten till definitiv insikt. Eftersom syftet mestadels inte är en autentisk tolkning av Platon utan en produktiv omtolkning av den förste metafysikern i fenomenologisk riktning, blir bokens titel missvisande.

Ulrike Bruchmüller

John Marincola (red.): *A companion to Greek and Roman historiography*, Volume I–II, Malden, Oxford & Victoria: Blackwell Publishing 2007. xli + 705 s. ISBN 978-1-4051-0216-2, inb.

Historieskrivningen är en av de få intellektuella discipliner som inte från början var en del av filosofin. Under antiken står den närmare retoriken, och spelade en viktig roll i antik bildning och utbildning. Historiografi kom också att bli en central del av den klassiska traditionen och särskilt under perioden från renässansen till upplysningen var de antika historikerna viktiga förebilder. Även en förnyare som Ranke beundrade Thukydidens. Av dessa skäl har också antikens historieskrivning varit ett stort och livaktigt forskningsfält.

Den nyutkomna *A companion to Greek and Roman historiography* har redigerats av John Marincola som under det senaste decenniet etablerat sig som en av de internationellt ledande forskarna på området. Han sammanfattar i verkets inledning forskningens tillstånd. I den äldre etablerade forskningen har frågor om de antika historieverkens innehåll och källvärde spelat en central roll. Under senaste 30 åren har en ny forskningstrend lagt fokus på skrifterna som litterär artefakter och den antika historieskrivningens syften och funktioner. Stundtals har konflikterna mellan dessa båda frågeriktningar varit stark, men Marincola argumenterar för pluralism och har i de föreliggande volymerna strävat efter att

ge båda utrymme. Resultatet har blivit två fulliga volymer som både ger initierade summeringar av forskningen och många exempel på moderna analyser av både övergripande frågor och enskildheter. Här finns också ett bra index och listor på antika historieskrivare och deras verk. De två volymerna innehåller hela 57 artiklar, och de behandlar en period på närmare 1 000 år. I första hand behandlas texter som bevarats, men det finns också flera rekonstruktionsförsök gällande skrifter och författare som vi bara känner genom fragment och andrahandsuppgifter. Det senare är desto viktigare eftersom det uppskattats att bara ca 2 % av de texter vi vet existerade har bevarats. Det handlar alltså om något mycket mer ambitiöst än en vanlig *Companion*, och i det stora har det blivit ett mycket lyckat verk. En vidare förtjänst är att flera forskare utanför den anglosaxiska världen medverkar.

Verket är indelat i fyra tematiska huvudavdelningar (det finns också en femte del, men den består bara av en kortare artikel). Den första delen kallas *Contexts* och det skall uppenbarligen förstås i vid mening. Här behandlas i flera artiklar ämnen som det grekiska begreppet *historia*, historieskrivningens uppkomst, grunddragen i antik historieskrivning, relationen till myter etc. Denna första del innehåller de mest ambitiösa och nydanande forskningarna. Roberto Nicolais resonemang om historieskrivningens tävling med epiken, dess plats i utbildningssystemet samt dess publik är mycket perspektivskapande. Här tydliggörs flera grundläggande skillnader mellan historieskrivningen i den antika respektive moderna världen. Detta ämne tematiseras också av Carolyn Dewald som analyserar meningskapandet hos de första grekiska historikerna med det explicita syftet att belysa den moderna debatten. En intressant detalj är att ett par författare vänder på den klassiska bilden av arkaiske Herodotos och mer rationelle Thukydides, och påpekar medan den förre ofta anger var han fått sina uppgifter ifrån, så låter den senare sin egen berättelse uppsluka alla källor som därmed osynliggörs.

Ett bra exempel på den språkligt orienterade moderna forskningen är Catherine Darbo-Peschanskis djupgående och uppslagsrika artikel. Hon polemiserar mot den äldre forskningens disciplinära, kognitiva och evolutionära betraktelsesätt. Startpunkten är en analys av det grekiska historiebegreppet som närmast bara betyder undersökning, och alls inte var

exklusivt för historieskrivarna. Hon betonar att man måste hålla isär det vi kallar historicitet och den litterära genren historieskrivning när vi läser de antika texterna. En viktig och provokativ slutsats som dras av Darbo-Peschanski är att det sker ett brott med äldre traditioner i och med Thukydides och att senare grekiska historieskrivning, genom att kronologiskt fortsätta där han slutade sin framställning, skapar både en litterär genre och en sammanhängande historia som ett objekt. Mot flera av dessa slutsatser vänder sig Guido Schepens i sitt bidrag. Han argumenterar för att sannsfrågor var centrala i utvecklingen, och han betonar skillnaderna mellan historieskrivning och litteratur i den antika världen. Vidare menar han att Thukydides inte ensam var paradigmatisks för senare historieskrivare.

John Marincola bidrar med en utmärkt diskussion av de i antik historieskrivning så frekventa återgivna talen (Perikles liktal hos Thykydides torde vara det mest kända). Marincola menar att talekonsten, efter militära dåd, var det som gav mest ära i den antika kulturen. Homeros hjältar var ”speakers of words and doer of deeds”. Artikelns fokus gäller de återgivna talens funktioner i den historiska framställningen: de används för att ge analyser av grundfrågorna i skeendena, de kan ge en politisk filosofi, andra folks synvinklar, en bild av talarens karaktär och tänkesätt, samt för att markera dramatiska ögonblick. Marincola har vidare en utförlig diskussion om talens relation till antik retorik. Bland annat vänder han sig mot modern kritik, och menar att de antika historieskrivarna gjorde reflekterade urval och sammandrag utifrån vad de ansåg vara det väsentliga i ett skeende och utifrån *antika* principer om sannolikhet. Särskilt intressant är antikritiken beträffande anakronismanklagelser mot antik historieskrivning. Marincola menar att tendensen att minimera olikheterna mellan epoker till en del handlade om *olika syften* med historia: där moderna historiker letar efter skillnader sökte de antika efter tidlösa sanningar och exemplariska modeller.

Verkets andra huvudavdelning heter *Surveys* och innehåller diskuterande översikter. Här behandlas ämnen som: krigsmonografier, universalhistoria, lokalhistoria, västgrekisk historieskrivning, grekisk historia om Persien och om Rom, den tidiga romerska traditionen, historieskrivningen i senrepubliken, kejsar-

dömets historiker m.m. Denna del har inte riktigt lika hög ambitionsnivå som den första, men de flesta artiklarna är mycket innehållsrika och orienterande. Här finns också några riktigt bra bidrag. Detta gäller till exempel Christopher Pellings jämförande studie av de grekiska historiker som skrev om Rom. Två mycket informativa och välargumenterade artiklar behandlar ”det österländska”. John Dillery skriver om babylonisk och egyptisk historieskrivning på grekiska. Trots att både Berossos av Babylon och egyptiern Manetho delvis tycks ha skrivit för att lära de nya makedoniska eliterna om sina egna länder, så blir skillnaderna i ”historiesyn” slående. Inte minst de kronologiska perspektiven vidgas enormt (432 000 år i Berossos fall). Ett återkommande tema är här den österländska kritiken av grekernas brister på dokument från äldre historia. Denna synpunkt dyker också upp i Gregory E. Sterlings genomgång av judisk historieskrivning i relation till grekisk. Här ges också intressanta utblickar bakåt och framåt: både de mer historiska böckerna av Bibeln och de kristna kyrkofäderna sätts i perspektiv. Inte minst den ”tävling” som flera judiska historiker iscensatte om vilket folk och vilken kultur som var äldst kom att bli ett bestående arv i den kristna tankevärlden.

Den tredje delen heter *Readings* och innehåller mer konkreta analyser. Oftast handlar det om enskilda passager som tolkas och används för att belysa verk, författarskap eller genrer. Ett bidrag av Ellen O’Gorman behandlar ”The politics of Sallustian style” utifrån både samtidskontext och dess verkningshistoria. Inte minst hos kristna författare kom dennes kritik av romersk imperialism och ”begäret att härska” att spela en viktig roll. Hon uppmärksammar särskilt Sallustius stil med dess undergrävande tekniker visavi det politiska språket. Även David Rohrbacher står för en språkhistoriskt orienterad analys i sitt bidrag om Ammianus. Här argumenteras för en alternativ läsning där man inte fokuserar på hans dekadensskildring som en källa, utan som ett polemiskt inlägg riktat till en publik bestående av Romkritiska krafter i samtida kejsersliga administrationen. I denna del finns också flera bra traditionella analyser. Frank Walbank, nestorn i Polybiosforskningen, skriver om begreppet *tuche* (öde). Polybios begrepps-användning är i flera avseenden ambivalent och ibland tycks det vara motsägelsefullt. Walbank genomför en inträngande analys av pro-

blemen, och kommer till slutsatsen att de olika innebörderna mycket väl kan förenas med varandra. Peter Green har skrivit en klassisk historiserande artikel om Diodoros av Sicilien. Han vänder sig mot att forskare oftast behandlar honom som en förvirrad dumskalle, och visar skickligt hur Diodoros kronologiska tekniker är rationella utifrån hans egna förutsättningar.

Den fjärde delen heter *Neighbors* och behandlar antika genrer och discipliner som på olika sätt gränsar till historieskrivningen. Det gäller epik, etnografi, tragedi, antikvarianism, biografi, geografi och romankonsten. I studier av detta slag är det naturligtvis viktigt att vara analytiskt tydlig. I flera fall handlar det om begrepp och åtskillnader som var andra än idag. Några av artiklarna blir också ambivalenta på grund av bristande klargöranden, men flertalet klarar sig bra. Denna del är värdefull genom att artiklarna gör tydligt hur annorlunda den antika ”idén” om historieskrivning var.

A companion to Greek and Roman historiography har till allra största delen blivit ett mycket lyckat verk. Bortsett från den redan nämnda dubbelheten i modern forskning är det emellertid svårt att se något enhetligt drag. Tvärtom är heterogeniteten i forskningen påtaglig, och de två volymerna gör stor rättvisa åt detta. De rekommenderas varmt.

Mats Persson

Lodi Nauta & Detlev Pätzold (red.): *Imagination in the later Middle Ages and Early Modern times*. Leuven: Peeters, 2004. xv + 213 s. ISBN 90-429-1535-8, inb.

Den roll som föreställningsförmågan spelar i våra liv kan svårigen överskattas. Dess betydelse är inte bara avgörande för en stor del av våra vardagliga aktiviteter, utan ligger också till grund för verksamheter som konst och vetenskap. Det är därför inte heller särskilt förvånande att denna förmåga varit föremål för undersökning och diskussion ända sedan antiken.

Inom den filosofisk-psykologiska traditionen, som bygger huvudsakligen på Aristoteles och Galenos läror, betraktades föreställningen som en av den sensitiva själens inre funktioner vars roll är att medla mellan de yttre sinnena och förnuftet. Förutom att vara en passiv förmåga att hålla kvar de intryck som mottagits

från de yttre sinnena, ansågs föreställningen också vara en förmåga att aktivt bearbeta dessa intryck. Följaktligen uppfattades den inte bara som en nyttig mellanhand mellan de yttre sinnena och förnuftet, utan också som en nyckfull och bedräglig kraft i stånd att förvränga vår uppfattning om världen och leda oss vilse.

Utifrån synen på föreställningen som en av själens kognitiva förmågor växte sedan ett intresse för föreställningens verkningar fram inom den retoriska traditionen, där Cicero och Quintilianus räknas till de främsta auktoriteterna. Inom retoriken kom man att betona hur föreställningen inte bara fyller en epistemologisk funktion, utan också kan användas för att manipulera känslorna hos en åhörarskara.

Dessa två traditioner fortsatte sedan att utöva ett stort inflytande fram till 1600-talet, och även om den moderna vetenskapens framväxt innebar en omvärdering av dessa teorier upphörde man inte att tillskriva föreställningsförmågan en viktig roll, inte minst inom vetenskapen där man ansåg den vara ett värdefullt instrument för att utarbeta modeller, uppfinna experiment och framkasta hypoteser.

Antologin *Imagination in the later Middle Ages and Early Modern times* innehåller tio stycken detaljrika uppsatser som avhandlar synen på föreställningen under perioden från mitten av 1200-talet till slutet av 1600-talet. Bidragen kan, med några undantag, delas in i tre kategorier som tar upp följande teman: den filosofisk–psykologiska traditionen under senmedeltiden, den retoriska traditionen under renässansen, samt det sätt på vilket synsätten inom dessa två traditioner förändrades när föreställningsförmågan blev föremål för förnyad undersökning under 1600-talet.

Jan R. Veenstras ”The subtle knot: Robert Kilwardby and Gianfrancesco Pico on the imagination” och Olaf Plutas ”On the matter of the mind: Late-Medieval views on mind, body, and imagination” hör till den första kategorin. Båda lägger tonvikten på diskussionen av föreställningsförmågas förmedlande position mellan det kroppsliga och det själsliga. Veenstra utreder hur dominikanen Kilwardy och den mer platoniskt orienterade Pico på olika sätt brottades med att förena Aristoteles syn på de själsliga förmågornas förhållande till kroppen med den kristna läran. Pluta lyfter däremot fram en senmedeltida tradition, som går tillbaka till filosofen Jean Buridan, vars position i frågan om mentala

fenomens förhållande till det materiella har enligt honom klara motsvarigheter till så kallad icke-reduktiv materialism i dagens medvetandefilosofiska debatt.

Till andra kategorin hör Peter Macks ”Early Modern ideas of imagination: The rhetorical tradition” och Lodi Nautas ”Lorenzo Valla and the limits of imagination”. Mack koncentrerar sig på begreppet ”livlig framställning” (*energeia*) och visar bland annat hur Philip Sidney och Francis Bacon förenade några av den retoriska traditionens grundidéer i sina diskussioner av förhållandet mellan föreställning och poetisk kreativitet. Nauta tar däremot fasta på Vallas fräna kritik av den inom den skolastiska filosofin dominerande fakultetspsykologin. Valla tycks ha värderat föreställningens bruk inom retoriken som en oerhörd viktig förmåga att väcka åhörarnas känslor. Inom filosofin ansåg han den däremot vara en vilseledande kraft som bidrar till att uppfinna allskonns abstrakta entiteter som inte har någon som helst motsvarighet i verkligheten. Uppsatsen avslutas med några kommentarer avseende likheter mellan Vallas och Wittgensteins kritiska syn på föreställningsförmågan.

I Detlev Pätzolds ”Imagination in Descartes’ Meditations” och Piet Steenbakkers ”Spinoza on the Imagination” behandlas slutligen synen på föreställningens roll inom tidig modern filosofi. Pätzhold argumenterar för att Descartes under hela sitt författarskap betraktade föreställningen som en viktig och självständig kognitiv förmåga vars roll är att understödja det rena tänkandet. Steenbakker lyfter däremot fram den avgörande betydelsen som Spinoza tillskriver föreställningen i *Etiken*, inte minst med avseende på hur människan kan bemästra affekterna.

Redan i introduktionen bemöter redaktörerna flera av de invändningar som möjligtvis kan riktas mot volymen. Antologin erbjuder till exempel ingen heltäckande bild av synen på föreställningen under den givna perioden, utan består snarare av ett antal till synes mer eller mindre godtyckliga nedslag. Man kunde mycket väl tänka sig en liknande samling uppsatser som lyfter fram helt andra tänkare, traditioner eller aspekter av föreställningsförmågan. Förtjänsten är i så fall att volymen bidrar till att visa hur skiftande och mångfacetterad utvecklingen av begreppen *imaginatio* och *phantasia* varit. *Imagination in the later Middle Ages and Early Modern times* torde

därmed kunna komma till nytta för alla dem som intresserar sig för idéutvecklingen inom ämnen som estetik, filosofi, psykologi och retorik.

Lorenzo Casini

Stina Fallberg Sundmark: *Sjukbesök och dödsberedelse. Sockenbudet i svensk medeltida och reformatorisk tradition*. Skellefteå: Artos, 2008. 332 s. ISBN 978-9175803739, häftad.

I engelsk forskning har sedan länge nya frågor ställts, nya teorier och perspektiv presenterats när det gäller den så kallade reformationsprocessen (namn som Eamon Duffy, Jack Scarisbrick och Alexandra Walsham kan nämnas). Genom nya frågor, nytt material börjar vi inse vidden av den fortsatta katolska närvaron, liksom hur utbredd katolsk mentalitet, seder och bruk var, under engelskt 1500- och 1600-tal. Inte heller går det längre att tala om protestantismen som ett förnuftsuppvaknande, eller om det katolska som ett ”murket hus” som föll ihop av egen tyngd när tiden var inne.

Stina Fallberg Sundmark har i sin avhandling *Sjukbesök och dödsförberedelse* försökt anlägga ett liknande perspektiv på svenskt 1500-tal. Att studera människan inför döden, genom de sista riterna och handlingarna, kan vara ett lyckat grepp. Inför ett avslut framstår livet, och meningen med allt, i ett tydligare ljus. Att kalla på en präst inför döden har sedan forntiden varit standard i katolsk tradition, redan i Jakobs brev (5:14–15) står det att om någon är sjuk så ska man kalla på en presbyter för att be för den sjuke och smörja denne med olja. Att föra den konsekreerade hostian till de döende är också välkänd praxis sedan fornkyrkans dagar, privatbikt sedan tidig medeltid.

Till de döende i de svenska socknarna kom alltså genom hela medeltiden präst och klockare, inte sällan tillsammans med bybor, vänner, släkt, i en vördnadsfull procession, gärna med ljusbärare, vigvatten och krucifix. Prästen, i ämbetsdräkt och stola, bar en *pyxis*, alltså en liten gyllene ask som innehöll *viaticum*, vägkost, det i mässan förvandlade brödet, reserverat i kyrkans tabernakel för kommunion utanför mässan, ett bröd som alltså nu betydde Kristus, Frälsaren som på det viset bokstavligen, gång efter annan, efter vägar och stigar, drog land och rike runt. Vart helst

denne kom markerade ortens folk sin vördnad genom knäfall och tillbedjan.

Att denna sed inte omedelbart lät sig brytas vid reformationen är klart, även om reformatorerna propagerade för avskaffandet av processionerna och i dess ställe lyfte fram ett protestantiskt nattvardsfirande med textläsningar vid sängkanten, liksom avskaffandet av reserverade hostior i kyrkorna. Kanske de tomma tabernakeln, liksom förbudet från 1544 för Kristi lekamen-processioner, förvandlade Sverige mer än många i förstone anar. Frånvaron ersatte närvaron, så bör många gammaltroende ha menat. Att därtill reformatorerna propagerade för att bönerna för de döda skulle avskaffas, gjorde nog inte läget ljusare för katolikerna. Den ”normale” katoliken visste att tabernaklet var tomt endast på långfredagen, nu blev snart varje dag till en långfredag.

I en kollektivistisk tid, där tillika döden alltid var påtagligt närvarande, var det en självklarhet att be för levande och döda. Att be på kyrkogården, inte minst för de döda utan släkt, gav avlat, alltså var ett sätt att reparera syndaskador, för den som redan ångrat dessa, biktat och blivit avlöst. Nu gick inte detta längre utan den enskilde blev utlämnad, som fattig syndig människa, åt en (mähända vredgad) Gud.

Avhandlingen är läsvärd, vackert illustrerad och tankeväckande. Mähända är resonemangen stundom lite väl ytliga, ibland presenteras, i vart fall för en katolik, rena självklarheter – det mesta av medeltida praxis runt ett sjukbesök ser ju inom katolska kyrkan, världen över, likadant ut också i dag. Beteenden, texter, sånger och föremål är närmast identiska. Ibland låter det i texten som om riterna handlade om något unikt medeltida, nu närmast okänt, så är inte riktigt fallet. I det sammanhanget kan man också undra över rubrikens ord om ”svensk tradition”, den katolska kulturen var (och är) ju i grunddragen övernationell. Inte heller är det helt lyckat att kontrastera ”medeltida och reformatorisk tradition”. Jag saknar också en del material som kunde ha förstärkt resonemangen, fler predikningar hade kunnat vara en sådan källa. Kanske borde författaren också ha funderat över det faktum att före 1531 fanns ingen enda reformatorisk biskop, samtliga präster i landet var katolskt vigda, lutheranerna endast en försvinnande minoritet (fem uppror visar med all önskvärd tydlighet att folkflertalet värjde sig).

Källorna tiger för övrigt oftast still om hur stort missnöjet var i landet med den i huvudsak kungliga politiska reformationen. Vi kan dock ana, inte minst utifrån vad vi nu känner till, att detta var betydande.

Till sist, författaren har ringat in ett brännande fält mellan gammalt och nytt, kristalliserat i hanterandet av den döende. Den traditionella sakramental verklighet som band samman levande och döda brast under svenskt 1500-tal, nu skapades istället på lutherskt håll en växande klyfta mellan levande och döda. Ett nytt – mer isolerat – jag såg så sakteliga dagens ljus.

Magnus Nyman

Yvonne Maria Werner: *Nordisk katolicism. Katolsk mission och konversion i Danmark i ett nordiskt perspektiv*. i + 454 s. Göteborg: Makadam Förlag i samarbete med Centrum för Danmarksstudier vid Lunds universitet, 2005 ISBN 91-7061-012-6, inb.

Vad är det som får en människa att konvertera och byta religiös övertygelse? Den frågan är lika relevant idag som den var under den tidsperiod som Yvonne Maria Werner intresserar sig för i ännu en bok om nordisk katolicism. Werner är en extremt produktiv forskare med en lång och gedigen lista på verk som redan tangerar det område hon tar upp i boken *Nordisk katolicism. Katolsk mission och konversion i Danmark i ett nordiskt perspektiv*. Trots den långa och något otypliga titeln är det en bok som väcker i alla fall undertecknads intresse. Boken är medryckande skriven, och man tycker sig ofta komma både händelser och personer nära på ett nästintill personligt plan.

I Danmark rådde sedan 1849 i det närmaste total religionsfrihet, och detta gjorde att man där på ett mindre komplicerat sätt än i Sverige kunde bedriva en aktiv katolsk missionsverksamhet genom att öppna ett stort antal skolor och sjukhus samt grunda ett ansevärt antal nya församlingar. Missionen verkar ha varit något av en succé, även om det ibland kan vara svårt att i boken förstå hur många människor man egentligen lyckades omvända till den katolska tron. Inte heller framgår det så tydligt om det var vanligt eller inte att de som konverterade också lyckades uppfostra sina barn (och kanske barnbarn) så att de förblev katoliker. Det hade varit önsk-

värt att för tydlighetens skull ge några statistiska uppgifter i form av en enkel tabell eller annan uppställning.

Ett avslutande kapitel i boken handlar om konversioner till islam i ett modernt perspektiv. Naturligtvis är detta ett angeläget ämne, även om det inte på ett entydigt sätt kan förstås som en del av det undersökta materialet. Men kanske det skulle ha förtjänat lite mer uppmärksamhet så att det inte skulle ha kommit i skymundan som det dessvärre gör i den disposition boken fått? De jämförelser som görs är dock intressanta och skulle på många sätt kunna utvecklas ytterligare. Så blir man lite nyfiken och förundrad över att författaren ser likheter mellan ahmadiyahörelsen och Piusbrödraskapet på grundval av att de förra i en pakistansk lag inte tilläts att kalla sig muslimer, och de senare av den tyska författningsdomstolen förbjöds att kalla sin verksamhet för katolsk. Vari likheterna för övrigt skulle ligga sägs inte. Möjligtvis är likheterna inte större än de just nämnda. Ahmadiyahörelsen är ju en religiös riktning som vill gå vidare och göra tillägg till den traditionella muslimska läran. Mirza Ghulam Ahmad som är grundare till rörelsen ses som den utlovade Mahdi (och Messias) som shiitiska muslimer överlag fortfarande väntar på. Han hävdade att Jesus överlevde korsfästelsen och vände sig till de judiska förlorade stammarna med sitt budskap och till sist avled i trakten av Kashmir. Piusbrödraskapet kan snarare betraktas som konservativa och gärna vill återgå till en tidigare och mer traditionell form av katolicism än vad majoriteten av katoliker känner sig vana vid idag. Det man vänder sig mot är bland annat den liturgireform som genomförts efter Andra Vatikanconciliet.

Werner följer inte att hon själv sympatiserar med de grupper inom (och delvis utanför) Katolska kyrkan som brukar benämnas traditionalistiska och som med svårighet (eller inte alls) godkänner och tar till sig Andra Vatikanconciliets nyorientering på det pastorala och teologiska planet. Hon beskriver till och med hur hon har deltagit i gudstjänster arrangerade av dessa grupperingar, och hur bra hon tycker om dem. Det är naturligtvis alltid bra när en forskare ärligt säger var han eller hon står, och än mer i detta fall eftersom läsarna inte behöver tveka om var hennes sympatier ligger.

Boken är som helhet mycket intressant och läsvärd, och kan rekommenderas alla som är intresserade av den tidsepok och det forsk-

ningsfält Yvonne Maria Werner har tagit sig an i ytterligare en bok. Mycket av det hon skriver känns nytt och spännande, och hon knyter samman det med den forskning hon bedrivit tidigare. Ett par gånger kan man dock uppleva att hon återanvänder material i form av text och bild i något för hög utsträckning. Så följer hon sin egen text i boken *Världsvid men främmande. Den katolska kyrkan i Sverige 1873–1929* (1996) mycket nära i vissa

stycken. Det är möjligt att dessa avsnitt som ibland rör sig över flera sidor kunde ha kortats ned utan att framställningen hade förlorat så mycket på detta. Materialet, bland annat redovisningen av de enkäter som gjorts bland katolska konvertiter i Sverige, finns ju faktiskt redan redovisat en gång på ett annat ställe. Men boken är, som sagt, i sin helhet mycket intressant och läsvärd.

Hedvig Larsson

Naturvetenskap och medicin

Karl A. E. Ewenkel & Paul J. Smith (red.): *Early Modern zoology. The construction of animals in science, literature and the visual arts*. Leiden & Boston: Brill, 2007. 2 vol., xxvii + 648 s. ISBN 978 90 04 13188 0.

Djurens historia handlar om olika djurarters samexistens, särskilt den mellan den allmänt spridda arten *Homo sapiens* L. och andra flercelliga djur som ryggradsdjur, blötdjur, leddjur med flera. Den tilltagande forskningen på detta område kretsar ofta kring just förhållandet mellan djur och människa. Det kan gälla etiska, religiösa, existentiella frågor kring förhållandet och samspelet dem emellan, om utnyttjande, nyfikenhet och vänskap. Djur och människor speglar varandra. Djuren får antropomorfa drag, människan ikläds djurisk skepnad. Den yttersta frågan, som allt faller tillbaka på, blir: Vad är en människa?

Den tidigmoderna tiden präglas av ett ökat intresse för andra levande varelser. Inom zoologin finner vi alljämt antika auktoriteter som Aristoteles och Plinius d.ä., men också nya verk som Conrad Gesners *Historia animalium* (1551) och tionde upplagan av Carl von Linnés *Systema naturæ* (1758), den som kom att bli utgångspunkten för den moderna systematiken inom zoologin. Upptäckten av nya världar, de överraskande mötena med okända livsformer, utmanade de existerande invanda kategorierna och klassifikationssystemen. De exotiska objekten förde naturaliekabinettens besökare till flydda tider och avlägsna länder. Hovens menagerier, lärda mäns kuriosakabinett, akademiernas och universitetens samlingar fylldes av naturalier från trädgården utanför eller från andra kontinenter, som presadade växter, snäckor, uppstoppade djur och uppnålade insekter.

Det rör på sig inom forskning kring djur. A *cultural history of animals* har kommit ut i sex band (2007), Centrum för biologisk mångfald har kommit till tredje och avslutande delen i Etnobiologi i Sverige, *Människan och faunan* (2007), och i Lund hölls det under 2007 ett symposium med temat ”Djurens idéhistoria”. Ett verk som det här ska handla om, bestående av två band, *Early Modern zoology: The construction of animals in science, literature and the visual arts*, redigerad av Karl A. E. Ewenkel och Paul J. Smith, uppvisar i arton uppsatser till stor del bredden, fruktbarheten och angelägenheten i en vidare forskning rörande djurens historia. Verkets syfte kan sägas vara att undersöka sambandet mellan tidigmodern zoologi och djur inom olika områden av mänsklig verksamhet som till exempel jakt, hästskötsel, veterinärmedicin, hovliv, juridik, litteratur och bildkonst. På ett välövligt sätt utger sig redaktörerna för att denna antologi syftar till att ifrågasätta den vanligt förekommande teleologiska föresatsen när gäller studier i zoologins historia, vilket naturligtvis även gäller all annan vetenskapshistoria, det vill säga den positivistiska historieskrivningen som innehåller en underförstådd tanke om framsteg och utveckling. En sådan historieskrivning kan aldrig fånga en tids tankeliv. Det finns inte, anser författarna bakom boken, en kronologisk utveckling från boklig till empirisk kunskap, från traditionell till objektiv beskrivning, från symboliska till realistiska illustrationer. Här är i stället syftet att undersöka de olika diskurser i vilka djuren har diskuterats, i zoologiska verk eller i andra litterära genrer, med en ständig medvetenhet om att de tidigmoderna diskurserna kan skilja sig markant från de moderna, vår tids diskurser. Tankarna, debatterna, diskurserna ifråga om

djuren är knutna till specifika historiska kontexter, olika intressen, behov, och ett brett spektrum av skilda litterära, teologiska, filosofiska och konstnärliga traditioner.

Biologihistoriens tyngdpunkt har framför allt legat på tiden från sista fjärdedelen av 1700-talet till första hälften av 1900-talet, och här finner vi ju sådana magneter som Lamarck och Darwin. När det gäller den tidigmoderna perioden från omkring 1450 till 1650 har biologihistorien i mycket blivit botanikens historia. För att avhjälpa denna kantring inriktar sig Karl A. E. Enenkel på konstitueringen av zoologin som vetenskap, särskilt rörande Edward Wotton och Conrad Gesner. I blickfånget finner vi arten *Panthera leo* (lejon). Tukaner och näshornsfåglar har i stället blivit Paul J. Smiths tema – en mycket intressant uppsats om ornitologin från Belon till Buffon, med inriktning på släktet *Ramphastos*, liksom de närbesläktade mindre toucanets och aracaris, inom underordningen *Piciformes*, som härrör från den Nya världen, och hur de förväxlades med Gamla världens näshornsfåglar, vilka tillhör en helt annan taxonomisk familj, *Bucerotidae*, inom underordningen *Coraciiformes*. Hur nya arter mottogs och placerades in i det existerande taxonomiska systemet kan säga en hel del om den tidigmoderna zoologin. Dessa ovanliga specimen, om så ock endast som fragment och söndervittrande rester, samt olika divergerande, muntliga, handskrivna och tryckta framställningar om fåglarna, visar på varje zoologs behov av ett väl fungerande, vetenskapligt kontaktnät och tillgång till välvilliga amatörers samlingar. För att hålla sig ajour med de senaste rönen, behövde de tidigmoderna zoologerna inte bara goda kontakter med kollegor, utan också med sina patroner, och olika samlare, resenärer och andra icke-professionella. För Buffon, som skrev den mest inflytelserika ornitologiska verket under upplysningen, blev dessa fåglar ett sätt att konfirmera och befästa sin idé om klassifikationen. Buffon problematiserade klassificerandet, motsatte sig en alltför formaliserad beskrivning och fördrog i stället en framställning präglad av stil och läsbarhet. Morfologin fick träda tillbaka för en starkare betoning på djurens beteende. Smith finner dock ingen brytning mellan den klassiska periodens och renässansens zoologi. I stället utmärker sig ornitologin fram till Cuvier av ett kontinuum, visserligen med många sidospår och återvändsgränder, men utan plötsliga

epistemologiska vändningar, stora hopp eller brott.

Wolfgang Franz inflytelserika bok *Historia animalium sacra* (1612) får en initierad studie som behandlar sådant som klassificeringen av fiskar och valar – är valen en fisk? – om enhörningens existens och spontan uralsträng av liv (Vibeke Roggen). Ett annat tema är insekterna, vilka bar spår av den gudomliga visheten och konstskickligheten (Eric Jorink). I den holländska republiken kryllade det av insekter, men inte fullt så många, men ändå jämförelsevis talrika och framgångsrika entomologer. Omkring 1680 steg intresset i Holland för studiet av insekter. Jan Swammerdam riktade sitt mikroskop mot insekternas värld och blev den förste som undersökte deras anatomi systematiskt. Andra namnkunniga entomologer var Antoni van Leeuwenhoek och Stephan Blankaart. Tidigare hade insekterna lyst med sin frånvaro i naturaliekabinetten, nu nålades de som aldrig förr. Gud manifesterade sig även i den mest alldagliga holländska lilla lus, i en fjärl från trädgården, eller i en vattenloppa i en regntunna.

Till de mest populära objekten i naturaliesamlingar hörde snäckorna. Ett av de mest intressanta antologibidragen är Karin Leonhards, som undersöker förhållandet mellan barockens passion för snäcksamlande och conchyliologiens etablering som vetenskaplig disciplin. Frågor väcks om snäckornas natur och den spontana uralsträngen, "creatio ex nihilo". I snäckan finner vi barockens kontraster mellan den mjuka, levande varelsen och det hårda, robusta skalet, den skrovliga visavi den polerade ytan, den perfekta geometrin av koner, spiraler och andra matematiska kurvor kontra den organiska formen. Snäckans spiraler motsvarade universums virvlar. Snäckorna i stillebenmaleriet kom att symbolisera havsherravälde och koloniala ambitioner, blev till allegorier över en nationell självbild. Molluskerna synliggör tid och rum. I skalet finns tidens och rummets rörelse.

Djur inom konsten och i de zoologiska bildverken återkommer i flera uppsatser. Verket är för övrigt illustrerat i färg med alldeles utsökta zoologiska bilder. Till de mest fascinerande hör den flamländska miniatyrmålaren Joris Hoefnagels minutiösa, fantastiska bilder av insekter, som ekoxar och trollsländor (Thea Vignau-Wilberg). Den tatuerade tonfisken leder in på ett centralt tema inom den vetenskapliga illustrationens historia, om hur de

zoologiska bilderna söker fånga den allmänna karaktäristiken, inte det individuella, unika, som i det konstnärliga, personliga porträttet (Florike Egmond). I Brasilien gjordes zoologiska teckningar av den holländske målaren Albert Eckhout och den tyske illustratören av naturalia, Georg Marcgraf, bilder av brasilianska djur som fördes till Europa, såsom sengångare, myrslok och papegojor (Rebecca P. Brienen).

”Konstruktionen av djuret” är ett återkommande tema, djuren som ingående i mänskliga aktiviteter, som brukad och missbrukad, om hur djuret i tidigmoderna jaktböcker konstrueras, inte i första hand som subjekt, utan som fiende (Suzanne J. Walker), eller som inom hippologin och det hipplogiska sambandet mellan lärda hippologer och hästfolk (Pia F. Cuneo), och ett annat är veterinärmedicinen (Louise Hill Curth). I äldre veterinärhistoriska verk brukar man påstå att det mest lyckliga sjuka djuret var det som inte behandlades – vilket ju påminner om vad som brukas sägas om tidigmodern medicin, att det var bättre att inte behandlas alls än att utsättas för tidens medicin. Sådana kommentarer brukar ju dyka upp inte minst i positivistiska och presentistiska verk. Med goda skäl ifrågasätter Curth att det verkligen var så. Djuren var helt enkelt alldeles för värdefulla och ekonomiskt viktiga, vilket innebar att de inte kunde behandlas godtyckligt eller hur som helst. Det fanns alltså starka drivkrafter att hitta verkligen fungerande behandlingsmetoder. Ett annat skäl skulle vara att det fanns moraliska argument för vård av djur. I den veterinärhistoriska forskningen har man till stor del utgått från medicinska upptäckter och elitens praktik, och förglömt de sociala-kulturella dimensionerna.

Vad är skillnaden mellan människa och djur? Det blir den centrala frågan i Susanne Hehenbergers uppsats om tidigmoderna tide-lagsfall i Österrike. Det vanligaste svaret genom historien är att det är förnuftet och språket som höjer människan över de andra. Den mänskliga överheten grundades i människosjälens högre egenskaper, Guds vilja eller den naturliga ordningen. Aristoteles hade sina hierarkier av själar. Descartes hade sina själlösa automater som blev en bekväm ursäkt för att exploatera och missbruka djuren, och samtidigt underströk de exklusiva, mänskliga anspråken på att vi människor ensamma innehade odödliga själar. Häri fanns också lösningen på det teologiska problemet varför djur,

vilka inte kan begå syndfulla gärningar, ändå var tvungna att både känna smärta och undergå död. Bestialiteten ifrågasatte alltså själva människans, innersta identitet. En människa som utförde bestialiska handlingar förlorade sin mänskliga status, dehumaniserades, där själva handlingen suddade ut den knivskarpa gränsen mellan människa och djur.

Menagerierna, konstkamrarna, trädgårdarna under renässansen, i de habsburgska hoven på Iberiska halvön och i Centraleuropa, fylldes av djur, samlingar av rariteter, exotiska träd, buskar och blommor från Europa, Asien och den Nya världen, och speglade liksom ett mikrokosmos världen i sin helhet (Almudena Pérez de Tudela och Annemarie Jordan Gschwend). Den nyupptäckta faunan och flora gav ett sken av härskarens makt över sitt territorium. Trädgårdar och menagerier fyllde en politisk funktion för monarkerna, glorifierade dem som lärda kungar intresserade av naturens hemligheter.

Djuren förekommer i skönlitteratur och bildkonst, som i den holländska diktkonsten (Johan Koppenol), där de figurerar i metaforer, allegorier, men också i vetenskapliga verk och topografiska beskrivningar, och som ett glorifierande av Guds skapelse i religiösa hymner, och vidare i fabler, emblemböcker, pastorala diktverk och satirer. Djuren träder fram i dikterna med sociala, moraliska och religiösa budskap. En annan uppsats (Franziska Schnoor) tar upp förekomsten av djur, som bläckfiskar, rävar och harar, i olika samlingar av ordspråk. Djurens beteende, liksom människans beteende gentemot djuren, ger en bild av tidens och människans verklighet. Några blyxtbelysningar av detta finner man i Willem van der Borchts zoologiska emblembok, *Sedighe Sinne-beelden* (1642), som inspirerades av en tradition av illustrerade fabelböcker (Vincent Buyens), eller Joseph Boillots dråpliga, utklädda djur (Paulette Choné). Slutligen hamnar djuren på marknaden eller på köksbordet. I en uppsats om liv och död i jaktscener (Sarah R. Cohen) belyses djuren som vakter, angripare, marodörer, offer eller betraktare av sina artfränders öde. Här finns den moraliska tolkningen, djuren som metafor för mänskliga kroppsbegär, emblem för den oemotståndliga döden, eller som varning för mänsklig girighet. Samtidigt finns ett intresse för ett vidare utforskande av naturen. Ett dött djur väcker frågor om det liv som just avslutats.

David Dumér

Sara Hansson: *I den goda vårdens namn. Sinnesslövärd i 1950-talets Sverige*. Acta Universitatis Upsaliensis, Studia Historica Upsaliensia 229. Uppsala, 2007. 206 s. ISBN 978-91-554-6798-2, häftad.

I den goda vårdens namn. Sinnesslövärd i 1950-talets Sverige av historikern Sara Hansson, kan möjligen vara den avhandling som förnyar den historiska forskningen kring sinnesslövrården. Mot en fond av individuella anstaltsstudier, idiosynkratiska skildringar och undersökningar som enbart rör sig på den normativa ordningens nivå, framträder denna avhandling som ett försök att koppla ett sammanhållet grepp om den svenska anstaltsvården för sinnesslöva vid mitten av förra seklet. Utgångspunkten är den inventering av samtliga patienter som genomfördes under åren 1955–59. Inventeringen, som vid denna tid var unik i sin omfattning och i sina ambitioner, utgör Hanssons studieobjekt; inte som ett mål i sig, utan som ett medel för att ställa en rad centrala frågor om sinnesslövrården, dess förutsättningar, brister och generella rörelseriktning vid denna tidpunkt. Det är dock inte enbart denna inventering som motiverar Hanssons val av undersökningsperiod. 1950-talet representerar slutpunkten på en åttioårig expansion av denna typ av anstaltsvård, men tangerar också 1960-talet, med dess nya värdeideal – den individualiserade, stödjande vårdform som syftar till samhällelig integration enligt ”normaliseringsprincipen”. På så sätt är decenniet strategiskt beläget mellan de slutna anstalternas, steriliseringarnas, rashygienens och intelligensstesternas epok och vår egen tid.

I det inledande kapitlet formuleras de frågor som utgör studiens utgångspunkt. Problemställningen rör å ena sidan den svenska sinnesslövrårdens framväxt, organisation och reglering, å andra sidan inventeringen, dess tillkomsthistoria, utformning och genomförande. I det andra kapitlet ställs sinnesslövrårdens organisation i centrum. Det är en brokig bild som framträder, långt ifrån de ideal – rationalitet, struktur, överskådlighet – som normalt förknippas med det moderna vårdssamhället. Med en träffande metafor beskriver Hansson sinnesslövrården som ett lapptäcke, där olika slags institutioner, med skilda inriktningar och huvudmän, successivt hade vuxit fram sedan slutet av 1800-talet. I det tredje kapitlet står sinnesslövrårdens juridiska och organisatoriska

ramverk, ”lapptäckets sömmar”, i centrum. Detta ramverk var mycket rudimentärt. Som exempel kan nämnas att kontrollen över hela verksamheten under lång tid låg i händerna på en enda tjänsteman, Medicinalstyrelsens överinspektör. Det är också signifikant att det kom att dröja ända fram till 1945 innan den första sinnesslövrårdslagen utfärdades.

Det efterföljande kapitlet har rubriken ”Krisen”. Här tecknar Hansson konturerna av den kedja av händelser som ledde fram till beslutet om inventeringen. Det hela tog sin början 1950, då tidningarna uppmärksammade en rad missförhållanden vid en handfull anstalter. Den okritiska användningen av intelligens-tester, steriliseringar och felplaceringar av patienter gav bilden av en godtycklig anstaltsvård och bristande rättsäkerhet för patienterna. Skandalen var ett faktum och politiska initiativ av nöden.

Det femte kapitlet behandlar inventeringens utformning och metoder. Efter en mindre pilotstudie kom det att falla på läkaren Hans Forssmans lott att utreda förhållandena vid de svenska anstalterna. Ambitionerna var höga. Varje enskild intagen skulle undersökas, bedömas och registreras av Forssman själv. Närmare 13 000 patienter vid 200 anstalter inkluderades i inventeringen under åren 1955–59. I det sjätte kapitlet är det också Forssman och hans arbete, i förhållande till samtidens värdeideal, som står i fokus. Med utgångspunkt i hans fortlöpande rapportering – utredningen resulterade sammanlagt i tjugofem rapporter och fem årsberättelser – frilägger Hansson samtidens uppfattningar om vad som var en god sinnesslövärd. I kapitel sju behandlar Hansson de omedelbara resultaten av inventeringen, det vill säga hur den ledde till att enskilda patienter skrevs ut eller omplacerades. Mot bakgrund av det stora antalet intagna och inventeringens ambitionsnivå var dess konsekvenser dock begränsade. Endast 39 ”psykiskt efterblivna” ansågs vara feldiagnostiserade medan 559 intagna omplacerades till andra anstalter. Beträktad på detta sätt kan inventeringen sägas ha befäst den rådande situationen, snarare än att ha påverkat sinnesslövrårdens utformning i någon nämnvärd omfattning. I kapitlet lyfter Hansson även fram några av de individuella fall där åtgärder vidtogs. Dessa får också illustrera de procedurer för utskrivning som existerade, men också de problem som fanns med att låta institutionaliserade patienter konfronteras med ett

samhälle som i stort saknade möjligheter att integrera dem.

Det åttonde kapitlet kan närmast beskrivas som en epilög, i vilken Hansson kortfattat skisserar de inblandade aktörernas fortsatta öden. I det i egentlig mening avslutande kapitlet sammanfattas avhandlingens resultat. Den bild som Hansson tecknar är av ett fragmenterat och svagt reglerat vårdssystem, bemängt med motsättningar och historiska överlagringar. Den fundamentala differentieringspraktikens subjektivitet, vårdpersonalens heterogenitet, bristen på expertis, regleringar och metoder för central styrning och kontroll av verksamheten ger bilden av ett system i kris. Utifrån detta perspektiv var inventeringen ett försök att återupprätta legitimiteten hos ett vårdssystem utsatt för häftig kritik. Paradoxalt nog uppvisade också inventeringen – trots att den hade karaktären av krishantering och *ad hoc*-lösning – egentligen alla de egenskaper som systemet saknade: systematik, rationalitet och genomskinlighet. Fram träder bilden av sinnesslövrården som en historisk artefakt, som först under 1950-talet blev föremål för den sociala ingenjörskonstens uppmärksamhet och ingripanden.

Med sina 200 sidor är Hanssons avhandling modest till sitt omfång, men hon gör heller inga anspråk på att uttömmande behandla vare sig 1950-talets sinnesslövrård eller inven-

teringen. Det hon önskar – och också lyckas åstadkomma – är att skissera konturerna av ett nytt sätt att studera denna historia. Hon gör det bland annat genom att växla mellan aktörer, initiativ och praktiker på såväl lokal som central nivå. Ett annat exempel på hur hon söker åstadkomma nya infallsvinklar är kontrasteringen av vårdformens ideal mot praktikens bistra verklighet. Avhandlingen blir därigenom inte bara ett välbehövligt tillskott till den litteratur som behandlar den svenska sinnesslövrårdens historia, utan en utgångspunkt och en inspirationskälla för framtida studier. Därtill är den också mycket uppslagsrik, även i det konkreta. I vissa resonemang, liksom i förbifarten, tangeras frågor som i egen rätt utgör uppslag till hela avhandlingsämnen. Den sociala ingenjörskonstens tillkortakommanden i det konfliktfyllda mötet med ett vård- och kontrollsamhälles infrastruktur, är en problematik som tas upp. Förhållandet mellan en befintlig vårdforms heterogenitet – ifråga om anstaltstyper, personalgrupper och vårdpraktiker – och det moderna samhällets dominerande ideal, såsom rationalitet, enhetlighet och genomskinlighet, är ett annat exempel. Sara Hanssons avhandling är på detta sätt betraktat en värld som rymmer många världar.

Tony Gustafsson

Notiser och meddelanden

Johan Nordströms och Sten Lindroths Pris

Johan Nordströms och Sten Lindroths Pris till yngre forskare för framstående lärdoms-historiskt arbete för år 2007 har tilldelats Victoria Fareld (Göteborg) för avhandlingen *Att vara utom sig inom sig. Charles Taylor, erkännandet och Hegels auktoritet*.

Nya doktorsavhandlingar

Följande doktorsavhandlingar inom idé- och lärdomshistoria har lagts fram vid svenska universitet under läsåret 2007/2008:

Tobias Dahlkvist (Uppsala): *Nietzsche and the philosophy of pessimism. A study of Nietzsche's relation to the pessimistic tradition: Schopenhauer, Hartmann, Leopardi*.

Tony Gustafsson (Uppsala): *Läkaren, döden och brottet. Studier i den svenska rättsmedicinens etablering*.

Benny Jacobsson (Stockholm): *Den sjunde världsdelen. Västgötar och Västergötland 1646–1771 – en identitetshistoria*.

Henrik Lång (Umeå): *Drömmen om det ouppnåeliga. Anarkistiska tankelinjer hos Hinke Bergegren, Gustaf Henriksson-Holmberg och Einar Håkansson*.

Emma Shirran (Uppsala): *Samhälle, vetenskap och obstetrik. Elis Essen-Möller och kvinnokliniken i Lund*.

Medarbetarna

Daniel Braw, University College, London University, Storbritannien

Anders Burman, Institutionen för kultur och kommunikation, idéhistoria, Södertörns högskola

Kerstin Cassel, Institutionen för kultur och kommunikation, arkeologi, Södertörns högskola

Sten Dahlstedt, Institutionen för musikvetenskap, Uppsala universitet

Sara Edenheim, Institutionen för globala po-

litiska studier, genusvetenskap, Malmö högskola

Tore Frängsmyr, Avdelningen för vetenskaps-historia, Uppsala universitet

Klas Grinell, Världskulturmuseet, Göteborg
Michael Gustavsson, Institutionen för huma-niora och samhällsvetenskap, avdelningen för litteraturvetenskap och svenska språket, Högskolan i Gävle

Bosse Holmqvist, Institutionen för litteraturvetenskap och idéhistoria, Stockholms universitet

Shamal Kaveh, Institutionen för kultur och kommunikation, idéhistoria, Södertörns högskola

Anders Lundgren, Institutionen för idé- och lärdomshistoria, Uppsala universitet

Katarina Leppänen, Institutionen för idéhis-toria och vetenskapsteori, Göteborgs uni-versitet

Claudia Lindén, Institutionen för kultur och kommunikation, estetik, Södertörns hög-skola

Roddy Nilsson, Institutionen för humaniora, biblioteks- och informationsvetenskap, Växjö universitet

Julia Nordblad, Institutionen för idéhistoria och vetenskapsteori, Göteborgs universitet

Medlemskap/Membership

Medlem i Lärdomshistoriska samfundet er-håller Lychnos mot medlemsavgift på 250 kr. För studerande som inte tidigare varit med-lem gäller reducerad avgift om 125 kr för det första året. Anmälan om medlemskap skall göras till Lärdomshistoriska samfundet, Avd. för vetenskapshistoria, Box 629, 751 26 Upp-sala. Tel: 018-4711577; e-post: lychnos@idehist.uu.se.

Foreign members of the Swedish History of Science Society receive Lychnos for 275 SEK (including postage and handling). App-lications for membership should be sent to: The Swedish History of Science Society, Upp-sala University, Office for History of Science, Box 629, SE-751 26 Uppsala, Sweden. E-mail: lychnos@idehist.uu.se.

